ГЛАСНИК

СРПСКОГ УЧЕНОГ ДРУШТВА

КЊИГА XLVIII

СА ШЕСТ ЦРТЕЖА ТОПОГРАФСКИХ И ЧЕТИРИ ЛИСТА ЦРТЕЖА ГЕОМЕТРИЈСКИХ

У БЕОГРАДУ
ШТАМПАНО У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ
1880

Шта има у овој књизи

и где је што

СТРАНА

СРПСКЕ ОБЛАСТИ X И XII ВЕКА

(ПРЕ ВЛАДЕ НЕМАЊИНЕ).

ИСТОРИЈСКО-ГЕОГРАФИЈСКА СТУДИЈА

СТОЈАНА НОВАКОВИЋА.

α.

Опште проматрање извора.

Извори, по којима нешто знамо о српској географији пре Немање, сачувани су нам у записима Константина Порфирогенита (који је међу 949—952 писао своју књигу De administrando imperio) и у летопису попа Дукљанина, који је у приморју зетском на латински преведен у првој поли XII века, из некаква словенског, никад после ненађеног рукописа. Константин Порфирогенит казује нам своје знање о нашим земљама тек у општим цртама, ретко се упуштајући у појединости. Летопис дукљански негде се слаже с начином казивања Константиновим, негде пак од њега одступа, упуштајући се већма у ситнице. Константин Порфирогенит је, по своме положају већ, црпао из најбољих извора, до којих се у Цариграду дођи могло[1]; поп дукљански је

[1] Да је Константина о овим стварима извештавао неко ко је знао српски, показује глава 34-та дела de administrando imperio, где

живео у приморју тих земаља, радио је своје дело у старости (vim inferens meæ ipsæ senectuti), и био је у прилици, да потпуно познаје земљу, о којој пише. Јер и ако су приче летописа његова о многим догађајима сметепе или очевидна појезија—географијско његово казивање свагда је доследно и верно, и у многим појединостима, о којима говори, сачувало је и за данашње доба реалне доказе о својој истинитости[1].

Имамо дакле два извора, један домаћи и један страни, и моћи ћемо их међусобно поредити, те им тако веродостојност утврђивати.

Трећи су извор нашега географског знања о земљама српским средњега века домаћи споменици, који се почињу с крајем XII, и с почетком XIII века већ обилато теку. Како се пластика земље не мења, и како је њезин уплив најпоузданији, у познању наших земаља, које имамо из ових споменика, наћи ћемо и треће, врло поуздано мерило за оне ре-

---

се за Требиње *Τερβουνία* етимологише да је толико колико тврдиња, јер је место по себи утврђено (*ἰσχυρὸς τόπος*) и да су Конавли толико колико кола (*ἁμαξία*), јер је место равно, и по њем се све преноси на колима. Исто то нам сведочи и глава 36, у којој се говори, како се Погани у словенском зову некрштени. Овакога етимологисања налази се још у њега.

[1] Најоштрији суд о Дукљанину јесте суд немачке критике. Е. Димлер га је изрекао у неколико речи овако: Krause (Res Slavorum imperiorum occidentalis et orientalis confinio habitantium seculo IX. pars I. 1854.) erwarb sich auch das Verdienst näher nachzuweisen (was Engel, s. 446, bereits behauptete), dass der Priester von Dioclea (regnum Slavorum) in die Zahl jener halb aus Sagen, halb aus kecken Erdichtungen zusammengeflickten Zwittergeburten gehöre, wie deren u. a. auch die Ungern und die Čechen in ihrem anonymen Notar und ihrem Hajek aufzuweisen haben. Man kann sie daher, doch auch nur mit der grössten Vorsicht allenfalls für die Sagengeschichte und für geographische Bestimmungen, aber sicherlich nie zur Erkenntniss historischer Thatsachen benutzen. (Ueber die älteste Geschichte der Slaven in Dalmatien. Sitzungsberichte der phil.-hist. Cl. XX Band, 355).

султате, који нам изађу из поређенога казивања Порфирогенита и Дукљанина.

Но пре него што уђем у сам посао чини ми се потребно учинити једну разлику и показати узроке, за што сам овоме спису ставио наслов „српске области пре Немање.“ И Дукљанин и Порфирогенит, а нарочито последњи, говоре о догађајима политичким, и помињу племена и области, која су самостално учествовала у историјској борби за самостални живот. Видеће се, да је простор таких области мањи не само од оне етнографске раширености нашега племена, коју данас видимо као ресултат средњевековне наше историје, него да је нешто мањи и од онога простора, за који се може мислити, да су га Срби одмах заузели. Зна се, да је Србија очевине Немањине хватала само оно клупко планина, које се почиње на јужним границама садашње Србије. Мали народи, кад хоће да у области већих отпочну мучну борбу за своје самостално народно и политично биће, обично почињу тај свој посао из планина. Планине су у свако доба таким народима и колевка и последње уточиште слободи. Само ретко и за мало, у тренуцима особите растројености и пада народнога, издају и ови последњи бедеми. Али се у њима свагда брзо враћа изгубљена самосталност. Ако је српских насеља и било још онда око Београда, у равном Посављу, на доњој Дрини, у Косову пољу, по Метохији, по питомом Колубарју, она су била сувише на дохвату уређеној сили византијских војничких средишта, да би могла или развити свој засебан народни живот, или да би уз развијен могла пристати. Српска племена, дакле, пре Немање водила су двојак живот: једна су била непосредно потчињена средиштима византијским, и њих нити помиње Порфирогенит, нити о њима има шта писати поп Дукљанин, она су изгубљена била за народни живот; друга су, заклоњена згодним земљиштем, свагда чувала

ма и сенку своје самосталности. Њихов рад је постао основа раду Немањином; њима припада историја до Немањића.

Да видимо, дакле, које су и докле су области тих племена.

Константин Порфирогенит спомиње поделу српских области на више места. Сва их је скупио др. Фр. Рачки у књизи Documenta historiae croaticae periodum antiquam illustrantia, која у Загребу изађе као volumen VII академијског зборника Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium. Ја ћу овде изређати у српском преводу оно што је за овај посао, једно за то што је оригинал у тој књизи лако видети, друго за то, што ћу га и ја у течају ове расправе чешће наводити.

Тако на стр. 274 читамо цитат из главе 32 дела de administrando imperio, да је цар дао Србима на насељавање земље, које се сад зову Србија (*Σερβλία* — Србљија) Поганија, Захумска земља (*Ζαχλούμων χώρα*) Требиње и Конавли (*τῶν Καναλιτῶν*), пошто су оне остале пусте иза Авара."

На стр. 338 читамо цитат из главе 52 Константинова дела Historia de vita et rebus gestis Basilii imperatoris, у ком се спомиње, како су се од времена Ираклијева византијској власти потчинили „Хрвати, Срби, Захумци (*Ζαχλοῦμοι*) Требињани (*Τερβουνιῶται*), Конављани (*Καναλεῖται*), Дукљани (управо Зећани), Неретљани (*Ἀρενтανοὶ*) и Погањани (*Παγανοῖ*), али како су се после са невеште управе испод те власти отргли".

На стр. 405—410 читамо цитате из главе 30, 32, 33, 34, 35, и 36 Константинова дела de administrando imperio, у којима видимо поближе казано, који се предео разумевао под Дукљом (Зетом), Требињем, Конавлима, Захумљем, Неретвом или Поганијом и Србијом.

На стр. 416 читамо цитат из гл. 48 Константинова дела de ceremoniis aulae byzantinae, у ком видимо титуле, по којима се византијска државна канцеларија управљала главарима Хрвата, Србаља, Захумаца, Конављана, Требињана.

Босну спомиње Константин само у глави 32 de administrando imperio, где говори о местима покрштене Србије. Изређавши пет насељених градова Србије, помиње два у Босни, називљући је χωρίον (ager, regio). Босну је, дакле, он узимао као један део Србије.

Од летописа попа Дукљанина сада је најбоље издање дра Ивана Црнчића (Popa Dukljanina ljetopis po latinsku i toga nekoliko i još nešto po hrvatsku. U Kraljevici, 1874). У том издању читамо на стр. 11—18 у глави IX интересну причу о подели земље, придевену некојим начином уз име Светопуково, где су очевидне реминисценције на моравско доба и на мисију Кирила и Методија. Пошто је, дакле, летописац пренео ову радњу из Моравске у јужно словенство, наставља причу о Светопуку у краће овако: „И би вољан крањ, да се, за спомен његова времена и владе, попишу границе свију области и земаља његове државе, еда би се знало докле је чије. Па сакупи мудре људе из свога краљевства, те им проговори о томе. Али се не нађе ниједнога, који би краљу знао што поуздано о томе рећи, те краљ посла мудре и племените људе папи Стефану и цариградском цару Михаилу, с молбом и тражбом, да му пошљу старе исправе, у којима су писане границе земаља и области. Кад су ти људи с исправама дошли, затеку краља у Дувну са скупштином, те се старе исправе прочитају, и по њима нове напишу, и у њима земље разграниче овако. Предео вода, које с планина на јужну страну у море теку, назове краљ Приморјем (Maritima); а предео вода, које с планина теку к северу и утичу у велику реку Дунав, назове

Србијом (Sumbra, Surbia имају рукописи, а и овај исти мало ниже Surbia зове оно што му је овде Sumbra). По том Приморје подели на две области, од Дувна (Dalmae), у коме је краљ тада становао и скупштину држао, до Валдевина (Винодола) назове Хрватском Белом или Далмацијом Доњом. Тој доњој Далмацији по вољи папе Стефана и његових изасланика постави као црквену власт митрополитску солинску цркву и потчини јој цркве (ређају се поименце). По том земљу приморску од истога места Дувна на југ до Драча (usque ad Bambalonam civitatem quae nunc dicitur Dyrachium) назове Хрватском Црвеном коју зову и Горњом Далмацијом. И као што је солинску цркву прогласио за цркву митрополитску Доњој Далмацији, тако Горњој Далмацији прогласи за митрополитску цркву дукљанску по старим правима, и потчини јој ове цркве: Бар, Будву, Котор, Улцињ, Свач (Suacium), Скадар, Дриваст, Пилот (Poletum), Србију (Sorbium), Босну (Bosonium), Требиње (Tribunium), Захумље (Zaculmium); а Србију, која се зове и Загорје (Transmontana), подели на две провинције: једну од велике реке Дрине до Борове планине (или до планине Бора — usque ad montem Pini), коју назове и Босном, а другу: од исте реке Дрине на исток до Лапљана, коју назове и Расом.“ У оваком смислу Приморје се и Србија помиње још у глави XIV, стр. 23. После се у глави XXXVI спомиње како је Самуило, цар бугарски, ударао на краља Владимира, како је узалуд опсађивао Улцињ, по том у љутини попалио Котор, Дубровник и Приморје све до Задра, па се отуд преко Босне и Рашке повратио у своју земљу. За годину 1019 прича се у глави XXXVIII на стр. 47, како је цар Василије, покоривши Бугарску, покорио пода се и Босну и Рашку и сву Далмацију и Приморје, све до краја Доње Далмације. А и осим овога Рашка се као засебна провинција спомиње врло често у

Дукљанина, где год приповеда њезине промењљиве, врло често жељом за засебношћу задахнуте догађаје према Приморју.

У глави XXIII стр. 29 помиње се жупанија Дринска, где се приповеда, како су за времена Чеславова ту потучени Маџари, који су напали и попленили Босну. По том се приповеда, како је Чеслав, радостан са те победе, исту жупанију Дринску дао јунаку Тихомиљу, који је маџарскога војсковођу убио, и како га је оженио ћерком бана рашкога. За тим се на стр. 46 приповеда, како је ћерка великога жупана рашкога Љутомира, која је била удата за Драгомира, брата краља Владимира, после смрти Владимирове побегла своме оцу у Рашку, па како је, не затекавши оца у животу, пошла к својим ујацима у Босну, те у путу у жупанији Дринској у месту Брусном родила сина, славнога по том Доброслава (Војислава).

Што се тиче приморских предела, они се у Дукљанина такође спомињу врло разговетно. Први специјалан спомен бива у глави XXX, стр. 38—39, где се приповеда, како је краљ Прелимир поделио своју земљу на своја четири сина. Најстаријем, Хвалимиру, даде, како ту стоји, област Зету с градовима и жупанијама; Болеславу (Пелиславу у гдекојим преписима) даде Требиње са жупанијама; Драгиславу даде Хумску земљу са жупанијама, а Превладу (Спеланку, Свевладу) даде предео Подгорје са жупанијама. У свакоме се томе пределу ређају поименце жупаније, из којих је састављен, што ћу и ја после засебно разматрати. Ову државу, из ова четири дела састављену, зове Дукљанин (стр. 41) тетрархијом, и поименце напомиње, који су краљеви целом том државом владали. На стр. 41 у глави XXXIV казује, како је краљ Хвалимир ту тетрархију поделио на три сина, давши једном Зету, другоме Хум и Требиње, а трећему Подгорје. Кад су Грци с Доброславом војевали, приповеда се у (глави

XXXVIII, на стр. 48), како је цар грчки слао људе, да поткупе жупана рашког, бана босанског и кнеза хумског и да их склоне, да пошљу војску на Доброслава, уз кога су, како се види, били Зета, Подгорје и Требиње, као предели који се не помињу.

У горе наведеним врстама ја сам изнео само оно из поменутих писаца, што се тиче опште поделе и наименовања области. Сад ћу да пропратим све у целини, и да исцрпем у своду оно шта из овог казивања као суму научити можемо.

Константин Порфирогенит говори опширније о Приморју, и ако га поименце не спомиње, те се види, да га далеко тачније познаје. Дукљанин из Приморја помиње као засебне области: Зету, Требиње, Хум и Подгорје. Прве три налазе се и у Константина. Но Константин има још Конавле и има Неретву (Неретљане), коју један пут назива и Поганијом (Погањанима). Ни та два краја нису посве непозната Дукљанину, јер их и он спомиње, али у другом својству. Конавле Дукљанин има као једну жупанију области Требиња; Неретву пак као једну жупанију области Подгорја. Видећемо касније где су те области биле, и колико су хватале; тек је између Дукљанина и Константина главна разлика у Поганији и Подгорју. Константин никако не зна за Подгорје, а Дукљанин зна само за Неретву, а не зна за Поганију. Подгорје је доиста крај, који већ излази из Приморја, те га је теже било познати Цариграђанину, а много лакше попу мештанину. Под Неретвом Дукљанин очевидно разумева нешто друго него Порфирогенит. Дукљанин по том дели земљу на Приморје и Загорје (Далмацију и Србију), и казује знаке те деобе с дивном јасношћу. Константин већ о томе не говори толико, али се види из његових речи, да зна да је Србија од Приморја у планинама. У глави 30 de administ. imperio, на прилику, он поменувши

Зету, Требиње, Хум (као леву) и Поганију (као десну страну Неретве) и Хрватску вели, како је Србија врху (εἰς κεφαλὴν) свију тих предела, те се са севера граничи Хрватском, а с југа Бугарском.

У Загорју или у правој Србији Дукљанин јасно дели Рашку и Босну, и показује им границе. На једном месту се говори и о Дринској жупанији као о нечем самосталном. Константин, знајући добро за приморске провинције Зету, Конавле, Требиње, Захумље, Поганију или Неретву, која је њему такође на море излазила, не зна већ ништа о Подгорју, којему ће се место видети између Приморја и Загорја, а место Загорја помиње и он Србију и узгред на једном месту Босну као део Србије. Али, као што се види, и он зна за Босну, и његова је Србија према томе и у тешњем смислу то исто што је и Дукљанинова Рашка. Све се дакле слаже, само што с једне стране остаје Поганија или Неретва, а с друге Подгорје у разлици.

Има још један моменат, који никако не смемо из очију испустити. Константин је, као што је горе поменуто, писао међу 949—952, те је износио пред свога читаоца моменат тога времена. Дукљанин је пак представљао стање може бити и два века од тога позније. Кад станемо поредити кругове појединих области, како их можемо познати из К. Порфирогенита и Дукљанина, видећемо, да се њих два само у крупнијим стварима слажу, у ситнијима пак разилазе. Томе појаву је први узрок, што цртају време раздвојено већим простором, пошто се у ситницама Дукљанина не може његово казивање разумевати као историчко цртање времена које описује него као субјективно цртање стања које је он собом познавао, и које од онога пређашњег није умео разликовати. У овоме су времену жупаније могле проглашавати се као области и натраг спадати на просте жупаније (што је

могло бити случај с Конавлима); области су могле ишчезавати и стапати се с ближима им другим (што је могло бити случај с Неретвом или Поганијом). Па ипак је сагласност управо толика, да задивљава.

Ако ли стање земаља, које излази из Константинова казивања и оно које нам црта Дукљанин, упоредимо с оним што видимо у доба, српским изворима осветљено, видећемо, да се са тим временом боље слаже излагање Дукљаниново, који је томе периоду и у ствари ближи. С овога, дакле, гледишта разматрајући, имамо у Константинову казивању у неколико старије, у Дукљанинову у неколико позније с потоњим немањићским периодом сагласније стање.

И ја ћу главни ресултат извести, држећи се овога последњег, те стављајући у загради већ довде јасно карактерисане разлике Константинове.

Према казивању, дакле, Константина Порфирогенита и Дукљанина имамо од X до XII века ову поделу самосталних српских области:

Српске самосталне области деле се на Приморске или Загорске (Дунавске).

У Приморскима се помињу: Зета, Требиње (с Конавлима), Хум (с Неретвом или Поганијом).

У Загорскима: Рашка и Босна.

На средини је међу једним и другим Дукљаниново Подгорје.

Овим ћу редом прегледати, покупити и по могућности објаснити поједине географске знаке, које су нам ови и остали писци сачували, те ће се тако слика њихова казивања и сама собом упоредити са познатијим сликама из познијих времена, па и из данашњега.

β.

Поједине области.

1. ЗЕТА.

Шта се под Зетом разуме говори Конст. Порфирогенит у глави 30 дела de administr. imperio. Зета је близу градова драчких: Љеша (*Ἐλισσὸν*), Улћина (*Ἐλκύνιον*)[1] и Бара. Допире до Котора, а с горске стране граничи се са Србијом. Јер од Котора почиње област Требиње, те траје до Дубровника. У глави 35 истога дела (Documenta 409) говори се о Зети, коју Константин увек Дукљом зове, ово: „Дукљом се зове тај предео по граду (*ἀπὸ τοῦ κάστρου*) који се и сад тако зове, а онде га је подигао император Диоклетијан, сад је пак пуст. Велики насељени градови у Дукљи јесу сада: *Γράδεται, Νουγράδε, Λοντοδόκλα*". Тако Константин; а Дукљанин у глави XXX стр. 38—39 помиње у Зети has juppanias et civitates: Lusca, Podlugiae, Gorska, Cupelnich, Obliquit, Prapratna, Cremeniza, Budua cum Cuceva, Gripuli.

Нека од ових места лако је наћи; нека су заметенија. Да бисмо што пре поузданих тачака добили, те да би се по њима могло лакше тражити оно што је заметено, ја ћу најпре изложити оно што је поузданије.

Константинови су насељени градови сви тамни, Дукљанин већ има разговетнијих места.

Његов Cupelnich већ је добро познат. И. Црнчић у свом издању пише: „Језеру (т. ј. скадарскоме) на исток, тер покрај онога малога језера читам Купионик." Коупѣльникъ (потпуно правилна старија форма према садаш-

[1] Фр. Рачки, Documenta, 414.

њој Купионик) је у време Душаново рачунао се у доњи Пилот, те га је као део доњега Пилота Душан дао цркви Арханђеловој[1]. Дукљанин га, дакле, рачуна у Зету, а тешко би се под горњим именом могло мислити друго које место. — Obliquit (на другом месту Obliquus) меће др. Фр. Рачки у Црмничку жупу. Међу тим ја нити га нађох на томе месту у арх. Дучића опису Црне Горе, ни на картама, које имам пред собом. У осталом ако и има у Црмници какво место Облићи, као што спомиње др. Фр. Рачки, — не може бити у њему Дукљанинов Obliquit за то, што се старе географске записке не могу објаснити само голом сличношћу имена, већ се мора и остала, поглавито стварна сличност, изнаћи. Где треба тражити Obliquit показује прича Дукљанинова о краљу Владимиру. Кад се описује, како цар бугарски Самуило удара с војском на српскога краља Владимира, казује се, како краљ Владимир, нерад да се њега ради крв људска пролива, уступа на вис Obliquus. Цар бугарски опседне место; али видећи, да га не може узети, остави под њим један део своје војске, а он се крене да удари на Улћин. Где је дакле све то могло бити? Цар бугарски дошао је с војском својом од Охрида. Скадар је био тада столица српска. Негде пред Скадром ваљало је сусрести цара, или бранити Скадар. Краљу се учинило згодније уступити на вис Obliquus, који је цар опсадио, па отишао даље на Улћин. Obliquus, дакле, ваља тражити негде између Скадра и Улћина. На Кипертовој карти (издање од 1870) на путу међу Скадром и Улћином, а на аустр. ђен. ш. карти десно од тог пута код виса Taraboš, читамо Oblika. Не имајући никаквих описа тога краја не видим, је ли то село, или је вис; али не сумњам, да је ту останак Дукљанинова Obliquus. На

[1] Годишњица Н. Чупића, I. 210. Hahn, Albanesische Studien I, 141 пише Kopelika с растојањем од Скадра у 2 сахата.

вису, десно од пута скадарскога к Улћину, као на последњем изданку онога горског венца, који дели језеро скадарско од Јадранског мора, морао је бити град, у који се склонио краљ Владимир, и из кога је — како исти летописац прича — издајом месног жупана предат Бугарима. Тај град као место склонито (залеђем височима планинским окренуто) спомиње се и у глави XLV, где се прича о Јаквинтином сину Ђорђу. На њ се беше дигао претенденат Гоислав с грчким војводом из Драча. Ђорђе их је дочекао негде испред Скадра, али је изгубио битку, па се склонио у Облик. За тим непријатељи његови опсађују Скадар. За мене је дакле изван сумње, да је Obliquus — Облик и да је био утврђено место на јужној страни планине међу Улћином, Скадром и скадарским језером, коме залеђе горско и веза с планинама особиту знатност даваху. — Prapratna је данашња Папратница у црмничкој нахији у Црној Гори, што је већ познато. Cremeniza је место Cermeniza као што и пише у глави XXXIX. То је садашња Црмничка нахија у Црној Гори. Како су Папратна и Црмница, које су у садашњој Црној Гори у једној нахији, чиниле у старо време две жупе, биће јасно, кад кажем, да се и садашња црмничка нахија дели на две речне долине: Ораховичку и Црмничку (на аустр. ђен. карти и у Милаковића Грлици 1835. I, а Дучић је зове Глуходолском, Лимљанском реком, па Вировштицом). Папратна је хватала предео Ораховице. Стара је, дакле, подела више гледала на поделу природну. — Да су ова места: Облик, Папратна и Црмница овако једно уз друго на западној страни језера, види се и из главе XXXIX, у којој се казује, како су Доброслављеви синови изделили себи управу земље. Микаља је добио Obliquum, et Prapratnam et Cermenizam. — За Црмницом долази Budua cum Cuceva et Gripuli. И ту је лако наћи Будву. За Будвом долази Cucevia, које се у глави XXXIX

пише Cuccevi. То није ништа друго него Чево, које се у старијих пише гдегде и Кчево[1]. Ciceva према Кчево претпостављало би у старијем језику **Кьчєво.** — За Gripuli добро су опазили хрватски писци, да није ништа друго него Грбаљ. Према томе би Budua cum Cuceva et Gripuli гласило управо Будва са Кчевом и Грбљем, и изашло би, да се у време Дукљанинове под Кчевом морало разумевати много више него што се данас разумева. Осим тога наши извори и иначе се нигде не одликују потпуношћу, те би се овде под Будвом и Кчевом могле тражити не две блиске и упоредне тачке, него две супрот положене тачке, једна из Приморја, а друга из планина.

Кад сад размотримо, колико хвата овај део који је познат, видећемо, да је само Купелник на источној обали језера скадарскога, а остали делови, да се почињући северно од Бојане редом нижу један до другога до под Котор и његове границе, осим градова у Приморју Бара и Улћина. Северну границу Зети у Приморју и Константин Порфирогенит изреком обележава до Котора, али без Котора. У овоме лепом географском реду налазим такође једно јемство, да је моје мишљење блиско истини.

Остале су сад од Дукљанинове Зете три жупе, којима се траг овако не налази, а које су на првом месту, пред Купелником; то су: Lusca, Podlugiae, Gorska...

Што се помињу пред Купелником, и што је простором оних осталих жупа захваћена сва занадна обала језера скадарскога до которских и требињских граница, то, мислим, да нас упућује, да те жупе немамо где на другом месту

[1] Тако пише н. пр. С. Милутиновић у Пјеванији Црног. и т. д. Лајпциг 1837 стр. 119, тако Д. Милаковић у Грлици I. 1835, 16 стр. Види и Срб. далм. магаз. за год. 1860, где су посмртна дела истога књижевника. Тако и В. Врчевић у Dubrovniku št. dubr. za 1871, стр. 115. Кчево нађох на послетку неколико пута тако написано у једноме допису из Никшића у »Застави« 1879 бр. 23.

тражити, него од Купелника на север, а од језера на североисток.

Прва до Купелника долази жупа Gorska. На карти аустр. ђ. ш. североисточно од Купелника налазимо Zagora post. На Кипертовој опет карти на противној страни на левој обали Мораче видимо у турској области место Загорица. У међама Купелника, што га Душан даде цркви Арханђеловој у Призрену, спомиње се Подгорь и међа Подгорьска негде у правцу североисточном, јер се помиње гора из које је изразла Гостила, која у таком правцу лежи. У ономе, дакле, планинском крилу, у ком су сада Хоти, па већ до Подгорице, која је може бити по имену што у свези с именом те старе жупе, ја бих био готов замишљати стару Горску жупу, пошто је, тако рећи, немамо где ни тражити, ако ту није.[1] — Ако је затим Lusca — Љешко поље или Љешанска нахија, како узима Фр. Рачки и за њим И. Црнчић[2], онда би Podlugiaе морало хватати терен, који од онога не би био далеко. Да је Lusca — Љешанска нахија и да је до ње Подлужје видимо по томе, што се и ти пределӣ још један пут помињу у глави XXXIX, где се приповеда, како су иза смрти Доброслављеве подељене његове земље на његове синове, па је Радослав добио Luca (по свој прилици место Lusca), Podlugie et Cucceviin (у једном издању con) Budua. Почињући дакле од Љешанске нахије долазило би Подлужје међу Љешанском нахијом, рачунећи у њу и онај угао међу Зетом и Морачом између Спужа и Подгорице, и Кчевом, а то би били Бјелопавлићи. И доиста у Бјелопа-

---

[1] А. Хилфердинг у Писмима о историји Срба и Бугара (превод М. Ђ. Милићевића) I. 50 стр. пише, »да је ова Горска жупа и данас кнежина међу Кастелнуовом и селом Драчем«. То би могло бити, кад би имало смисла тражити жупе зетске у пределу чисто требињском од вајкада.

[2] Први у делу Ocjena izvora 54.

лићима и данас живи јасно предање, да су се они некад звали Лужани. В. С. Караџић у „Примјерима српско-словенског језика. Беч 1857“ 76—77 наштампао је причу о постању Бјелопавлића, који су се ту населили пошто су, ради клетве неке госпође Јелене од лозе Немањића, коју су они рђаво прихватили у њену бегству од Турака, Лужани се сви између себе побили и ископали, осим једине женске главе Видосаве, која је пошла за Белог Павла, прадеда Белопавлића. Бели Павле се затекао у Лужанина Мрдака, оца Видосавина у служби. „Од тога се и дан данашњи онамо каже: ‚Да ћемо се поклат' ка' Лужани', а мраморје гдје се год налази, особито по планини, зове се Лужанско мраморје.“ За Бјелопавлиће се истина зна, да су се тим именом звали још 1411 (Пуцић, Срп. споменици I. 104), а и иначе у генеалогичке народне приче није много веровати, али ће опет бити истинито оно у причи што се казује, да је у садашњим Бјелопавлићима живело племе Лужани. Томе можемо веровати не само за то, што се то казивање с Дукљаниновим именом Podlugiae тако згодно слаже, него и тога ради, што Вук на истом месту пише, да се у Бјелопавлићима приповеда, како се земља она, у којој сада живе Бјелопавлићи, прије боја Косовскога звала Горња Превала а доња да је била од Спужа доље к језеру скадарскоме.“ Praevalitana звала се скадарска област, али не пре боја косовскога, него пре досељења Срба. За чудо је ипак, колико се то име римско у народу одржало. Кад ове пределе српске могнемо познавати по пространијим описима, каквих данас још нема, а у којима би било пописано све до ситница што се у народу у именима предела и мêстâ, као и у причама о развалинама и осталим старинама сачувало, онда ће се и о овој ствари моћи више што па и сигурније наћи. Но ипак причање нам је Дукљаниново просуло доста светлости на опсег и унутрашњу

поделу старе Зете. Да видимо, како стојимо с местима Порфирогенитовим, па ћу по том прећи на ресултат.

Константин Порфирогенит спомиње дакле *Γράδεται, Νουγράδε, Λοντοδόκλα.*

Γράδεται Фр. Рачки у Documenta p. 415 под 79 тумачи упутом на Градац у Црној Гори. Али у самој Црној Гори има Градца четири у Љешанској нахији и у Бјелопавлићима (око Зете). Где је дакле онај? Тога ради и ради тога што је у Константина облик *Γράδεται*, ја бих радије мислио на Грађане, којим се именом зове читаво једно племе у Ријечкој нахији. На сваки начина тешко би се где на другој страни осим предела тако обилна тим именом, као што је предео зетски, и могло тражити то име. За *Νουγράδε* Фр. Рачки (op. citatum) мисли да треба да је написано *Νόυιγράδε* и да је Нови град. Али ништа не казује где је тај Нови град. На садашњи Нови (Castel nuovo) никако се не може мислити, јер он никад није био у Зети, а ови га писци својим границама, не увршћујући у Зету ни Котор, изреком из ње исписују. Не остаје, дакле, ништа друго, него мислити да се тако звао један од она четири Градца, које споменух у Љешанској нахији и у Бјелопавлићима. — Најтеже је за *Λοντοδόκλα*. Фр. Рачки наводи П. J. Шафарика Sl. starož. 1. 660 стр. који предлаже исправку читања: *τὸ Λόντο, τὸ Δόκλα* т. j. *κάστρον* Lonto et *κάστρον Δ*[*ε*]*οκλα*. Сам Фр. Рачки мисли, да ће ономе Константиновом пре одговарати locum-Lunta Linda, Scodrae ex orientali plaga, или још пре место Љута међу Перастом и Добротом. Ова друга комбинација не може се већ ни за то примити, што не одговара границама, јер је та Љута изван горе назначених граница Зете, те зетско место у њојзи већ ни за то тражити не можемо. Lunta, Linda ја не нађох на картама мени приступним. Шафариков исправак читања за то се не може примити, што сам Константин, од кога и сазнајемо за то место *Λον-*

τοδόκλα казује за Дукљу, да је *νυνὶ ἐρημόκαστρον, μέχρι τοῦ νῦν ὀνομαζόμενον Διόκληα.* Не остаје ништа друго, него отворено признати, да за сад немамо баш никаквих знака, по којима бисмо могли изнаћи где је Константинова. *Λοντοδόκλα.*

У моме чланку „Земљиште радње Немањине“ у Годишњици I ја сам на страни 207 написао ово о Зети. „Ваља знати, да Зета није ишла до мора; она се није простирала даље од граница реке, по којој је име. Не само да Скадар није потпадао под Зету (бар у XII веку, који ми овде непрестано имамо на уму), него је до северо-источних обала скадарскога језера допирао Пилот, као што ћемо одмах видети, још у XIV веку. Скадар дакле са својом непосредном околином као и остали крај југозападно од скадарског језера са Котором и његовом облашћу ваља разумевати под Далмацијом краља Ст. Првовенчанога. У осталом морам напоменути, да се ова последња реминисценција старог имена Далмације већ у XIII веку колебала, јер најближи нашим биографима Доментијан, биограф св. Саве, причајући о поласку св. Саве у Јерусалим, вели: **и пришьдь на море диоклитинско**, а његов прерађивач Теодосије, који припада XIV веку, има: **на ѕападьное же море вь Диоклитию пришьдь.**“

И Дукљанинове границе Зете не слажу се са Зетом Ст. Првовенчанога, али се слажу боље са Зетом Доментијана и Теодосија. Ни у Дукљаниновој Зети нема Скадра, ни Бара; она у осталом хвата североисточне обале скадарског језера до у планине, не зна се докле, хвата онај теснац међу скадарским језером и морем и велики део праве Црне Горе (без Брда), до под Котор, до под Грахово, т. ј. до старе требињске границе, па оданде границама водопађе Зетине до више Дукље у Морачи и опет у пређе поменуту подгорску

границу на страни источној од језера скадарскога[1]. Овај последњи простор — област реке Зете с планинским падинама јесте права Зета, Зета најнепроменљивија; све остало зависило је онако како и данас зависи од разних политичких прилика.

2. ТРЕБИЊЕ (С КОНАВЛИМА).

О Требињу (*Τερβουνία*) говори Константин у глави 34-ој и каже најпре, како су Требиње и Конавли предео један и под једном управом. За тим говори како Требиње (*Τερβουνία*) на словенском језику значи утврђено место (*ἰσχυρὸς τόπος*) а Конавли (*Καναλή*) како значи кола (*ἁμαξία*) с тога, што је предео раван, те се по њему сав пренос на колима врши. Што се овога тиче, већ је П. Ј. Шафарик у Slov. Starožitn. 658 опазио, да је К. Порфирогенит мислио при Конавлима на кола, а при Требињу на **тврьдь**. При овом последњем могло би се премислити на нашу реч тврдињу или тврдину, коју последњу налазимо у Пуцићевим дубровачким писмима (Даничића Рјечник из књ. ст. **тврьдина**). Ово етимологисање показује, како је Константина о овоме извештавао неко, ко је знао српски, па је чак хтео и очевидно романску реч Конавле, да домаћом етимологијом разјасни. Иначе у Требињу и Конавлима помиње К. Порфирогенит ове насељене градове (*κάστρα οἰκούμενα*): *Τερβουνία, Ὅρμος, τὰ Ῥίσενα, τὸ Λουκάβετε, τὸ Ζετλήβη*. О границама тако говори у глави 30 (Рачки Documenta 405) ово: Од града Котора почиње се област Требиње и пружа се

[1] У расписима пећске патријаршије био је адрес на Црну Гору с овом спецификацијом: **Въ богоспасиꙋ нахїю Цѣтиниє и въ кадилукъ Подгорицꙋ и Скадаръ и въ племе Паштровиће.** Гласник XXV, 44, по рукопису XVII века. Ту се види, како се памтила Зета и како се добро знало, да је права Црна Гора одломак Зете.

до Дубровника покрај мора, а својом планинском страном граничи се са Србијом.

Наш Дукљанин у глави XXX, стр. 39 спомиње Tribuniam cum his jupaniis: Libomir, Vetanica, Rudina, Crusceviza, Urmo, Ressena, Draceviza, Canali, Gernoviza.

Прва, дакле, три Константинова места налазе се и у Дукљанина, а друга два се у Дукљанина и не спомињу; међу тим се сва остала Дукљанинова, осим поменута три, у Константина не спомињу.

Да је *Τερβουνία* то што и Tribunia, и да је то данашње наше Требиње, не треба ни спомињати. Шафарик у Starožitnostima 65J изриче мишљење, да данашње име Требиња постањем својим није словенско, као што се мисли, него илирско-латинско Travunia сложено из речи trans и *βουνός* (премда је тешко појмити, како би та једна половина речи гласила латински, а друга грчки), те да значи толико колико загорје. Миклошић у Slavische Ortsnamen aus Appellativen. II. Wien 1874 веже Требиње са словенским глаголом **трѣбити** у значењу purgare а особито extirpare (крчити), од кога корена има пуно имена мѣсних по свима земљама словенским. Пошто се и река онде зове Требињштица, ја бих још радије везао име места за **трѣба** sacrificium, **трѣбиште** altare, delubrum, речи у староме језику добро познате. При такој етимологији могло би се објаснити, како је име месту постало, најлакше тим, што су Словени при насељењу затекли на том месту римска црквишта. Арх. Н. Дучић ми је казивао, да су на висовима око Требиња гомиле камења људским рукама натрпане, за које народ још тамно памти, да су биле некад за религиозну употребу. Неки су, тражећи благо, развањивали те гомиле, и налазили су у њима костију, што значи да су у њима гробља староседелаца требињских. Кад је 1876 црно-

горска војска била на Гацку, писано је у једном допису „Истока“ (1876, бр. 76) о гомилама камења, за које веле да су стари жртвеници, а које се налазе у околини старога града Кључа на Гацку. О тим истим гомилама као и о жртвеницима говори и Ј. Памучина у Срп. далм. маг. за 1866 г. стр. 60 овако: „Жртвеници су били скупљено много камење на једно мјесто, које се сад обично зову гомиле. Које су породице биле имућније и јаче, оне су подизале много више гомиле; па о својим празницима свака породица ишла би на своју гомилу, и ту су се веселили, пјевали и играли се свакојакијех игара, као: уметали су се камена, скакали, трчали, рвали се и дизали тежине и т. д. На ове гомиле скупљали су се за сваке нужде, зборове и договарање; а имали су особиту гомилу, ђе су се заклињали, и ова се звала клетвена гомила. И дан данашњи има једна, која се зове клетвена гомила. Ова је у округу требињском, у кнежини површкој, између Главског дола и Пољица. — Наметне и приметне гомиле зову се оне, које су по народном опћем суду, неком гроб од каменовања, где сваки пролазник још по који камен примеће или намеће“. Плиније (Natur. histor. III. 26) спомиње у римској Далмацији град Tribulium. Тај римски град Миклошић (Die slavischen Ortsnamen aus Appellativen, II. 108) и Роскјевић доведоше у свезу с нашим Требињем. Но В. Томашек (Miscellen aus der alten Geographie, Zeitschrift für österr. Gymn. 1874, p. 654) држи, да Tribulium ваља исправити у Tribubium (према Bilubium, које ћу ја ниже помињати), које би значило три виса, и да ће га требати метнути на горњу Врлику (од Книна југоисточно), куда доиста и упућују два града који се пред њим помињу, од којих је Burnum — код Дрниша, (у Кистању међу Книном и Задром) а Andetrium код Скрадина (у Мућу), дакле, као што се види, у пределу Далмације са свим супрот положеном пределу тре-

биньском. В. Томашек међу тим меће на место Требиња стацију Anderba (op. cit. 656) с којом другује и стација Derba (Derva), и коју Томашек меће у Дабар. На истом месту наводи Апијана, који зна за илирско племе Δερβανοὶ, које се Римљанима заједно с осталим Далматинцима покорило. Ја бих при Derba, Δερβανοὶ оставио на страну Дабар, који је своје име по положају места добио, па бих у тим именима — ако се само она положајем подударају са Требињем — гледао прве звуке нашега Требиња и места та у требињски предео метао, јер ништа лакше него да из оних римских или старијих имена тако звана народна етимологија садашња имена створи.

За Требињем, под којим се разумевала и непосредна околина самога места, долази у Порфирогенита Ὅρμος, с којим обично слажу Дукљанинов Urmo. Фр. Рачки пише, да је то у области Кривошија, но тамо има парохија и село Унирине (plur.) испод планине Орјена (по картама). Ништа се наличније не налази. Међу тим Унирине су сувише далеко од назива, који је сачуван у Порфирогенита и Дукљанина, а и Орјен се не слаже с њиме потпуно. Не може се, дакле, рећи да су у тражењу овога места били срећни П. Ј. Шафарик и његови следбеници. Али је доиста потпуно срећан био др. К. Ј. Јиречек, кад је у своме чланку „Настојање старијех Дубровчана око раширења границе“ (Slovinac 1879, br. 4, стр. 54 у примедби) идентификовао Порфирогенитов Ὅρμος са Врмом више Требиња. То се име потпуно слаже с грчким Порфирогенитовим и с Дукљаниновим записом. **Врьмь** налазимо у Даничићеву Рјечнику из књ. ст. с примером: **ако би тко ѡдь люди ѡдь Белеке и ѡдь Врьма и ѡдь Трѣбина дошаль ѹ Дѹбровникь** (Mon. serb. 347, 349). Тај пример показује, да је Врм међу Билећем и Требињем. Др. К. Јиречек у наведеном чланку по још нештампаним дубровачким изворима,

које он у овај мах за издање спрема, спомиње жупу Врм с градом Клобуком. По томе су, дакле, у жупи Врму садашњи Корјенићи, те је Врма, старијег жупског имена, нестало испред племенског имена Корјенића. На аустр. ђен. карти међу Требињем и Билећем, на десној страни Требињштице, обележене су развалине града с називањем Vrono. Држим без сумње, да су то развалине старог Врма, Дукљанинова Urmo и Порфирогенитова Ὅρμος.

За Ормом је у К. Порфирогенита τὰ Ῥίσενα, које у Дукљанина гласи Ressena. Одмах се знало, да је то Рисан, па о томе и сумње нема.

За Рисном спомиње К. Порфирогенит τὸ Λουκάβετε. Шафарик се колебао и мислио, није ли то неко херцеговачко село Лука, које је на картама нашао. Луку има арх. Дучић у опису требињског округа у пределу Трећици, јужно од Требиња према аустријској граници, али је данас тешко наћи, је ли Шафарик ту исту Луку на картама налазио, пошто села̂ с таким именом има више. Фр. Рачки се не зауставља ни на коме месту, већ размишља, како би се повратило право словенско читање Порфирогенитовој записци, упућујући на Лукавец, Луковец. Оно село Лука у Трећици, за које мало час рекох, да се помиње у арх. Н. Дучића опису села требињске области (А. Хиљфердинг, Боснія, Герцеговина и Ст. Сербія. 2-ое изданіе. Ст. Петербургъ 1873, стр. 487—493), налази се на крају требињскога поља, правце јужно од Требиња, према аустријској граници. Осим тога имају Лучнице у пределу Бобанима, који је низ Требињштицу око Попова, у ком је ман. Завала. На племе Луково са селима Луково Веље и Луково Мало у Катунској нахији у Црној Гори, у коме су и Озринићи, и на Лукавице планину, источно од Никшића, више извора Мртвице — колико би она по имену најзгодније ушла у комбинацију — тешко је већ и за то мислити, што је обоје

географски са свим одвојено од требињскога предела, и мучно да је и онда у њ улазило. Не имајући потребнога опширнијег прегледа ја бих се за сад најпре одлучио за Луку јужно од Требиња, а ево из којих разлога. У тој Луци у Трећици накрај требињског поља све показује трагове веома старе насеобине. Више села на вису налазе се развалине града, у селу је развањена црква св. Петра, и старинско гробље. Та Лука јесте оно село Лука, за које је по народној традицији још М. Орбини забележио, да су из њега Немањићи. Пошто је Лука од *Λουκάβετε* прилично различно, морало би се примити, да се град онда звао Лукавац, па да се после каквог средњевековног разорења ново насељено село прозвало Лука. Иначе би се тешко још где могло наћи толико сугласних знака у пределу требињском, те не знам, где би се К. Порфирогенитов град згодније могао наместити. За горе саопштене појединости о Луци дужан сам захвалити предусретљивој доброти г. арх. Н. Дучића.

Сад долази најтеже место из К. Порфирогенита. То је *Ζετλήβη*. Шафарик је мислио на Зету, али је и сам опажао да то не иде, пошто се Зета, предео самосталан, није могла уврштивати у област требињску. Др. Фр. Рачки напомиње, да би читање словенско могло бити Цвјетљиво или Цетолибо. Има доиста село Нецвијеће и сад у требињском крају, одмах више Требиња, али ми изгледа сувише близу Требињу, да би могло чинити какво засебно средиште. Па доиста имамо спомен у диплоfi угарског краља Матије од 1465, којом је дао села нека фратру Александру Дубровчанину, да је Нецвијеће у жупи Требињу, јер га тај краљ тако помиње. Ја бих пре мислио на долину реке Чепељице[1], једне притоке Требињштичине, и још на Жлијебе, село и парохију северно од Херцег-Новога

[1] О Чепељици као о реци и пределу говори архимандрит пивски Арсеније, кога ћу ниже помињати.

(Castel-nuovo), али и ту смета то, што су се Жлијеби заједно с Херцег-Новим рачунали у жупу Драчевицу. На послетку би се још могло мислити на Cilippi место, јужно од Цавтата (Ragusa vecchia), које само на картама налазим.

Од места, која помиње само Дукљанин, прво нам је на реду Libomir. Нема никакве сумње, да је то садашњи предео Љубомир, Требињу на северу, који се и сад држи као целина, и у њему је ових 11 села: Домашево, Мумали, Кртине, Угарци, Варе, Врхпоље, Брова, Врани-дол, Сјеница, Пијавице, Влашке[1].

За Љубомиром помиње се Vetanica. Хиљфердинг (op. cit.) опомиње на село Ватницу на Кипертовој карти у југоисточној Херцеговини. Фр. Рачки (Ocjena 54) упућује опет на село Ватницу „над Клобуком у југоисточној Херцеговини“. То ће бити једно исто место. На садашњим картама (и у новој Кипертовој и на аустр. ђен. шт.) пише се то село Фатница, оно је на путу из Билећа у Столац. На другом месту спомиње Рачки Виталину. Виталина је жупа, која се у старим споменицима помиње упоредо с Конавлима[2], налази се Конавлима на југоистоку, а Дукљанинова се Vetanica спомиње међу Љубомиром и Рудинама. Да се Дукљанинова Vetanica никако не може тражити у Виталини, већ да је ваља тражити баш у планинама, где су и Љубомир и Рудине, показаће ово место из Мавра Орбинија. Говорећи о границама хумским на стр. 393 његове књиге Il regno de gli Slavi, Pesaro 1601 Орбини пише: Da levante riman Rassia ch'è la gente di Trebigne, Rudine et Gazca; da ponente resta la ragione di Chelmo, cioè Popovo, Lubine, Glioubomir, Vetnica et Nevesigne, т. ј.: на истоку остаје Расија, или предели Требиње, Рудине и Гацко; на западу остаје предео

[1] Арх. Н. Дучић у Хиљфердинга, op. cit. 492.
[2] Види о том Даничића Рјечник под Виталина.

хумски, т. ј. Попово, Љубиње, Љубомир, Ветница и Невесиње. Дукљанинова је Vetanica поменута међу Љубомиром и Рудинама; Орбинијева се Vetnica спомиње међу Љубомиром и Невесињем. Ваља је дакле тражити међу Љубомиром, Невесињем и Рудинама. Поменух напред, да Хиљфердинг и Рачки упућују на место Watnitza. Тако се место доиста налази на Кипертовој старијој карти, али веома јужно, међу Билећем и црногорском границом. У Роскјевића, на новијој Кипертовој карти и на аустр. ђен. штаб. налазимо не Watnitza, него Fatnica управо међу Љубомиром и Невесињем. „Паралелно с висоравнима Невесињем и Гацким, а јужно од њих шире се Дабар и Фатница. И једноме и другом је на северу Трусина и Баба планина, а на југу Кубаш и огранци Љубомира планине. Као наставак Фатнице могу се сматрати кршне висоравни Плана и Корито“, пише Роскјевић у Studien über Bosnien und die Hertzegovina. Leipzig und Wien 1868, стр. 52. Нема дакле сумње, да је тај предео у XII веку припадао Требињу, и да је то Дукљаниново Vetanica. Прави назив је Ва̏тница (? Хватница), као што ме извештава г. арх. Н. Дучић.

После жупе Vetanica читамо жупе Rudina, Crusceviza, Draceviza, Canali, Gernoviza.

Рудине зна се где су, и данас су двоје: Никшићске и Билећске. Прве су међу Никшићима и Граховом, друге око Билећа к северу и истоку. Арх. пивски Арсеније[1] казу-

---

[1] Овога архимандрита пивскога Арсенија кога сам већ једном помињао, испитивао је о Херцеговини 1803 и 1804 митрополит Стратимировић у Карловцима. Архимандрит ман. Пиве Арсеније био је проигуман ман. Хиландара, обнављао је и Пиву и Хиландар, два пут је био на хаџилуку у Јерусалиму, и био је родом из Пиве из Крушева од Руђића и Гоговића. Године 1803 и 1804 он је на Карловце увраћао се путујући два пут у Русију и натраг. Казивање његово, бележено руком пок. митрополита Стратимировића, које ћу ја и ниже наво-

јући о току Требињштице, овако разграничава пределе: „Требишњица рјека извире у Херцеговини испод предјела Билећа, и течэт к западу, раздјељаја части предјелов, о деснују Рудине, о шујују Бањане. На 2—3 часа от врела стојит с рудинске стране монастир Добрићево (Воведенија) а с љевија страни мало ниже монастир Косијерево (Рожд. Богородици)“. А мало даље о пределу говори ово: „Между Дабром и Чепелицом стојит предјел Рудине, којего главно мјесто јест Билеће с деснија страни рјеки Требишњици или паче више сеја рјеки стојашчеје“. — Крушевица је између Грахова и Конавала. Како Грахово не долази поменуто, оно је онда (ако није заборавом прескочено, или ако се није мислило да нема особите вредности) или припадало Крушевици или Рудинама, или је међу обојима било подељено. За Крушевицу је забележено у чланку арх. Н. Дучића (op. cit. 487), да је напоредо са Зупцима и Драчевицом увек уживала право унутрашње самоуправе. Шта је и где је Драчевица, налазимо врло јасно казано већ у Даничића Рјечнику књ. ст. У тој књизи под Драчевица пише, да је то жупа код Конавала, у коју се рачунао и Нови. Краљ угарски Матијаш дао је фратру Александру Дубровчанину три села у жупи Драчевици: Сут Стипан, Кутине и Мокрине. Ово последње је било под Турцима, јер арх. Н. Дучић у чланку горе поменутом (op. cit. 488) спомиње у пределу Драчевици села Жвиње, Чепић, Лучиће, Пријевор, Игалу и Мокрине. Сут Стипан из дипломе краља Матијаша данас је Сушћепан[1] а Кути се и данас онако зову[2]. Мало на север од

дити, налази се у карловачкој патријаршијској библиотеци, и ваља ми захвалити пријатељској предусретљивости г. арх. И. Руварца, што сам се њиме могао послужити. Упореди Годишњицу Николе Чупића. II. стр. 256, примедбу.

[1] Шематизам православне епархије бококоторско-дубровничке за 1876, стр. 23.

[2] Ibid. 24.

Новога има и сад на карти Драчевица (Draševica). — Још нам је остала Gernoviza. Да је то Жрновница, земља код самога Дубровника, сви су већ до сад лако погодили. Шта је пак „Близу града Дубровника л'јепа жупа Жрновица“ читамо у Рјечнику, који је Богишић наштампао уз књигу прву свога издања „Народних пјесама из старијих највише приморских записа“ (Гласник II. одељ. књ. X, стр. 362), где се чита, да је то „име малога предјела одмах на исток од Дубровника при самоме мору. Предикат Жрновица долази само у пјесмама можда од неколико млинова, који се тамо налазе“. Из ове белешке видимо још и то, да се предео зове и Жрновица и Жрновница од старине, те да је Дукљанинов запис Gernoviza потпуно веран једноме облику живога језика.

Остале су на последак Конавли. Константин Порфирогенит их пише Καναλή, Дукљанин Canali. Италијански је и сад Canali. Из тога су у нас постала имена Конавли и Конавле обоје nom. plur. fem. (једно по деклинацији на ь а друго по деклинацији на а[1]). Како је име у наш језик ушло из романскога, то је одмах с почетка романско Canali схваћено као именица женског рода деклинације ь, према домаћим речима на ль. С тога ја облик Конавли и промену на ь држим за старију. Позније је реч претурена и у деклинацију на а, али није са свим истиснута из деклинације на ь, пошто се и данас говори и Конавли и Конавле[2]. Конавље ће бити са свим погрешно. Предео је Дубровнику на југоистоку, на свакој карти обележен. Дубровнику на југоистоку долазе управо једно за другим Жрновица, Конавли и Витаљина.

И тако смо прегледали и сва забележена места тре-

---

[1] Даничић, Историја облика, Београд 1874, допуне и поправци.
[2] Op. cit.

бињске области. По местима потпуно поузданим, које од Требиња које од Зете, можемо границе овој области одредити с толико тачности, колико је само желети при тако оскудним изворима и при тако удаљеном времену.

Поуздано смо нашли, да су Будва са Кчевом биле најзападније жупе зетске. Од њихових граница почињу границе требињске. И доиста налазимо Рудине, Крушевицу, Драчевицу, Рисан као најисточније жупаније требињске, које се потпуно подударају са мало час поменутим западним границама зетским; налазимо Жрновицу и налазимо Љубомир и Ватницу (по свој прилици с Планом и Коритом) као тачке, по којима се на северозапад и север може поуздано повући граница требињска. Она је дакле почињала с границом која је међа области рисанској и которској, пружала се дуж мора до под сами Дубровник[1], ишла је одатле право на север преко Требињштице међу Поповом (које је припадало Хуму) и Шумама (које су остајале Требињу), па је хватала границу планинску више кршева Љубомира, међама Дабра и Гацка, и тамо око Рудина хватала западну границу зетску. То је стара област Т р е б и њ е с К о н а в л и м а. Није ништа чудновато, ако се она, подељена природним границама на две половине, на право Требиње (планине и равни око реке Требињштице) и на Конавле с приморјем и планинским падинама к мору окренутим — делила често на две засебне области, о којима нам каткад причају старе историјске белешке. У народа, као што је наш, тако претерано наклоњена к личном и племенском индивидуализму, за таки

[1] У глави 30 дела de administrando imperio говори К. Порфирогенит: *τὸ δὲ κάστρον τὸ Ῥαούσιον μέσον τῶν δύο χωρῶν πρόσκειται, τῶν τε Ζαχλούμων καὶ τῆς Τερβουνίας.* (Рачки Documenta, 372.) т. ј.: град Дубровник је на средини међу областима Захумљем и Требињем. Веома је знаменито, да је исто тако писао М. Орбини на крају XVI века: Il confine trà Chelmo et Zenta è la cettà di Rausa. Il Regno de gli Slavi, 393. То се место наводи опширније у одсеку о Хуму.

је расцеп у самој пластици земље, на којој се насељо, било и овде као и на другим местима, не тек довољно, него и сувише природнога узрока.

На послетку не треба сметнути с ума, да се границе областима према периодима времена мењају. По белешци М. Орбинија, која ће се тицати времена највеће силе хумске, област требињска је била много мања него што је видимо по Дукљанину. Свакојако се и то колебање тицало предела планинских, у којима је сама природа нејасне географске границе поставила.

3. ХУМ (С НЕРЕТВОМ ИЛИ ПОГАНИЈОМ).

Кон. Порфирогенит оштро дели Хум од Неретве (или Поганије) и Неретву од Хума, и то следствено на сваком месту где год их помиње. У делу Historia de vita et rebus gestis Basilii imperat c. 52 (Rački, Documenta 338—339) помињу се три пут наша племена овим редом: Хрвати, Срби, **Захумци**, Требињани, Конављани, Зећани и **Неретљани** који се и **Погани** зову. Тако и у реду, којим се у делу de administrando imperio опсег разних наших области казује, видимо у глави 30 истина: Зету, Требиње, **Захумље, Поганију,** Хрватску, али се у излагању појединце води ред: Србија, **Захумље,** Требиње с Конавлима, Зета, **Неретва** или **Поганија.** К. Порфирогениту дакле никако није једно исто Хум и Неретва, већ их обоје држи за земље потпуно засебне, како ћемо одмах видети. Према томе ћемо и узети редом једно за другим — а поименце најпре Хум или Захумље.

Границе Хума читамо у глави 30 дела de administr. imp. (Rački, p. 405) овако: од Дубровника почиње област

Захумска, и пружа се до реке Неретве; с приморске стране граничи се Поганима, с горске Србијом[1].

---

[1] Оригинални је текст овога места у глави 30 знатно испреметан, што показује рђав смисао, као што ће се одмах видети. Оригинал о захумским и поганским или неретљанским границама гласи сад овако:

Ἀπὸ δὲ τοῦ Ῥαουσίου ἄρχειται ἡ ἀρχοντία τῶν Ζαχλούμων καὶ παρεκτείνεται μέχρι τοῦ Ὀροντίου ποταμοῦ, καὶ πρὸς μὲν τὴν παραθαλασσίαν πλησιάζει τοῖς Παγανοῖς, πρὸς δὲ τὰ ὀρεινὰ εἰς ἄρκτον ἀπὸ δὲ τοῦ Ὀροντίου ποταμοῦ ἄρχεται ἡ Παγανία, καὶ παρεκτείνεται μέχρι τοῦ ποταμοῦ τῆς Ζεντίνας, τρεῖς ἔχουσα μὲν πλησιάζει τοῖς Χρωβάτοις, εἰς κεφαλὴν δὲ τῇ Σερβλίᾳ. ζουπανίας, τὴν Ῥάστωτζαν καὶ τὸ Μοκρὸν καὶ τὸ Δαλέν. καὶ αἱ μὲν δύο ζουπανίαι ἤγουν ἡ Ῥάστωτζα etc. — — — *ἀπὸ δὲ τῆς Ζεντίνας τοῦ ποταμοῦ ἄρχεται ἡ χώρα τῆς Χρωβατίας* etc.

Већ граматички ред међу речима *ὀρεινὰ εἰς ἄρκτον* и *μὲν πλησιάζει*, које сам подвукао, показује да је ред поремећен. Две су реченице започете, па недовршене и на недовршене друге две без почетка навезане. Овај неред осетио је и преводник, који је К. Порфирогенита на латински преводио, те је горе наведено место превео овако: A Rausio Zachlumorum principatus initium habet, et protenditur ad Orontium flumen usque oraque maritima Paganis, montana, quae ad septentrionem Chrobatis, quae in fronte, Serbliae contermina est. Ab Orontio flumine Pagania incipit et porrigitur usque ad Zentinam flumen; et zupanias tres habet Rastotzam et Mocrum ac Dalen; et quidem duae zupaniae, Rastotza ac Mocrum etc. — — A Zentina autem fluvio Chrobatia incipit etc.

Кад се добро размотри овај превод, онда излази: да су Захумци граничили се с Поганима у Приморју, на северу с Хрватима, спреда или с чела (in fronte) са Србима. Али ако се узме на ум, да су жупаније поганске Мокро и Дувно (за које се изреком каже, како је procul mari); да се каже, да Поганија почиње од Неретве; да се каже, да Хрватска почиње од Цетине: онда је апсолутна немогућност, да се Захумци на северу граниче с Хрватима, пошто сам писац одмах за тим између њих и Хрвата меће Погане. Управо Захумци би се могли граничити са Хрватима на северу само тако, кад се на левој страни Неретве и у Дувну не би помињали Погани, а с горске стране се исто тако нису могли граничити и са Србима и са Хрватима, него или с једнима или с другима већ и за то, што се ниже за саме Хрвате, који се још северније од Погана помињу, каже, да се с горске стране према Хлевну граниче са Србима. И за Зету и за Требиње и за Хрвате и за За-

Даље и ближе о Хуму говори Конст. Порфирогенит у глави 33 поменутог дела. „Садашњи становници Захумља (*Ζαχλοῦμοι*) — говори он на том месту — јесу Срби од онога кнеза, што је к цару Ираклију прибегао, а Захумцима су се прозвали по гори тако званој Хум. Иначе се на словенском језику Захумци зову они који станују иза горе. А у оној земљи се налази гора (*βουνός*) велика, и на њој два града Бона (*Βόνα*) и Хум (*Χλούμ*). Иза те горе извире река која се зове Бона (*Βόνα*), што значи

хумце стоји у оригиналу и у преводу, да се граниче с горске стране са Србијом. Само за Поганију нема у преводу граница с горске стране, и само за Захумље стоји (у преводу), да се с горске стране граничи и Хрватима и Србима. Кад се удубимо у податке и у географијску слику, која је пред Константиновом памећу лебдила, кад је писао главу 30-ту свога дела de administrando imperio — види се очевидно, да негде нешто не достаје, и да је текст његов у препису испреметан. У жељи да повратим бистрину овоме јединном и драгоценом извору, ја сам помоћу географског положаја местâ успео (како ми се чини), да васпоставим прâви ред речи у тој глави и да допуним што не достаје. Додао сам само у првој реченици један трећи падеж *τῇ Σερβλίᾳ*, а шта сам преместио, видеће се, кад се упореди. Ја дакле мислим, да горе наведене речи треба у оваком реду прочитати:

Ἀπὸ δὲ τοῦ Ῥαουσίου ἄρχεται ἡ ἀρχοντία τῶν Ζαχλούμων καὶ παρεκτείνεται μέχρι τοῦ Ὀροντίου ποταμοῦ, καὶ προς μὲν τὴν παραθαλασσίαν πλησιάζει τοῖς Παγανοῖς, πρὸς δὲ τὰ ὀρεινὰ τῇ Σερβλίᾳ.

Ἀπὸ δὲ τοῦ Ὀροντίου ποταμοῦ ἄρχεται ἡ Παγανία, καὶ παρεκτείνεται μέχρι τοῦ ποταμοῦ τῆς Ζεντίνας, τρεῖς ἔχουσα ζουπανίας, τὴν Ῥάστωτζαν, καὶ τὸ Μοκρόν, καὶ τὸ Δαλέν, καὶ εἰς ἄρκτον μὲν πλησιάζει τοῖς Χρωβάτοις, εἰς κεφαλὴν δὲ τῇ Σερβλίᾳ. Καὶ αἱ μὲν δύο ζουπανίαι etc.

Овим начином се све реченице или одсеци главе 30 о границама приморских земаља своде на један облик, и уклањају се све несмислице и сумње, које сам горе изстављао.

У исти мах се сад види и то, како је у латинском испало: orapue maritima Paganis, montana quae ad septentrionem, Chrobatis, quae in fronte, Serbliae contermina est. *Πρὸς δὲ τὰ ὀρεινὰ* и *εἰς κεφαλὴν* значи управо једно исто, обоје ваља преводити са montanus, али је преводника збунио с једне стране испреметан текст а с друге непознавање ствари и места.

добра. — Насељени су градови у земљи захумској ови: *Σταγνόν, Μοκρισκίκ, Ἰοσλή, Γαλουμαήνικ, Δοβρίσκικ.*

Тако К. Порфирогенит. Наш Дукљанин већ у глави IX помиње Zaculmium; у глави XXX пак спомиње се, да је Драгислав добио Cherenanianam (варij. Chernaniam) regionem et has juppanias: Stantania, Papava, Yabsko, Lucca, Vellika, Gorimita, Vecenike, Dubrava et Debre.

Где је које од тих места и како се слажу међу собом видећемо касније, а сад ћемо се забавити самим именом Хумске земље.

К. Порфирогенит зове земљу *τῶν Ζαχλούμων χώρα* или *χωρίων* или *ἀρχοντία*. Пошто невештину преписача у Дукљанинову тексту поправимо, изаћи ће, да он земљу зове: Chelmaniana или Chelmania. Мавро Орбини зове је Chelmo. Тома Сплећанин назива је Chulmiae ducatus. Најстарији хумски кнез Михаило зове се у писму Јовану X (Farlati III. 93) Chulmorum dux. Познији угарски краљеви, освојивши Далмацију, уписивали су у своју титулу и Culme dux[1]. Наши споменици апсолутно се најчешће служе именом **хльмьски**, т. ј. хумски, што са свим одговара називу западних писаца. **Ꙁахльмиѥ**, како је већ Даничић опазио, долази само у два споменика, у потписима краља Стефана Првовенчаног и краља Владислава, **Ꙁахльмиѥ** или **ꙁахльмьски** долази само један пут у летописима[2]. **Хльмьска ꙁемлꙗ** пак јесте правилни и најчешћи облик који огромном већином влада у нашим споменицима — и који се и с називом Дукљанина и осталих западних споменика и писама најбоље слаже. Становници Хумске земље зову се у старим споменицима Хумљани (Даничић,

---

[1] Dümmler E. Ueber die älteste Gesch. d. Slaven in Dalmatien, 377.

[2] Види Даничића Рјечник из књ. стар. под тим речима.

Рјечник из књижевних старина под **Хльмлшнинь**)[1]. Тражећи повод називању Хумске земље не можемо сумњати, да се хумска земља прозвала тако по некаквом хуму, и да јој је тај хум био средиште, што нам већ сам назив и сама реч говори. Исто тако прочитасмо то и у најстаријем запису о њој, који напред из К. Порфирогенита наведох. Остаје питање, има ли и где је онај Порфирогенитов *Χλοῦμ*, те да ли и останци или традиције од старина потврђују белешку Константинову онако као што је име ове области показује.

Да је *Χλοῦμ* — хум, и да хумова, хумака, хумаца и т. д. има у изобиљу по свој српској земљи, и да их се са саме карте неколико може набројати и у самој Херцеговини, познато је. Тога ради остаје, да се нађе које је између тих различитих хумова онај, о коме Порфирогенит прича, и по коме се од њих могла тим именом прозвати хумска земља. Лако је погодити, да нас у овом тражењу најпре могу интересовати они хумови који су око Мостара

---

[1] Ни дан дањи није ово име са свим изумрло, ма да му је стари значај потпуно заборављен. У Вукову Рјечнику читамо под Умња́ци, како се тако зове »некакво племе негдје у Херцеговини (као што једни говоре на западној страни око Дувна). Кажу, да Умњака има највише закона римскога, али их има и турскога. Сви се носе као сељаци у Херцеговини и држе многу стоку (козе и овце), с којом највише, и љети и зими, живе по планинама; жене оних који су турскога закона не крију се«. Г. М. Ђ. Милићевић ми уступи своју белешку, по казивању некога Херцеговца записану, како у Мостару кажу: »Отишао у хумнину« за онога, који је отишао од Мостара к мору, а »Отишао у планину« за онога, који је отишао на противну страну од хумнине. Арх. Н. Дучић ми каза, да хумно у Херцеговини значи управо жупно, место већом питомошћу супрот положено оштрим планинским местима и да Хумњацима (становницима хумних т. ј. жупних предела) зову у планинама око извора Неретве Херцеговце, који лети из нижих и мору ближих предела Херцеговине стоку изгоне у те високе и пашом обилате планине. С. Милутиновић, говорећи о жупи шта данас значи, записао је да се у »Неретви жупа зове и умнина«. (Види Исторія Сербіе. Лайпцигъ 1837, стр. 450).

и у опште на таком месту у Хумској земљи, где би могло бити средиште. Тога ради ћу иставити неколике белешке путника и домородаца.

Др. Ото Блау у својој књизи Reisen in Bosnien und der Hertzegovina. Berlin 1877, стр. 46—47 пише ово описујући пут Мостар—Суторина: „Кад се изађе из Мостара, брегови се на обе стране размичу, а Подвележ (с источне стране) узмиче у оштром углу, те се тако ограничава троугласто поље међу Мостаром и Буном, дугачко 2 сахата, а широко, на најширем месту, низа саму реку Буну, преко 2 сахата. И пут из Мостара, четврт сахата иза вароши, грана се, те један огранак иде југоисточно, право на Буну, а други источно у Благај. Кад се пређе Буна преко моста, више кога се у Буну још и Буница улива, пут се пење стрмо уза страну итд."

Хилфердинг (Боснія, Герцеговина и Ст. Сербія, 2-го изд. 29—31) долазећи у Мостар с противне стране из Приморја преко Требиња, наилази најпре на Буну, и описује у њој дворе Али-пашине. За тим наставља: „Међу Буном и Мостаром простире се равно поље, с мноштвом коњских стаза и коловоза. С леве стране пута тече бистра Неретва, у коју утиче Буна, не далеко од дворца Али-пашина. Ако се обрнете назад, смотрићете теснац, у који улази Неретва, пошто у се прими Буну. Ако погледате на лево, преко Неретве (управо на десну обалу Неретве), угледаћете го, кршан вис Хум, а ако погледате на десно, спазићете исти таки вис Столац, који је само предњи део великог горског ланца Вележа. На два сахата од Буне ти се висови с обе стране Неретве тако састају, да око реке остаје тек мала равница, на којој је с обе стране реке саграђен Мостар. — — Мостар као варош добио је значај тек за Турака, пошто је опустео Благај, старо столично место херцеговачких господара, два сахата на исток од Мостара. Мостар се, као

што рекох, налази у уској долини међу горама Хумом и Стоцем".

У „Срб далм. магац." за 1846 год. на стр. 134 пише С. Ш. (Серафим Шолаја) о истој ствари ово што иде: „Кад се човјек из Мостара упути у монастир Житомишљиће[1], иде се најпре измеђ два брда, од којих оно од истока зове се Столац, а од запада Хум, преко једнога дугачкога и равнога поља за два читава сата до Буне воде. На Буни има мост с тринаест ока или сводова, од самога тесаног камена сазидан, работа римска, и заиста тврда и знатна. — — Ова река извире испод града Благаја, у ком је херцег Стјепан пребивао".

Је ли Хум више Мостара с десне стране Нерéтве Хум Константинов? Врло би природно било тако помислити, јер је под тим Хумом један део Мостара, а Мостар је и данас средиште оној области, која се развила из старе Хумске земље, и која се по том прозвала Херцеговином. Тако су и мислили неки[2]. Али да Хум на западној страни Мостара није Χλούμ Порфирогенитов биће јасно из овога:

1. Што је Порфирогениту, како ће се ниже видети, десну страну Неретве хватала жупа Мокрска, којој је сад траг у месту Мокром;

2. Што се на том Хуму не налазе останци од два града на два краја или крака његова, како по Порфирогенитову опису треба;

[1] То је низ Неретву, даље од Буне.

[2] Др. Ото Блау и сам пристаје уз фрањцишкански херцеговачки шематизам, штампан 1867. Op. cit. 34—35 у примедби. Што он на том месту дели Хум и Захумље, разумевајући под овим последњим источну Херцеговину, и држећи, да је име Захумља од паланке Захлум (Залом на Невесињу), то помињем, да се види, како нетачно схваћена или нетачно забележена имена могу повући у погрешку, кад се остало, што за научно истраживање треба, не зна. Да је Залом од Ȥахльмь, како мисли Блау, морало би данас гласити Заум или Заху м, а то ни он не тврди.

3. Што Порфирогенит каже, да иза горе, на којој је град Хум, извире вода, која се зове Бона, а тога ничега нема на Хуму што је врх западнога Мостара.

4. Није без значења, што се памти, да је Мостар нова грађевина, и да је средиште постао тек за Турака. М. Орбини је у своме Il regno de gli Slavi, p. 314 записао, да је Мостар основао Radivoi gost che fù maggior domo di Stefano Cosaccia.

Да је тражећи Константинову Бону најприличније мислити на реку Буну, која се у горе поменутим описима ниже Мостара спомиње, близу је памети, па се већ и до сад тако чинило. Буну реку описује Роскјевић (Studien etc. 45) овако: „Буна извире као река обилата водом из једне камерите пећине испод срушеног града Благаја, широка је скоро свуда на 100 корака, дубока је 2—4 стопе, тече правцем југозападним и текући у дужини 3 сахата, улива се у Неретву, где се преко ње налази каменити мост." Напред беше наведен цитат из описа Серафима Шолаје, који вели: „Ова река извире испод града Благаја, у ком је херцег Стјепан пребивао". Хилфердинг (op. cit. 40—41): „Из Мостара у Благај ваља јахати три сахата. Кад се примакнеш планини, чује се из далека хука као од водопада. Попевши се на брдо, видиш реку, где с хуком и пеном ваља своју још свежу воду, обрћући неколика воденична кола; на обали њеној испод саме планине стоји гомилица жалосних кућа с малом једном џамијицом без минарета. То је садашња варош Благај, у којој нема више од 30 кућа. На неколико корака од вароши путнику се указује позориште, пред којим се може стајати и стајати, али којега се човек нагледати никада не може. Планина се свршава огромном, правце стрменитом гранитном стеном. Испод стене је природа образовала високу, пространу пећину, из које река потоком јури журећи се кроз пену и водопаде у долину. Ваља оздо

обиђи вис, па се пузати уза стене кроз бодљикаво шибље по извијуганој, веома стрменитој стази. Врх је виса ограђен високим, дебелим зидом од огромнога камења, са зупчастим кулама. Све то стоји готово у целини. Али су зграде унутра скоро са свим разрушене; на јединим, узаним вратима градским наваљане су гомиле камења, тако да се једва може у град проћи, али се коњ провести не може. То је стари град Благај, који је после херцега Степана и Турцима дуго био место за одбрану, али се с временом, како они веле, обатало. У њему је до данас остао само још један топ; све је остале Али-паша пренео у свој драги Столац. Као и остали босански и херцеговачки градови град је тај тесан, толики колики је врх виса. Турци држе Благај као неприступан, и он је у старо време доиста могао бити неприступан; с три стране је вис правце стрменит, а с четврте северозападне стране, по којој смо се ми пели, пут је тако узак и стрм, да би ту неколико људи могло камењем зауставити и потући читаву војску. Ту су живели заповедници околнога предела. Доле, на извору Буне, у прекрасној долини образовала се трговачка насеобина, која је, у хришћанско време, морала, без сумње, бити много већа".

Оволико сам се зауставио наводећи опис Благаја, реке Буне и положаја Благаја за то, што мислим, да је садашњи Благај — *Χλούμ* Конст. Порфирогенита. Први разлог ми је за то, што у садашњој Херцеговини нема ни једнога града, који би се боље од Благаја подударао с *Χλούμ*-ом К. Порфирогенитовим. То је град на врху горе, испод које извире река која се зове Буна. То је старо и још незаборављено средиште хумске управе. Ту су традиције народне, које место као средиште обележавају. Што се град зове Благај, не треба уза све ово пишта да нам смета. У Јукићевом Zemljopisu i pov. Bosne. Zagreb 1851, стр. 55 читамо о Благају ово што иде: „Благај, иначе Херцеговина, тако прозва-

на од становања „херцега Шћепана“, као што народ приповиједа, лежи под планином Хумом[1], а кад врела ријеке Буне. — Град запуштен; кажу, да је у њему своје новце држао Шћепан херцег“. Хиљфердинг (op. cit. 41) после горе наведеног описа Благаја додаје још ово: „У осталом у Благају нема ништа знаменито осим старих зидина и чудноватога погледа на околину, на долину реке Буне с једне стране, а с друге на масу гора врх којих се диже тако названа Херцеговачка главица[2]“.

Јукић, дакле, истиче изреком, да се гора врх Благаја зове Хум[3]. Хиљфердинг исто тако приповеда, да се највиши

---

[1] Арх. Н. Дучићу није познато, да се планина више виса, на ком је Благај, зове Хум, већ он зна да се зове Бишина. И иначе је ово казивање Јукићево усамљено. И за »Благај или Херцеговина« арх. Н. Дучићу се чини, да је нетачно разабрано. Он би пре очекивао »Благај или Херцегов град«. У путописним запискама Јукићевим, које је штампао у Срб. далм. магаз. за год. 1842, стр. 66, налазим, како је ово Јукић дознао. »Прешавши ми преко моста — пише ту Јукић — запитам кириџију, одакле извире Буна? »Таман, вели он, испод Благаја!« — А има ли гдјегод у Херцеговини град, шехер, или касаба, која би се Херцеговином звала? »Та, болан, то је Благај. И сад га једни зову Херцеговина; у стари земан шта је био Мостар? Ништа! Херцег Шћепан није био у Мостару, већ у Благају. И сад је град тврђи од Мостара, да би се мало поправио«.

[2] И ово се г. Дучићу чини необично, те мисли да би пре могло бити Херцегова главица.

[3] На ово место у Јукића упућује и др. Фр. Рачки, Documenta, 415 под 61. Мало пре наведох, шта о том мисли арх. Н. Дучић. Знатно је што је Јукић и сам мислио о тексту Порфирогенитову и помишљао, да Хум може бити само врх Благаја. Тражећи Порфирогенитову планину Хлум он у Магацину срп.-далм. за 1842, 61 стр. говори: »Ја мислим, и шта више увјерен сам, да је тај Хлум она планина, која над Благајем стоји, из које извире река Буна«. Требало би, дакле, да се потврди, да се планина више Благаја или какав њен вис зове Хум. Одајући достојну хвалу Јукићевој заслузи, напомињем, да сам ја своје мишљење о положају Порфирогенитова града Хума (Јукић и онако тражи планину) већ био склопио, кад сам наишао на ово његово место. Не напомињем ово што бих страховао, чија ће бити заслуга о проналаску Порфирогенитова Хума (јер је то ствар по себи лака), него више за то, што је ресултат тврђи, кад су до њега дошла два писца, сваки самостално мислећи.

врх горе више Благаја зове Херцеговачка главица. Јукић каже, да се Благај зове и Херцеговина. Кад се сетимо да је Херцеговина име ново, тек од друге половине XV века, да је оно чудноватим начином истисло из живота старије име Хумске земље и раширило се на већи простор, него што га је обично Хумска земља хватала — онда, васпостављајући на место тога херцеговског за старије, од друге половине XV века раније доба, свуда хумско име, имали бисмо Хумску главицу као највиши врх горе више Благаја, имали бисмо Хум, који се, по Јукићу, и до данас сачувао, и Благај или Хум по истоме. Садашњи, дакле, Благај — јесте *Χλούμ* Порфирогенитов.

Поред свега овога Благај је име старије од Херцеговине. Из Даничићева Рјечника из књ. ст. видимо, да се Благај спомиње 1423 год., јер је те године 1 Новембра војвода Сандаљ дао неке правице Млечанима. Али старијега спомена од тога нема. У осталом лако се могло средишњем граду име променити од Хума на Благај ма у које доба.

Нашавши *Χλούμ* ваља још потражити и градић, који се звао ***Βόνα.***

К. Порфирогенит под тим именом двоје спомиње: реку и град. За град каже, да је на једној планини, која се зове *Χλούμ*, да на тој планини има и град *Χλούμ*, да иза ње извире река Буна.

Три су пута, којим су Цариграђани могли стизати у Хум: сухим од Косова и од Скадра, и морем од Дубровника и осталих приморских места. С она прва два пута долази се Благају од Невесиња, и отуда је горски ланац који се спушта на леву обалу Буне и Неретве непресечен. Од приморја се такође долази на његов јужни крај који се спушта к левој обали Неретве. Тако виђен тај планински крај, који се од Благаја стере Невесињу и око Бакрачуше пружа низ Буну к Неретви, могао је К. Порфирогенит сматрати као

једну гору. С тога како на њој нађосно Хум — тако нам ваља тражити и Бону.

А као што је река *Βόνα* из Порфирогенитова дела садашња Буна, тако и град *Βόνα* не треба тражити нигде на другом месту него више старога моста преко Буне, где се и сад неко местанце налази. У оном пределу негде, где је своје вртове и дворове подизао Али-паша, на каквоме вису, ваљаће нам тражити старога друга града Хума или Благаја — град Буну. Зар ће нас истраживања и описи, који више нису немогућност, и о овом обавестити[1].

Сад ћу прећи на истраживање појединих места.

Σταγνόν Профирогенитов јесте Стон на земљеузу, који веже полуострво Пељешац (Sabioncello). Једну је јепископију свети Сава поставио **вь хльмскои ꙁемли ꙋ Стонѣ вь храмѣ прѣсветыѥ богородицѥ**[2]. Та се црква и сад налази код Стона. Под Стоном је био као област сигурно цео полуостров. Пељешац (Sabioncello) звао се у старо време и Стонски рат[3], и налази се Дубровнику на северозападу. Године 1333 уступљен је од краља српског Дубровчанима.

За *Μοκρισκίκ* Порфирогенитов др. Фр. Рачки Documenta 405, бр. 61 утврђује да га ваља читати **Мокрьско**. То чини и П. Ј. Шафарик, и не знајући где је то место. На Макарску, на далматинској обали северно од Стона,

---

[1] У Даничића Рјечнику из књ. ст. под Бона има примјер из 1422 год. о војводи Сандаљу, који гласи: **Пѫть мислите имати къ Бонѣ на станакь** из писма, штампаног у Пуцићевим Српским споменицима књизи I, 169 стр. Да се не би мислило, да се то тиче Порфирогенитове Боне — напомињем, како је **къ Бонѣ** у горњем примеру погрешно на место **къ Боснѣ**, што се јасно види из писма бр. 291 на истој страни, па с оним из кога је пример, истога дана и по истом послу издатог. Оно **къ Бонѣ** дакле јесте проста штампарска или писарска погрешка.

[2] Даничић, Рјечник из књ. ст. **Стонь**.

[3] Даничић, op. cit. **Рѧть**.

не може се мислити за то, што се изреком каже, да је у Приморју Неретва граница, и за то, што се Макарска врло јасно наводи међу трима жупанијама Поганије као приморска жупанија. Тога ради се не може мислити ни на које место тако згодно као на Мокро, село и планину на десној страни Неретве, западно од Мостара, на југозападном крају мостарскога блата. Та равница Мостарско блато широка је 1, а дугачка је 2 сахата (Киперта и Blau-a op. cit. 192); само је зими под водом, иначе јој се вода губи у једној провали, те после извире под именом Јасенице са западне стране Хума (код Мостара). Исти тај предео звао се у XV веку Блатна жупа. Јер у повељи, којом краљ босански Стефан Остоја даје војводи Ђурђу и кнезу Вучићу неке земље, помиње међу осталим град Крушевац и Блатну жупу. Село Крушевац налази се на јужној страни равнице Мостарског блата и данас. Исти тај град Крушевац спомиње се и године 1434 (Mon. serb. 378 Рјечник Даничића). Држим да њему припада и Gregorius Banus de Bronch (Броћно) et Krucho, којега из године 1273 по некаквом угарском писму помиње Јукић у Земљопису стр. 55 у примедби. У своду географских бележака, које је Х. Киперт наштампао уз дело дра О. Блау-а Reisen in Bosnien итд. читамо на стр. 199, да су на месту Краљевинама, на средини јужне стране Мостарскога блата, ископавана стара гробља и оружје. Код Љутог доца, католичког парохијског места и код Биоградца налазе се развалине од града. Све је то у непосредној околини Мокрога и Крушевца. Да је тај предео припадао Хумској земљи, једва се може и сумњати. Што К. Порфирогенит каже: да се од Неретве почиње Поганија, не може значити, да се Поганија дуж целе Неретве граничила Хумском земљом, пошто исти писац и иначе у таким приликама само приморске тачке бележи. Дувно се до душе бележи као жупанија поганска, али је

Дувно широким планинским међама одвојено од Мостарскога блата, које по свом географском положају није ни с чим тако везано као с Хумском земљом. У њ дакле и по положају самом и по јакој реминисценцији, сачуваној у два горе поменута имена мѣсна, у планини и селу Мокром, за тим у развалинама, као у траговима јачега старог живота у том пределу, може се, како држим. за сад најпоузданије ставити Порфирогенитово *Μοκρισκίκ*.

За *Ἰοσλή* већ је П. J. Шафарик (а за њим др. Фр. Рачки, Documenta 415 бр. 65) добро истакао место Ошље, Стону на североисток, на обали украј великога пута. Босански краљ Остоја дао га је Дубровчанима. У Пуцића Писмима I. 50, пишу Дубровчани Ђурђу и Љешу Ђурашевићима, да ће дати **бродь на Ошлıемь или гдѣ ви речете ꙁа колико конске потрѣбуıе да пребродн се на Сандалıеву ꙁемлю, ки ıесть вашь и нашь непрнıатель.** Валда се мислило одатле ићи уз Неретву, те из ненада нападати унутрашњост Хумске земље.

За *Γαλουμαήνικ* Шафарик се (Slov. starož. I. изд. 654) домишљао, да је то покварено од Глумник или Глумница, и помиње у Босни неко место с оваким именом. Самога места ради мислио је на Залом невесињски, који је на ондашњим картама писан Salum. Др. Фр. Рачки (Documenta 415 бр. 66) упућује још, да ли није *Γαλουμαήνικ* — **Галичьникь**. Али нити има Глумнице нити Галичника у оном делу садашње Херцеговине, у коме ми можемо тражити жупе старе Хумске земље. За Залом држим да је сувише удаљен од назива Константинова, којега записке, кад се нађу, обично се далеко боље подударају са садашњим именима.

У драгоценом топографском и статистичком материјалу, који је Х. Киперт у књизи дра Блау-а Reisen in Bosnien und der Hertzegovina. Berlin 1877, стр. 195—224 из босанско-херцеговачких католичких шематизама прикупио

налази се у католичкој парохији[1] Храсну (која се налази западно од Љубиња на левој страни Неретве, северно од горе показаног Ошља) место Глумине. И по сагллашавању са записком Порфирогенитовом и по положају северно од Ошља има разлога држати, да је ту био *Γαλουμαήνικ*. На жалост места сад нема забележена нити у каквој карти нити у путопису; за њ се зна само из поменутих шематизама, нити се зна, има ли у њему каквих старина, и на каквом је месту. Из истога извора могу још поменути село Гламчевице у пределу Дубравама, негде на североисток од Почитеља, али је много више изгледа, да су Глумине — *Γαλουμαήνικ* него да би то биле Гламчевице. — Уза све ово изнећу још једну хипотезу. На аустр. ђен. шт. карти забележено је, да се коса Кубаша (планине између Љубиња и Стоца), која се спушта низ Брегаву ка Стоцу, зове Комање брдо, и да на њеном окомку, који се спушта к Брегави, има и село Комање брдо. Ако је назив тачно на карти забележен, онда би се, на случај да Глумине не би могле бити *Γαλουμαήνικ*, могао тај град тражити у старијем имену Стоца, које се могло сачувати у имену те косе и тога села. И опет потпуно решење мора чекати тачнији опис свију места и старина у Херцеговини.

Још нам је остао Порфирогенитов *Δοβρισκίκ*. П. Ј. Шафарик је мислио, да то ваља читати Дабрск (**Дьбрьскь**) и да је то садашњи Дабар у Херцеговини. Др. Фр. Рачки (op. cit. 415, бр. 67) утврђује читање у **Дьбрьско, Дьбрьскъ**, према делу Миклошићеву Die slav. Ortsnamen aus Appellat. Али међу свима именима произведеним од апелатива **дьбрь**, која Миклошић на том месту у Срба и Хрвата наводи, нема

---

[1] У том је крају врло мало католика; за то парохија овде значи читав предео.

ниједнога произведенога наставком **скъ**, ма да је Дабара доста, за које се од старине зна. С једне стране то, а с друге што бих и место **дь** очекивао или *δε* или *δι*, као што Миклошић и помиње на истом месту *δίβρη*, *δίβριτσα* — не бих мислио, да се ту мисли сад познати херцеговачки Дабар испод Трусине, североисточно од Љубиња, источно од Стоца. Горе показани Кипертов свод католичких шематизама има место Д о б р и ч а које се пише одмах иза О т а њ а (Отња?), које је на картама Hotanj. По томе ће оно бити јужно од Почитеља, негде на бреговима, који су при утоку Брегаве у Неретву, на десној обали Брегавиној. Таки положај на путу међу средиштем и приморјем, изгледа ми нарочито згодан за место, које помиње Порфирогенит. На сваки начин би вредно било разгледати само место и старинске остатке у њему; па ако се тако не би могла ова хипотеза посведочити, лако је на досадашњу се вратити.

Кад зберемо све у једно, што од Кон. Порфирогенита сазнајемо, он нам је осим граница Хумске земље казао на једном месту два, и на другом пет, свега седам градова из те земље. После напред изложеног истраживања о положају тих градова, ми видимо, да су ти градови: Х у м (сад Благај), Б у н а (код моста преко Буне), С т о н на уласку у Пељешац, М о к р с к о или М о к р о, западно од Мостара, једино место и предео које Кон. Порфирогенит спомиње на десној обали Неретве, О ш љ е у приморју испред Стона, Г л у м и н и к (сад Глумине) у пределу северно од О ш љ а, око Крупе, на левој страни Неретве, и Д о б р и ч а (Добрско) на десној страни Брегаве у Почитељском крају. Као што се види, места иду приличним редом, и сва су око Неретве у оној географској целини, коју нам је Кон. Порфирогенит напред као Х у м ъ с к у з е м љ у обележио.

Ову слику, добивену из бележака Порфирогенитових,

ваља нам сад упоредити с белешкама Дукљаниновим, и из њих је попунити.

Дукљанин у Хумској земљи спомиње девет жупанија. Од њих само за две Stantania и Dubrava могао бих с извесношћу потврдити да их је и К. Порфирогенит поменуо. Жупанија Stantania јесте жупанија Стонска, а то је полуострво Пељешац или Стонски Рат. Дубраве су горски предео на левој обали Неретве, међу Брегавом и Буном. За тај предео мислио сам мало више, да му као средиште К. Порфирогенит спомиње град Δοβρισκίκ за који сам ја мислио, да га ваља тражити у Добричи, у горе поменутом пределу. Остаје још седам жупанија, поименце: Papava, Yabsko, Lucca, Vellica, Gorimita, Vecenike et Debre.

Неке је и од ових жупанија лако наћи, т. ј. толико су познате, да их не треба ни тражити; неке су и данас замршене, и тешко је одлучити, да ли за то, што су имена промењена, или за то, што је преписивање првашњи запис пореметило, или, на послетку, за то, што ми те земље још сувише мало у потанкостима познајемо.

Прва од горњих жупанија, Papava, позната нам је је свима. То је Попово, предео око доњег тока Требињштице. У Попово броји арх. Н. Дучић ових двадесет села: Пољице, Седлари, Грмљани, Завала (манастир), Орахови до, Чваљина, Равно, Дврснице, Орашје, Чаваш, Веља међа, Струјићи, Галечићи, Величани, Дубљани, Драчево, Дријењани, Мркоњићи, Туље, Жаково. Многа од њих налазе се на аустр. ђ. ш. карти, те могу показати простор те старе хумске жупе.

За Yabsko је др. Фр. Рачки (Ocjena izvora 59—60) мислио, да је погрешка место Гацко. Та се погрешка може лако протумачити у преписима и оригиналу латиницом писаним, и тим пре, што се ниже као хумска жупа спомиње

Дабар, који је такође на источној страни Хумске земље. Држим, дакле, и сам, да се за сад не би могло наћи тумачење од свога боље[1].

За Луку спомиње на истом месту др. Фр. Рачки, да се налази у листини босанскога краља Стјепана Остоје (у оној истој, по којој сам мало више Блатну жупу помињао) где се изреком вели, да је „с оби страни Неретве“. За тим се помиње у писму краља Матије Корвина од 2 Нов. 1465, јер том повељом краљ Матија даде **в Лвцн в хвмскон ꙁемлн** три села: Неризи, Гнилишта, Лозицу (Mon. serb. 494). Мислећи, где би било згодно тражити Луку, уставио сам се на пределу око и више Габеле у доњој Неретви. Ту сам, на левој страни Неретве, међу Утовом и Брегавом нашао на аустр. ђен. к. село Лознице, за које мислим да ће бити стара

---

[1] За Гацко, као најисточнији предео хумски види се, да није увек припадао Хуму. Орбини, Il regno de gli Slavi, Pesaro 1601, 393 пише: Il confine trà Chelmo è la città di Rausa; et poi l'è unà croce fatta in una pietra grande in Ombla sopra Prievor, et è un luogo Honcilas là doue è una gran pietra con il segno; et poi và verso Rudine et in Gazca è fin' à Suziescha. Da levante riman Rassia, ch'è la gente di Trebigne, Rudine et Gazca; da ponente resta la ragione di Chelmo, cioè Popovo. Lubine, Gliubomir, Vetnica et Nevesigne. И на стр. 264—265 истога дела приповеда се, како су људи бана босанског Стефана, који је држао Хум, нападали на српске земље, поименце на: Требиње, Конавле, Гацко, Рудине, докле се Душан у Грчкој с војском бавио. И из тога, а иначе из целе историје види се, да је Хум, потпадајући час под Босну час под Србију, више био у заједници с Босном, као што је Требиње, наслањајући се на Зету и њене границе, више било у заједници са Србијом. У горе поменутом цитату Требиње се, као што се јасно види, и помиње заједно са Зетом. Сућеска, која се помиње, јесте једна од првих притока Дрине с леве стране, и линија је њенога тока Гацкоме на североистоку, изворном пределу Неретве на истоку. Арх. пивски Арсеније ово је казивао о тој Сућесци: »Ниже планине Вучева утиче у Дрину с љевија страни при мјесту Ћурово рјека Сутјеска, која истичет из восточнија страни гори Гредеља при древнем градје Сутјеска. От Ћурова на 4 часа стоит град Фоча«. За Неретву је исти архимандрит казивао, да извире »от западнаго бока гори Гредеља«.

Лозица. Осталим трима селима не могох наћи трага ни на карти ни у списковима. Али и по овом једном знаку држим да „Луку с оби страни Неретве“ ваља метнути на тај крај Неретве.

Сад су на реду две жупе, око којих је такође мање светлости. У тексту је: Vellika Gorimita. Неки су поправљали и читали Velika gora, Imota, као што је М. Орбини чинио. Пејачевић је (цитат у Шаф. Staroż. 655) читао Великагор, Имота. То би водило или на Имоски (који је могао спадати у Порфирогенитову Поганију) или на Имотицу, место једно у хумском приморју, на исток од Стонског залива, на југоисток од Клека. Др. Фр. Рачки (Ocjena 54) узима Велику као засебну област, којој се име у Дукљанина добро сачувало, али јој не одређује положаја, а о Горимити мисли, да је место Горица која се налази у нахији Љубушкој. С првим се и сам слажем, те ћу покушати, да Велици положај одредим; о другоме ћу ниже говорити засебно.

У Миклошићевим Monum. Serbica 224—225 наштампано је писмо, којим Стефан Дабиша, краљ босански, даје својој кћери Стани „наше село господско у хльмсции ҳемли, у име Великые сь всѣми правѣми котари и мегыми“. То се место налази и данас на аустр. ђен. шт. карти на Требижату више Љубушкога а ниже Тихаљине. У њему је од 1837 католичка парохија за више села из околине, поименце: Вељаке, Шиповачу, Војниће, Доле, Клобук, Шиљавишта (?), Витину, Граб, Оток, Вашаровиће, Грабовник и Пробој[1]. Осим 27 мухамеданских кућа у Витини, све су остало данас католици. С тога држим, да би на ово место, у долини Требижата, ваљало поставити Дукљанинову жупу Велику.

---

[1] Киперт у др. Блау op. cit. 207.

Рекох већ, да Gorimita по др. Рачком ваља исправити у Горица. А то место меће Рачки у Љубушку нахију. Држ м, да се то може примити, пошто се и данас иза католичке парохије Вељака, одмах на север (мало према западу, Имоскоме на југоисток), налази католичка парохија Горица, која је до 1831 била заједно с пределом Посушјем, који је Имоскоме на запад, а Горици на север. Да је Горица старо место, о томе сведоче многи остатци старина онде сачувани. Из горе показаних извора казује нам Киперт (у делу Блау-а горе нав. 206), како се код Горице налазе развалине старога града; како се 1858, кад се зидала црква, употребило на 200 комада старога гробнога камења, како су год. 1856 на северном крају старога гробља нађене развалине старога купатила с врло лепим мозаичким патосом. Све ме то упућује, да ће на томе месту бити стара Горица. Но пошто је овај предео са свим близу Имоскоме, то мислим, да би се читање Орбинија Velika Gora, Imota место Vellika Gorimita могло у неколико примити. Ја бих, то јест, име жупаније Vellika у Дукљанина оставио недирнуто, али бих Gorimita раздвојио, па читао Gora Imota, или у целини Vellika, Gora, Imota.

Сад је на реду најтамније име, име Vecenike. Др. Рачки га је прешао ћутом, не предлажући никаква читања. Пејачевић је из непознатих узрока то читао Вечеригорје[1]. Орбини има тако исто. Међу тим до сад се није сазнало ни за какво место у Херцеговини, које би се тако називало, нити је мени у тражењу и размишљању пошло за руком наћи што, чим би се ово питање могло осветлити. Једини ред, којим своје жупе Дукљанин рећа, могао би у неколико помоћи нам. Дукљанин помиње Стон (Stantania), за тим Попово, које за њим на североисток долази, за тим

[1] Цитат у П. J. Шафарика Slov. starož. 655.

Гацко (Yabsko), које истина на реду за Поповом не долази, али је скок на најдаљи крај на североистоку, за тим Лука (у околини Габеле), за тим Велика (сад Вељаци) на десној обали Неретве у долини Требижата, за тим Горица (Gorimita) у истом правцу. За Горицом — Имотом долази Vecenike, а за њим Дубраве, које су на левом брегу Неретве, па за њима Debre т. ј. Дабар, који је Дубравама правце на исток, планином Ргудом од њих одвојен. Ако је, дакле, пазити на ред, што је свуда до сад показало се од значаја, онда Vecenike ваља тражити међу Горицом и Дубравама, а то је у Броћном, на десној страни Неретве, међу долином Требижата и равницом Мостарскога блата. О Броћном казао је архимандрит пивски Арсеније ово. „**Паки отъ Мостара, по Неретви ходяще на 4 часа съ десныя страны стоитъ предѣлъ Бротна**[1] **(околъ Блата) и Бекїа, въ коихъ большая часть обитателей Римскаго закона Христїани сутъ**". За Бекију (изговара се Бекѝја) казао ми је г. архим. Дучић, да је предео у долини Требижата и око Љубушкога. Како су у Броћном махом католици, Киперт је из шематизама покупио приличан број имена месних, али у њима не нађох (op. cit. 200—201) ништа повољно за раз мршај овога питања.

Остала је још жупанија Debre, за коју не може бити сумње, да је исто што и данашњи Дабар, те тако је и претрес Дукљанинових жупанија завршен.

На реду би било извести суму истраживања и показати границе Хумској земљи, али ћу то учинити тек пошто најпре прегледам, шта је К. Порфирогенит под Неретвом или Поганијом разумевао.

---

[1] Тако је записао митрополит Стратимировић, тако (Brotnja) препоручује и О. Блау, op. cit. 39.

*

По напред исправљеном тексту Порфирогенитовом о Поганији он казује ово што иде:

„Од реке пак Неретве почиње Поганија и пружа се до реке Цетине. Она има три жупаније: Расточку или Расточу (Ῥάστωτξαν), Мокро (Μόκρὸν) и Думно (Дльмно, Δαλὲν). Са севера граничи се Поганија Хрватима, с горске стране (озго) пак Србима. Две јој се жупаније, поименце Расточка и Мокро, пружају уз море, те се баве и о риболову; а Думно је далеко од мора, те се становници баве о обрађивању земље. С Поганима су у суседству и четири острва: Мљет (Μέλετα, Melita), Корчула (Κορκύρα), Брач (Βάρτςω, Brattia) и Хвар (Φάρος, Pharia), најлепша и најплодовитија, на којима је много пустих градова (ἐρημόκαστρα) и лѹка̑ (ливада), те они и на њима станују, стоку гаје, и од тога живе". У глави 36 познатога дела de administrando imperio говори К. Порфирогенит још ово о Поганима: „Земљом у којој сад живе Погани пређе су владали Римљани, које је цар Диоклитијан из Рима у Далмацији населио. Погани пак доводе своје порекло од некрштених Србаља, потчињених ономе кнезу, што беше прибегао к цару Ираклију. И ту земљу су били Авари пода се покорили и опустили, па ју је цар Ираклије на ново населио. Погани се пак зову, што нису хтели да се крсте кад и сви остали Срби, јер се тим именом, Поганима, на словенском језику зову људи некрштени. Римским се пак језиком земља њихова зове Арента (Неретва), те јој Римљани и становнике Арентанима (Неретљанима) зову. Насељени су градови у Поганији: Μόκρον, Βερούλ' ια, Ὄστρωκ и Λαβίνετξα. А још владају овим острвима: острвом Корчулом (Κούρκρα ἤτοι τὸ Κίκερ), на коме има и град, острвом великим Мљетом (Μέλετα ἤτοι τὸ Μαλοξεάται), који свети Лука спомиње у делима апостолским, именујући га Мелитом, на

ком је змија ујела св. Павла за прст, а он је после ватром спалио; острвом великим Хваром и острвом великим Брачем“.

Осим острва, који су са свим познати, остала нам места такође неће задавати муке, јер су у пределу већма приступном и испитаном.

За жупанију Ῥάστοτζαν већ је П. Ј. Шафарик (Starož. 656) тврдио, да је то Расток, сад мало језеро западно од Макарске, недалеко од Вргорца. Вода тога језера у свези је с водом реке Требижата у нахији Љубушкој, јер кад у Требижату вода у пролеће нагло опадне, у језеру Растоку воде нестане, и земља се после засејава[1]. За то се сигурно и зове Расток. Др. Фр. Рачки (Documenta 414) понавља тврђење Шафариково.

Μόκρον Конст. Порфирогенит помиње два пут, као насељен град и као жупанију. П. Ј. Шафарик, на истом месту, каже, да је она одмах на север у околини места Макарске, које се само негда Мокро звало. Др. Фр. Рачки (Documenta 414, бр. 48) попуња број писаца, који Мокро спомињу и тако га зову. Bulletino di archeologia e storia dalmata. Spalato 1878, p. 186 утврђује положај старе Макарске[2] на месту по миље на запад од садашњега насеља, где су нађени останци старе вароши[3], а у садашњој се Макарској налазе стари споменици још и у наше време.

---

[1] Petter F. Dalmatien in seinen verschiedenen Beziehungen. Gotha 1857, I. 44.

[2] У Даничића Рјечнику из књ. ст. под **Макарь** читамо, да ја то »село, које је с другим селима вратио браћи Јурјевићима синовац херцега Хрвоја Ђурађ Војисаљић; има и сад близу Макарске«. Ово ваља имати на уму за после, пошто сведочи, да се Порфирогенитова Поганија сјединила с Хумском земљом.

[3] Тога ради вреди погледати у седмој књизи Arkiva za jugoslaven. poviestn. str. 92 и др. Повјест окружја Макарскога од Петра Качића Пеке Малобраћанина. О Макру као средишту старијем од Макарске говори на стр. 95.

Већ и то, што К. Порфирогенит оба места međe изреком у Приморје, утврђује нас у томе, да су места овим жупанијама тачно одређена.

Трећу жупанију К. Порфирогенит пише Δαλέν. Већ је П. J. Шафарик (loc. cit.) писао, да је то данашња равница **Дльмьно**, Думно, Дувно, у коме је град Жупањац. Латински се то место писало највише Delminium, и Фарлати је ваљада први, који га је идентификовао са Думном. Како је ово место знатно и у римској историји, и како је по њему добила своје име Далмација, која је у разна времена врло различан опсег захватала, то се за њ и за опредељење тачке, на којој се налазила варош Delminium, и јевропска наука већма интересовала. До скора се у опште држало, да стари Delminium треба тражити у Думну. Поводом неког натписа о оправци моста на Цетини, који би нађен године 1849 у месту Т р и љ у на Цетини (ниже Сињског блата око те реке), нађу се у том месту останци од чувенога места Pons Tiluri (Цетински мост), који се помиње у итинерару Антонинову, а у суседном селу Гардуну нађу се после останци зидова, водовода и амфитеатра. То буде повод, те сам Момзен изађе с мишљењем, да је погрешно тражити стари Delminium у Думну, и почне га стављати у то село Гардун, на основу поменутог натписа и нађених останака. За Момзеном је горе поменути Главинићев Bulletino di archeologia e storia dalmata публиковао читаву расправу (1878 стр. 21, 38, 51), у којој се разлозима који се могу црпсти из непотпуних римских извора доказује, да се Delminium не може метати у Думно, већ да га ваља ставити у Гардун код Триља. То је исто мишљење усвојио и X. Киперт у своме најновијем делу Lehrbuch der alten Geographie. Berlin 1878, 359. Међу тим је супрот Момзену бранио стављање Deliminium-а у Думно а не у Гардун вештак у истраживањима по старој географији В. Томашек (Zeitschrift f. österr.

Gymn. 1874 p. 649—652). Мени се чини, да имена сама и сувише јасно објашњују ствар. Цетина се звала Tilurius, мост на њој и место онде (чему има толико примера из римских географијских назива) у Пајтингеровим се таблама зове Tilurio, у Антонинову Итинерару Ponte Tiluri, у Равенату Tilurion и Ponteluri (м. Ponte Tiluri). Оно се тако звало и кад су се Словени у тој околини населили, јер Триљ није ништа друго, него словенски преснован Tilurius (овим редом: Tilurius—Tirulius, Tirulj, Tirilj, Trilj). Око места, код којега је била и стација, наравно да се населило насеље истога имена. С каквим се дакле разлогом може томе месту придевати име Delminium-a? Међу тим се сама реч Delminium тако потпуно слаже с речју Думно као што се Триљ слаже са Tilurio. Х. Киперт (у делу Блау-а 194, 202) истиче, како се у Думну, ма да оно има доста старих останака, не налази нигде толиких трагова, колики би могли оправдати мишљење, да је ту стари Delminium. Али то објашњава он сам у горе поменутом Lehrbuch-у der alten Geographie истичући, да је Delminium још у првом римском рату, године 155 пре Хр. разорен. Према томе се та варош, из предримског времена, није морала никад више ни подићи, особито што је улогу главног средишта преузео из нова подигнути Солин (Salona) као главно место тога краја. У осталом у горе поменутом чланку В. Томашка читах цитат из Тома сплетског архиђакона (Hist. Salonit. I. Lucius 312) „како у планинском крају има предео Delmina, где се виде градски зидови, а памти се, да се ту налазила варош Delmis". Ф. Јукић у Zemljopisu i poviestnici Bosne, Zagreb 1851, 56 пише о томе: „Ја бивши тамо више пута истраживао сам те зидине, ал' ми о њима нико ништа не знаде казати, осим што под планином Хлијебом имају некакве зидине, а друге близу Жупањца". Думно као Delminium помиње се кроз цео средњи век. В.

Томашек op. cit. помиње како је 519 г. владика Germanus Capuanus у Думну посветио цркву. У актима концила солинског од год. 532 (Farlati II, стр. 173) одваја се владичанство макарско (muccuritanus) од горског владичанства думанског (delminensis). Одлуке спљетскога сабора о црквама, које ће бити потчињене митрополији солинској, издате године 926—27 пред папским легатом Мадалбертом, изричу на основу старих права, да има право на епископа ecclesia delminensis, и каже за њу, да је populata et sacerdotum et plebium copiam habens (Рачки, Documenta), јер је та црква и у прва времена епископа имала. Ту се, дакле, изреком упућује на град и цркву, и то у време Порфирогенитову писању скоро сувремено. Свакојако бих ја останке старога Delminium-а тражио у Жупањцу, које име у ономе жупањ adj. poss. од жупан има последњи траг, да му је место некад било некакво средиште. Враћајући се на спор о положају Delminium-а ја и опет тврдим, да никако није потребно прибегавати Триљу, који је могао постати или засебно или на место некакве друге старије вароши, и који није ни у положају згодноме за средиште провинцији. Но на сваки начин Порфирогенитова жупанија *Δαλέν* није ништа друго него садашње Думно према свему што знамо о положају Растока и Макарске и што нам Кон. Порфирогенит о положају Думна према тим двема добро познатим жупанијама говори. Место *Δαλέν* држим само да би требало исправити *Δαλμέν*.

Прелазећи на градове - *κάστρα οἰκούμενα* — поганске, које помиње Кон. Порфирогенит, наилазим прво на Мокро. Говорећи о жупанији Мокрој, рекли смо, да је она у главноме подручје садашње Макарске, па је и град, о коме говори Кон. Порфирогенит, био по миље од садашње Макарске, где су развалине горе споменуте, у којима је без сумње последњи траг старој насеобини. — После Мокрога

К. Порфирогенит спомиње град *Βερούλλια.* У Шафарика Starožitn. 656 читамо већ, да и сад има село међу Макарском и Омишем, које се зове Вруља, где је као што се види Порфирогенитово име потпунце сачувано. На исто место упућује и др. Фр. Рачки. На аустр. ђен. шт. карти налазимо на поменутом месту у приморју Valle della Vrulja, а одмах до тога два села Brele,ваљда горње и доње а више њих вис Brela[1] као најсеверозападнији вис планине Биокова. Да је ту доиста Порфирогенитова *Βερούλλια* уверавам се и отуд, што су у том селу Брело нађени стари останци, те је изван сумње, да се у њему налазила стара римска колонија. О томе види Bulletino di archeologia e storia dalmata. Spalato, 1878, 184, где су штампане белешке проматрања, чињеног године 1874. Редовна ископавања нису у осталом још чињена, а било би врло желети. — После Врује или Бреле, која је морала бити последње утврђено место у области поганској на северозападу, јер одатле није далеко до границе на Цетини, помиње К. Порфирогенит *Ὄστρωκ.* Тај се град налазио на јужној страни области на домак Неретве. Данас има село За-Острог, које се сигурно у стародоба за градом Острогом находило, југозападно од Врговца а западно од севернога краја језера, што је Врговцу на југоистоку. За ово је место лако било погодити да је Порфирогенитов *Ὄστρωκ*, јер се оно и после у писму XI века, год. 1078 помиње (Рачки, Documenta, 114). И сад је у њему манастир фрањевачки, и мало час помињате путописне белешке из 1874 у Bulletino di archeologia e storia dalmata 190 помињу интересне белешке о старинама, које су на том месту нађене. Нема сумње, дакле, да је добро погођено стављање Порфирогенитова Острога у околину садашњега

---

[1] Село Брело (час Брело час Брела у номинативу) помиње се у опису округа Макарскога у Arkivu za poviestn. jugosl. VII. 95.

Заострога. — Још је остао један од Порфирогенитових градова, које ваља изнаћи, а то је *Λαβίνετζα*. П. J. Шафарик је ћутом прошао мимо ово место, поменувши само, како је Фортис мислио да је оно, може бити, находило се у развалинама код села Градца на мору више ушћа Неретвина. Али пошто ми ретко кад имамо што више осим сличности имена, што би нас одлучивало, да сад једно старо место постављамо овде или онде, — та претпоставка Фортисова могла би метати Порфирогенитов *Λαβίνετζα* у сваке развалине, а њих је често у врло малом простору врло много. Што се мене тиче, ја бих останке Порфирогенитове *Λαβίνετζα* тражио најпре у Ловрећу, од горе поменутог места Вруље или Бреле на североисток. Што се имена тиче, оно наличи толико колико је очекивати, а иначе нас стварни знатни останци упућују, да на том месту, тражимо неку знаменитију стару насеобину. На Ловрећ је ишао стари римски пут од Триља (моста на Цетини) у Нарону међу садашњим Видом и Габелом; код тог се места и сад налазе развалине градића. Место је по том врло згодно за варош[1]. Упореди Bulletino di arch. e storia dalmata. Spalato 1878, 31. Иза Ловрећа, које се ставља упоредо са стацијом Trono, коју помиње само итинерар Антонинов, долази стација Bilubio, коју имају осим итинерара Антонинова и таблице Пајтингерове. Останци ове римске населбине мисли се да ће бити они што се находе у Бериновцу или Криводолу, која места припадају општини Пољици, у околини самога Имоскога, на исток од Ловрећа. Име је ово постало од латинскога Laureatae и спомиње се у год. 550, када готски краљ Тотила шаље ренегата Илаулфа у приморје солинско да поплени римска приморска места. Овај спали Мокро (Ма-

---

[1] Ловрећ, околину и развалине у Ловрећу опширно описује у Arkivu V. стр. 207 Симеон Милиновић.

карску) „и још један приморски предео, који Римљани називљу Laureatae“ (Procop. de bello gothico. III, 35). В. Томашек (Zeitschr. f. ö. Gymn. 1874, 655) меће то место у Пољице међу Спљетом и Омишем, али бих га ја, ради толико сагласнога имена, стављао у Ловрећ, нити би мала даљина од мора могла што смести овако тумачење текста. Bulletino di arch. e storia dalmata II. Spalato 1879, 7 стр. ставља Порфирогенитов *Λαβίνετζα* на место Лапчањ, које се данас зове и Градац и које је двадесет миља на југоисток од Макарске. Да ли нам Ловрећ, Бериновац и старо Bilubium, или Лапчањ дају довољно ослонца, да у њиховом подручју нађемо Порфирогенитову *Λαβίνετζα* (може бити место *Λαβρίνετζα*) остављам и другима, да просуде, пошто морам признати, да с овом конјектуром ни сам нисам потпуно задовољан. У прилог тражењу поменутог места да поменем још Вињицу, северно од Ловрећа. То би се име другом полом још најбоље слагало с Порфирогенитовим обликом, али би објашњавању оно *Λα* у почетку морало задати доста муке.

* * *

Кад сва посебна истраживања и проматрања сведемо у једно, онда ће нам изаћи ова географска слика.

Порфирогенитова Захумска земља врло је малена и према Дукљаниновом Хуму и према Хуму потоњих векова. Порфирогенитова је Захумска земља стешњена само на леву обалу Неретве, и то не далеко унутра на исток. Захумски градови: Хум (Благај), Буна (код моста преко Буне), Стон, Мокри (за који ја мислим, да је био западно од Мостара у равници Мостарском блату, старој Блатној жупи), Ошље, у приморју на левој обали Неретве), Глуминик (северно од Ошља око Крупе) и Добрича (Добрска) у Дубравама; — границе приморске, сведене на линију

међу ушћем Неретве и Дубровником; — границе западне, стешњене напред обележеном облашћу требињском готово до под Невесиње — не оцртавају великога простора, а у том простору се и намештају готово сви горе поменути захумски градови. К. Порфирогенит у опште оставља без одговора многа питања у погледу на границе. Је ли Дабар, је ли Гацко припадало Захумској земљи његовој, или је улазило у Србију? Коме је припадао планински предео око горњег тока Неретве, да ли Србији или Захумљу? Сви ти предели не помињу се у К. Порфирогенита; он је на сва ова питања дао кратак одговор: да се Захумска земља с горске стране граничи Србијом. Међу тим Србији није ни у толико обележио границе, колико видесмо да је обележио приморским земљама. Где су дакле границе Србије, којима су се, по његову казивању, граничиле приморске земље с горске стране? Одговор на тако прецизније питање К. Порфирогенит је оставио нашем нагађању. Или су предели, о којима он ништа не спомиње, и о којима ми не знамо коме су припадали, били пусти? Или су ваљда само два три римска пута водила кроз ону планинску пустињу, зараслу прастаром шумом, кроз коју су потоци нечујно ваљали своју бистру воду, а која је својом ширином и непреходношћу одвајала један од других: приморске пределе и Рашку с Босном? Или су по тим шумовитим пустарама лутали само јадни Власи са својим стадима, те од њих нико није рачуна водио, јер међу њима није било градова ни уређених села? Ово последње као да ће бити још највероватније истини[1], и с

[1] Донекле као потврда томе може се узети, што се и дан данас у те горске пределе изгоне на испашу стада из нижих насељенијих места, и што је по њима и данас после толиких несрећних векова, који су народ често и преко његове воље у планине гнали, ретко насељење. Вредност ове тезе ако у два три пута узмемо — што ће и с историјом сагласно бити — имаћемо оно хипотезом схваћено стање, о коме напред говорим.

тога држим, да у планинама међу Мостаром и Сарајевом, међу Благајем и Пљевљем, у време К. Порфирогенита није било правих граница. Те су планине биле испасиште за стоку свију околних нижих предела; у њима су били катуни или бачије у велико, као што се и данас по сличним пределима у малом налазе. По свој прилици тога ради ми касније налазимо, где се планински предели око Кома и Дурмитора међу Гацким, Пљевљем и Дукљом јављају као неки засебан предео. Толико што се тиче граница горских.

Што се тиче граница западних Хумске земље, оне у Порфирогенита износе подељење, које у Дукљанина већ не видимо и које се никад више не јавља. И данас се под Херцеговином разумеју обе стране Неретве од Дрежнице (јужно од Раме) на ниже, заједно са Думном. Дукљанин нас води к Имоском уз Требижат (Младе) и његове границе хватају такође сву леву страну и Мостарско Блато и Броћно и Требижат, осим јединога Приморја. К. Порфирогенит знатан део предела с десне обале Неретвине меће под Поганију, коју држи оштро одељену од Захумске земље. Једино Мостарско блато по Порфирогениту је припадало Захумљу — и то, ако сам ја погодио поставивши тамо град *Μοχρισκίκ*. Положај Растока и Расточке жупаније одсудно увлачи долину Требижата, садашњу Љубушку нахију, у Поганију. Границе пак те Порфирогенитове Поганије хватале су извесно приморје од десне обале Неретвине до Цетине, за тим сву долину Требижата, по свој прилици и Броћно, те су се поганске границе северним границама Броћнога морале пружати планинским венцима североисточно од Думна, повраћајући се после садашњим границама између Хлевна и Думна у Цетину. Тај предео је Поганија Порфирогенитова, и ми га после не само не видимо засебан и у такој целини, него га видимо распарчан. Нешто дохвати краљевина Хрватска, докле је бејаше, нешто државе при-

морских општина, нешто Хумска земља, која је већ у време Дукљаниново држала Броћно и долину Требижата свэ до Имоскога. Орбини, Il regno de gli Slavi, Pesaro 1601, стр. 148 говорећи о времену Немањину и о једном Немањину одметнику, изреком помиње Цетину -- као северозападну хумску границу. — А на Цетини је — како је познато — и северозападна неретљанска граница. Краљ босански Остоја у писму штампаном у Пуцићевим „Српским споменицима из дубровачке архиве, I.“ 50 стр. којим повраћа војводи Павлу Клешићу све што је његово било, добро разликује Дувно од Босне, говорећи: **а вратисмо мѹ негов градь ѹ Дьламоѹи и все негово што ѥ ѹ Дьламоѹи било и ѹ Дѹмни и ѹ Босни.** Но ма колико хватала после Хумска земља, ми видимо из поређења К. Порфирогенита и Дукљанина као и потоњих извора ово двоје:

1. Да су за Кон. Порфирогенита Хумској земљи били главни предели и главно седиште на левој страни Неретве, а на десној да се до Цетине, обухватајући и Думно, ширила Поганија или Неретва.

2. Да је већ за Дукљанина та Поганија или Неретва ишчезла, и то толико, да именом Неретве Дукљанин зове само горњи ток те реке, и то више Коњица, као што ће се одмах видети.

3. Да се тај предео као така целина ни после никад не јавља, него да се распрснуо тако, да га је највећи део припао Хумској земљи, која се по том раширила и на десну обалу Неретве. Другим речима могло би се казати, да је Хумска земља у потоњем свом опсегу хватала највећи део старе Порфирогенитове Поганије или Неретве.

Не треба се, дакле, варати. Ма да је Поганија или Неретва и Хумска земља после спојена у једно у Хумску земљу, из старине су Хумска земља и

Поганија или Неретва две области, које се не смеју мешати. Они Неретљани или Погани, што су били славни по гусарству и по тврдоглавом држању у старој претхришћанској вери, нису били то исто што и Хумљани, становници предела на левој обали Неретве, узимљући по области у којој становаху, а не по пореклу. У почетку српскога становања и српске историје у тим пределима то су биле две области, са две засебне управе, два центра и две историје. Откуд је та подељеност настала те чега ради се држала и после српског насељења два три пуна века — рад сам расветлити с две три црте из историје ових земаља пре нашег досељења у њих.

Као што је довољно познато, најстарији становници ових земаља, за које памти историја, били су Илири. И за Илире је, као за једно индојевропско племе, тврдо, да су овде досељеници, али као што се ни из близа не може одредити, кад су се они ту доселили, тако се не зна ни каква су ни која племена пре њих на њиховом месту становала. Довољно, дакле, да су у овим земљама Илири историјски староседеоци. Што се тиче останака Илира међу садашњим становницима балканскога полуострова, сви су се већ критични научници данас у томе сложили, да су последњи траг њихов данашњи Арнаути, те као што се у њихову језику, нарави и обичајима још и сад може изучавати траг старе илирске народности, тако да су и они управо најстарије по насељењу племе међу садашњим племенима што живе на балканском полуострву.

Праоци, дакле, наших Арнаута, стари Илири, за које су многи погрешно мислили, да су припадали словенскоме племену, живели су племенским животом без јаче државне заједнице по свима скоро земљама, у којима су данас Срби, па и даље, и приступили су к образовању државе и краљевства, као што изгледа, тек у првој половини IV века пре Хр., поглавито поводом навале келтичких племена, поименце

Скордиска, које удари од севера, из дунавских земаља, као прва запамћена иноплемена навала на дотадашњи непретргнут народни живот и развитак Илира. Средиште и прво огњиште илирској држави постаде равница око скадарског језера, Дрима и Бојане. Тако основана илирска држава највише се беше раширила за краља Агрона, око 250—240 пре Христа, те хваташе до северних граница Епира на југу а по свој прилици до Велебита на северу[1].

Илирско гусарење на Јадранском мору дало је првога повода, да Римљани погледају на те земље и у опште на источну обалу мора Јадранскога. Године 229 пре Христа показа се најпре пред Аполонијом (сад Авлоном) јака римска флота, и Римљани први пут поседоше приморска места Епира и Илирије. То је почетак римског освајања полуострва балканског. За тим су Римљани најпре узели јужни део горе показане Илирије, на име део међу Дримом и Епиром, и то је прва римско-илирска држава. Илирска племена од Дрима до Крке одржаше своју самосталност још за неко време. Год. 168 узму Римљани Скадар и с њиме средишњи део Илирије међу Неретвом и Дримом. Тридесет година позније, 138 год. пре Хр., крене се консул П. Корнелије Сципион Насика преко Неретве на север, те узме Delminium, данашње Думно, главни град далматински, и с тиме сврши освојење Илирије. Северни дакле део Илирије, међу Неретвом и Крком, звао се засебно Далмација, а средиште му је било данашње Думно. Али се још дуго држала нека самосталност Далматинаца. Истом

---

[1] H. Kiepert, Lehrbuch der alten Geographie. Berlin 1878, 357, 358. Ове нас се северне границе тичу, за то ћемо их поближе извести. Х. Киперт каже: über den Naron hinaus (angeblich bis an die Alpen). Наш Љубић (Rad XXXI 1, 2, у чланку O upraviteljih Dalmacije za rimskoga vladanja) пише, да Агронова Илирија није хватала преко Крке.

године 78 пре Хр. консул Кн. Косконије задобије далматинско приморје међу Неретвом и Крком и утврди стално римску власт над тим крајем. „Тада у Нарони и Салони буду подигнута два састанка (conventus), како нам свједочи Варо код Плинија (lib. III. c. 22.)“.[1]

Сад ћу казати узроке, којих ради сам навео ове податке.

Кад се мисли о пређашњој Далмацији и Илирији ваља се најпре нарочито за прву отрести онога географског појма, који данас обично с тим именом вежемо, а за обадве нам се ваља отрести онога географског појма, који је у позније доба римске царевине постао, и који нам је најближи, те и највећма познат тога ради, што је потоње стање римских провинција знатно уплетено и у почетак наше историје. Првобитна предримска Илирија није никако једнака с оном, коју су после Римљани створили деобом провинција према разним државним, административним и војничким њиховим потребама. Како су Римљани преко источног приморја Јадранског мора држали везу с многим њиховим унутрашњим провинцијама на балканском полуострву, како су туда пролазиле најкраће линије из Италије, како су у пристаништима источног јадранског приморја била прва њихова освојења и прве етапе, како је одатле полазило њихово освојење, те је ту била војничка база свију њихових операција, те су земље они и најбоље утврдили и најбоље населили. На те су крајеве и у тамошња средишта излазили сви путови из унутрашњости. С тога су имена приморских провинција ширивана и на унутрашње провинције. Првобитна Илирија имала је своје средиште у потоњој српској Зети; првобитна Далмација хватала је предео међу Крком, Неретвом и пределима које обарају воде к Сави. Од Крке западу настајала је већ друга земља, у којој је живело првобитним Далматинцима по на-

[1] Ljubić, Rad XXXI, 12—15.

родности сродно, али по интересима и историји супротно племе. Од Крке западу настајала је **Либурнија**[1], која је зарана пристала уз Римљане против Далматинаца, и била им је од вазда крвни непријатељ. Ни Далмација није била од постања под Илиријом, као што је и Илирија пропала тек у почетку свога образовања. Као што о засебности првобитне Далмације од запада сведочи линија на Крци међу Либурнијом и Далмацијом, тако исто вечна непријатељска линија на Неретви међу племенима, која су пре већих државних формација и римскога освојења живела с десне и с леве стране Неретве, сведочи о засебности Далмације са стране истока. Илирско освојење потчинило је првобитну Далмацију, предео Неретви са запада, Скадру; али је тај предео одмах наставио засебни живот и засебно се одапр'о Римљанима, чим су они заузећем Скадра поништили ту свезу.

Но Римљанима после није било до тога, да се на те границе обзиру. Илириком су звали они пределе, који нити су кад могли под Илирик потпадати, нити се може потврдити, и да су их Илири насељавали; а Далмација је њима хватала много шире размере, но што је она могла имати онда када јој је средиште било Думно. Али има нешто што су и Римљани чували, и на што су се при дељењу унутрашњих области у провинцијама извесно обзирали. То су биле унутрашње и племенске природне границе. Ово се није мењало онолико пута, колико су се пута мењали простори великих провинција царства, и то ми можемо готово за извесно узети, ма да о овим ситним променама никаквих података немамо.

Као што се из горњег описа видети може, леву страну Неретве, потоњу **Хумску земљу** Порфирогенитову, узели су Римљани. Истом 90 године касније (168—78 пр. Хр.) завладали су Римљани потпунце и десном обалом Неретве.

---

[1] Kiepert, Lehrbuch der alt. Geographie. Berlin 1878, 360.

Дотле је већ римска управа у Хумској земљи била уређена, и по свој прилици још тада посташе средиштима: Цавтат, (Ragusa vecchia), Требиње, Благај, Буна и Стон, који је под својом владичанском столицом држао леву страну Неретве, Захумље Порфирогенитово, и за католичке управе, и по том по наредби св. Саве за православне, докле је десна страна Неретве имала своје католичке столице у Думну (као што је напред показано) и у Мокром (Макарској). Црквена управа по свом консервативном духу врло често сачува значај и опсег старијих средишта и пошто им је све остало бујнији политички живот истр'о. Ову линију, ове границе и ова средишта видимо и после Римљана, као што је све њихово свуда надживело њих саме.

Првобитну Далмацију, предео међу Неретвом и Крком, заузели су Римљани потпунце, т. ј. под непосредну своју управу, тек 78 године пре Хр., пуних 90 година, т. ј. скоро читав век касније од Хумске земље. Заузевши је један пут под своју управу, они и њу поделише на два средишта или зборишта (conventus), те једно поставише у Салони а друго у Нарони. Карактеристично је, да су Римљани оба ова своја средишта наместили у приморју, докле су се стара средишта, н. пр. Delminium, налазила више у унутрашњој земљи. Земља је пак на та два зборишта овако била подељена. Салонско (Солинско) збориште могло је хватати предео међу Крком и Цетином у Приморју заједно са пределима Гламочем и Хлевном. Ради разласка путова у унутрашње земље Солин је после постао врло знаменито место. У том је зборишту, по свој прилици, ухваћена половина првобитне Далмације. Наронском зборишту остала је јужна половина првобитне Далмације, од Цетине до Неретве заједно са Думном од унутрашњих земаља. Нарона, средиште тога зборишта, налазила се код садашњег села Вида, а пружала се до Габеле на Неретви. Стари пут са северозапада и

од Солина водио је кроз долину Требижата. Име месту сачувало се и сад у потоку Норину, који извире близу села Вида. Тај поток је по свој прилици кроз саму римску варош протицао, и његово име Норин тако потпуно одговара римскоме Narona, као и Солин римскоме Salona итд. Знатност Габеле, (више Метковића), која се у старо време звала **Дрѣва** (т. ј. Бродови, или данашња Скела), о којој види цитате у Даничића Рјечнику, В. Томашек[1] је врло умно довео у свезу са старом Нароном. Река Неретва зове се латински Naro (Plin. hist. nat. III. 22, 26) Nar (Pomp. Mela Chor. II. 3, 13), грчки *Νάρων* (више писаца), италински Narenta[2]. За чудо је, да се област великог римског зборишта и вароши Нароне, која је хватала јужни део првобитне Далмације (с Думном), и није се пружала на леву страну Неретве, у потпуности својој виђа у К. Порфирогенитовој Паганији или Неретви, те јој се, како видесмо, сачувала и област и име. То је могло бити једно за то, што се у Цариграду нису заборављале границе римских провинција, него се о њима водио рачун често и дуже него што се то с правим положајем у животу слагало, друго пак и за то, што је снага римског ограничења и њихових средишта и код насељеника деловала све дотле, докле моћ нових државних или етнографских формација не би истрла старе границе, где се оне не би сложиле и с потребама новога времена.

Ето то су узроци, којима ја објашњавам и трајање и престанак јужног дела првобитне Далмације, потоње Наронске области, коју видимо још у X. веку у Поганији или Неретви К. Порфирогенита, а о којој писац XII века, Дукљанин, већ ништа не зна.

---

[1] Zeitschrift für österr. Gymnasien, 1874, 656.

[2] Kiepert, op. cit. 354, 359. — Bulletino di arheologia e storia dalmata, Spalato, 1877. 152 и д. у чланку L'Emporio ed il lago Naroniano di Scilace.

4. ПОДГОРЈЕ.

Једини Дукљанин помиње и Подгорје као предео посебан, као земљу или област, истина у заједници с осталим приморским областима, али и опет од њих одвојену. Конст. Порфирогенит већ не зна за ту област, али ја сам напред напомињао, како је његово знање граница између Србије (с Босном) и приморских предела, у којима је један исти, српски народ, становао, тако неодређено, да је слободно чинити свакојаке претпоставке. Оштро тумачећи речи за К. Порфирогенита се и у погледу на горе поменуту област не може рећи, ни да се слаже, нити да што супрот говори Дукљанину, који га у познавању унутрашњих области веома надвишава.

Да видимо, дакле, које пределе меће Дукљанин у његово Подгорје.

У приповедању о напред помињатој деоби он говори, како је четврти син Превлад добио regionem, quae sclavonice dicitur Podgoria, latine Submontana, et has juppanias: Onogoste, Moratia, Comerniza, Piva, Gerico, Netusini, Guisemo, Com, Debreca, Neret et Ramma. Исти предео помиње он у току свога приповедања још на два три места у друго доба и при другим догађајима. Тиме се доказује, да се предео доиста сматрао као самостална област, и да се није јавио истом као део приликом једне деобе.

По досадашњем поступању и овде ћу најпре прегледати где је које од ових места, и која географска слика излази, кад им се свима границе похватају, па ћу после додирнути питања о значењу и тачности имена и о траговима који засебност тога предела у позније доба посведочавају.

На првом је месту жупанија Onogoste. Већ из Вукова Рјечника разбирамо, да се Оногошт[1] „особито у пјесмама“ (а то ће рећи толико колико у старијем језику) зове град Никшићски, а да Никшићи значи предео на граници црногорској (онда кад је Рјечник штампан, а сад у Црној Гори), и Никшић да се зове човек из тог предела. Архимандрит пивски Арсеније казивао је године 1803 и 1804 митрополиту Стратимировићу о Никшићима и Оногошту ово: „С јужнија страни гори Дурмитора преко води Комарници и гори Војника (между Пивоју и Черноју Гороју или паче Бердами) сједит племја Никшићи, в којем главни град Оногожд називајетсја. — Никшићи сосједни сут Бердима около Чернија Гори стојашчим, имјаноже Пљешивцем. — — В предјеље Никшићи не далеко от сих Берд јест мјесто зовомоје Жупа и монастир тогожде имене (св. А. и Е. Лука), покрај кого течет малаја рјечица, и којего јестлиби Берда от Арбанасов Махомедских не зашчишчали, давно би јего истребили били“. Из давна се држе оба та имена. У Оногошту и близини бавили су се каткад владаоци српски, што ће се ниже видети, и што се и из дубровачких записака зна. Војвода Сандаљ имао је на Оногошту царину[2]. Како се зна, да је један пут из Дубровника ишао

---

[1] У интересној књижици »Казыванѣ стары Требѣшана и архива сердара Малише и капетана Бошка Бућића-Никшића. Београд 1842,« која је писана по казивању људи с места, пише на стр. 10 да се град Никшићки зове Оногош или Оногоште, и овај се други облик у књизи даље држи. У тој се књизи казује, како је град Оногошт за Турака постао; али се томе противе аутентична сведочанства старијих писама. По једном рукопису XVII века (Гласник XXV 44) пећска је патријаршка канцеларија знала за Оногоште, Никшиће, Подстенске? и жупу Заградску као за нахије. По казивању архимандрита пивског Арсенија митрополит Стратимировић је писао Оногожд. Тако — Оногожд — пише и Вук Ст. Караџић у »Примјерима српско-словенског језика« стр. 74.

[2] Даничић, Рјечник из књ. стар.

на Требиње, овим се посведочава, да је тај пут ишао даље на Оногошт, окрећући одатле или Пљевљу или некуда на другу страну[1]. Из Даничићева Рјечника из књ. ст. видимо даље, да се **Власи Никшићи** помињу већ године 1399 и то као племе, које се тужи на неку на ново установљену дажбину. Летописци су записали, да су се 1527 године Никшићи били са Дервиш-бегом на Гацку[2]. Или су дакле оба имена једнаке старине и тако подвојеног значења као што га из овог века сазнајемо, или је Дукљанин име града узео за име жупе. Свакојако нема сумње шта ваља разумевати под његовим **Onogoste**.

Да је **Moratia** — Морача, и други су већ опазили[3]. И овде ће нам пак нешто светлијом учинити ствар горе поменуто казивање архимандрита пивског Арсенија. Гово-

---

[1] У горе наведеној књизи »Казываня стары Требѣшана«, стр. 38 читамо: »Одрањена у Дробњаку говеда и стока, као главни предмет трговине и живљења у оним странама, терала су се на море преко Никшића и преко Рудина на Грахово, а од овуд већ у Рисан«, Ту је траг пута, који је и у средњем веку Никшићима и Оногошту знатност давао. Ami Boué, Turquie d'Europe II. 361 пише: Il paraît qu'il y a aussi des antiquités à Nikschitschi, et qu'une voie romaine gagnait de Risano les plaines élevées de Graovo et de Nikschitschi, tandis qu'une autre remontait du lac de Scutari au moins une partie de la vallée de la Moratscha vers Dioclea et Spouge. Вредно би било потражити у овом правцу останке од старих комуникација.

[2] Мало час наведена књига »Казываня стары Требѣшана« наводи на стр. 3. предање: »Стари Требјешани, по преданију својих очева и дедова, кажу, да су они прави потомци сестрића Немањића Никше, по коме се и ова страна назвала Никшић, и који је с ујаком својим краљем Стефаном Вукановићем зидао Доњо-Морачки манастир Успенија пресвете Богородице. У селу Кртолима има једна велика гомила, која се и данас зове »**Никшина Главица**«. О том је штампан у тој књизи у примедби на стр. 4 и 5 испис из неког старог рукописа, у ком је, како се види, употребљен познати родослов за који је сад утврђено, да је постао XV века. Ако у том запису и предању има штогод истине, тицаће се какве старе властеоске породице тога краја, а не свега народа.

[3] Dr. Fr. Rački, Ocjena 54., Хиљфердинг у Писмима о истор. Срба и Бугара; Црнчић.

рећи о пределима он казује о Морачи ово: „От Дровњаков далше между југом и востоком течет Морача рјека; гдје и племја тогожде имене находитсја“, а напред у казивању о рекама чита се ово: „Морача рјека имјејет начало от Херцеговине из планине Јавор между племени Дровњаци и Ровци[1], гдје називајетсја горњаја Морача, а от онуду долњаја Морача, у којеј монастир славни Морача“.

Да је Comerniza — Комарница опазио је Хиљфердинг. У „Писмима о историји Срба и Бугара[2]“ чита се, да је то „село и кнежина Комарница међу Пивом и Гацким“. То је поновио и др. Фр. Рачки у Ocjeni itd. 54. Међу тим ту је име погођено, а положај је са свим нетачно одређен. О Комарници говори архимандрит Н. Дучић у „Црној Гори“ 35 стр., како је — „рјечица која извире испод брда Комарнице (огранка Дурмитора) и утјече у Буковицу под планином Војником и селом Дужима, али се и Буковица одатле даље зове Комарницом, те под тим именом утиче у Пиву“. Архимандрит пивски Арсеније, на којега казивање држим да се овде највише можемо ослонити, казује, да се Пива река тим именом почиње звати тек ниже манастира Пиве. Комарница, почињући од саставка с Буковицом, тече до манастира Пиве правцем северо-северо-западним. Више манастира Пиве на четврт сата у месту Гусињу извире река Сињац из два извора, од којих се један зове око велико а други око мало. Сињац тече правцем североисточним, те се по сата ниже манастира састаје с Комарницом, па од тих саставака постаје и назива се Пива. Исто тако бележи Хиљфердинг, приповедајући, како је путујући у ман.

---

[1] Н. Дучић каже, да она извире испод планине Рзаче испод Јаворја Црна Гора. Београд 1874, 35. Јаворје је записано и на аустр. ђен. шт. карти. Све је у Црној Гори још од пре берлинског мира.

[2] Превод М. Ђ. Милићевића, I. Београд 1860, стр. 50.

Пиву газио бистре као кристал реке, Комарницу и Сињац, „које се близу тога места састају и чине реку Пиву[1]“. Арх. пивски Арсеније и арх. Н. Дучић (Црна Гора, 22) знаду и за село Комарницу. Кад се промотри доста дугачак ток Комарнице, који се око једног огранка Дурмиторова обавија — неће бити тешко замислити око ње жупанију Комарницу.

Као што је и по реду географском, којим је баш сад показано, да Комарница управо није ништа друго, него горња Пива, за Комарницом Дукљанин помиње Пиву, забележивши је са свим тако, како је и ми данас изговарамо и пишемо. О њој ће нам највише умети казати архимандрит пивски Арсеније. Казавши, како Пива постаје од Комарнице и Сињца, он приповеда по том, како она тече даље до поља Шћепања под градом Соколом, где се састаје с Таром. Дотле она тече „кроз племја Пиву к сјеверу“ између две планине Вучева с леве а Милогоре с десне стране. Где је нарочито говорио о племену Пиви, он је казивао ово: „Поред Гацкаго ко истоку јест предјел или племја Пива, между четирми горами лежашчаја, т. ј. Голија от Гацкаго, Војник от Никшића, гора Дурмитор от Дровњака и Језера и гора Вучево от предјела Дрина или Фочанскаго кадилука“. Ту су границе с потпуном тачношћу означене. И из старине имамо два записа, који нас утврђују, да ни стара Пива није била различита од данашње. Два писма херцега Стјепана од 19 Јула 1453 (Mon. Serb. 460, 463, Рјечник из књ. стар. Даничића под Пива) писана су ꙋ Пивѣ на планинѣ Пишꙋꙋ. На аустр. ђен. шт. карти записано је село Bišće нешто ниже ман. Пиве на десној страни Пиве под планином, за које ме арх. Н. Дучић уверава, да се зове Пишче, као што је и у старим писмима записано. То ће дакле бити Пишче херцега Стјепана.

---

[1] Боснія, Герцеговина и Ст. Сербія 2-ое изд. 240 стр.

За Пивом помиње се Gerico. Орбини место тога има Gaza. У XXXV глави Црнчићева издања зове се Gazem место, у ком је сахрањен владалац Подгорја Мирослав, један од синова краља Хвалимира. Већ је Хиљфердинг у горе наведеним писмима исправљао Gerico у Gezero т. ј. Језеро. На том се уставио и др. Фр. Рачки. Кад се узме на ум разлика варијаната, који су горе наведени, и по том Дукљаниново помињање жупаније Gerico међу Пивом и Netusini, за коју се мисли да је Тушина, онда се не може ни тражити боља исправка, пошто и предео Језера лежи доиста међу Пивом и Тушином испод Дурмитора са стране Тари окренуте. Архимандрит пивски Арсеније овако говори о Језерима: „Между рјеками Тарoју и Пивоју јест гора зовомаја Дурмитор, највишаја в всеј Сербији, Боснији и Болгарији — којеј от запада прилежит пол Пиве, от востока Језера предјел, от сјевера Церквице (т. ј. Црквице) предјел, а от југа Дровњаци племја изрјадноје (т. ј. храброје) и болшеје от Пиве, сијест векшеје". Арх. Н. Дучић (Црна Гора, 22) спомиње Језера као једну капетанију дробњачку. Хиљфердинг (op. cit. стр. 236) говори о селу Језеру, које се ту налази, и које се и на картама може видети.

После Gerico долази Netusini. Орбини га је записао Netusigne. На Невесиње, у које би нас најпре могло одвести Орбинијево читање, не може се мислити већ ни за то, што Гацко сам Дукљанин ставља у Хумску земљу, а по географском положају Невесиње мора бити у оној целини у коју уђу Гацко. Тога ради је старији запис очевидно правилнији, и по њему су већ Хиљфердинг и др. Фр. Рачки стављали Netusini у Тушину у Дробњаке. За Тушину читамо у арх. Н. Дучића (Црна Гора, 35), да је „рјечица која извире испод планине Сомине и тече кроз Тушину и Дробњаке". Иначе исти писац спомиње Тушину као једно

село у Дробњацима. На аустр. ђен. шт. карти записано је село Тушина јужно-јужно-источно од Дурмитора на речици Зукви мало више места где у њу утиче Буковица. Може се наћи и на карти Кипертовој.

После Netusini долази Guisemo, у Орбинија Guysсеvо. Рачки у Osjeni наводи Guisenio. Хиљферданг и Фр. Рачки мислили су на Гусиње, куда и води Com који се одмах за Guisemo помиње. Овде је у географском реду на сваки начин приличан скок, јер побрајање прелази на један пут на југоисточну страну Кома, на Лим у Гусиње, које је могло бити најјугоисточнија жупа у свем Подгорју. Гусиње се спомиње још у почетку XIV века у диплови, коју је краљ Ст. Дечански дао ман Дечанима, и у том се споменику зове **Гоусина**, за које Даничић (Рјечник из књ. ст.) мисли, да се може читати и Гусиња. Данас се под именом Гусиње разуме нахија, варош и планина више вароши[1]. На аустр. ђен. шт. карти долази одмах до Гусиња забележено село Вусење. М. Ђ. Милићевић је у Гласнику XXII, 66, од Васојевића разабрао и записао да је Васојевићима на југу варош Гусиње и **предео** Вусање[2]. Бележим обоје, што се и једно и друго слаже са записком Дукљаниновом, и што се из ње може како једно тако и друго извести.

За жупом Guisemo помиње се жупа Ком. У архим. Н. Дучића чланку о потурченим Васојевићима у „Орлићу" за год. 1866 ово пише за Васојевиће: „Васојевиће раздјељује на двоје висока и гласовита планина Ком, те се тако зову: Горњи и Доњи Васојевићи". Мало напред о њиховим

---

[1] Jukić, Bos. prijatelj. III. 20. Hequard H. La haute Albanie p. 96: Goussinié est aujourd'hui la capitale du district qui porte ce nom. Elle est située au milieu d'une vallée longue et étroite entourée de belles et riantes campagnes et separée des hautes montagnes neigeuses par une couronne de verdoyantes collines.

[2] Hecquard H. l. c. спомиње Вухај као планину, испод које извире река Одоља.

границама пише исти писац: „Васојевићи су од запада и Брда пружени управ у исток до Бихора. Дужина ова од најгорњега Васојевићкога села Ножице па низ Васојевиће до најдоњега села Љешнице код Бихора држи 16 сахата; а ширина од Горњијех села па до села Шекулара има 8 сахата. Опкољени су од запада: Братоножићима и Кучима; од истока: Бихором и Сјеницом; од сјевера Колашином и Херцеговином[1], а од југа Арбанијом[2]". Пошто не може бити сумње, да око данашњег виса Кома ваља тражити жупанију Ком, о којој говори Дукљанин, то су пределп те жупаније још и сад обележени у пределу, који заузима племе Васојевићско.

За Комом долази у Дукљанина Debrece, које се у Орбинија чита Debrecia. Мимо те жупе пројоше мукои и Хиљфердинг и Рачки. Међу тим данас већ држим, да и њу можемо са сигурношћу поставити онде где треба. Као што се озго види, ред је географски испод јужне стране Дурмитора прешао на изворе Лима у Гусиње, на југоисточну страну Кома. За Гусињем пошао је тај ред на ниже, низ Лим, те помиње Ком као жупу, коју ја налазим у садашњим Васојевићима. Тим редом, као што Васојевићи долазе ниже Гусиња, тако би Дукљанинова Debreca долазила ниже Кома или Васојевића. И доиста ниже Васојевића у доњем Лиму био је предео који се звао Дьбрь[3]. Тим знањем обогаћена је наша историјска географија прошле године, чланком арх. И. Руварца „о епископији дабарској и дабро-босанској", штампаним у Годишњици II, стр. 247—254. Одавно већ

[1] Т. ј. Бјелопољском нахијом.

[2] Т. ј. Плавом, нахијом која већ није у Васојевићима.

[3] Hecquard H. La haute Albanie овако описује дистрикт Бијелога Поља: Vues du haut des montagnes, et lorsqu'elles sont émaillées de fleurs au printemps et à l'automne, les fertiles plaines de ce district lui donnent l'aspect d'un vaste tapis blanc et lui ont fait appliquer la dénomination de Bielo poglie.

мучи наше научнике онај Дабар, у ком је св. Сава основао јепископију. Даничић је помишљао на хумски Дабар, али он не може бити ни за то, што је улазећи у област Хумске земље улазио и у област Хумске јепископије. Арх. Н. Дучић је тражио га у Дибри јужно од Призрена, али је противно њему доказивао Илар. Руварац, утврдивши потпуно, да тај Дабар (који се пише и **Дьбри** у множ.), у ком је јепископија св. Саве, ваља поставити у предео средњега и доњега Лима[1], пошто је у Будимљу у Васојевићима св. Сава основао јепископију, у којој су били предели Гусињске и Комске жупе Дукљанинове. Лако би било старим записима утврдити, да је у тај предео припадало и Пљевље, и тако би нас граница ове области довела на Тару, коју смо помињали мало више при Језерима. Дукљаниново дакле Debrece — ваља читати или **Дьбрьць**, или га исправити у Debre, као што је сам Дукљанин хумски Дабар забележио.

После жупе Debrece спомиње Дукљанин две жупе Neret et Ramma, које нас опет одводе скоком из досадашњег реда географског, који нас је држао у Полимљу, на

---

[1] Да се овај предео у старо време звао именом **Дьбрь** најјаче утврђује место из живота краља Милутина, где се оно за њ прича, како је обновио **вь Дьбрѣ** (варпј. **Дьбрѣхь**) **црькովь светааго моучееника Христока Георьгиꙗ, вь мѣстѣ рекомѣмь Ораховици** (Даничић, Животи 138). И. Руварац је згодно саставио с тим записку из Срб. далмат. магац. 1863 стр. 166 о печату »св. Георгија монастир **Орѣховица**« на Лиму. Hecquard H. La haute Albanie, 133, говорећи о православном становништву Белог Поља, наводи ово: »Les orthodoxes n'ont dans la ville ni églises, ni écoles, et vont entendre la messe dans les villages voisins. Ceux-ci ont quelques anciennes églises, la plupart en ruines: la plus remarquable est celle de Hravizza, qui jouit de quelques anciennes privilèges réligieux et est en grande vénération parmi les Slaves. Elle est deservie par un vicaire de l'Eglise grecque orientale ayant la direction du clergé, l'administration des biens de l'église et répresentant de l'évêque de Prisren. Та Hravizza без сумње је стара дабарска Ораховица.

најзападнији део Подгорја. Кад узмемо од поменуте две жупе, Неретве (јер нема сумње да тако треба читати оно Neret) и Раме, на око најзападнију, Раму, видеће се, да овде ваља разумети под Нерством — горњу Неретву, онај део те реке, који у главноме, тече од истока к западу до саставака с Рамом. Да се у нашем народу тај део Неретве доиста звао тим именом, и да ми под Неретвом никако не треба да тражимо област римске Нароне (Норина) или Порфирогенитов синоним Поганије види се по томе, што, прво, ти доњи предели око Неретве имају своја добро позната засебна имена, и друго, што онај једини пут, што се Неретва као предео спомиње у споменицима, има смисао исти онакав као што га показује ово место Дукљаниново. У Пуцићевим „Споменицима српским“ књ. I. Београд 1858, 133—134 штампано је писмо краља босанског Остоје од 1416 које је писано **в Дбри в Нєрєтвѣ**. Овај датум сви су до сад у погрешно место стављали, држећи да се Хумска земља и Неретва могу узети као идентични географски појмови; сви су, то јест, мислили, да је оно писмо писано у хумскоме Дабру, те тако, како је мешан полимски Дабар, у ком је св. Сава поставио јепископију, са хумским, тако је и овај неретљански мешан и с једним и другим, што се није могло избећи, кад су нам стајали необрађени и први основи историјске географије. Међу тим помишљајући, да доњи ток Неретве, нарочито од утока Дрежнице на ниже, има своје име у средњем веку српском, нема места тражити Неретву као предео негде од ушћа Дрежнице на ниже. Тога ради нити може бити Дукљанинова Неретва предео око доњег тока њеног, пошто тај предео исти писац зове Хумском земљом, нити се Дабар из писма краља Остоје може тражити у Хумској земљи. А ево где ја мислим да је тај Дабар, у ком је писано писмо краља Остоје. Од Коњица мало на запад има на аустр. ђен. шт. карти село и планина Ubar.

Држећи се католичких шематизама, за имена места једнога за сад најпоузданијег извора, Киперт је (Blau op. cit. 205) нашао, да је то Ubar погрешно место Dbar, и да оба имена ваља тако исправити. Тај Дбар ја држим да је онај Дбар, Дабар, (како ли треба на први падеж повраћати оно в Дбри из писма краља Остоје) у Неретви, у ком је краљ Остоја издао горе поменуто писмо. Ако се у старо време то место звало Дабар, а не Дбар[1], како је данас записано, онда треба разликовати три Дабра: хумски — између Гацкога, Стоца и Невесиња; полимски — на средњем и доњем Лиму, у ком је св. Сава епископију установио, и овај неретљански, код Неретве западно од Коњица. Под Неретвом дакле као пределом који се помиње у Дукљанина па онда у писму краља Остоје, треба разумевати предео Горње Неретве. То се стање ствари није ни до данас са свим избрисало. У босанском земљопису Јукићевом[2] (стр. 37) говори се о нахији Неретљанској, као о нахији која припада Босни, и у којој је главно место Коњиц. Половина је Коњица на левој страни Неретве, и то се зове Коњиц, и под мостарском је управом, а половина је на десној страни Неретве, и то је под Сарајевом — и зове се Неретва (Blau, Reisen in Bosnien u. d. Hertzeg. Berlin 1877, стр. 22 и 29). Из даљега говора Јукићева, да су главне планине нахије неретавске: Иван, Бистовња (други је пишу Битовња), Вољак и Бактијевица[3], излази: да нахија Неретавска хвата нешто и од предела на левој (хумској) страни

[1] Може бити да и оно из писма краља Остоје в Дбри треба читати не: в Дабри — него в Дбари.

[2] Zemljopis i poviestnica Bosne od Slavoljuba Bošnjaka. Zagreb 1851. У нас познати »Описъ Босне и Херцеговине, одъ Томе Ковачевића. Београд 1865« само је то препис те Јукићеве књиге, готово од речи до речи. Па се још неко у 1878 години нашао, да тај »посао« Ковачевићев допуња и прештампава!!

[3] Тако пишем по саопштењу арх. Н. Дучића.

Неретве, пошто је Бактијевица и сад у Херцеговини. У осталом Босни је свагда припадала десна страна Неретве до Дрежнице. А лако може бити да је и предео на левој страни реке око Коњица такође Босни припадао. Године 1411 писаше Дубровчани Сандаљу „великоме војводи русага босанскога“ ово: **и пакѣ ꙁа царниꙋ коꙗ ꙋꙁимлю на Врабꙋꙋ и дрꙋгꙋ на Коницѣ ваша милост ѥ рекла ꙁбити ꙋ ѥдниꙋ царниꙋ; да ето трговци наши кои миниꙋю ꙋꙁимлю нимь царниꙋ и на Коницѣ и на Врабꙋи, и ꙁа тои молимо бꙋди ти милост оправити, како сте наамь по нашѣхь послѣхь по вашои милости обѣтовали, да се ꙋ ѥдниꙋ ꙁбию, да ѥ ѥдна царина.** Врапча (или Врабач?) је сад на картама записана Врабац, и јесте на путу из Коњица у Мостар[1] који иде преко планине а не уз Неретву, управо опде, где би могла бити природна граница на левој обали Неретве. Али има исто тако старих сведочанстава, да је Неретва својим током до Коњица одавно граница међу Босном и Херцеговином. М. Орбини у своме делу Il regno de gli Slavi, Pesaro, 1601, 393 пише: да граница међу Хумом и Босном иде Неретвом од извора њена у Висовима, па како она тече према Коњицу[2]. Но било то тако без про-

[1] Тај пут се и сад употребљује. Гледај у Blau-a Reisen итд. III. Von Serajevo über Konjitza und Borke nach Mostar.

[2] Il confine trà Chelmo et Bosna è secondo nasce il fiume di Narenta in Visseua et come corre il detto fiume in verso Cogniz. За Неретвин извор казивао је архим. пивски Арсеније, да се налази у западном боку горе Гредеља, да тече међу Загорјем (крај међу Неретвом и Дрином) и Гацким, после кроз Борач (Борци, у Blau-a Борке). Visseua Орбинија биће Врхови, планина на левој страни Неретве, у самоме почетку њену. Арх. Н. Дучић у Маглз. срб.-далм. 1861, стр. 52 пише, да Неретва »извире испод планине Чемерна више села Борча; па тече покрај Загорја у нахији фочанској, даље кроз Коњиц, ђе раздјељује Босну и Херцеговину«. Планина Чемерна и Гредељ обадве су записане више извора Неретвиних на аустр. ђен. шт. карти, Чемерно јужније од Гредеља. По томе се казивање архим. Н. Дучића не разликује од казивања архимандрита пивског Арсенија.

мене или не било, опет је очевидна истина тврђење, да је Дукљанинова жупа Неретва то исто што и горња Неретва, и да се пределу, који је хватао обе стране реке, до ушћа Дрежнице, сачувало име у босанском одељку, који је у неретавској нахији и до данашњега дана, и да никад нису обе поле припадале Хумској земљи.

Ако исти тај правац продужимо даље на запад, ми ћемо имати обухваћен и предео око реке Раме, који се вазда држи с Босном, и који се и до сад у њој као засебна нахија рачунао.

Тако смо дошли на крај Дукљаниновом посебном побрајању жупа области Подгорја, те сад можемо погледати на целокупне границе те области.

Кад се погледа на карту, видеће се, како у границама области Подгорја имамо јасно обележен један предео, који припада пола Приморју пола Загорју (узимљући реч у најопширнијем смислу). У Приморје иде Неретва и Рама, Морача и Зета (пвашњи њен ток у Никшићима); у Загорје долази: Тушина, Комарница, Пива, Језера и Полимље (у коме су три жупе) с Таром. Али је овде између Приморја и Загорја само апстрактна, географска разлика; у ствари се, по великој висини изнад мора и по оштрој горској клими својој, ти предели не могу један од другога разликовати. Цела је ова област испресецана бистрим водама, сурим стенама и мрко-зеленом јеловом гором. У њу је најређе и најплашљивије замашала рука освајачка. У њој се у ведро небо дижу и Ком и Дурмитор, највиши висови наших земаља, око којих станује она раса горштака, која је посула све српске земље у около. Обликом својим овај се предео стере од југоистока к северо-западу онако како се стере главно бйло планина дуж обала Јадранског мора до реке Дрима. У њојзи управо или је изворни предео толиких најглавнијих река српских земаља: Зете и Мораче, Неретве, Раме, Дрине,

(Пиве и Таре), Лима, или им се врло близу примиче, као н. пр. Босне. Једино што пада у очи, то је сувише дугуљасти облик области. Али зар је нама лако знати данас оне начине управе, којима су се наши стари служили држећи ове земље, и делећи их овако?...

К реалним споменима о јединству ове области иду и сачуване белешке о њезину средишту, које у истога Дукљанина налазимо. Оногошт се спомиње и као средиште ове области, а и као средиште целе државе, тетрархије, која бејаше састављена из напред номенутих области: Зете, Требиња, Хумске земље и Подгорја. Тако у гл. 30. приповеда Дукљанин о догађајима, који су се збили после 964 године, овако: „У то доба умре цар бугарски Петар, који становаше у великоме граду Преслави, а цар грчки скупи јаку војску, те заузме целу Бугарску, и покори је под своје царство. По том се он — цар — врати к своме двору, а војводе његове, што бејаху пред војском, заузму сву Рашку провинцију. Рашки жупан побегне краљу Прелимиру са два своја сина Пијеном и Раградом и с ћерком својом Прехвалом, и нађу краља у жупанији Оногошту. Тада Прелимир краљ, видећи лепоту Прехвалину, која беше особито угледнога телеснога склада, заљуби се у њу. Па зовнувши људе своје, заповеди им, да говоре жупану, оцу девојачком, да би краљ његову ћерку узео за жену, ако би он хтео, да од своје драге воље себе и област своју покори под краља и закуне се краљу и синовима његовим. Кад то жупан чује, веселим се срцем закуне, те се заједно са синовима својим обећа, да ће чинити све што би заповедио краљ. И онда краљ узме кћер његову за жену, и пошто свадбу проведу по краљевском обичају, подели својим рођацима баштине, и Радиграда постави за жупана у Оногошту“. Али ово би се место дало и овако и онако разумети. Праву вредност средишњега места у Подгорју, показује Оногошту глава XLV Дукљанинове кронике,

где се. доста мутно, приповедају борбе међу краљем Грубешом и Ђорђем, па се казује, како је после смрти краља Грубеше, брат му Драгило са свима својим људима ушао у Подгорје, заузео Оногошт и многе друге жупаније (Dragilus cum omnibus terrae suae intrauit in Podgoream regionem, et obtinuit Onogoste et alias plurimas juppanias). Овде се очито износи Оногошт као главни град Подгорја, али и осим овога, у напред йстављеном месту, где се подгорске жупаније побрајају, као што је очевидно, на реду се прва помиње жупанија града Оногошта. То се исто чинило и у расписима пеħске патријаршије, у којима се под Херцеговином спомињу најпре: Прјепоље, Пљевље, Чајниче, Хоча, Нови, Мостар, Думно, па се после прелази на нахије и племена Подгорја (само што се она не именују), и ту се најпре истављa Оногоште и Никшићи и то као две засебне нахије (Гласник XXV, 44 по рукопису XVII века). Држим, да нас и то упућује, да Оногоште сматрамо као главну жупанију и главни град Подгорске земље. Кад се узму на ум свезе с приморским зетским средиштима око скадарскога језера, с Требињем, средиштем области требињске, с Хумском земљом у околини Буне и Мостара, и у опште с приморјем, којему су сви путови теглили, па кад се, све то држећи на уму, промотри положај Оногошта — види се одмах, да би једва које место могло га одменити у тој улози, коју он има у Дукљанинову приповедању и у његову Подгорју.

Па и после, кад се, иза Немање, у уједињеној српској држави утапају поједине области пређашњега поцепаног живота, видимо, да још Оногошт неку знатност задржава. У Оногошт и околину долазили су владаоци српски, по својој прилици ради лова у околним планинама, које су онда биле пусте још већма него данас. У Оногошту су 22 Августа 1362 изашли поклисари дубровачки пред цара Уроша, те

повратили и утврдили мир с царевим градом Котором, с којим су се били завадили и заратили. Пишући о старим српским путовима из Јадранског приморја у унутрашњост ја сам у Radu jugosl. akademije XXXVII, 23 наводио место Добрушту, која се у писмима спомиње, постављајући је у Добрун. Овде се указала прилика, да тадашњу погрешку исправим. О **Доброушн**, за коју у Пуцићевим споменицима II, 26 има записано, како се на њој господа зетска Ђурађ и Балша измирише с Дубровчанима, Даничић је у Рјечнику из књ. ст. мислио, да је „близу Цаптата и Груде“. Погледаћу још једно место из споменика, па ће се брзо видети, где треба ту Добрушу тражити. На Добруштије 19 Маја 1334 краљ и потоњи цар Стефан Душан потврдио Дубровчанима уступање Стонског Рта, уговоривши с њима што још о томе треба. Обоје је то доиста једно место. На аус. ђен. шт. карти јужно од Оногошта при планини између Кчева и Пљешиваца, са стране Пљешиваца видим на карти село Добруш, које не нађох у списковима црногорских села ни у Милаковића ни у Дучића. На сваки начин се место некакво онде тако зове, и како је при планини, згодно за излазак у лов, не сумњам да је то Добруша и Добруштa горе поменута, те да је треба Оногошту прибројати[1].

Но најјача реална потврда, да је Подгорје било засебна област, па било сад и у Дукљаниновом или у мањем опсегу (на прилику без Раме и Неретве, које далеко на запад одводе) јесу спомени савременога живота. И нехотице

[1] Већ је овај табак сложен био, кад ми стиже изврсна расправица дра К. Јиречка »Die Wlachen und Maurowlachen in den Denkmälern von Ragusa. Prag 1879«. На страни 13 читах, како су 1406 Дубровчани изашиљали посланство војводи Сандаљу с налогом, да испослују да војвода Сандаљ опет допусти кирицијама преносити дубровачке еспапе у Србију планинским путем на Оногошт. То је опет једно објашњење старе знатности Оногошта, о којој сам толико говорио.

падају на ум црногорска Брда, кад станемо мислити о Дукљаниновом Подгорју. За Брда ево шта је казивао архим. пивски Арсеније. „Никшићи сосједни сут Бердима около Чернија Гори стојашчим, имјано же Пљешивцем. Брда јест опшчеје имја всјем оним гористим мјестом, њекогда же и народом в њих обитајушчим. Тако називајутсја опшчим именем вси они житељи с Черноју Гороју порубежни и ниње сојузни за опшчују противу Турков отбрану — но каждоје племја имјејет своје особеноје имја, јакоже јест Пљешивци[1], племја в Брдах, гдје Зета имјејет начало, или паче имја сије приобрјетајет, Бјелопавлићи, Пипери, Кучи, Васојевићи и пр.“ Познато је већ и по народном говору и песмама, „Црна Гора и седмеро брда“, и по потпису владика и кнезова црногорских, како се Брда оштро двоје од Црне Горе. У књизи арх. Н. Дучића читамо: „Црна Гора се дијели на двоје, на праву Црну Гору и Брда. Права се Црна Гора дијели на четири нахије: катунску, ријечку, црмничку и љешанску“ (стр. 17) и после: „Брда се дијеле на Бјелопавлиће, Пипере, Куче, Братоножиће, Васојевиће, Морачу, Ровца, Ускоке и Дробњаке. Кучи, Васојевићи и Дробњаци нијесу сви у црногорској граници“. Кад упоредимо овај географски опсег Брда, видећемо, да је у њему нешто тешњи опсег Подгорја, али да су у њему многе жупаније подгорске, и то поглавито средишње, те готово нема сумње, да стара област Подгорја и данас живи у географском појму Брда̑[2].

---

[1] Сад се обично пише Пјешивци. Једно турско писмо од 1689 год. штампано у Starinama X, 19, пише такође Плешивац (читај Пљешивац). Митрополит је Стратимировић, бележећи по казивању пивскога архим. Арсенија, писао Пљешивци. Вук Ст. Караџић у Даници за 1827, 56, а исто тако и у »Примјерима српско-славенскога језика. Беч 1857« стр. 78 пише такође Пљешивци.

[2] Наводим истом да се зна овај одломак из казивања архим. пивског Арсенија: »Между рјеками Неретвоју и Дриноју, сијест, как опе

Једине разлике биле би по имену и опсегу, али се тај у свију области према разним историчним узроцима мења. Па и разлика по имену није у значењу, ако је у речи. У Вукову Рјечнику имамо под Подгорје тумачење, да значи: Gegend unter dem Berge, submontana regio, submontorium. Из тога је тешко ухватити, шта управо значи Подгорје у данашњем језику: да ли нижи, да ли и врло висок предео, за то, што није ниједан пример наведен. С тога ћу ту празнину допунити, колико ми је у овај мах могућно. У Милићевића Кнеж. Србији 676 помиње се Подгорје као предео дуж границе међу студеничким срезом чачанскога округа и новопазарским крајем. Ту је један од највиших предела Србије. Подгор или Подгорина је срез западно од Ваљева на источпим окомцима Медведника и висова који деле воде Дрини и Колубари. Али да оставимо данашњи језик, кад је старо име приличније објашњавати примерима из старога језика и кад ти примери дају тако оштро тумачење. У Теодосијевој преради Доментијана (Да-

јединa к југу другажде к сјеверу отдаљајутсја јест предјел пазивајеми Загорје под правленијем славнија у тамошњих људеј фамилији — закона турецкаго, но јазика славенскаго, именем Ченгића«. О Загорју ми је томе говорио и архим. Н. Дучић. »О Гацком и Загорју« као пределима с леве стране Неретве казивао је митрополиту Стратимировићу и Сава Вуковић. Ј. Памучина при једној причи пише (Срб. далм. маг. 58): »Један пут са Загорја, из фочанског кадилука, наљегле кириџије покрај манастира Завале у Попову итд.« На овој страни ће бити и оно Загорје, о ком се пева у народним песмама из Дубровника:

»О ђевојко, не много лијепа,
Близу тебе живљети не могу,
Већ' ћу градит' дворе на Загорје
И омастит' (т. ј. црним обојити) све ођело моје«.
Вук I. 381.

»Не вара се Филип на дукате,
Већ на л'јепи читлук на Загорју,
Те заплива у воду Неретву«. Ib. 465.

ничића изд. од 1860 стр. 200[1]) читамо у причи о бављењу св. Саве у Трнову, како бугарски цар **вь подьгоріа, ꙁвѣри хотє ловити, иꙁыти хотѣашє**, те се казује, како се на дуже време растајао са св. Савом. Цар је, дакле, полазио у висове балканске. За села горска, у Шар-планини, која Душан даде цркви Арханђеловој у Призрену, он сам у својој хрисовуљи (Гласник XV, 309) вели, да су **оу Подьгори** (т. ј. **оу Подьгории**). Но доказе, да се Подгорјем зову тек највиши планински предели, наћи ћемо у речима супротнога значења. Pes или radix montis каже се у староме језику **подькрилиє** и **подьножиє**. У Даничићеву Рјечнику из књ. ст. читамо примере: **вь подькрили Урьніє Горы**; -- **подкріле планинє, глаголють сє Поникьвїи**; — **вь подкрилїє горы Кабларл храмь ск. Николы.** У Теодосију (Даничићево издање од 1865, 25) читамо, како је св. Сава обилазио Свету Гору, у овакоме опису: **и обьхождь вьсоудоу светыи тьи врьхь, и сьглєдавь вь вьскрилїи горы и о подьножїи множьство постєштихь сє, ихжє сь горы сьшьдь жестоуаишее житїє иꙁслѣдивь и т. д.**

Може се, дакле, без икакве сумње узети, да Подгорје значи планински предео у правоме смислу, да та рэч значи то што и данашња Брда у Црној Гори, и да се њом таман како ваља могао назвати планински предео око Кома и Дурмитора, о коме је горе реч.

Још би остало, да се рече штогод о историјској судбини ове области.

С те стране лако је домислити се, да предео тако са свих страна опкољен другим знатнијим пределима: Зетом, Требињем, Хумском земљом и Рашком облашћу, на коју нам одмах долази ред; предео тако лишен већих средишта и

[1] Даничића Рјечник из књ. ст. **подьгориє** и остало.

остављен готово искључивој производњи сточарства; предео зависан од свију околних предела, на којих је тржиштима морао продавати своје сиромашке производе — није могао имати своје самосталне историје ни у маломе. Он је међу тим у свом домаћем кругу могао бити самосталнији од свакога другог, и био је то, докле му год не би други ко затребао. Али је ова искључивост обично престајала, чим се морало изаћи из круга природног и полудивљег живота, па потражити или соли и других финијих потреба у приморју или суда и помоћи несавладљивим домаћим распрама. У време Дукљаниново област је ова, као што видимо, била у тетрархији, у приморскоме краљевству, које је обухватало Зету, Требиње и Хумску земљу, од Бојане до преко Неретве. И тада и позније разни су делови њезини рачунали се као делови оних суседних области, које су их могле у својој власти држати[1], те за то Подгорје и мора остати више као појам физичке географије, који се у политичкој географији понајчешће бројао уза Зету, Хумску земљу, Рашку или Метохију (којима је теглило Полимље) и Босну, која се из Подриња и с горње Неретве могла машати подгорских предела. Тако неодређено морамо мислити, кад нам је прошасто време сачувало тако мало података и за одсеке историјске географије прече и знатније од посебне географијске историје свакога појединог предела.

5. РАШКА И БОСНА.

Оба извора, из којих ја црпем главну меродавну грађу за ово моје истраживање, не деле Босну од Србије, ни Ср-

[1] Као у потврду томе могу послужити ове речи из писма пећског патријарха Гаврила од год. 1651: **Смѣреніе мое пишеть кь богоспасиꙋ епархїю, еже ҳокеть се Никшић и Пламꙋ и Колашиновић и Мораꙋ, еже есть кадилꙋкь прѣполски.** Срб. далмат магаз. за 1869 стр. 164.

бију од Босне; оба те две области истављају као једну географску целину. Обадва представљају Србију као главно име за оне пределе, кроз које теку притоке Саве и Дунава, а Босну као предео Србији потчињен. Дукљанин, који појединости познаје боље но К. Порфирогенит, меће према Босни, као једном одељку Србије, у једну линију Рашку, као други одељак Србије. И један и други писац деле таку Србију од Далмације (горње и доње) или од поморских области по извесним добро познатим знацима, водећи између њих границу венцем горским, који воде обара на једну страну мору Јадранскоме, а на другу Сави. И обадва то говоре речима, које се сумњиво не могу разумевати.

Шта К. Порфирогенит под Србијом разумева види ће се најбоље из главе 30 књиге de administrando imperio. За Дукљу (Зету), Требиње, Захумље, Неретву или Поганију и Хрватску говори он, да се с горске стране (*πρός τὰ ὀρεινὰ — εἰς κεφαλὴν*) граниче Србијом. За Хрватску још ближе говори, да се од стране Цетине и Хлевна (сигурно разумевајући те речи у смислу имена пределних) граничи Србијом (*πρός τὴν Τζέντινα καὶ τὴν Χλέβενα — πλησιάζει — τῇ χώρα Σερβλίας*). Ту би дакле као границе Србије испале западне вододелне линије реке Врбаса и Сане, пошто је Уна, притока Савина, која у њу утиче више Врбаса, везана ближе и непосредније с приморском системом горском, те се с те стране одавно сматрала и сматра као граница. Према томе би онда планински венци, који деле воде Приморју и Уни на једну, а Врбасу и Сани на другу страну, венци, што су на линији Хлевна и Гламоча — били у том правцу најзападнија граница Србије.

Ове се границе могу још на чистије извести, кад погледамо шта се може сазнати о источним границама приморске Хрватске и о западнима Босне. Тога ради ћемо погле-

дати на једини најстарији извор, на К. Порфирогенита, и на жупаније, за које он тврди, да су састављале Хрватску његова времена. О томе он говори у глави 30 и 31 често поминьатог дела de administrando imperio. Међу жупанијама хрватским, које К. Порфирогенит помиње, нас се тичу најисточније. Те су *Χλεβίανα* и *Πλέβα.*

Већ је Јов. Луцић (J. Lucius de regno Dalmatiae et Croatiae lib I. cap. XIII), који је писао XVII века (дело му је први пут изашло 1668) тражио Порфирогенитово *Πλέβα* у Пливи у Босни. И сви су се остали на томе задржали. Исто су тако од тога писца почињући *Χλεβίανα* сви тражили у Хлевну (Ливну, Лијевну). Под Пливом се обично разумевала сва долина реке Пливе, која код Јајца упада у Врбас. Држим, да је у томе грешено, и ево за што. Јукић у своме Zemljopisu Bosne стр. 26 пише: „Соколац, скоро запуштена тврђа, њезин диздар још живе, лежи под Црном Гором код врijела Пливе. Плијевје, предијеље из више села ришћанских[1]. Овдје је била жупанија хрватска“. Горње и Доње Плијевље може се наћи на аустр. ђен. шт. карти, таман по овом опису Јукићеву, у изворном пределу Пливе. Град Соколац, дакле, о коме говори Ф. Јукић, и који се такође може видети на картама, био је средиште томе пределу, у коме нам се, како је то случај и на толиким другим местима, потпуно сачувала стара жупанија Плива. Она је, дакле, хватала Горњу Пливу;

---

[1] Т. ј. српских — православних. Садашњи су становници Срби позније насељење, које је овде — као и на многим другим местима — истисло хрватско старије насељење. Кукуљевић (Putovanje po Bosni. Zagreb 1858, стр. 68—69) говори: „У старо доба чинила је Плива границу хрватскога краљевства, и нахија пливанска бијаше жупанија хрватска. Сад је већ одавно ишчезло туда име хрватско“. За то у данашњим етнографским споровима нити може одлучивати старије етнографско стање, за које ваља гледати, је ли непромењено остало, нити политичка влада, која питања етнографска истина може решити, али обично не решава.

али се у њу није могла рачунати ни Доња Плива, ни Јајце, које је Доњој Пливи и ондешњој околини Врбаса било средиште. И Јукићев земљопис, из кога познајемо старије стање управне поделе у Босни (пре административних промена после Омер-пашина рата), зна за нахије Јајачку и Језерску, од којих је у првој Доња Плива и део водопађе Врбасове, а у другој Горња Плива, са притоком Јањем и изворним пределом Сане.

За Хлевно се зна, да је предео, који припада области Јадранскога мора, праве Далмације или Приморја; Горња Плива и изворни предео Сане били би по том једини предели из водопађâ Сави окренутих, који би припадали Хрватској. Жупу *Πεσέντα*, коју К. Порфирогенит спомиње, П. Ј. Шафарик је тражио у некаквој гори Везенти[1], северно од Јајца — али у данашњим картама и описима те планине нема, те Шафарикова конјектура, склопљена по народној песми, није до сад нашла картографске потврде. Иначе и Луције и Фарлати метали су Песенту у владичанство книнско, у парохију Псет (*Πεσέντα* — **Пьсата**) која се спомиње у актима сабора сплетског од године 1185. С тим се изреком сложио и Фр. Рачки у најновије време[2]. О осталим жупанијама и нема основа, по којима би се могле тражити даље на исток. Границе пак Порфирогенитове *Πλέβα* држале су се у Горњој Пливи, те су се највишим горским пределом једине машале водопађе савске у ствари, до Врбаса и не допирући, јер се између Пливе и Врбаса налазио предео града Јајца[3]. И то је узрок, да под Пливом не ваља

---

[1] Шафарик за ту Везенту зна из народне песме, штампане у Вуковој збирци.

[2] Vj. Klaić, Bosna I. Zagreb 1878, стр. 185 меће ову жупанију *Πεσέντα* у »Пашћеницу не далеко од Крупе под Грмеч-планином«.

[3] Једно место из Дукљанина, које ћу ниже поменути, показује, да ни та Горња Плива није свагда припадала политичкој Хрватској.

разумевати за Порфирогенитово доба целу долину Пливе, него само горњи предео њен.

Па ипак је тај изворни предео Пливе, који се једини од водопађе савске помиње међу жупанијама хрватским, био узрок, да су многи писци границу Хрватске спуштали на Врбас. Већ се критични немачки историк Е. Димлер заустављао на овоме, не могући се сложити са Шафариком, јер се осим Пливе „на читавом великом простору међу Врбасом, Савом и Уном не помиње никакво друго хрватско место или жупа[3]“. Исти писац иставља и Луција, који је о овом предмету мислио и писао, рекавши : In relatis zupaniis maritimae ut plurimum regiones numerantur, ideo vel duces s. bani a Porphyrogenito nominati maritimam tantum Croatiam possederunt, vel ipse in rebus occidentalibus parum versatus multa omisit. Ништа дакле нема, што би нас овлашћивало, да Хрватску Порфирогенитову ширимо у предео Сане и Врбаса већма него што он сам каже и објашњава. Хрватску, дакле, која се ширила од ушћа Цетине па до граница Истрије уз Приморје, ваља сматрати за земљу приморску у оном истом смислу, у ком се сматрала и Дукља, Требиње, Хум и Неретва, као што је у ту врсту меће приповедање и Порфирогенитово и Дукљанинoво. С тим пак географским карактером, који јој ови писци тако јасно придају, већ се не би слагала Хрватска, кад би се у њене границе рачунала и водопађа Сане и Врбаса ; нити опет целину Хрватске, као чисто поморске провинције, што квари, што је она у највишем горском пределу, непосредно везаном с приморском географском системом, имала једну жупанију, Пливу, па и њу може бити не увек — за коју се може с основом мислити, да није ни допирала до Врбаса. Географска

---

[3] Ueber die älteste Geschichte der Slaven in Dalmatien. Sitzb. d. k. Akad. d. Wissensch. 1856. XX Band, 372.

деоба на поморску и савску страну није се могла ни овде у природи провести с потпуно ригорозном оштрином као ни на другим местима. Поједине пограничне жупе свуда често мењају свој положај, припадајући час тамо час овамо.

Као што се, дакле, види, К. Порфирогенит сам себе у овоме потврђује тиме, што му се два говора о овој ствари, с разних гледишта поведена, тако потпунце слажу.

Осим тога исто овако разумевање Хрватске као чисто приморске земље налазимо и у Дукљанина. У често помињатој глави IX о деоби земаља (Црнчићева издања стр. 17), говори он о подручју цркве солинске, која је постала столица Доње Далмације, и реља ове цркве, као цркве Доње Далмације или Беле Хрватске: Spalatum, Tragurium, Scardonam, Arausonam, quod nunc est Castellum Jadrae, Enonam (Нона или Нин), Arbuam (острво Раб), Absarum (острво Осор, Ossero близу Задра), Veglam (острво) et Epitaurum quod nunc dicitur Ragusium. Осим јединога Дубровника, који је изван граница од Думна до Винодола, које се мећу као границе Далмацији доњој или Белој Хрватској, све је остало у Приморју, и ни једне од тих цркава не видимо у босанскоме загорју (Hinterland). Што се Дубровник помиње, не треба никога да збуњује, јер је тадашњи Дубровник, прост град без земаља у унутрашњости, напоредо с осталим приморским градовима, имао одвојену судбину од околнога му словенскога предела. Ни речи Трпимирове повеље од године 852 (Rački, Documenta 4), у којој се за солинску столичну цркву говори, да је metropolis usque ripam Danubii et pene per totum regnum Chroatorum не могу се схватити као горњем географском (јер се овде поглавито о томе ради) појму противне, пошто се није морала Хрватска, ни политичка ни географска (а ова последња — географска најмање), толико ширити, колико је могла хватати црква солинска, која је старија од словенскога насељења и

од словенских географских и етнографских одношаја, те је њој вазда била на уму непромѣнитост граница римскога Илирика. На послетку др. Фр. Рачки је у години 1877 издао своју књигу Documenta historiae croaticae periodam antiquam illustrantia, где су управо критички скупљени сви извори за хрватску (заједно са српском) историју од најстаријега времена до савеза са Угарском. У њему су сабрана писма старих хрватских краљева, те се у њима доиста налазе и жупе Порфирогенитове и још неке, које ни Порфирогенит нема. Све се то да лако прегледати у регистру на стр. 512 и 513, под Chroatorum iuppae, zupaniae. Ни тај списак ничим не мења послетка, који је проматрањем К. Порфирогенита добивен. То значи, да се граница географијске Хрватске доиста није ширила на исток даље од природних граница поморске провинције на оном месту, звала се она којим му драго именом.

Па и трећи пут потврђује Дукљанин сам себе у истој глави, где под цркву б а р с к у, која је била поглавито за српске земље, меће S o r b i u m, B o s o n i u m, т. ј. Рашку и Босну. О Босни као о саставном делу католичке цркве, говори у Radu VII, 126 у својој расправи о Богомилима и Патаренима др. Фр. Рачки ово: „Она је била некада одвисна од прабискупа спљетскога (т. ј. солинскога); половицом XI стољећа отимаху се за њу метрополите барски и дубровачки, док ју папа Александро II одлуком од 18 ожујка 1067 не досуди првому (т. ј. барскому. Баронијe Annal. eccl. ad a. 1062. Farlati Illyric. sacr. VI I.18—19).“

Ове ресултате ваља сад — као што напрѐд би речено — потврдити и с противне стране, з а п а д н и м г р а н и ц а м а Б о с н е и реминисценцијама старијега географског стања, колико их се сачувало. Покушаћемо, да приступне нам изворе и податке и с ове стране промотримо.

Видели смо већ напред, да по општем граничењу Кон.

Порфирогенита и Дукљанина Босну (тај западни део њихове Србије) ваља распрострети до природних граница Приморја на североистоку. Имају два места у Дукљанина, из којих се можемо поучити, шта је он разумевао под Босном. Најпре у горе поменутој глави IX (Црнчићево изд. стр. 17) он говори, како је Србија, која се зове и Загорје, подељена на две области: „једна је од велике реке Дрине на запад usque ad montem Pini, која је и Босном названа"; друга је Рашка. Пошто је Дрина свакоме добро позната, питање је, где је западна босанска граница, коју баш тражимо, и коју Дукљанин обележава речима usque ad montem Pini. Pinus је бор; те је већ стари хрватски превод Дукљанина именовао Боравом ту планину, што је западна граница Дукљаниновој Босни. Др. Ф. Рачки је већ по Јукићу поменуо планину Борову Главу у хлеванској нахији, налазећи и сам, да ту може бити та граница Дукљанинова. Да је доиста ту, на Боровој Глави у хлеванској нахији западна граница Дукљанинове Босне показује нам сад и аустр. ђен. шт. карта. Борова глава, планина и село, и Борово Поље, на врху планине Борове главе, налазе се управо источно од Хлевна, на путу у Сарајево. То је из давна, осим пута Сарајево—Мостар—Габела, главна комуникативна артерија средишта босанскога са јадранским приморјем и са Спљетом (и римским Солином), те је врло наравно, што се баш ту обележава западна граница Босне. По томе, пошто Конст. Порфирогенит упућује на пределе према Хлевну и Цетини (сигурно и он само тога ради, што су ти предели на једном од најглавнијих путова из Приморја); пошто Дукљанин тако јасно тврди посебну, природним положајем тако згодно намештену тачку у том правцу, то не може бити сумње, да је у старо време, о ком се ми овде поглавито бавимо, граница босанска била на Боровој Глави, источно од Хлевна.

На другом месту помиње Дукљанин границе босанске

у глави XXIX. Пошто је у глави XXVIII приповеђено, како је српски жупан Тешимир послао сина свога Крешимира у Хрватску, у своју отаџбину, да оданде с Хрватима завојшти на Босну, говори се о том рату (глава XXIX стр. 37) ово: Cresimirus autem frater ejus cum avunculo pugnantes praedaverunt Uscople et Lucca et Preva. Banus autem Bosnae, videns quod ante eos stare nequibat ad pugnam, fugit ad regem Hungariae. Deinde Cresimirus cepit totam Bosnam, et dominavit eam. Из ових речи се види, да је узеће „Ускопља“ „Луке“ и „Преве“ догодило се после почетка борбе, и да је пад тих предела одлучио бана босанскога, да се склони у Угарску. То значи, да ти предели нису могли бити на непосредној граници. Потраживши где су, о томе ћемо се још боље уверити. Скопље је предео око горњега Врбаса, и чини главни део скопаљске нахије у Босни. Скопаљска се нахија, по Јукићу, граничи травањском, од које је растављају планине Копила и Радован; фојничком, од које је растављају планине Штит и Враница; рамском, јајачком и хлеванском. Поље Скопље око Врбаса, коме су на крајевима варошице Горње и Доње Скопље, протеже се на 6 сах. у дужину. Именом Ускопља оно се зове још у дипломи босанскога краља Стефана Томаша Остојића, од 22 Авг. 1446, где се у Ускопљу[1] даје неко село синовима војводе Иваниша Драгишића. Ово је Ускопље прва нахија, у коју се с планина сиђе идући североисточно с граничне тачке Борове главе, коју мало више помињасмо. Тиме се из самога Дукљанинова казивања потврђује

[1] Miklosich Monum. serb. 440 стоји **и Ѹскоплв.** Снимак је те повеље штампан у Arkivu II. и у њему стоји јасно **в Ѹскоплв.** Миклошићева погрешка била је узрок, те је Даничић у свом Рјечнику из књ. ст. иставио као номинатив **Ѹскопли.** Иначе је Даничић погрешио, тражећи то Ускопље у Херцеговини. Град Кључ, који се у повељи помиње, јесте Кључ на Сани.

моја горе истављена хипотеза, да се Ускопље, Лука и Прева не може замишљати на непосредној граници међу Босном и Хрватском. Лука није ништа друго него Днолука „предијеље од више села кршћанских и турских“ (Јукић), источно од Јајца, с десне стране Врбаса, а северно и низ Врбас од горе поменутога Ускопља. Под Ртеvа могло би се најприличније мислити на Пливу, која географски и припада Босни, те бисмо онда и ту једину хрватску жупанију, коју старина памти изван приморскога, у босанском (савском) пределу, имали и у Босни. Она би, дакле, била предео, који је као гранични из руку у руке прелазио. И тако нам — како се види — и Дукљанин примерима с друге стране потврди, да се граница међу Босном и Хрватском не може постављати на Врбасу, него негде даље на западу.

Стање граница босанских даље се редом лако тражити не да. Лепо вели др. Фр. Рачки о Босни и њеној историји у Radu VII 167: „У Босни се опажа живот у свих одношајих јавних, докле јој домаћи владаоци стоје на челу. Али чим ова земља постаје подножје угарске државе, пада на њу застор заборавности и мртвила. Тако је опет било послије банова Кулина и Матеја Нинослава. Течајем друге половине XIII стољећа истичу нам се у Босни само имена њезиних управљатеља, које је угарски двор претпостављао или цијелој земљи или појединим дијелом њезиним“. За то и ми немамо никаква податка о западним босанским границама кроз тај XIII век. То у осталом може само то значити, да се старије стање непроменито чувало, тим пре, што га ми у XIV и XV веку на ново налазимо и према слабој и оскудној светлости малобројних босанских писама. Писмо Степана бана босанскога од 23 Октобра 1332 (Mon. serb. 101—102), у ком је уговор с Дубровчанима, помиње неку деобу Босне поради суђења у смешаним споровима међу Бошњацима и Дубровчанима. „**Кои сѹ ѹ Боснѹ** — вели се у томе писму —

да томꙋ поротници ꙋ Босни, а кои ꙋ Ꙁаврьшю, такоѥ ꙋ Ꙁаврьшю а неѥмь ꙋ Ꙁаврьшии, тими ꙋ Ꙁаврьши итд.“ Међу потписаном властелом на том писму разликује се властела од Босне и властела од Завршја. За ово Завршје Даничић у Рјечнику из књ. ст. само толико каже, „да је у држави бана босанскога и да се разликује од праве Босне“. Ја бих то Завршје тражио у Хлевну и Гламочу (као пределима). На аустр. ђен. шт. карти налазим два виса с именом Црни Врх, један западно од Скопља, предела на Врбасу (на левој страни Врбаса), а други у истом правцу према Гламочу мало западније од првога. Врховинама зове Јукић (24) неки предео у Јајачкој нахији, али није јасно где је. Врховинама зове се у писму краља босанског Стефана Остоје горски крај Хлевна, сигурно према Босни, јер се у повељи спомињу Врбовник, Добро и Загоричани, места, која се и сад од Хлевна према Босни на карти видети могу. Врховине су, дакле, краља Остоје венац планински, који Хлевно од праве Босне дели. Црни Врх је тај исти венац северније према Гламочу. По томе, дакле, кад се из Босне гледа, Завршје — предео иза Врха и Врховина — не може бити никоји други него хлевански и гламочки. Ако је тако, онда би нам и то било сведочанство, које би водопађу Врбаса и Сане одлучно бацало у праву Босну. Томе нас уче и сви остали спомени старине.

Мавро Орбини у његовоме Il regno de gli Slavi, Pesaro 1601, стр. 265. прича, како је цар Душан прегазио Босну до Думна, што значи толико, колико до Борове главе, тачке источно од Хлевна, о којој сам мало више говорио, а то је: до западне босанске границе. Краљ босански Остоја (Пуцић I, 50) враћа кнезу Павлу Клешићу све његово **ꙋ Дламочи и ꙋ Дꙋмни и ꙋ Босни.** Он дакле разликује Босну од Думна и Гламоча, ма да је тада све троје било у његову подручју. Думно и Гламоч географски при-

падају Далмацији, и по томе овако разликовање краља босанског показује границу Борова Глава — Грмећ, западно и од Врбаса и од Сане. Др. Ф. Рачки у Radu VII, 164 у његовој расправи о Богомилима и Патаренима тражи столицу јепискупа богомилске цркве босанске. У Пуцића (I. 51) штампано је једно писмо, у ком је записано да је писано **в господина епископа на Јанићихь** 1404 год. Др. Фр. Рачки се домишља, да ће то бити у Јању реци и пределу у Језерској нахији. Да је пак известно ту, и да није потребно домишљати се сведочи свеза писама. Павао Клешић, за кога горе би речено, како га је краљ Остоја повраћао у његову државину, налазио се тада у Дубровнику, и јепискуп цркве босанске у том писму из Јањића шаље људе, који ће га с почашћу, по помирби с краљем, натраг у његову државу допратити. Јањићи су, дакле, онај део Клешићеве државе, који је у Босни. Пошто је он имао још земаља у Гламочу и у Думну, то је наравно, да је Јањ, десна притока Пливе с југа, данас „предијеље ришћанско“ (Јукић 26), предео најближи Гламочу, онај предео, у ком су Јањићи. Пошто се вреди обазрети на речи др. Рачкога, да је „у предјелих Босне, ближих к Хуму и Далмацији, патаренство свеудиљ силније и јаче било“, и да у том „дијелу Босне бијаше по својој прилици столица епискупа цркве босанске, то бисмо у свему томе имали још једно старо сведочанство, да је западна граница босанска ишла не Врбасом него венцем планинским, од прилике Борова Глава — Виторог — Грмећ.

Век XV већ има пуно споменика о томе, да су Врбас и Сана и предели доње Уне припадали Босни. Краљ Стефан Томаш, отац последњега краља босанскога, имао је некакав спор око границе са Вукманом, сином бана хрватскога Прибила. Тога ради пође, да му узме град Бјелај, и дође на Бјелајско поље. Бјелај и Бјелајско поље налазе се југоисточно од Бишћа близу Уне (Schimek 134). Енгел и

Шимек помињу поименце по неком запису велику властелу босанску, која је на позив последњега краља босанскога Стефана Томашевића имала да се искупи на Косову у Јуну год. 1459, да би се уставила и за времена сусрела навала турска. Међу том властелом помињу се: Радивој Јаблановић, бан од Јајца, Вук Хребељановић, кнез од Хлевна и војвода Пруса (града Прусца на Купресу) и Петар Ковачић војвода Поуња. Под Јајцем се извесно тада, као год и после под угарском владом, находио највећи део западне Босне. Хлевно и Купрес зна се како стоје према границама босанским, а за Поуње, тешко је сад пресудити, је ли на горњој или доњој Уни, али да оно границе тадашње Босне јасно тврди — изван сваке је сумње. У то доба Јајце је било друга престоница Босне. И оно и Кључ на Сани помињу се у жалосној историји о пропасти босанскога краљевства. Све ово вреди тим већма, што је босанска држава припадала међу државе најмање освајачке. Ако би се изузело време Стефана Твртка, који је нешто радио око раширења своје државе, и који је и први краљ босански, могло би се рећи, да је Босна већма него икоја суседна држава, чувала природне своје границе. Кад сам поменуо освојења Стефана Твртка, да поменем и писмо угарскога краља Владислава од 26 Августа 1405, издато Твртку III, (сину Твртка II), кад је после Остоје на краљевство дошао, у ком се Твртку III, сину Твртка II освајача далматинских градова, потврђују границе, meta et confinia possessa et possesses per d. spect. Culin, olim dicti regni Boznae banum. Та Босна није била различита од Босне Томашевићеве, а у томе нам се знатном документу, (који наштампа Lucius, de regno Dalmatiae et cet. Vindobonae 1753, стр. 252, 253) изреком сведочи, да је она толика још од Кулина (осим далматинских освојења Твртковид), пошто су се Угарске тек та освојења најнепосредније тицала,

К овоме можемо додати још једно јасно и поуздано сведочанство, које се може ставити у XV век. Дубровчанин Л. Цријевић (Tubero), који је живео 1455—1527, у својим Comment lib. I. c. 14 (издање Шванднерово), говори: Est regio Illyrici inter Valdavum, quem fluvium vulgo Unnam vocant, et Drinam amnem sita, partim Hungariae partim Turcicae ditionis, nunc Bosniae regnum nuncupatur. Цријевићу, дакле, писцу XV века, Босни је западна граница на Уни. Што говори Л. Цријевић, учени Дубровчанин, који је 1527 овај свет оставио, оно потврђује историја ратова угарских с Турцима од 1463, као године пропасти краљевства босанскога, до 1526 као године пропасти на Мухачу и до 1528 као године пропасти Јајца. У првој наглој навали године 1463 Турци су истина заузели и Јајце и Кључ, те целу Босну прегазили, али целе Босне одржали нису. Још исте јесени угарски краљ Матија упадне у Босну, те узме Јајце и многе друге градове, понајвише у северној (доњој) и западној Босни, те тиме оснује босански банат, коме је први бан био Мирко Запоља. Тај банат босански који је под угарском влашћу остао до саме пропасти угарске (1526), држао се најпостојаније међу Уном и Врбасом. Никола Илочки био је чак угарски васални краљ над тим банатом. У њему се н. пр. као погранични град спомиње Каменград (на једној притоци Сане), који је као поклон некоме Томку Мрњавићу године 1469 био потврђен. Године 1494 и 1495 трошила је угарска држава на оправљање градова: Козарца, Јајца, Бочца (тврђе над Врбасом), Језера, Бање Луке, Комотина (близу Јајца). То показује, куд је још у то време била граница тога угарског босанског баната. Год. 1503 закључен је 20 Августа међу Турском и Угарском у Будиму мир, по коме Угарској оста Regnum Bosniae cum castro Jaitza et aliis castris et pertinentiis eo spectantibus, по том: Београд, Шабац, Сребрник

(међу Градачцем и Грачаницом). Тек после несрећне битке под Мухачем год. 1526 дође ред и на банат босански, те главни му град, Јајце, паде 1528 године. Године 1560 у миру с Турцима, о коме је преговарао чувени Бузбек, би Босна и Србија изреком (дакле у целини) Турцима остављена. Сви ови догађаји сведоче с особитом јасношћу, да се за границе између Босне и Хрватске никад није мислило, да су на Врбасу. То је мишљење тек у наше време постало. С оним пак старијим и тачнијим мишљењем потпуно се слаже и казивање бољих познавалаца нашега времена.

Тако Јукић, којега трудољубивом испитивању још једнако имамо толико да захвалимо, у својој „повјесници" говори одмах у почетку овако: „Простор земље међу ријекама Савом, Уном, Дрином и морем јадранским од стољећа IX назива се Босна". И њему је, дакле, Босна оно исто што и Цријевићу, а Босна Јукићева и Цријевићева ни мало се у главном не разликује од Босне К. Порфирогенита, Дукљанина и босанских споменика XIV и XV века, т. ј. сви они држе у Босни водопађе река̂: Босне с притокама, Врбаса и Сане, с једним делом водопађе дринске. То је главно у географском појму Босне, који се, као што је јасно, постојано држи од најстаријих времена.

Шта више као да је још римско доба утврдило границу међу приморским земљама илирско-далматинским и пределима савских притока. Апијан, приповедајући о римскоме освојењу Илирије, јасно дели пределе босанске — с ове стране географске вододеоне границе — од предела приморских. Он Босну гледа у свези с Пеонијом (тако он зове Панонију), и супрот му је пределима Далмације и Либурније, који су се према Босни у приморју налазили. Могућно је, да је та подела баш у старија времена — пређе освојења римског — искључиво вредила. За Римљане се зна, да је

њихова подела највећи део Босне везала за Далмацију или Илирик. Међу тим као што су Римљани Дакију, предео међу Горњом и Доњом Мезијом, у којој бејаху градови Видин, Арчер, Ниш и Софија, поделили на Dacia ripensis (Видин и Арчер) и mediterranea (Ниш и Софија), тако би се и њихова Далмација, везана с Босном, могла делити на: Dalmatia ripensis (права Далмација) и Dalmatia mediterranea (Босна). Посавље, т. ј. доње долине босанских река, налазило се једно време у Панонији савској, и штета је што нема римских извора, који би нам осветлили јужне границе те савске Паноније, за које ми се чини, да су лако могле допирати до граница праве географске Босне, т. ј. до приморске и савске водомеђе. Но ма да је Босна била и с Далмацијом и са савском Панонијом у једној административно-војничкој целини, нема сумње, да је у том крупном оквиру морало бити ситније административне деобе. Ја сам мало више, при расправљању о Хумској земљи и Неретви или Поганији као засебном крају, покушао, да везом за римску деобу објасним потоњу деобу словенску, јер ми се чини као дан јасно, да су и словенска племена, лагано се привикавши на живот у овом крају и суседству, ушла у систем путова, провинција и средишта римских, организовавши према њима и свој друштвени и племенски живот. Учинивши то, како су и колико су могла, попут угледа византијских и римских, словенска су се племена развијала трагом старе римске управе и старих њихових области. У приморској првашњој Далмацији римској зборишта (conventus) Норин (Narona, Неретва—Поганија) и Солин (Salona) хватала су границу до граница савских притока. Та је граница остала у Либурнији, која се од првашње Далмације уз приморје на северозапад пружала. У позније доба у збориште Норин населили су се — по белешкама К. Порфирогенитовим — Срби, у збориште Солин — Хрвати; у Либурнију (с

Јапидијом) — Хрвати; у Босну — Срби. Још у римско доба, дакле, простор Далмације ако је и хватао до Дрине и Шар-планине, и баш за то, што је толико много хватао, морао је бити подељен на области приморскога кршног горја и Посављу управљених долина, дакле на Далмацију приморску (ripensis) и загорску (mediterranea), као што и мало више наведох. На северо-источном крају границу су ове поделе најлакше могле чинити планине, које Уну с десне њене стране ограничавају, јер се оне згодно за јужније пограничне планине вежу. Што је некад била Либурнија и Јапидија, оно је после словенског насељења постала Хрватска; што је некад била савска Панонија (с десне стране Саве) или по друкчијој римској подели, загорска Далмација (у наше време Босна), оно је припало Србима. Народ се променио, подела земаља и провинција, основана на непромењивој географској пластици земље, остала је — може бити с врло незнатним разликама — савршено иста[1].

[1] Као што се види — ја потпуно верујем К. Порфирогениту, и то чиним из добро основаног разлога, што сам се у течају целе ове расправе потанким испитом уверио, да је К. Порфирогенит знао шта је писао, и да је имао добре известиоце. Међу тим то није досадашње обично мишљење о Конст. Порфирогениту. Многи држе, да његови подаци нису поуздани и да се косе. Да наше писце, — који у томе могу имати и других узрока, не помињем — Порфирогенитово ограничење Хрватске, како сам је ја горе обележио, сумњиче два критична немачка историка, Ј. Х. Краузе и Е. Димлер. Овај последњи говори о томе овако: »Или је хрватска држава у старије доба пространија била, или у њој нису били сви Хрвати — те, по томе, у сваком случају Порфирогенитове податке ваља попуњати. Кон. Порфирогенит сам приповеда, да је хрватска држава некада била далеко јача него што беше у његово доба; она је имала 60.000 коњика и 100.000 пешака, по том сагена (већих бродова) 80 и у свакој по 100 људи, а кондура (мањих бродова) 100 и у сваком по 10—20 људи. К. Порфирогенит прича, да се та сила умањила у половини IX века поводом некакога грађанског рата, а колико се умањила, видимо по томе, што за сагене казује, да су спале на 30. Горе наведени број и сувише је велик за тесан простор и планинску природу обележенога земљишта, те смо у искушењу да мислимо, да се назадак

Све ово писано је за то, да би се оборило криво мишљење Шафариково, да су се на Врбасу граничили Срби и Хрвати, које је опет настало само отуд, што је К. Порфирогенит казао, да су Срби заузели Босну а Хрвати онај део Приморја, који је према Босни, а на основу томе, што се међу жупанијама помиње жупанија Плива. Одатле се, и само одатле изводило, да је Босна до Врбаса, а од Врбаса стара Хрватска X века. То се мишљење одавно јако утврдило у литератури, поводом ауторитета Шафарикова, на који је, уз онолике заслуге Шафарикове, истина тешко ударити, али на који се, истине и науке ради, мора ударити баш с тога,

догодно не само унутрашњим ратом, него и крњењем земље. А томе би се једва помогло, ако би се за крајњу североисточну границу земље узело ушће Врбаса у Саву, те би изгледало готово као неопходно изрећи за Босну, да није од искони српска, него да је некад и хрватска била. — — На то нас наводи белешка (К. Порфирогенит глава 30, Theoph. continuat. V, 52), да се Хрвати нису населили само у Далмацији, него да су се раширили и по Илирији и Панонији, у којој је последњој области основана и њихова засебна држава са народним владаоцима«. Све се, дакле, своди на то, што је К. Порфирогенит, говорећи о Хрватима, на једном месту поменуо Илирик и то уз Панонију. Место је то, како је горе и Димлер назначио, у глави 30 дела de administrando imperio. У тој глави приповедивши напред, како су се Хрвати доселили у Далмацију под предвођењем пет браће и двеју сестара, Кон. Порфирогенит наставља: *Ἀπὸ δὲ Χρωβάτων τῶν ἐλθόντων ἐν Δελματίᾳ διεχωρίσθη μέρος τι, καὶ ἐκράτησε τὸ Ἰλλυρικὸν καὶ τὴν Παννονίαν. ἔιχον δὲ καὶ ἀυτοὶ ἄρχοντα αὐτεξούσιον, διαπεμπόμεν πρὸς τὸν ἄρχοντα Χρωβατίας κατὰ φιλίαν*, т. ј.: Од Хрвата који дођоше у Далмацију одвоји се неки део, те облада Илириком и Панонијом. Они су имали и свога засебног самосталног владаоца, који је к владаоцу Хрватске слао посланике (с поклонима) пријатељства ради. Ово место, дакле, значи просто, да је један део Хрвата из приморске Далмације, коју К. Порфирогенит иначе онако тачно ограничава, отишао да освоји Панонију и Илирик. Познато је из другог дела К. Порфирогенитова de thematibus, да се под Панонијом том разумевала Панонија међу Савом и Дравом. Ако је та прва освајачка војска обладала тим крајем (у то време мешовитом народношћу насељен) и установила у њему своју државу, могла је она заузети и неке градове или пределе с

да се успомени великога научника права пошта укаже. Томе пак схватању, да је Врбас источна граница Хрватској а западна Босни, и да се по белешкама Кон. Порфирогенита на тој реци граниче прва насеља Срба и Хрвата, јасно се противи, осим горе наведених записа из старине, који упоредо с Порфирогенитом друкчије говоре, и савремено географијско знање самога народа. С тога ћу погледати и на ближе нам реминисценције географијске, да би се погрешка и с те стране рашчистила.

Толико заслужни Ф. Јукић, рођен управо у главној

десне стране Саве — те би тога ради могао К. Порфирогенит уз Панонију поменути и Илирик. К. Порфирогенит, дакле, сам дели освојење од насељења: а што он дели, ми нисмо власни да бркамо и да једно место другог узимамо. Зна се, да у историји етнографској често ни насељење не вреди, и да пред новим насељењем пропадне, или се у потоњем по законима борбе и надмоћности утапа; зна се, да мимо освојења политична имају и освојења етнографска, пред којима не може затворати очију ни политика ни историја. Тако двојећи, ја налазим, да ово место Порфирогенитова казивања није ни у супротности с осталим онако прецизним местима његова говора, камо ли да би се њиме ова последња потирала. Оно побрајање снаге, које Димлер наводи, тицаће се освојењима проширене и губитцима сужене државе, а у томе је главну улогу играла управо савско-дравска Панонија, коју су Маџари заузели много раније него праву западну Хрватску. Што, даље, гдекоји помињу ратове међу Хрватима и Бугарима, у којима се не помињу Срби, а морали би се, тобоже, помињати, да им је, према тврђењу Константина Порфирогенита, припадала Босна, и то узимају за разлог, да је Хрватима етнографски (о томе је реч), и то још етнографски по првоме насељењу, припадала Босна, то би могло вредити, кад се не би знало, да су се Хрвати и Бугари сукобљавали не на Дрини или Колубари, него око ушћа Драве и на Дунаву. Докле су Бугари држали Банат и источну Србију с Београдом, дотле је наравно било, да су се на оној линији и у Срему сукобљавали с Хрватима. Ни то, дакле, место Порфирогенитово, које је и иначе сувише у засенку, да би му се знатност могла на прву линију метати и да би могло опширније главно његово казивање потирати, не долази ничим у сукоб с његовим осталим тврђењем, за које смо се уверили да се слаже потпуно и с осталим савременим и с познијим врло аутентичним подацима.

вароши врбаскога краја Босне, у Бањој Луци, писао је још у Далмат. магаз. за 1848 на стр. 81 о томе ово: „Не само инострански писатељи, већ и хрватски ради би протегнути турску Хрватску чак до обале Врбаса. Види: Obći zagrebački koledar 1846; Čertice iz dogodovštine hrvatske od Ferd. Žerjavića; Seljanov zemljovid, Беч 1847. Сви су они заведени од Павла Витезовића Bosna captiva Tyrnaviae 1712. Турска Хрватска је само Прекоуње, који крај Бањалучани Крајином зову“. У своме у течају ове расправе често навођеном земљопису понавља он ово мишљење. На стр. 51 те књиге у ноти спомиње, како Крајина Бихаћка или Турска Хрватска заузима три нахије: Бихаћку, Крупску и Острожачку. С њим се потпуно слаже од њега старији описалац Босне Филип Ластрић из Оћевије (1700—1783) у делу Epitome vetustatum provinciae bosnensis, која угледа света први пут 1764 у Млецима, и после на ново у Анкони 1776. По његовом делу Босна се дели на Босну горњу (Херцеговину) и Босну доњу (праву Босну). Праве су границе целе Босне: источно Дрина, јужно Дубровник и Приморје, западно Цетина, Крбавски брегови и Уна. Побрајајући градове, Ластрић броји у доњу Босну: Зворник, Сребрницу, Сарајево, Соли (Тузлу) горње и доње, Соко, Сребрник, Градачац, Грачаницу, Врандук. Жепче, Добуј, Которско, Тешањ, Дервенту, Травник, Прусац, Јајце, Ђулисар (Језеро), Котор, Бању Луку, Козарац, Дубицу, Приједор, Вакуп, Каменград, Сански мост, Нови, Крупу, Билај (Белај), Кључ, Петровац, Острвицу, Гламоч итд. У горњу Босну: Никшић, Спуж, Невесиње, Столац, Требиње, Благај, Мостар итд. Према Цетини и Приморју: Прозор, Купрес, Жупањац, Ливно, Љубушки итд. Према Хрватској и **у Турској Хрватској**: Бихаћ, Соколац, Изачић, Острожац, Дрежник, Брековица, Штурлић, Цетин, Пећ, Кладуша

Велика и Мала, Чазин, Билаштица, Бужин итд. Сви су ови хрватски градови и сад с леве стране Уне. Исти је писац у додатку (codicillus) тога свога дела устајао против Бомона, који је тврдио, да је **Врбас** западна граница Босни, доказујући између осталога и картама погрешност такога мишљења[1]. У збирци рукописа Српског Ученог Друштва под бр. 102 има „Административно раздељење царства турског по званичном извјестију", које је пок. Ј. Гавриловић набавио, на сваки начин пре кримског рата, ако не још раније. У томе „раздељењу" Босна на реду долази подељена у ове области: **Босна** [са негдашњим провинцијама **Бике** (то је **Бишће**) и Бања Лука]; **Клис** и **Херсек** (то је Херцеговина). У **Босни** броји нахије: Травник, Високо, Крешево, Сарајево, Челеби-Пазар, Предеј (?), Подгорица, Нови Пазар, Митровица, Вишеград, Стари Влах (у ориг. Олух), Кладањ, Кнежине (?), Сабурци (Усора), Тешањ, Брод, Бања Лука, Костајница, Нови, Бике (Бишће), Стари Мајдан (у ориг. Старафлан), Каменград, Кључ (у ориг. Калаиш), Јајце. У **Клису**: Гил-хисар (Језеро), Ак-Хисар (?), Белеградчик (?); Грахова[2], Ехлона (Хлевно). У **Херцеговину** узима: Мостар, Невесиње, Пријепоље, Таслица (Пљевље), Чајниче, Фоча, Кључ[3], Коњиц, Дувно, Имоски, Љубушки, Габела, Столац, Љубиње, Билеће, Требиње, Церница (у ор. Черница)[4]. — У овоме је врло знатно, што се **Бишће**, т. ј.

---

[1] Engel, Geschichte von Serwien und Bossnien. Halle 1801, 123—126; 168—169.

[2] Грахово је на запад од Гламоча, између Гламоча и Далматинске границе.

[3] Кључ је сад разваљен град на Гацку. Он и може доћи на ред после Фоче. То показује колико су старе ове белешке.

[4] У препису пећске патријарашке канцеларије стајало је ово о Херцеговини: **Также и на Херцеговиних пиши: смиреніе мое пишет къ богоспасиную землю и нахію Херцеговьскую, еже ѥсть Пріеполѥ, Плѥвлѥ, Чайниче, Хоча, Новы, Мостарь, Дувно, и къ богоспасиніе нахіе, еже нарицает се Дробняци, Оногоште,**

Бихаћка крајина спомиње на по се од Бање Луке. То долази у потврду Јукићеву мало час наведеном тврђењу. А моје тврђење, да Плива, хрватска жупанија, и Јајце не припадају у један предео, потврђује се санџаком клиским. У њему је Језерска нахија (Гилхисар) а није Јајце, у њему је по том Гламоч (ма да се поред Грахова не помиње, јер је између Грахова и Гилхисара), Хлевно, Клис (код Спљета). То је останак или последња реминисценција старога солинског зборишта (conventus), једнога дела некадашње хрватске краљевине; њим се нотификује засебност тога небосанског, далматинског дела Босне. За владе турске у XVII веку, како прича Евлија ефенди у Narrative of travels in Europe etc. у преводу Хамера, London, I, 91, 98, Босна се делила на ове санџаке: 1. Сарајево, 2. Херсек (Херцеговина), 3. Клис, 4. Зворник, 5. Пожега (у Славонији)[1], 6. Зачина (? Бихаћ), 7. Крка, 8. Раховича (Грахово западно од Гламоча), 9. Бања Лука. У једном формулару писма пећске патријаршије из 1656, који у осталом може вредити и за старије доба, зна се за ово подељење Босне: Сарајево, Бања Лука, Бирач (у Подрињу), Кобаш (на Сави), Градишко, Костајница, Каменград, нахија Белајско поље (на десној страни Уне, за западној Грмећа, југоисточно од Бишћа, но у истој географској целини), нахија Лика и Гламоч, нахија Клис и Хрвати и Словини на западној страни, итд. (Гласник XXV, 61). И опет, дакле, налазимо Клис, и без сумње у истом географском значењу. С овим временима је у свези још један

Никшнће, Подстенске, и къ жупѹ ҁаградскѹ, и къ богохранима племена Касоевнке, Братоножнће, Кѹче, Пипере, Белопавлнће, Вражегрьмьце, Ѡҁрнннће, Цѹце, Белнце, Ћекланће, Цетнню, Негѹше. Гласник XXV, 44, по рукопису из средине XVII века.

[1] У Годишњици Николе Чупића I, 181 у примедби погрешно је речено, да је то Пожега у Србији.

заостанак од старијега турског дељења. Ф. Јукић у његову Земљопису на стр. 21 пише: „У царским ферманима и **кад се спахије дижу на војску**, може се опазити некакво дељење у санџаке (заставе) Зворнички, Босански и Клиски, од тврђе у Далмацији Клис, коју кад су Млечани отели од Турака, пренесу ови санџак у Скопље. Све спахије босанске спадају под ова три санџака: осим ових санџака има још сарајевски **мулалук**, на који спадају нахије: сарајевска, височка, фојничка, рамска, неретавска, рогатичка, власеничка и кладањска". К траговима некадашњих провинција и некадашње деобе може се прибројати и оно, што Вук Ст. Караџић у опису Србије у Даници за год. 1827 приповеда, како су под босанским везиром (пашом од три туга) стајале паше од два туга: **Зворнички**, **Сребрнички**, **Гораждски**, **Скопаљски** (на Врбасу) и **Новопазарски**.

Тако нам дакле и записке првих историка, који су бележили догађаје нашега народа, и стара босанска писма и административна деоба турска, (која није ништа друго, него по инерцији турскога духа често чудноватим начином сачувана старија деоба из времена пре Турака), и памћење народно казују о саставним деловима Босне једне исте ствари, које смо горе већ у два у три маха исказали. Тим сагдашавањем извора, тако различитих по постању и времену, само се непобитно утврђују горе постигнути ресултати.

* * *

Разгледавши овако западне границе Србији (или ужим називом говорећи: **Босни**), прећи ћемо на источну јој, или управо југоисточну страну, да бисмо јој и ту границе изнашли. Кад тако имаднемо и ту страну, доћи ће на ред гранична линија између Босне и Рашке, којом ће се ова истраживања завршити.

О источној граници српској говори К. Порфирогенит на два места. Непосредно говори о томе у глави 30. дела de administr. imp. (Rački, Documenta 406) овако: *ἡ γὰρ χώρα Σερβλίας εἰς κεφαλὴν μὲν ἐστι πασῶν τῶν λοιπῶν χωρῶν, πρὸς ἄρκτον δὲ πλησιάζει τῇ Χρωβατίᾳ, πρὸς μεσημβρίαν δὲ τῇ Βουλγαρίᾳ*, т. ј.: земља Србија је изнад (с горске стране) свију осталих земаља (т. ј. словенских у Јадранском приморју о којима је напред реч била), са севера се граничи Хрватском, а с југа Бугарском. Кад исправимо стране света: север — у северозапад, а југ — у југоисток, ми ћемо имати ограничење тачно за X век и ондашње политичке прилике на балканском полуострву. Но питање је, на ком је месту та јужна, југоисточна ли граница? О томе нам се не говори ту, али говори на другом месту. Исти писац у глави 32 истога дела приповеда, како су побеђенога бугарског владаоца Михаила Бориса, који је у Србију био упао, и ту пропао тако, да су му Срби заробили и сина и дванаест великих властела. Пошто се он, овом несрећом нагнан, са Србима помирио, молио је, да га сигурности ради отпрате до границе два сина Мутимира жупана српског. *Οἱ καὶ διέσωσαν αὐτὸν ἀβλαβῆ μέχρι τῶν συνόρων ἕως τῆς Ῥάσης*, т. ј.: И они га здрава допратише до граница, до Расе. Изреком, дакле, овде каже Кон. Порфирогенит, где је била граница међу бугарском државом IX—X века и Србијом; он је меће на границе области Расе. Други наш главни извор, Дукљанин, у горе поменутој IX глави, која приповеда о деоби, говори о источним границама Србије ово: alteram vero (sc. provinciam Surbiae sive Transmontanae) ab eodem flumine Drina contra orientalem (у оригиналу је очевидном погрешком occidentalem) plagam usque ad Lapiam et lab. quam Rassam vocavit. У последњим најзнатнијим речима ја бих променио интерпункцију, па бих их читао овако:

usque ad Lapiam et Lab, quam Rassam vocavit. т. j.: Другу (област Србије или Загорја) на источној страни, од исте реке Дрине па до Лапије (или Лапијама) и Лаба, назове Расом. Дукљанин, као боље упознат с пределима, и опет именујо места, да би показао границу. Имена ових места врло је лако наћи. **Л а б** се види сам по себи. И данас је источна граница новопазарскога пашалука на височима, који су на лево водопађи реке Лаба. Ту је, а може бити на самој реци Лабу, била та граница и од старине. Осим тога како у Дукљанинову тексту не стоји уз Лаб поименце назначено да је река, може се разумети Лаб и као област или жупа, у коме је значењу н. пр. најпре наши споменици помињу, и онда би тако ограничење, левом страном поврх водопађе, потпуно тачно било. Lapia, или Lapiam тешко може бити што друго до област Приштинска, у којој је К о с о в о п о љ е, од несрећне српске битке год. 1389 толико познато. Пре тога времена, та се област звала **Липлѣнь**, и тако се по свој прилици звала течајем свега нашега средњега века. Животописци Немањини, причајући како је Немања раширивао границе своје отаџбине, кажу, како је приложио земљи својој **ѡбласть нишевьскоую до коньца, Лыплѣнь же и Моравоу и глаголюемыи Врани, Призрѣньскоу же ѡбласть** итд. (Ст. Првовенчани гл. VI). У повељи хиландарској Ст. Немања сам каже, да је „приобрео“ — **ѿдь грьчьске ꙁемле Лабь сь Лыпланемь.** И св. Сава помиње **Ситницоу, Лабь, Липлѣнь.** Кад се сетимо граница о ч е в и н е Н е м а њ и н е, које сам расправљао и цртао у Годишњици Ник. Чупића I. (177—186), лако ћемо се домислити, да су ове области биле с југоистока најближе тадашњој српској (рашкој) граници. Липљан се спомиње и после. Зна се, на прилику, из времена краља Милутина и из летописа за јепископа л и п љ а н с к о г. Као предео или област спомиње га крâљ Милутин год. 1322, дајући села обновљеној

Грачаници: **по Липлѩню, по Моравѣ**[1] **и по Топольници**[2]. Цркву Богородичину и трг у Липљану дао је Душан пиргу хиландарском[3]. Липљан има и сад као село више Приштине на путу у Качаник и Скопље. Лапље село има на реци Грачаници мало ниже познатога српског манастира Грачанице, у ком је и била липљанска јепископија. На нацрту приштинскога краја, који је штампан уз Ханову књигу Die Reise von Belgrad nach Salonik. Wien 1861 види се, да се један део грачаничке реке у горњем току зове Лабљанска река, а у врху ње, под самим височима, који Ново Брдо одвајају од Косова, налази се село Лабљан. На томе месту прилика је очекивити траг старога средишњег места много пре него у селу Липљану, не само ради имéнâ, него и ради Грачанице, која је већ у свом називу (**Градьч-ьн-ица**) сачувала признање, да су се у њеној околини налазиле старије зидине[4]. И Липљан, средиште и област, поуздано се доводе из времена римских. У натписима и старим књигама налази се Ulpiana или Ulpiani, те је положај меће таман у овај предео. Гласовним прилагођавањем словенским од тога је могао лако постати Липљан, а још лакше **Льплѩнь**, које такође, и то баш у св. Саве, налазимо, и с којим се садашњи Лабљан, Лапље село, фонетички тако добро слажу. Према старијем словенском обличју **Льпѩнь** могло је постати грчко *Λιπένιον Λιπαινίον*[5], којим се именом та

---

[1] То је око садашњега Гњилана.

[2] У доњем крају долине Криве Реке има и сад село Тополница, које је, по свој прилици, остатак од некадашње тога имена жупе на томе месту.

[3] Даничић, Рјечник из књ. ст. под **Липлѩнь, липлѩньскын**.

[4] Исто ово мисли и развија и В. Томашек у Zeitschrift für österr. Gymn. 1874, 661. »Möchte doch auch das Kosowo polje eine genaue archäologische Durchforschung erfahren, namentlich die Orte Labljan, Mramore, Gračanitza, Laplje selo, Lipljan, Slowinje und Gadimlje« вели он ту.

[5] Голубинскій, Исторія церкв. 260 у повељи цара Василија од 1019.

област зове. То је, дакле, без икакве сумње Lapia нашега Дукљанина. И како су се у време Немањино Лаб и Липљан сматрале као две области[1], па како та два предела и данас с истока и југоистока зачељавају некадашњу област рашку, а потоњи пашалук новопазарски, то смо и овде с границама и по Дукљанину и по Порфирогениту, који помиње Расу као границу[2], толико на чисто, колико само може бити, јер се њихова тврђења слажу, да се не може боље желети.

Али и овде ми имамо границу Расе или Рашке, као источне српске области, само с једне, с источне или југоисточне стране. Питање је, којом се линијом везивала та област за границу српских земаља, које нам Дукљанин описа под Подгорјем, и којима су несумњива граница планине с леве стране Лима међу горњим Полимљем и призренским Подримљем или Метохијом, која ли је линија граничила земље српске међу Лабом и Дравом? Је ли се Липљанска област стерала до висова што су западно од Пећи и Дечана? Где су биле границе Рашкој области на северу?

За јужне границе К. Порфирогенит кратко каже, да се Србија с југа (*πρὸς μεσεμβρίαν*) граничила Бугарском. Бугарска онога времена, кад је он писао своју књигу, међу 949—952, беше још велико царство, које је Симеон иза себе оставио, и које је у се обухватало највећи део јужнога словенства. Царство Симеоново почело се распадати под слабим његовим наследником Петром. Најпре се око 963 г. почела у кругу његову стварати нова држава у Македонији око Охрида и Преспе, под племићем трновским Шишманом. За тим Византинци осетише, да им је згода покорити Бугарску, те већ 965 почеше непријатељства, па за тим

[1] И данас у Приштини свак оштро двоји Косово од Лаба, као што ме уверавaше човек, који је у Приштини 20 година проживео.

[2] Мислим само, да ту не треба разумевати варош, већ област, или границу, која од ње није била далеко.

утврдише савез с руским кнезом Светославом, који 967 год. удари са севера на Бугарску, узевши у брзо Дрстар (Силистрију). Нагло руско напредовање учини, те се Византинци покају, и одступе од пређашње политике с њима. Међу тим Светослав, који је у пролеће 968 год., ради печењешких навала на Кијев, сам оставио Бугарску, удари 969 године на ново за свој рачун на Бугарску, завлада целом дунавском Бугарском, и 970 године узме Пловдив. Ради властите своје безбедности Византинци буду принуђени изгонити Русе. Али изгнавши Русе, године 971 Византинци обладају Бугарском сами. Међу тим у оној западној држави бугарској, у Македонији око Преспе, и Охрида, која је била поштеђена од ове несреће, завлада Шишманов син Самуило, енергичан и моћан владалац и државник, који поврати још један пут скоро изгубљене границе Симеонова царства. Влада његова (976—1014) била је испуњена скоро непрекидним ратовањем с Византинцима. И Византијом управљаху енергичнији владаоци, и на скоро после смрти Самуилове, год. 1019, сврши се тај велики двобој потпуним падом и поразом Бугара. Њихова царевина би на ново претворена у просте византијске области. Поступивши безобзирно с политичком творевином бугарском, византијски цар Василије, који тога ради доби назив уништиоца Бугарске, оставио је у пуној крепости — бугарску цркву. Црква бугарска, која је дотле имала самосталну своју управу, остане и потад самостална, само што јој је патријарах снижен у архијепископа. Столица ове бугарске цркве остане у Охриду, и цар јој Василије године 1020 изда три повеље, којима се потврђују права и границе њене[1]. Повеље ове његове сачувале су се до нашега времена у једној повељи цара Михаила Палеолога, коју је 1272 год. издао архије-

[1] Dr. K. J. Jiriček Djejiny nar. Bulh.

пископу бугарском. Почетак од прве Василијеве повеље издадоше најпре Рали и Потли у њиховом зборнику *Σύνταγμα κανόνων* V, 266 и д. Руски учени путник, владика Порфирије, својим проналасцима толико заслужан за историју југословенског књижевног и црквенога живота средњевековног, нађе на Синају потпун текст тих повеља, и по његовом препису изда их у потпуности Е. Голубински у својој књизи „Краткій очеркъ исторіи православныхъ церквей болгарской, сербской и румынской или молдовалашской. Москва 1871“ стр. 259—262. Границе архијепископије бугарске, назначене у тим повељама, сви критични историци сматрају као границе државе бугарске века X, и те границе се доиста потврђују и другим савременим споменицима, као што ће се одмах видети при делу који се тиче Срба. Тако међу епархијама, потчињенима Охриду, налазимо: *τὸν ἐπίσκοπον Πριξδρίανων εἰς αὐτὰ τὰ Πριξδρίανα καὶ τὸν Χόσνον* итд. — *τὸν ἐπίσκοπον Λιπαινίου*, итд. — *τὸν ἐπίσκοπον Νίσου εἰς ἀυτην τὴν* (sic) *Νίσον* — — *καὶ Τόπλιτξαν* итд. — *τὸν ἐπίσκοπον Βράνιτξης εἰς την Βράνιτξαν, καὶ τὸν Μορόβισκον καὶ τὸν Σφεν τέρουον* итд. У овима су епархијама означене са севера, југа и истока границе Рашке. Прво се помиње епископ Призренски[1], и потчињава му се предео *Χόσνον*, који није ништа друго него Хвосно, које се у нашим рукописима спомиње, како су већ сви опазили. Хвосно је крај у коме су Дечани и Пећ. Тим је за јужне рашке границе довољно казано, и с тога ја места призренска, што их помиње Василијева повеља, и остављам на страну. — Други се помиње јепископ Липљански. О Липљану је

---

[1] Е. Голубински се (op. cit. 70) љуто преварио, мислећи да је *τὰ Πριξδρίανα* место *τὰ Πρισδίανα*, те да је то Приштина, а не Призрен, као што се само каже. Са те погрешке тражио је куд не треба многа места, па ни место јепархије *τοῦ Λιπαινίου* није расветлио како ваља.

већ мало час било говора, и не треба га овде понављати. Знаменито је само да напоменем, како повеља Василијева одмах иза Липљана помиње Србију, *τὸν ἐπίσκοπον Σερβίων*, потчињавајући и њега бугарскоме архијепископу. Ово показује с једне стране, да се та област непосредно граничила са земљама српским, а с друге, да је с те стране од Цариграда био приступ к Србији најотворенији, да је, управо, на ту страну ишао цариградски пут. Из тога се узрока и у Дукљанина граница казује на тој линији, на линији, која је — као што се види — водила у Цариград. После Липљана помиње се Ниш и с њим Топлица. Ту је границе лако наћи по самоме томе имену, јер их је природа поставила на височима Копаоника, који воде Ибру и Топлици деле. После Ниша спомиње се Враница—Браница, под којом се ради *Μορόβισκον* **Моравьскъ**, што би могао бити Кулич или стари Margum, и *Σφεντέρομον*, у ком је лако познато Смедерово, држи, да је Браничево, с којим је сигурно била у свези и лева страна доњега Поморавља и Подунавље до Београда (сигурно у свези с успоменама на границе римске Горње Мезије и на област Viminacium-a.) По томе би, дакле, Бугарска X века, а по том Византија, која је 1019 обладала свима њеним провинцијама, имала као граничне северозападне области према Србима: област Призренску, Липљанску или Косовску, Нишку, Браничевску с источним делом Београдске.

Кад погледамо у животописаца Немањиних, шта је он освојио и приложио држави српској, наћи ћемо где се редом помињу исти ти предели, те се тиме посредно потврђује истинитост ових података, до којих долазимо по дипломи Василијевој[1]. Поименце се спомињу Хвосно и Подри-

---

[1] Уза све поменуто те се границе потврђују и из Византинаца. Кедрен н. пр. II. 467 приповеда, како су цару Василију, после поко-

мље (призренско), Липљан, Лаб, Нишевска област (у осталом без Топлице, коју је још Немањин отац држао), Загрлата (на левој страни Мораве водопађи Расине на исток у алекс. округу), Левач, Белица, Лепеница, као пределе које је Ст. Немања од грчке земље присвојио. Зна се из грчких и угарских извора, да су Ниш, Браничево и Београд после 1019 држали Грци, с којима су се о Београд и Браничево Маџари борили. Уз Београд ишла је област, за коју је сад тешко казати, колика је била. Кад се узме на ум, да се Мачва одавно помиње као нешто засебно, и да је она у стара времена, па и у средњем веку (као што јасно видимо) понајчешће имала једну судбину са Сремом, тешко је држати, да је она припадала у једну област с Београдом[1]. Као природну и праву Мачву ја бих сматрао предео међу Колубаром, Влашићем, Цером, Дрином и Савом[2]. У стару бе-

---

рења бугарске државе, долазили да се поклоне посланици из разних области, па и из Липљана.

[1] Судбина Мачве (у том ширем а не данашњем значењу) лепо је представљена у чланку г. Чед. Мијатовића »Ђурађ Бранковић« у »Отаџбини« 1875, свеска за Фебруар, 180—189.

[2] Колика је била Мачва не да се испитати по нашим споменицима, и ако се већ и по њима види, да није била што је сад. т. ј. да је била већа од садашњег среза у шабачком округу. Већ повеља кнеза Лазара, дата 1381 манастиру Раваници (Србски Летопис 1847, IV, 46), разликује Битву и Мачву, држећи под Битвом оно што се сад зове Мачва (јер у Битви спомиње Дреновац и Језер, сад Јерез), а помињући у Мачви села Згезд и Власеницу, Прхово и Дубоки поток. што се све сад налази на источном крају шабачкога округа у Посавини. За то је за опсег старе Мачве најмеродавније писмо угарског краља Жигмунда од год. 1426, које је у новије време штампао најпре Енгел (Geschichte von Serwien und Bosnien Halle, 1801, 370—372) а по том Фејер Codex diplom. regni Hungariae X. 6 vol. pag. 810). О томе је писму опширније говорио г. Чед. Мијатовић у Отаџбини 1875 за Фебруар у горе наведеној историјској студији стр. 186—189. Како се у том писму помиње закључени уговор међу Жигмундом и деспотом Стефаном, види се, да је из одредаба уговора угарски краљ изузео нека места, за која се држи, да су састављала Мачву. Та су места: castrum Thysnitza in tenutis Ozach (Ozaz); castrum Zackel (Zahol. Zaholl) in contradta Polanz (Polanch), castra

оградску област остајала би управо данашња Шумадија, предео у памети народној и сад засебан, међу Колубаром, Савом, Дунавом и Моравом, имајући за јужну границу венце,

---

Bwdan et Zonized (Brodar et Zomed; Brodar et Zomzed), castrum Macho, unde banatus Machoviensis denominatur; districtus Bytzwa (Bythwa), in quo alias castrum habebatur; districtus Radio (Abna) penes Abria; contradta seu districtus Nepryczen (Neprychow), districtus Lygz (Lugh) juxta et penes eundem districtum Nepriczow existente; districtus Rabus, districtus Kohiobara (Holuobara), castrum Belazena (Belaztena), districtus Ws, districtus (Thamama Welche) Thalm labemeleko.

За Thysnitza домишљао се г. Чед. Мијатовић, да је погрешка место Лозница и Лешница, за Zackol мислило се, да је Соко у Подрињу, за Radio да је Рађевина у Подрињу. Држим да Подриње (Јадар и Рађевина) није било саставни део Мачве, и да је граница Мачви била на Церу и Влашићу, и у времена кад је Мачва (или део од ње) била у једним рукама с Јадром и Рађевином. Год. 1459 један властелин последњега босанскога краља Стефана Томашевића, Павао Грубетић, писао се војводом Зворника и Мачве. То двоје се, дакле, узимало као две области. Тога ради и помињем прво, да се за Zackol говори да је in contradta Polanz (Polanch), а предела тога имену сличнога нема око подринскога Сокола. Уз Radio стоји Веранцијев варијанат Abna. То ме нагони да Zackol тражим или у Соколовим или у Сакуљи, селима београдског округа међу Бељаницом и Туријом близу Колубаре. За Polanz, Polanch држим, дакле, да је место Бељанице. Што је уз Radio — Abna, држим да је једно са ваљевском Обницом, недалеко од које има и Рађево село. Према томе се не може ни Thysnitza тражити у Подрињу. Г. М. Ђ. Милићевић ми у разговору о овоме каза. да се теснац колубарски, који је измећ Ваљева и Непричаве, зове Сутиска, и да над том Сутиском има на Словцу над самом Колубаром град без имена, (Кнеж. Србија 366), те он држи, а то мишљење и ја делим, да то може бити Thysnitza Жигмундова писма.

Castrum Brodar може бити лако градина на ушћу Љига у Колубару, (Кнеж. Србија 68) на десној страни Љига, дакле недалеко места Бели Брод. Где је онај други Zonized, Zomed, Zomzed не могу казати. Исто тако не знам, где је castrum Macho, по ком се зове Мачва. Пошто се спомиње град и у Битви, то је без сумње то онај град, кога се трагови виде на месту Сегедину, где је глушачка црква, на д сној обали Битве, за који сад казује народ, да се звао Рибарица. Ако је град Мачва морао се налазити у садашњој Мачви, што је држим извесно по томе, јер се тим објашњава опстанак тога имена у оном крају и до наших дана, онда би он најпре

који одбијају воде западној Морави. Кад н. пр. у животописаца Немањиних читамо, да је Немања узео од Грка Левач, Белицу и Лепеницу, ваља разумети, да те земље пређе нису припадале жупанској држави Рашкој, коју је Немања почео ширити, и оне су без сумње припадале области Београдској. У опште се за Мачву и Београдску област дâ лако погодити, да су биле засебне области од жупанске државе Рашке. Влада над овим посавско-подунавским областима није се утврђивала у једној руци, а српска се граница истом касније на северноме крају примакла природној својој линији, Сави[1] и Дунаву. За X и XII век то се ничим не да тврдити, а о тим баш вековима ми овде говоримо. Барем нам историја развића Немањине државе, или историја освојења

могао бити на месту Јањићу у Гератовића огради код Дреновца. За тај се град прича, да је био Сибињанина Јанка (Милићевић, Кнеж. Србија 424—425). Град Мачва помиње се и после смрти Драгутинове у рату краља Карла Роберта с Милутином, год. 1318, у ком је К. Роберто узео од Милутина град Мачву и друге градове. (Engel, Gesch. v. Serw. u. Bossn. 252). Под Битвом ваља разумевати или цео садашњи срез Мачву, или онај део његов, који је око воде Битве. Непричава (данас село, а онда предео), Љиг, Рабас, Колубара, Бела Стена (град), Тамнава, Уб и данас су добро позната места или предели. Тако нам Жигмундова повеља Мачву црта поглавито у водопађи Колубариној и с једне и с друге стране, ширећи овај предео међу Цером и Савом до Дрине.

За Подриње се зна, да је за рана припадало Србији (Рашкој) или Босни. И у позно доба за време турске управе, Подриње је било уз Босну, а Соко је био глава особитој нахији, у коју је улазио цео садашњи срез рачански ужич. округа, и за коју је најмање изгледа, да је могла улазити у састав старинске Мачве.

[1] Саву као северну границу наших земаља према Угарској у осталом већ спомиње Дукљанин у глави XXVII, стр. 35, где се прича, како је краљ Павлимир, који је негде у приморју средиште имао, па већ пре тога ратом себи покорио рашку област, имао негде у Срему бој са Сремцима и Маџарима и над њима одржао победу, те утврдио да буде Сава граница према краљевини Угарској, од извора па до ушћа.

Немањиних јасно и очевидно сведочи, да је у то време, у другој половини XII века, у грчким рукама било све оно, што се у Василијевој повељи помиње као бугарско, и што су 1019 године Грци освојили. Познато је пак, да управ са Немањом почиње боље и чвршће време српско, и да су слаби изгледи, да је пре њега било боље; бар се то боље није могло одржати, и имало је пролазну моментану зпатност, с којом историја не може рачунати.

О границама српским према Липљану, дакле у главноме правцу комуникације и пута цариградског, имамо спомена још и из XI века, те нам се и те белешке удружују, да с осталим што смо навели потврде досадашње излагање о границама Рашке. Белешке о XI веку сачувала нам је Ана Комненка (рођена 1083 г.) у историји свога оца цара Алексија (1069—1118), који је ратовао са српским жупаном Вуканом. Ратовање ово, у ком нам је сачувана лепа слика српскога јунака и војводе Вукана, испричао је на чисто по тим белешкама Ане Комненке др. Фр. Рачки у Radu akad. jugoslav. XXXI, стр. 217—233. У томе раду читамо н. пр. већ на стр. 218 ове речи: „У Раши бијаху између царевине и савезних српских земаља сталном међом оне планине, које се од Задриња са југ-запада према исток-сјеверу протежу и чине развође између Дрина и притока Мораве. Горњи дијел долине којом поток Ситница тече у Ибар, бјеше царевине, доњи пако српски; ондје Звечај (т. ј. Звечан), овдје Липљан бијаху мјеста, о којих су се оба непријатеља опирала. А овамо преко оних планина, и то обично долином ситничком (Косовим пољем) нападале би српске чете под водством рашкога жупана Влкана, тако да су оне често до сјеверо-источних огранака Шар-планине допирале. Ово бијаше оно земљиште, за које су се Будин и Влкан отимали, док је цар Алексије у Подунављу и поријечју Марице ратовао“. Ту имамо опет исте горе наведене

границе, казане другим речима. Јер су на Ситници и биле границе између области Липљанске и Рашке. Но саме белешке о ратовању још нас боље у овоме упућују. Тако је године 1091 кренула се царска војска к Софији (Средцу), а одатле к Нишу. Из Ниша је од старих времена водио друм југозападним правцем до тадашњих граница између царевине и српских земаља. За тај пут приповеда Ана Комненка, да је био „посут и испроваљиван стенама, обрастао шибљем и дрвљем, те с тога за коње и кола неприступан. Цар га је претурио пешице, прегледао је све тачно својим очима, па је свуда, где је непријатељу пролаз био отворен, дао подићи тврђаве и ископати јаруге, другде подићи дрвене куле, гдешто и места засновати кућама од опека или камена, где се то само могло, те им је сам помњиво означио даљину, размер и величину. Гдешто заповеди, да се висока стабла до корена посеку и свале на излазу путова, да би се тако засекли[1]“. Пут, који се ту описује, ваља замишљати уз долину Топличку, а за ове послове можемо мислити да су чињени у изворном пределу Топлице на висовима Копаоника, на којима су биле границе између области Нишке и Рашке као што су и сада[2]. Не да се мислити, да је цар с толиким трудом и војском из Цариграда преко Ниша путовао, да изађе у Липљан или у околину Приштине. Намера је, по свој прилици, била, да се не почињу операције с фронта из Липљана, него са десног крила на српско лево крило, или да се озго са планина ухвати долина Ибра краћим путем, него што би било низ Ситницу, на ком су путу Срби имали своје утврђене положаје. Да је ово посматрање тачно, и да нам је у овим операцијама казана граница међу нишком и рашком

[1] По преводу дра Фр. Рачког, Rad XXXI, 221.

[2] Године 1550 је у Цариград преко Хлевна, Сарајева, Новог Пазара, па низ Топлицу и преко Ниша путовао Катарин Зен. Starine X. 208.

облашћу, сведочи друго место из истога приповедања Ане Комненке, које ће се малко ниже поменути, где се изреком казује, како је цар за под Липљан кроз Македонију путовао. А при данашњем познавању балканског полуострва није потребно ни доказивати, да је бесмислица из Цариграда за Липљан ниже Качаника с војском преко Ниша путовати. Године 1093, кад цар Алексије беше забављен војнама с Турцима у Малој Азији, крене се рашки жупан Вукан, те опет продре преко граница, раскине онај ланац, којим га је био опасао цар, удари на оближње пределе царевине па и на град Липљан, и спали га. Кад се против њега на ново крене с војском сам цар, Вукан га не хтедне чекати код Липљана у Косову, него се повуче под Звечан „на оној планини, управо на границама између Романије (т. ј. римског или византијског царства) и Далмације“. Те исте године пак, пошто је цар отишао из тих предела, Вукан опет продре у царевину, те цар заповеди драчкоме војводи, да на ново ратује против Вукана. „Царска војска упути се право под Липљан, пак одатле ситничком долином (Косовом) продре преко граница у Рашку, и прешавши Ибар у југ-источном теку, утабори се под Звечаном[1]“. Та војска буде од Срба разбијена, и војвода Иван с њезиним останком узмаче према Липљану, зауставивши се отпочинка ради негде код Приштине. Том приликом је Вукан са српским четама продирао кроз Косово „до Врање у Поморављу, до Скопља у Вардарју и у Полог испод Шар-планине. Али знајући Влкан, да му силе не дотјечу, да освоји и уздржи ове области, трудио се ослабити чим више непријатеља у овим покрајинама, откле је српским земљама највећа погибељ неодвисности њиховој пријетила. С тога су српске чете рушиле и штетиле градове и утврђена мјеста, плијениле и харале, па се иза четовања

[1] Рачки, Rad XXXI, 223. И остали су подаци све одатле.

у свој наравју утврђени завичај вратиле“. Но то натера цара на нов рат. Почетком године 1094 крене он старим путем Via Egnatia до Водене и Острова, а одатле окрене на север, те одатле право на Липљан, и из Липљана низа Ситницу на рашку област.

На исте ове ресултате изводи и причање Јов. Кинама о војевању цара Манојла Комнена, првоме у овим пределима. *Ὁ δὲ βασιλεύς ἐς Δαλματίαν εμβαλὼν τὸ Ῥᾶσόν τε κατεστρέψατο φρούριον καὶ τὰ ἐν ποσίν εληΐσατο πάντα*, т. ј.: Цар упадне у Далмацију и освоји град Рас а све што му беше уз пут, растера. Овом приликом је цар погазио земље српске, и у повратку из Расэ много робље послао у Средац и на друге стране царства. На годину по том, када погажени Срби начинише савез с Угрима, М. Комнен премести стан у Ниш, и ту чује, да се из Угарске (*ἐκ Παιονίας*) шаље војска у помоћ Србима (*Δαλμάταις*), те он брже пошље војску преко предела Лугомира (*διὰ τοῦ Λουγομηροῦ λεγομένου χώρου*), како би се с Угрима, који су на десну страну (т. ј. пут југа, а север је био Грцима десно крило) путовали, сукобила. Та је војска дошла близу Сави, па је окренула на Дрину, која „Босну од Србије дели“, те значи, да су Угри путем уз Дрину, може бити некуда на Пожегу ради били Србима у помоћ доћи, а Византинци су се старали, да згодно ухваћеним позицијама ову операцију пресеку. Очевидно је, дакле, да је војска путовала кроз Београдску област и Мачву. Л у г о м и р, који се на том путу из Ниша помиње, није ништа друго, него предео око реке Лугомира у садашњем Јагодинском округу у Србији. Тај исти предео спомиње се у нашим изворима мало нешто касније под именом Левча, и прича се, како га је од Грка узео Немања. Једно то, а друго миран пролазак византијске војске, о којој прича Јов. Кинам, доказује нам, како је све то било у то доба под грчком влашћу. Грчка војска, путујући из

Ниша на Левач, могла је даље грабити на предео око Лепенице, коју је такође Немања освајао од Грка, па преко Колубаре у Подриње. После се у догађајима тога похода помиње река *Τάραν*, што би могла бити Тара. Све ово чита се у Ј. Кинама књизи II. (Edit. Bonn. стр. 102 и д.) Држим, да је рат, који се на том месту Кинама описује, онај исти, који описује Ник. Хонијат у историји о Манојлу Комнену, књ. II. 6, 7. Из тога причања, много краћег него што је Кинамово, допуњава нам се причање Кинамово тим, што се казује, да је у првом походу на Србе, кад је оно освојио Рас и натерао Србе да прибегну за помоћ Угрима, цар грчки пошао на њих из Пелагоније. То и опет посведочава, како је војска цариградска к Липљану и даље к Звечану и Раси обично приступала из Македоније. Не имајући кад, да опредељавам време ових догађаја, споменућу само, да их Фаброт меће у 1153 и 1154 годину.

И још се нешто може извести из причања Ане Комненке и Јов. Кинама. Опоменуће се читаоци, да је напред доста говорено о Далмацији или Илирику. Истављено је тамо, како се према приморским земљама: Зети, Требињу, Захумљу, Неретви и Хрватској, којима би се могло дати име Dalmatia ripensis може иставити Dalmatia mediterranea или transmontana, у којој би се по описима свију налазила Рашка и Босна. Према оној приморској целини, састављеној из пет одломака, долазила би ова изнутрашња целина, састављена из две неједнаке половине. Овако представља деобу Дукљанин, овако К. Порфирогенит, само што се они једним истим речима не служе. Јужне, источне и донекле северне границе Рашке као прве половине ове земље познали смо по повељи цара Василија за X век и за почетак XI, по причању Ане Комненке за крај XI, по Јов. Кинаму, освојењима Немањиним и по Дукљанину за XII век. Ана Комненка и Ј. Кинам свему овоме додају и једно име. Говорећи за Звечан, да је н а г р а-

ници Далмације и Романије, А. Комненка у једно казује, да су северне, итточне и јужне границе области Рашке биле њеним очима границе велике провинције Далмације, те она зато и народ зове Далматима, спомињући га тим именом н пр. онде, где помиње, како је цар против њега утврђавао западне границе нишке области на Копаонику[1]. J. Кинам такође зове Србе Далматима. Да ли се ова реминисценција старе географије није тако добро одржала и за то, што је целу ту стару провинцију населио један народ, који је према Византији јединство своје и једнаком политиком показивао?....

*

Још је остала западна граница Рашке или граница, која је била међу Рашком и Босном.

У томе се прилично слажу сви извори, ма да им казивање оставља и тамних места. Дукљанин изреком помиње Дрину као међу, што је горе па свом месту наведено. Кинам,

---

[1] С тога држим да је погрешно мишљење дра Фр. Рачкога исказано у Radu XXXI на стр. 220 у примедби, где се тврди да је *Δαλματία* А. Комненци што Дукљанину Inferior Dalmatia. Дукљанин је под Далмацијом разумевао пределе, који географски чисто припадају Јадранскоме приморју. А у таке не може никако пристати долина Ибра, коју А. Комненка несумњиво меће у своју Далмацију. Исто то чини и Кинам (у напред наведеном цитату), па ће се тај римски појам Далмације без сумње наћи и још у којега византијског писца. Чудновато, да су се Рашка и Босна и после стапале у једно, чим би обе под једну руку дошле. Дуго времена делише Турци своју царевину на Босну и Румелију. И наша народна песма пева: »Што је земље на четири стране, бутун Босне и Урумевлије«. Године 1550, кад је кроз Нови Пазар пролазио за Цариград млетачки посланик Катарин Зен, већ је Нови Пазар са својим санџаком био под Босном (Starine X. 208). И после путници налазе на граници новопазарског пашалука границу Босне и Румелије. Нису ли и у томе свему последње реминисценције некадашње римске деобе?... Међу тим пашалук београдски, у који уђе и Мачва, није никад стапан у једну управу с Босном.

помињући Дрину, говори о њој како она *Βόσναν τῆς ἄλλης Σερβικῆς διαιρεῖ*. Ту су нам, дакле, сведочанства из XII века. У Mon. serb. 105 наштампао је Миклошић писмо Стефана бана босанског од 15 Марта 1333 „писано подь градомь Сребрьникомь.“ Може бити, да је то садашња Сребрница, и онда би то писмо било сведочанство за дринску границу, али још пре може бити то Сребрник у градачкој нахији, на левој страни Велике Тиње, одмах ниже изворног предела њезина. Овога Сребрника се тиче напад турски у год. 1521, о коме по угарским изворима прича Шимек у његовој Geschichte des Königreichs Bosnien und Rama, 200 стр. јер се у истој линији с њим палази Соко (разваљен град, на аус. ђ. ш. карти мало више Грачанице, на левој страни пута у Градачац) и Тешањ. Нема, дакле, места мислити ни на Сребрницу на Дрини, ни на Зворник, ни на Соко у Подрињу у Србији, као што је Шимек чинио. И Ф. Ластрић из Оћевије у своме делу Epitome vetustatum Bosniensis provinciae (1764 и 1776) побрајајући градове босанске, наводи: Зворник, Сребрницу, Сарајево, Доњу Тузлу, Соко, Сребрник, Градачац, Грачаницу. Врандук, Жепче, Добуј и т д. Сам ред показује положај. М. Орбини, Il regno de gli Slavi, Pesaro 1601, 264, причајући о походу Стефана Душана против Босне, помиње, како је цар дошао на границу босанску близу реке Дрине (presso il fiume Drina). За деспота Стефана зна се, да је држао Сребрницу, па га зато летописи и сувремени записи називају господарем и **уести ꙁємли босьнскыѥ**. То ће рећи толико, колико да је казано, да је Дрина граница међу Босном и Србијом. Исто толико значи, што су краљеви босански на крају XIV века почели у своју титулу уписивати **краль Срьблємь**. Они су то чинили хотећи показати, да осим праве Босне држе и неке земље око Лима, поименце Милешево, које је вазда дотле припадало српском рашком краљевству. У причама о пропасти босанскога краљевства помиње се у разних писаца

некаква река као граница међу Србијом и Босном, те се и опет мора мислити на Дрину. На послетку и у народноме знању ова река вреди као граница између Босне и Србије. То се види и из народних песама. У песми о устанку на дахије Дрина се назива „племенитом међом између Босне и између Србије." У једној од најстаријих народних песама, где се пева феудална распра бана Милутина и Дуке Херцеговца, говори се за Дуку Херцеговца, како се кренуо преко Босне славне,

> докле стиже Дрини валовитој,
> здраво Дрину воду пребродио;
> а маши се ломна Влаха Старог,
> докле дође до Ужица града.

И ту је јасно, да се Дрина сматра као граница.

Па ипак као да није тако тврдо, да је Дрина т. ј. да је баш линија којом тече вода њезина, била граница међу Босном и Србијом. Дукљанин сам приповеда, како је Чеслав дао Тихомиљу жупанију Дрину, и оженио га ћерком бана рашкога. Тим се та жупанија чисто меће у једну линију са Требињем, Хумом, Зетом, Рашком и осталим српским земљама. У жупанији Дрини у месту Брусном рођен је Доброслав (Војислав), знаменити по том владалац српски. Порођај ту затече матер његову, која се беше из Рашке кренула на пут рођацима својим у Босну. Где је то Брусно моћи ће се одредити, пошто видимо које су земље могле чинити жупанију Дрину.

У пашалук Београдски за Турака није се бројао садашњи подрински округ, део пашалука зворничкога; и после другога устанка он је са Србијом сједињен тек године 1833. Мало више је при Босни поменуто, како су се као засебни пашалуци (с пашама од два туга) бројали пашалуци: зворнички, сребрнички, горажде ски[1]. У Вукову Рјеч-

[1] Вук Ст. Караџић, Даница 1827.

нику читамо под Дрина, да се тако зове „die serbische Gegend an der Drina, Zvornik gegenüber: отишао у Дрину.“ И сад се то име држи у имену округа Подринскога[1]. У Рјечнику из књ. ст. под Дрина Даничић се домишља да се тако звало и место или крај на води Дрини, јер се у једном писму спомиње, да се од две кћери кнеза Браила—Јелача удала за Михоча Утвичића у Хочу, а после се за ту исту каже, да је умрла у Дрини. То значи, да се и предео око Хоче (Фоче) звао Дрина тако исто као што се тим именом зове предео око Зворника. За ово имамо и других потврда. Што се херцег Стјепан потписивао господарем хумским и приморским и **кнезом дринским**, тиме је сигурно хтео казати, да је господар Дрини, т. ј. пределу подринском око Фоче. „Соли и Подриње“ у титули босанских краљева хоће да каже, да су они у својој власти држали предео око Солй т. ј. Горње и Доње Тузле, и Подриње, под којим ће ваљати разумевати Зворничко и Сребрничко Подриње. Садашња херцеговачка граница према Босни није ништа друго, него граница државе херцега Стјепана, у стању, у ком су је Турци својој власти покорили. Чим погледамо на предео фочански, стару кнежину Дрину, видећемо, да се он не држи једне обале дринске, него да хвата границе дринских притока, и тако је према Босни фочанска граница не на Дрини, него на висовима поврх левих дринских притока. За последњега краља босанскога Стефана Томашевића помиње се неки Маркомир Бранковић, војвода Подриња (Engel, Gesch. von Serw. und Bossn. 318). А Хилфердинг (Боснія 2-о изд. 302) помиње Бранковиће у Рогатици као стару потурчену властелу босанску, а за

---

[1] Не пропуштам напоменути, да се у зворничку нахију није бројао цео округ подрински, него само Јадар и Рађевина из њега, а остало је било под Соколом и чинило засебну нахију сокоску, у коју је улазило и садашњи рачански срез ужичкога округа.

њу се и с друге стране зна, да ту станује. Пошто је Рогатица у Подрињу, ја не сумњам да је онај Маркомир истој овој породици припадао. С његовим споменом сачувао би нам се још један спомен о засебности предела подринских. По овоме са свим јасном стању ствари могу се и ниже дринске кнежине, потоњи пашалуци: гораждски, сребрнички и зворнички лако појмити.

Ово све преко је било потребно расправити, да би се појмиле најстарије белешке о границама Србије и Босне. Ако се последња два од насељених у Србији градова, које К. Порфирогенит помиње, *Λεσνήκ* и *Σαληνές*, доиста не могу поставити ни на које друго место него у Лешњицу на десној страни Дрине и у Соли (Тузлу) на левој — онда се источне границе Босне за то време не могу замишљати на Дрини, него на згодним висовима између десне стране Босне и леве — Дрине. То је већ архим. Ил. Руварац у Годишњици Николе Чупића II, 240 јасно исказао, рекавши: „Из тих речи Константина Порфирогенита изводи се и мора се извести: прво, да је Босна у половини X века као засебна област припадала Србији, а друго, да се тада под Босном разумевала само област и покрајина реке Босне“. Дукљанин пак, ма да је јасно рекао да су границе међу Рашком и Босном на Дрини, опет помиње жупанију Дрину као нешто засебно. Његово Брусно, у ком је рођен Доброслав (Војислав) ја бих тражио у Брасини у округу подринскоме (Дрини по Вуку) више Ковиљаче. У томе ме утврђује, што је у Брасини старога гробља, и то баш српскога, као што показују натписи у Милићевића Кнежев. Србији 526, и у Starinama X 260, по читању Љ. Ковачевића.

За даљу западну границу Рашке у пределу Полимља види се нешто из Дукљанинове главе XXVII. Ту се приповеда, како је у Требињу за краља проглашен Белуш, унук краља Радослава, и како га сви за краља признаше осим жу-

пана рашког Љутомира, који је био од рода онога Тихомиља, за ког је раније речено, да му је Чеслав поклонио жупанију Дрину и оженио га ћерком бана рашкога. На то Белуш скупи војску и крене се на Рашку. Љутомир се стане спремати у сусрет, и војске се сретну и ударе на Лиму. Војска рашкога жупана буде разбијена, и краљ ју је Белуш гонио до реке Ибра, где и жупан Љутомир погине. Из ове приче дало би се извести да су источне границе подгорских жупанија, које смо пре на свом месту показали, доиста биле и западне границе рашкој жупанијској држави.

Кад се вратимо на Дрину и на питање о граничној линији међу Рашком и Босном, морамо признати, да оно, поред све природности и привидне јасности, опет није без тегоба. Изгледа, да је у старија времена, док је Босна била слабија и док се са Рашком у јачим везама једне целине држала, граница Рашке била поврх изворног предела левих дринских притока захватајући и горње долине нижих притока босанских, које су својим изворним пределом биле Дрини веома примакнуте, као што је случај у пределу Солима (Тузлом). Позније се са развијањем засебног државног живота у Босни ишло за тим, да се границе босанске потисну на истоку до Дрине, те се то може бити још у XII веку и постигло. За тим је опет за Драгутина, за деспота Стефана и Ђурђа[1] српска власт хватала у Босни по готово старе Порфирогенитове границе. На послетку је турско освојење затекло границу на Дрини до Горажда и Фочанског округа, и ту је она по том и остала, те се у памет народну тако и утврдила. Толико се данас према грађи, која нам је позната, може о овој ствари рећи. Више грађе избавило би нас најлакше од нагађања и сумње; али то сад у нашој руци није.

---

[1] Види чланак Руварчев у Годишњици II.

* * *

Још је остао неразгледан један извор, који нам такође може доста казати, и на који ја — ако га је само можно чути и критично разабрати — много полажем. Тај извор је народна и административна државна традиција. Ни садашње време не ремети сваки час старе административне поделе, ни данас се земље не деле на нове управне области и кругове, кад год то коме падне на ум — ма да је данашње време толико развијеном картографијом олакшало и шалом учинило послове, који су некад могли највећу бригу задавати. А што је и данас свак у томе толико конзервативан, има својих дубоко основаних узрока. Административна је подела везана као узрок или регулатор за толике материјалне интересе; а обично се најтеже врше и уводе реформе, које су за многе интересе и за опстанак многих егзистенција везане. Ово су узроци, те се у доскорашњој административној подели могу видети врло старе ствари. Кад се узме још на ум лења и најконзервативнија на свету доскорашња турска управа — неће нико примити за смелост, што ћу ја с подацима турске административне поделе, узетим из почетка овога века, оперирати као с поузданом традицијом, која нам јасно казује стање ствари у XV веку, тим пре још, што се зна, да има и писмених података о турској административној подели из ранијих векова њихове управе, који се често на длаку слажу с подацима из почетка овога века. О томе ће пак сами подаци, оваким начином скупљени, својом подударношћу са старијим, из писмених извора поцрпеним знањем, најбоље свакога уверити.

Кад је Вук Ст. Караџић после 1820 почео скупљати грађу за његово „Географическо-статистическо описаније Србије," које је штампао у његовој Даници за год. 1827[1], још

[1] Попис села по нахијама он је, па прилику вадио из харачких тевтера у Крагујевцу године 1822.

је кнез Милош држао под својом управом само београдски пашалук, како се пре тога у турској управи држао, и као што је познато, тек је 1833 Србија заокружена према линијама граничних стража до 1812 године. Тај београдски пашалук био је састављен из ових четрнаест нахија: 1. београдске, 2. шабачке, 3. сокоске, 4. ваљевске, 5. ужичке, 6. пожешке, 7. рудничке, 8. крагујевачке, 9. јагодинске, 10. грочанске, 11. смедеревске, 12. ћупријске, 13. пожаревачке и 14 поречке. Но ужичка нахија није била то што је данас. Она је била састављена из кнежина Рујна и Црне Горе. А јужни њен део, особито моравички срез, био је у турским рукама, а бројао се у нахију сеничку. У нахији пожешкој био је северни део садашњега округа чачанскога, т. ј. Драгачево и Поморавље (срезови трнавски и карановачки). Јужни део чачанскога округа бројао се у нахију новопазарску[1]. Тако нам те јужне границе београдскога пашалука, врхом јужних (десних) притока западне Мораве до више Пожеге, показују последњу северну границу старе новопазарске области. Она, дакле, није садашњом јужном границом Србије. У Симе Милутиновића „Исторіи Сербіе. Лайпцигъ 1837“ стр. 470 читамо, да је „Расиња или Расија предјел од Лима до Шаре планине, а између Србије и Албаније и Морачкијех планина“. Напред у подељењу Србије пише Вук Ст. Караџић у поменутој књизи, како је Србија „под Турцима негда била раздијељена на четири санџаката, т. ј. на београдски, смедеревски, кратовски и новопазарски“. За санџак опет пише С. Милутиновић у „Исторіи Сербіе. Лайпцигъ 1837“ стр. 471 пише ово: „Санџак значи земљу, која има свој грб, и која је из своје самосталности у њихову власт покорена“. Под првим санџакатом ваља разумевати Шумадију (без сме-

[1] Вук Ст. Караџић, Даница за 1828 год.

деревског округа) и стару Мачву; под другим — Браничево и Кучево (с Поречком реком и Ресавом) са смедеревским округом, који је ради Смедерева, као столице Ђурђа Бранковића Турцима постао знатан за то, што је освојењем Смедерева завршено освојење целе Србије, и што су Београд — онда већ у рукама маџарским — Турци освојили касније; под кратовским санџакатом ваља разумевати западни део пашалука новопазарског или рашкога, којега средиште Кратово (више ман. Бање на Лиму) на реци истога имена и сад стоји у Полимљу[1]; под новопазарским пак — источни део истога пашалука. Које су даље границе биле овоме пашалуку, или овој јужној поли Србије, види се по томе, што Вук у истој књизи казује за Метохију (разумевајући под њом призренско Подримље и старо Хвосно), да је била под пашом скадарским, за Косово, Куршумлију (Топлицу), Крушевац, да су били под пашом (везиром ли) румелијским.

С овим границама које познасмо по традицији, можемо упоредити границе из писаца. Новопазарску област као део санџаката босанског помиње већ 1550 млетачки посланик Катарин Зен (Starine X. 208[2]). У писаца XVII века већ се добро види иста подела, коју нам је сачувала традиција. Евлија ефендија Narrative of travels in Europe, (у енглеском преводу Хамерову, London 1846. I. 91, 98) зна за поделу готово целе јевропске Турске на Румелију и Босну. У Ру-

---

[1] Енгел је пред својом историјом штампао географски преглед Србије, по књизи J. E. Fabri Handbuch der neuesten Geographie für Akademien. 6-te Aufl. Halle 1797. И он дели Србију на четири санџака: београдски, смедеревски, кратовски и новопазарски. Сигурно је Фабри црпао из турских извора.

[2] Novabazar, Novebazar пише тај Талијанац још тада. Nuewe marschet зове се та варош већ у књизи Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harff in den Jahren 1496 bis 1499. Cöln 1860 стр. 212. То значи, да је старо име Раса морало пропасти врло рано.

мелију он броји области: крушевачку, вучитрнску, призренску, дукађинску итд. Рико (Neueröffn. Pforte стр. 140), који је сачувао толике црте о Турској XVII века, зна такође за области Алаца-Хисар (Крушевац), Вучитрн, Призрен[1]. За санџаке београдски и смедеревски читамо у чланку Чед. Мијатовића „Пре триста година“, штампаном у Гласнику XXXVI, стр. 181, да су после освојења Будима, стављени под будимску главну управу. X. Пуквиљу, француском путнику, који је год. 1807, из Травника путујући, прошао област новопазарску и Косово, казали су вођи у Вучитрну, да одатле настаје Румелија[2]. Не видимо ли у свему добро познате границе XII века с југа истока и севера? ...

Стара Рашка, потоњи новопазарски пашалук, наставила је своје биће све до наших дана, до берлинскога уговора од год. 1878. Земљописци Босне обично говоре и о новопазарском пашалуку. Тако нам н. пр. Фр. Јукић у његовом Земљопису Босне на стр. 45 говори о пашалуку новопазарском. „Пашалук новопазарски протезао се од Дрине до Косова поља и заузимао је нахије: Сјеничку, Новопазарску и Митровичку“. Кад је ову књигу писао, Фр. Јукић је, како се види, мало био извештен о новопазарском пашалуку. У „Земљопису турскога царства“, који је из његова пера штампан у Bosanskom prijatelju, читамо у 3-ој књизи тога зборника на стр. 37: да се санџак новопазарски састоји из нахија: новопазарске, митровичке, сјеничке, нововарошке и вишеградске. За Бихор и Рожај исти писац пише на стр. 21, да су новим од год. 1851 распоредом припали Босни, а да су пре тога времена припадали нахији Бјелопољској. Према тој подели Босне већ и Хиљфердинг год. 1858 пише

[1] Ч. Мијатовић у Гласнику XXXVI, 181, 182.
[2] Годишњица Николе Чупића II. 274.

за санџак новопазарски да је састављен из нахија новопазарске, трговишке, митровичке, бихорске, сјеничке, нововарошке и вишеградске. И ова нова подела врзла се, може бити и не знајући, само у кругу старијих традиција.

К овоме би се могли додати подаци о црквеној владичанској столици новопазарској. Из „Података за историју цркве у Старој Србији", што их И. Јастребов наштампа у Гласнику XL, види се, како је тек у средини друге половине прошлога века новопазарска јепархија састављена с призренском. То се сједињење почело најпре додавањем предела из Полимља, који су у старо време били под засебним јепископима, у круг власти јепископа новопазарског. Тако се из Гласника XL, 223 види, да су с новопазарском јепархијом најпре састављени били Берани, који су на Лиму у пределу старе будимаљске јепархије. За тим к њој приступа и Гусиње, предео око извора Лима. На послетку видимо, да се јепархије Рашка и Призренска, опустеле сеобом у Аустрију, састављају у једну. Са горе наведене стране 223 Гласника XL видимо у кругу јепископа новопазарског: Нови Пазар, Нову Варош, Сјеницу, Митровицу, Бијело Поље, Трговиште и Беране.

И опет, дакле, добијамо једну исту главну језгру с малим допунама или изузецима, и опет искрсава пред нас језгро старе рашке области.

И пре него што овај предмет са свим оставим, погледаћу и с овога гледишта на западну границу Рашке, о којој сам мало више говорио по подацима старих писама и записа.

Можемо ли се и у овом питању што помоћи гласом турске административне традиције?

Као што је познато, Турци су од српских земаља последњу заузели Херцеговину. Оно што Турци и што и остали данас разумевају под Херцеговином, није никакав географски једноставан предео. У Херцеговину је ушла стара

Хумска земља са Неретвом, Требиње (као област), по том део старога Подгорја (Никшићи и Оногошт), кнежина Дрина (фочанска нахија) и још нахије Чајниче, Пријепоље, Пљевље и Колашин. Чајниче је и Пљевље у водопађи Дрине, те би се могло узети, да је чинило једну целину с Фочом, премда је Пљевље на средини међу чисто полимским и подринским пределима, Пријепоље је на Лиму, а Колашин на Тари. И опет предели, који пре XV века никад нису били уједно с Босном и с Хумом. Тај су предео тако у целину саставили само бурни догађаји с краја XIV и из прве поле XV века. Кад се поче распадати Србија, босански краљ Твртко први завлада земљама на Дрини, и венча се у Милешеву на краљевство, иставивши тиме за задатак Босни, да постане оно што је дотле била Србија, која се онда од силе турских напада и унутрашњега раздора распадаше. То значи, да су тада најпре под Босну припале земље рашке око Лима и Дрине. Позније је тим земљама владао херцег Стјепан. Једно, дакле, за то, што се знало, да те земље нису Босна, друго што је њима на послетку као српски владалац владао хумски херцег, уврстише Турци те земље у Херцеговину, у којој осташе до наших дана, ма да с Хумом, правом Херцеговином, једна област нису. Ако се, дакле, умислимо у стање раније од XV века, наћи ћемо двоје:

1. Да кнежина дринска, т. ј. предео око Фоче, није пре XV века никад редовно припадала Босни, али није ни Хуму. Она је, дакле, морала бити под Рашком;

2. Да су исто тако с Рашком били и предели Пљевље, Колашин и Пријепоље, у коме је славни ман. Милешево.

Потврде ради за ово тврђење можемо се и опет позвати на М. Орбинија, који је на стр. 393, већ напред навођеној казао, да је источна граница Хуму на Невесињу и реци Сутјесци. То таман излази до Фочанске нахије. Осим

овога овако сматрање тврди још цело напред изложено расправљање о границама и саставним жупама и пределима хумске земље, и читава историја. Сва, дакле, источна Херцеговина, од источних граница Гацкога па линијом на реку Сутјеску, није пре XV века припадала Босни него Рашкој. Тако нам и с ове стране гледајући изађе граница између Босне, Хума и Рашке — на Дрини, као што су најстарији писци забележили, или управо на височима поврх левих дринских притока, куд је и данас граница међу Босном и Херцеговином.

* * *

Још је остала једна ствар, о којој треба што рећи, а то су Порфирогенитови насељени градови, *κάστρα οἰκούμενα*, покрштене Србије (Рашке и Босне).

Ὅτι ἐν τῇ βαπτιομένῃ Σερβλίᾳ ἐισὶ κάστρα οἰκούμενα τὸ Δεστινίκον, τὸ Τξερναβουσκεή, τὸ Μεγυρέτους, τὸ Δρεσνεήκ, τὸ Λεσνήκ, τὸ Σαληνές, καὶ ἐις τὸ χωρίον Β᾽σωνα τὸ Κάτερα καὶ τὸ Δεσνήκ — пише К. Порфирогенит.

Ресултат досадашњега испитивања о источним, јужним, северним и западним границама Рашке и о границама Босне може нам помоћи овде тим, што ће нас сачувати, да места не тражимо изван круга, за који сâм писац изреком каже, да се у њему налазе. Ту погрешку пак чинили су до сад сви, који су положај ових места тражили. Свих шест н. пр. градова Србије (осим два босанска) не треба тражити ни у Приморју (Зети, Требињу, Захумљу) ни у Босни, нити у ком другом крају изван горе поменутих граница Рашке међу Дрином и Косовом, међу призренско-пећском облашћу, Мачвом и Шумадијом.

Али поред свега овога и поред многога пажљивог труда који сам уложио да нађем положај горе поменутих места —

не могу рећи да ми је то испало за руком. Сух ресултат дугога и уморљивог истраживања збију у ових неколико редака, почињући разматрање од места у К. Порфирогенита на последњем месту споменутих за то, што се она поузданије размршују и постављају. А за свакога је истраживаоца кориснији, кад истраживање води од познатијега к непознатијем, него кад је принуђен да то чини противно[1].

Босанска места τὸ Κάτερα καὶ τὸ Δεσνὴκ П. J. Шафарик је овако расветљавао. „Κάτερα је данашње Которско, на реци Босни. Десник (Δεσνὴκ) изгледа да је данашњи Дешањ (како пише Качић) на речици, која утиче у Усору, ма да се у споменицима средњега века помиње и град Десна (Тесна), Деснак у томе истом пределу“. Фр. Јукић у своме Земљопису Босне, 32, први каза, да има у сарајевској нахији „Котор, негда славан град, сад подор на обали Босне“. У примедби на истој страни помиње се да је „Сарајево саграђено год. 1465 од племића Соколовића и Златаровића, који су се први потурчили, из развалина Врхбосне и Котора“. Још би се могло мислити на Котор на реци Врбањи, десној знатнијој притоци Врбаса. Ако је само тачан извештај Фр. Јукића[2], доиста би најприкладније било ставити Порфирогенитов Κάτερα у Котор код Сарајева. И Фр. Рачки се изјаснио за њ. Ако ли је место неудесно за средиште, и нема останака од старине, без којих, држим, да не може бити, онда бих ја Порфирогенитов Κάτερα тра-

---

[1] Интересно је како се лако Енгел опраштао задатка, око кога се ми толико мучимо. Побројавши градове, које помиње К. Порфирогенит, он просто примећује: Da diese alten Städte in den Bulgarischen Verwüstungen zu Grunde gingen, so darf man sich nicht wundern, dass die heutige Geographie denselben nur sehr wenig entspricht.

[2] На аустр. ђен. шт. карти има село Котор југозападно од Сарајева али не на обали Босне, него од Босне подалеко на левој обали Железнице, једне од првих притока Босниних. Желети би било, да се места још један пут промотре и испитају.

жио у Котору на Врбањи, који с Тешњем у једној линији стоји. Према томе Котору налази се на десној страни Врбање и село Коториште. Тешањ по облику морао је у старије доба гласити Тесањ, па је од другог падежа Тешња оно ш од с продрло и у први, чему има више примера. Варош је и сад на таком месту, да се може мислити, да је К. Порфирогенитов Δεσνὴκ са довољно сигурности. Према писању К. Порфирогенита онда је име морало гласити барем Тесник.

Долазећи на градове српске, страга нам први долази Σαλινές и Λεσνὴκ. Већ то што ова места долазе одмах испред Босне и босанска два града, правда све оне писце, који су те градове тражили у пределима Србије, најближима Босни. П. J. Шафарик је метао Σαληνές у Соли т. j. Тузлу у Босни, а Λεσνὴκ у „Лешницу на р. Јадру". Сама реч Σαληνές не да тражити ни место које се тако зове, нигде далеко од Соли, од места, у ком има соли, и ту је свак готово без пробирања упућен на Соли у Босни и на предео њихов, који се у титули босанских краљева тим именом помиње. То би изван сумње утврђивало и мало више наведено моје разматрање о границама дринским. За исто ово мишљење исказао се у новије време и врло компетентан суђ В. Томашек у својим Miscellen aus der alten Geographie, које ћу ниже наводити. Према Солима згодно долази Лешница, али је у Шафарика већ погрешно, да је Лѐшница на Јадру. Лешнице имају таман три у близини на десној страни Дрине према Солима босанским. Прва је Лешница испод Видојевице, најзападнијег церског виса у шабачком округу; друго је поток Лешница, у подринском округу, и тече јужном страном Цера; треће је село Лешница (Бегова Лешница) у Јадру на јужној страни Видојевице. Уз оволику коинциденцију имена г. М. Ђ. Милићевић ми још каза, да садашња варошица Лешњица у шабачком округу није од старине на садашњем месту, него да се и сад зна

место, ближе под Видојевицом где је некад била. Па врх свега на вису Видојевици, око којега се две насеобине и сад зову Лешницом, и којему јужне косе кваси река Лешница, има и град, који се сад зове Видин град. С тога је, држим, са свим на месту, што је М. Ђ. Милићевић у Кнеж. Србији 423, помињући, како је П. Ј. Шафарик мислио, да је Порфирогенитов Лесник шабачка Лешњица, упитао, „не би ли било приличније мислити, да је Лесник био ово што се данас зове Видојевица?“ Боље тврђе се не може тражити, да би се *Λεσνήκ* Порфирогенитов поставио у Видину граду, око којега су три Лешњице. А ова сигурност, с којом се *Λεσνήκ* може у Видин град на Видојевици поставити утврђује још јаче и мало пре поменуто постављање града *Σαλινές* у Соли у садашњој Босни.

Испред Солина и Лесника долази *Μεγυρέτους* и *Δρεσνεήκ*. П. Ј. Шафарик је за прво држао да је од Међуречје, за друго да је Дрежник. За прво се није одлучивао куда да га стави, помишљајући тек узгред на Међуречје, село у округу Јагодинском. За друго је мислио, да је Дрежник у округу Ужичком. В. Томашек у његовим Miscellen aus der alten Geographie (Zeitschrift für die österr. Gymn. 1874, стр. 657) покушао је такође, да нађе *Μεγυρέτους* Порфирогенитов. Он пише о томе ово „Натпис у Corp. inscr. lat. III. nr. 1672 гласи: P. Ael. Quintiliano dec. m. Ma. Пуно име муниципије, која је стајала на месту садашње Пожеге у западној Србији на саставцима српске Мораве и Ђетиње[1] једва се може изнаћи, јер у итинерарима нема пута, који је Горњу Мезију за Доњу Далмацију везивао. Municipium Mac. IIII nr. 1621 C. J. Rhen. не може ући овамо, јер је то место у Далмацији било, а о месту Mag. nr. 4576. C. I. Lat. III не знамо ништа поуздано. У

[1] То је близу, али није тако. Пожега је на Скрапежу.

овоме неиспитаном пределу, о коме стари извори само веома мало говоре, мора се понајчешће нагађати, и ништа више. Како би било кад би се упутило на Кон. Порфирогенита de adm. imp. 32. p. 159, који у Србији помиње *κάστρον τὸ Μεγυρέτους*, који је без сумње био у опсегу речице Међуречја. Па ако бисмо претпоставили, да се именом Међуречја изнајпре звала горња Морава до саставака с Ђетином, и да се тако могла звати и сама Пожега, не би било немогућно, да се она муниципија у пуном облику звала Macurete, (упореди Coconetes у Панонији доњој) или Mağureti".

Међу тим Међуречје у нашем језику може значити место међу рекама — али се тим именом не може звати река. На Кипертовој карти од 1870 стоји истина забележена речица Међуреча, али је она, држим. ушла у његову карту из чланка о ужичком округу, који је у Гласнику X. штампао Ст. Обрадовић, јер је више нигде не налазим. М. Ђ. Милићевић Кнеж. Србија ништа о њој не говори. У белешкама с путовања по Србији Јов. Мишковића (Београд 1874) читам на стр. 41 ово: „Код села Међуречја састаје се Ношница са голијском реком, која се још изнад Међуречја, пошто с десна један повећи поток у себе прими, почиње звати Моравица. У Међуречју је општинска кућа. Ово је понајважнија тачка у изворном пределу Моравице[1]". Од тога је села Међуречја могла постати Обрадовићева Међуреча у Гласнику X, 302, која се удостојила, да и на Кипертовој карти парадира. По томе највећи део домишљања Томашкових пада, јер их је основао на непоузданом податку о речици Међуречи, које у ствари нема. А пред нас искаче питање, може ли се *Μεγυρέτους* ставити у Међу-

[1] Тога села Међуречја нема у К. Јовановића Речнику, али ми и г. Милићевић потврди што о њему Ј. Мишковић говори.

речје које је споменуто? На ово питање тешко је одговорити, докле се год не би онде на месту испитало, има ли останака од старине, који би о староме онде граду сведочили. Јер не ваља заборављати, да у случајима где погађамо ми обично увек налазимо уз имена и старе остатке од града или какве год развалине. Један од оваких разлога могао би се потражити у причама о селу Херчегама, које је од Међуречја сахат далеко. О тима сам причама (види их у Милићевића Кнеж. Србији) више пута мислио, али им нисам могао извора и правог објашњења докучити. Други разлог, по коме би се могао Порфирогенитов *Μεγυρέτους* у ово ужичко М е ђ у р е ч ј е стављати, јесте Шафариково постављање Порфирогенитова *Δρεσνεήκ*-а у Д р е ж н и к село у округу ужичком југоисточно од Ужица међу Ђетињом и В. Рзавом. За тај *Δρεσνεήκ* може се и данас наћи основа, да остане на месту, где га је поставио пок. П. Ј. Шафарик, т. ј. у ужичком Д р е ж н и к у. Више тога Дрежника има на аустр. ђен. шт. карти врх, који се зове Г р а д и н а, за које име држим да је доиста постало од развалина некаква града, те држим да доказује старину тога насељења. И близост Ужицу, месту које је особито при старој системи путова и комуникација имало знатност и већу од данашње, долази ми као још један разлог, да се Дрежник задржи у томе пределу близу Ужица. Тај би узрок могао одржати хипотезу, по којој би *Μεγυρέτους* ваљало тражити у изворном пределу Мораве, ако би се само потврдило, да ужичком М е ђ у р е ч ј у садашње име није случајно, већ да је име старијој насеобини, којој би се старина могла посведочити реалним траговима. Кад сам о овој ствари говорио с г. М. Ђ. Милићевићем, који ми по познатој љубазности својим личним познавањем места вољно притицаше у помоћ у истраживању ове партије, он ми изнесе мисао, за коју држим, да може имати много више изгледа на успех у овој ствари, него мало час напоменута хипотеза

о ужичком Мећуречју. Г. М. Ђ. Милићевић ме опомену на Мећуречје у сад. крушевачком округу, на десној страни Ибра, мало на исток од Плане, која се (Плана) налази готово према ушћу реке Студенице у Ибар. Предео је тај имао у старо време пут низ Ибар, којега се развалине и сад виде, он је пун старих останака; у Плани је пуно рударских трагова, и врло је могућно, да је ту могла бити стара каква насеобина. Места су та, осим тога, на јужној страни ибарске клисуре, којој је Маглич на северу. Како пак ни то јошаничко Мећуречје није још добро испитано, то би се, на случај да се не нађу остаци града, могло још мислити и на Маглич. „Маглич лежи на десној обали Ибра, који га опкољава с две стране, а с треће обилази га поток Магарашница“ (Милићевић, Белешке кроз пет округа. Београд 1862, стр. 94—95). Мало час наведено Мећуречје спомиње и др. Ј. Панчић у своме читању „Копаоник и његово подгорје. Београд 1869“ на више места као место рудама знатно и на путу од Карановца у Јошаничку Бању.

Још остају прва два града *Δεστινίκον* и *Τξερναβουσκεή*. — *Δεστινίκον* пише Кон. Порфирогенит у 32 гл. истога дела *Δοστινίκα* (*τὴν Δοστινίκαν*). Први би, дакле, посао био, да се изнађе, како је српски гласило име тога града. П. Ј. Шафарик је изводио на Десница, и држао је да је то онај град Thysnitza, што се помиње у чувеној диплоши краља Сигмунда од 1426. Али се у тој диплоши спомињу највише мачванска места (Соко, Љиг, Бела Стена, Непричава, Колубара, Рабас, Битва, Рађево итд.) А сумњати је, да се у том пределу може тражити *Δεστινίκον* или *Δοσταvίκα*. Сумњати је пак прво за то, што се Мачва, као што је горе осветљавано, није бројала у Рашку област, па није ни под српском влашћу била, а друго за то, што је доњи део српских земаља око Дрине, који би једини могао овде у рачун ући, попуњен Лесником и Солинама (Тузлом).

У Десићу селу поцерском мислим да се *Δεστινίκον* ни на који начин тражити не може. Кад се сетимо, да смо са Дрежником и Међуречјем отишли још даље уз Дрину, и машили се ужичкога округа и моравских горњих притока — и кад узмемо у рачун, да се при овоме првоме пару поменутих градова ваља још толико у напред у датоме правцу помаћи, онда и Мачва и предели Мачви оближњи са свим из комбинације испадају. Горе показани ток тражења, ако је само истинит, упућује нас никуд на другу страну него у непосредни предео око Рашке. Поставивши од шест градова које помиње К. Порфирогенит два у доње Подриње, поставивши друга два на горње притоке Моравине — ред иште да прва два, којима К. Порфирогенит бројање почиње, поставимо у Рашку. Томе има још разлога.

Тако, на прилику, што Кон. Порфирогенит најпре помиње *Δεστινίκον*, може се узети да је за то, што је из Цариграда идући он први на реду био. Близина Д е с т и н и к а или Д о с т а н и к е источној српској (resp. бугарској или грчкој) граници могла би се још једним споменом истога писца осведочити. У глави 32 дела de adm. imp. приповеда се, како је у времену 891—897 год. утекао из Бугарске отац Чеславов Клонимир, па је ушао у град *τῆς Σερβλίας τὴν Δοστινίκαν* с војском, да би заузео власт, *πρὸς τὸ παραλαβεῖν τὴν ἀρχὴν*. Да је Дестиник у пределу Рашке, много показује ово место и тиме, што га помиње прво, на путу из Бугарске, али још више тиме, што га истиче као с т о л и ч н о м е с т о с р п с к о. Дâ се доказати, да је Рашка, поименце да су градови у њеној најближој околини били столица источној поли Србије не само од X—XII века. Предео су тај морали још Римљани обележити као средиште најисточнијој области њихове Далмације или Илирика. После су га и Словени у тој вредности усвојили, и њиховим се развалинама за своје потребе послужили. Да је Рас или Раса столица

источној Србији, то се види и из Византинаца и из Дукљанина и из наших домаћих извора. Но већ се не би могло тврдити, да је та столица све на једном месту стајала. У једноме извесном кругу или простору она се помицала из градића у градић. А трагова таким становиштима има доста у околини садашњега Новог Пазара. Таки један градић био је течајем IX и X века и *Δεστινίκον*. У толико је, како ми се чини, положај Дестиника изван сумње, али где је баш местимице?

Много ме је дражило ово питање, да на њ одговорим, али поред свега великог труда морам признати, да нисам успео. Могу овде побележити неколико бележака истом да бих још кога већма подражио, да тражи или мисли — а лако је могућно, да ће одговор постати за час јасан и разговетан, чим се боље испита и опише толико знатна за стари српски живот околина Новог Пазара.

За Дежеву има доста спомена, да је могла бити овако средиште. Архијепископ Данило (изд. Данич. 27) пише, како је Драгутин Милутину даровао **кралювьство вь мѣстѣ рекомѣмь Дѣжевѣ.** А Хиљфердинг Боснія etc. 2-го изд. 98 пише, да у Дежеву има растурена камења, које сведочи да су ту биле неке велике зграде, и да месна прича зна, да су тамо били двори цара Душана. Пут, који из Дежева на север гори Соколовици води, зове се царска улица. И у народној песми, Вук II, 211, пева се

Да видите Ђурђеве ступове
Код Дежеве старијех двора.

Те „дворове цара Симеуна“ у Митровој реци у Дежеви помиње и М. Ђ. Милићевић Кнеж. Србија 685—686, с лепом причом, како Турчин ималац не брани из башта, које су му на том месту где се мисли да су дворови били, набрати шаку или капу воћа за севап старога сајбије. Село једно, које је ту одмах, зове се Судско. Све се, дакле,

слаже, да је ту било неко средиште, — осим имена које ми се чини већма удаљено, а нема изгледа да је садашње име ново, пошто га зна још архијепископ Данило.

Друга још неколика места, око којих сам се мучио, нећу ни помињати.

Остало је још *Τζερναβουσκεή*. П. J. Шафарик се домишљао, да ће то бити Црнобуча, т. ј. Црно Бучје. И то место ваљало би да је негде или у Рашкој или у најближој околини. Наћи га нисам могао, а да овде побрајам мање више налична имена или села, која имају у корену што заједничко с кореном букве, налазим да је излишно.

Време, које може течајем година родних марљивим радом попунити садашње наше оскудно познавање српских земаља — могло би осведочити узрок, са кога се о горе поменутим тамним местима не да ништа више наћи. Тада ће се тек видети, еда ли је то за то, што су се трагови овим местима на земљи и у народној памети са свим изгубили, или што су Порфирогенитови записи, може бити пропавши кроз многе руке, сувише искварени, или, на послетку, ради нашега малога познавања земаља наших. Једно не би требало никако заборавити — да се свашта не да увек и кад се год хоће учинити, а то нарочито вреди за оваке послове.

γ.

Завршетак.

Обично тврде историци, да је историјски живот народни у знатној вези с географијским положајем његових земаља и с њиховом унутарњом пластиком. Сваки народ живи подељен на разне области, али се у историји свакога народа силом географијских и историчких узрока обично показала она област, која му је средиште, и која у се смешта центар рада

народнога, па из њега помогне развити најзнатнија дела историјског живота.

Имајући ову мисао на уму, кад ми погледамо оно што од српске историје знамо од досељења у ове земље до половине XII века, до владе Немањине — наћи ћемо у свему једну мисао или један главни ресултат.

У течају неколико векова ми видимо неколика средишта, где као комете или метеори избијају из неуређеног хаоса, у ком су се ломиле тежње српскога народа, бирајући правац свој. Али ма да се више мање чује понешто и о Требињу и Хуму — најчешће се чују и помињу Зета и Рашка као два средишта — једно на источној, друго на западној страни.

До XII века никада се није могло прекинути време покушаја у стварању правца животу државноме. Како не би створен тај правац живота државног, не могаше се показати ни државно средиште. Оно се само колебало међу Рашком (Новим Пазаром) и Скадром. У осталом прилике ни иначе нису годиле самосталном развоју једне српске државе. Још с почетка српскога државног живота у овим земљама источне су српске границе биле веома стешњене великом бугарском државом. Пошто бугарску државу разби и пода се покори Византија, онда је заједно с њоме покорила и Србе, и стала их још већма него Бугарска стешњавати. Било је то у почетку XI века, кад је византијска држава под владом неколико крепких владалаца последњи пут развила јаку државну моћ, раширивши на ново своје границе до Дунава, који већ од VII века није видео застава византијских. Тога ради је за средиште акције српске ваљало тражити према таким приликама згодно место, и природа је сама упућивала у зетске планине, у планине, највише на полуострву, и најближе приморју, са свим на супротној страни Цариграду.

Но приморје је имало за задатак српскога средишта страна и згодних и незгодних.

Згодне су му стране: што је удаљено од центра цариградског, што има карактер кршевитог планинскога предела, којега ради се у њему може одржати у независности и мања сила и мања државна моћ на супрот далеко јачој. У томе положају ако се много и не може, могућно је народу, док је с малим задовољан, сама себе чувати и у својој се унутарњој слободи држати. Незгодне су стране приморја и Зете: што одатле никад не беше могућно развити центар веће и снажније државе, нити јој уплив далеко у унутрашњост приморју супрот положених дунавско-савских земаља развити. Неколико пута шири простор дунавско-савских земаља тражио је средиште себи, и природна га је равнотежа искала на место изван приморја.

Почетак XI века променио је положај коначно.

Од године 1019 налазио се сав балкански полуострв у рукама Византинаца. Несложна словенска племена позвана су била гвозденим грчким јармом, да размишљају о својим погрешкама. Бугари су, исцрпени и уморени силним ратовањем, још по гдекојом буном показивали знаке живота. Првенство у јунаштву и одликовању, племенит задатак ослобођења испод новога византијског јарма чекао је као златна јабука онога ко ће га домашити и крепку руку на њ пружити. Тада се почиње из Зете нов покушај. Знаменити краљ Доброслав (Стефан Војислав) подиже у год. 1040 устанак на Грке, и ослобођава Приморје и околне горске српске пределе. Њега наследе краљеви Михаља (1044—1079), Радослав и Бодин (1074—1100). За њихове владе Српство је било у кругу византијске царевине једино југословенско племе, које је држало стег независности и стајало у супротности с Грцима. За то је држава српска тада први пут

(колико је нама познато) пошла путем експансије и понела слободу и народну државу суседним племенима. За то је још један пут и у овај мах, ради показане експансивне политике, веома живо дошло на дневни ред питање о средишту српске политичке радње. Средиште у тај мах бејаше Зета, Скадар, и с тога је и грчко нападање ишло од Драча и из драчке области. Међу тим већ се власт српских краљева из Зете машала и Расе, и Бодин у један мах покушаваше, да се начини владаоцем Бугара, који и тада чињаху још једнако несрећне покушаје за своје ослобођење. Морало је доћи време већ да се упореде и измере изгледи средишта у стешњеној Зети — и Раси, богатој изгледима на све стране. То је иставило на видик Расу. Напред је већ говорено о Вуканову ратовању по Косову, Врањи, Пологу и око Шарпланине. То су први већи ратови око раширења српске државе, за које зна историја.

Др. Фр. Рачки, који је у Radu akad. jugoslov. XXXI описивао време поменутих краљева овако црта тај историјски моменат. „Вишегодишње ратовање није на међах драчке области битно успијевало ни за једну ни за другу странку (т. ј. ни за Грке ни за Србе). Нит' Ивану (војводи драчком) пође за руком дочепати се Скадра и сатјерати Будина одавле у растргане зетске планине, ни Будину раширити зетске границе дубље у драчку, толиком силом заштићену област. Ондје су границе остале у Задрињу скоро непомичне. Одатле се збило, да се бојиште пренесло овкрај Скадра у подручје бијелога Дрина и притока Мораве, да су ближе теме царевине нападане са Раше и да рашки жупан Влкан ступа на позориште. Овдје се Будин надао већему успјеху, а као да се могао на Влкана и његову ратоборност наслонити“.

Велика је, дакле, била политична мисао Бодинова, и сведочи о јаком државничком таленту и мишљењу тога човека, кад је средиште српске акције пренео из приморја на исток у Рашу. Границе су српске у приморју остале непомичне готово течајем целог средњега века. То показује колико се поље радње отворало из једнога приморског средишта. А какав контраст, кад погледамо шта је учињено из Расе?! Границе су у брзо размакнуте и на југ и на исток и на север. Држава је постала моћна, ударила је неизгладљиве темеље једном већем народном опстанку, једној култури, створила је државну и народну традицију јединства као аманет за нас, тако позне потомке.

Бодин и његов сурадник Вукан, знаменити претходник а по свој прилици и неки ближи род Немањи, први су с јасном свешћу обележили овај правац своме народу. Они су срећно нашли место, са кога се може непромашно хитнути у напредак живот народни; они су погодили велику једну мисао, удесну, да се на њој развије један народни опстанак. Тим је у српској историји престало време тумарања и неодлучног колебања међу мислима и правцима. Те за то бих ја с овога гледишта стару српску историју разделио на два главна дела: на време неодлучних покушаја, и на време утврђивања српскога државнога средишта у Раси. Ово друго време ваљало би почињати с радњом Бодиновом и Вукановом а завршивати с Немањином.

На основу те погођене мисли, тога нађеног основа, Немања је извршио своје велико дело, потпомогнут срећним политичким приликама онога времена. Јер борбе Латина крсташа против Византије, које су, на послетку, уништиле и за свагда ослабиле византијско царство у Јевропи, биле су главни узрок, што се Немањино дело онако срећно развило и утврдило.

И наша је, дакле, историја својим целокупним развитком обележила једно средиште, иставила једну област, из које полазећи наш је народни живот развио најсјајнија своја дела. То је област старе Рашке. Није, дакле, она залуду идентификована са Србијом, нити је она бадава старим писцима Србија par excellence, те представник свију осталих српских земаља.

ГРАЂА ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ

(СА 6 ЦРТЕЖА).

ИЗРАДИО

ЈОВАН МИШКОВИЋ,

ЂЕНЕРАЛШТ. ОФИЦИР, РЕДОВНИ ЧЛАН СРП. УЧ. ДРУШТВА.

Приступ.

„Сваки је народ славан који имаде славних дела. Али поред свију славних дела, народ може бити без славе, ако му дела остану незнана. С тога је увек нужно, да се та славна дела искупе и побележе, да се мету у историју, као чуварку народног живота, па да их потомство зна, знајући уважава и поштује, уважавајући и поштујући подражава. Велики су утицаји на потомство од таквих спомена, и народ се увек с' достојанством понаша у свету, с карактером влада у животу с јунаштвом улази у посао“ Тако вели на једном месту наш познати војни писац г. Драгашевић[1]. —

Да, дакле, сазнамо дела наших предака; да их поштујемо и подражавамо им; да се њима дичимо и поносимо; да нас њихова дела челиче и издижу; да имамо чиме окитити нашу историју и изаћи напоредо пред Европу и остали образовани свет; да покажемо да и Србија има својих Леонида, својих Темистокла.......; — ето, то су побуде, које су ме

[1] Војин за 1869 годину, број 14, стр. 209.

вавек при оваквоме раду руководиле; то је сврха којој сам и овај незнатни рад мој наменијо; то је цел, коју сам и у овој прилици имао, када сам и ове белешке, прибирао и бележио.

Наша је историја још неосветљена, па и најновија, за коју до скора имадосмо толико живих сведока, од којих се могадосмо сами лично о збившим се догађајима, у нашој крвавој отачбини, уверити. Доста је побележено, али је много више отишло, са тим борцима за слободу, у ладни гроб, да за навек остане тајна њиховим потомцима, за које они своју драгоцену крв тако обилато лише. Него, и поред тога, општа је историја опет бар штогод рађена и израђена, док поље наше ратне историје до данас још ни дарнуто није. Ал није ни чудо! У нашој војничкој литератури има врло млого необрађених пôљâ, па зашто да и ово не буде. Ваљда неће и то дуго још трајати: радника све више, потребе све веће, пажња све боља; да ће ваљда Бог, да и то једном буде. Ваљда ће се наћи који од бојних потомака Вељкових, Курсулиних, Рајићевих, Синђелићевих,... који ће њихова дела у потпуности и са правом оценом на видело изнети. Нека, дакле, и ове моје белешке иду у прилог томе будућем раду; а ако ми буде могућно, гледа ћу да довршим и дело: „Српска војска од 1804 до 1815", на коме поодавна радим, и којим би се млоге радње наших дедова изнеле на видик, те да и ми сви знамо, колко толико: како су се борили и на који су нам начин извојевали ову драгоцëну слободу.

Целу ову збирку ја сам поделио у два дëла: први из јагодинског, а други из осталих крајева Србије покупљени материјал.

Тако:

---

[1] Овај је чланак рађен 1875 године.

ДЕО ПРВИ.

—

ИЗ ЈАГОДИНСКОГ ОКРУГА.

Ја сам у јагодинском округу, по службеном послу, само годину дана провео, и за ово време, као и у рудничком округу, ван дужноснога рада, употребио сам сваку прилику, у којој се је ма шта о нашим старима сазнати и побележити могло. Цео овај прибрани материјал ја сам распоредио у три групе: знатне војничке личности, бојишта и историјска писма, у ком ћу реду овде и изложити све што сам до сада о томе крају сазнати могао.

I.

Знатне војничке личности.

Од знатнијих војничких личности, у времену 1804 до 1815 године, у колико сам ја сазнати могао, у јагодинском округу[1], били су следећи:

---

[1] У ову периоду времена истина не долази, али ваља знати, да је из овог округа родом био и чувени

Коча Петровић.

Он је рођен у селу Пањевцу, среза беличког, које одстоји $^3/_4$ сата од вароши Јагодине. Родио се од прилике у почетку друге половине XVIII века. Имао је још два старија брата.

Коча је био човек великог узраста, црне косе и очију, великог носа и црних а густих обрва, уопште: леп човек. У народу се прича о њему, да је у млађаним годинама слабо марио за сеоски рад.

1. Милоје Теодоровић.

Родом је из Црнче[1], среза беличког, округа јагодинског. По натпису, који му је на надгробној плочи, родио се је

Био је и иначе имућан човек, а кад се оженио са кћери најбогатијег човека у Пањевцу, — онда је постао први газда у свој околини. Занимао се куповином свиња, и тако тргујући прелазио је често из Србије у Аустрију.

Пошто се упозна са тамошњим Србима и кад увиде да је тамо слободније и угодније живити него у Србији, настани се са својом браћом у Ковину.

Кад је у Аустрију пошао, — његова жена сигурно није хтела за њим тамо ићи, и зато јој он дâ одобрење да се у Пањевцу преуда.

Кад је прилично имаће тамо стекао, врати се после неколико година у Пањевац на једном големом коњу (»бујину« причају сељани).

После свога повратка у Србију водио је неколико година четничко ратовање с Турцима, и у целој околини задао им је био велики страх. Кад Аустрија објави рат Турској 1788 год., он са својом четом пристане уз аустријску војску и наскоро добије чин капетана. У свима овим борбама имао је Коча уза се исто тако храбра и верна друга из Пањевца, који је с њим започео и заједно завршили ову крваву борбу на коњу; али на жалост овоме његовом јуначном другу нико имена незна.

Кад је аустријска војска почела да одступа из Србије, онда и Коча са својим четицама почне уступати надмоћнијој сили. Негде близу Дунава одупре се силној турској војсци, јер га паша — командант турски — позиваше да се огледају. Његово јуначко срце није му могло дозволити да душманину не стане на мегдан; али ово велико поуздање и срчаност дође му тада и главе. У крвавој и неравној борби изгинуше сви његови јунаци, а њега и његовог друга са још 60 четника ухватише Турци живе. Можда би Коча могао и да изнесе главу, али му је сејиз коња Турцима издао. Како Кочу, тако и све његове другове Турци набију живе на коље: 30 с једне, а тридесет с друге стране, а Кочу и његовог побратима пред свима. Кочи су у руке дали били пресуду, на којој су биле исписане корсем све његове кривице, — што се борио за слободу своје браће. Коча је на коцу живио четири мученичка дана, а тада је своју јуначку душу испустио.

Нека му је вечна слава и спомен међу нама!

[1] У селу Црнчи има неко језерце, на које су силазиле некада из планине млоге срне, те пиле воду; а било их је тако млого, да су их и жене тукле. Од срне постала је »Срнча«, а касније и »Црнча«, тако прича старац од 80 г. Иван Живановић, из Црнче.

1762, а умро 1832 године. Кад је устанак на дахије почет, имао је 28 год., дакле је онда у најбољем цвету и снаги био.

Он је најпре живио у Деоници, на по сата испод Црнче, где је имао и кућу, добро озидану, на којој је и топ био, из кога се је опалило, кад се је народ, због какве хитне потребе, требао на брзу руку да искупља. Кад су му Турци ту кућу разрушили, он се преселио у Црнчу, под Црни врх, јер је склонитије место, и ту нову кућу озидао.

Опис лични. Милоје је био: висок човек, плећаст, глават. Имао је веђе и бркове велике; црномањасте боје. Био је крупна гласа и имао повећи трбу. Кажу да је био тежак око 100 ока. Носио је ћурак и чакшире везене: добре коње увек јашио. На коњу је имао кубуре, а о бедрима криву димискију, која је и сад у рукама његовог унука Аце.

У време Карађорђево био је Милоје кнез а затим војвода левачки. Али у критичном времену он је највише вршио војну службу као главни војвода на источној граници, у Гургусовцу (Књажевцу) и Зајечару, као што ћемо мало ниже видети. Кажу да је имао под својом командом 3—4000 војника.

Од војничких послова ево у главном шта му је налагано да изврши, из чега ће се моћи извести, шта је он у оно време вредио, и какву је улогу тада играо.

Коча кад је погинуо било му је 33 до 34 године.

Од његове фамилије данас у Пањевцу никога нема.

Неким Пањевчанима 1853 год. говорио је неки човек из Ковина о Кочи као о своме стрицу, и том приликом причао им је многе ствари, као: положај места где је Кочина кућа, где му је бунар и остало имаће било. Напомињао као да се покућанство и новци Кочини налазе у његовом бунару. А напослетку узвикнуо би: хеј, мој стриц Коча, диван ли то јунак беше! Било би интересно распитати за овог његовог синовца, ако у истини где постоји.

Ово нека је допуна описа Кочиног у »Кнежевини Србији« стр. 194. За ове белешке има се захвати г. Димитрију Цветковићу, свештенику јагодинском.

№ 779[1]. Да са кнезом Јефтом, из Обрежа окр. јагод. што пре војску истера и потоњега човека у Гургусовац; дâ се добро чувају да их Турци не преваре, и да за свој живот нешаљу у Турке дирати ни харати; ако буде нужде да од Делиграда ишту.

№ 817, 1068, 1088 и 1103, да са кнезом Јевтом у Гургусовац што пре иду и да се утврђују.

№ 1275, 1276, 1280, 1281, 1283, да шанчеве направе и народ (женске и нејач) у планину уклоне и да се добро чувају; а шанац у Зајечару да се не прави док не изиђе тамо г. Младен.

№ 1297 и 1326 о шанчевима у Зајечару и Вражогрнцу да остану како су; народ да склоне, а у шанчевима само нуждан број војске да оставе, а остало у бусије.

№ 1433, како ће да издржава војнике по стражама и оне који се у гомили находе: топџије и добошаре.

№ 1544, да се јапија за шанац у Јагодини одсече, па ће Господар или Јанићије доћи да „уштудирају“ како ће и на коју руку шанац градити, а сами нипошто ништа да незапочињу.

№ 1606, да оцече диреке за таван у џамији, где ће топови стајати, и тај таван да се начини и шанац у Јагодини, да што скорије може оправи, и да јави у које је доба.

№ 1645, да иде с војском у Гургусовац и да сву не затвара у град.

И т. д. и т. д.

Мисмо кратку садржину ово неколико званичних писама навели зато, да се види у неколико положај и значај Милојев у оно доба и какве је послове, као старешина, онда обављао. Са писмима пак, која сам у његовој архиви нашао

[1] Види: Извори за нову србску историју. I Дѣловодный протоколъ Кара-Ђорђа Петровића, од 1812 Маја 21 до 1813 Августа 5. Година 1848.

и која ће се на крају штампати, још боље ће се његова важност увидети и оценити.

Милоје је био код ђенерала Михајловића, у Кочиној Крајини, каплар фрајкорски, војевао је против Наполеона, ишао као посланик српски у Цариград, а умро као српски саветник, и сарањен код манастира Јошанице, у јагодинском округу, у авлији са јужне стране цркве. Ово види из натписа, који му на надгробној плочи изрезао његов син Јевта.

Гробни натпис налази се у делу г. М. Ђ. Милићевића „Кнежевина Србија“, стр. 196.

Испод написа стоји ова слика у рељефу (испупчена), за коју веле, да је у контури млого на њега налицала.

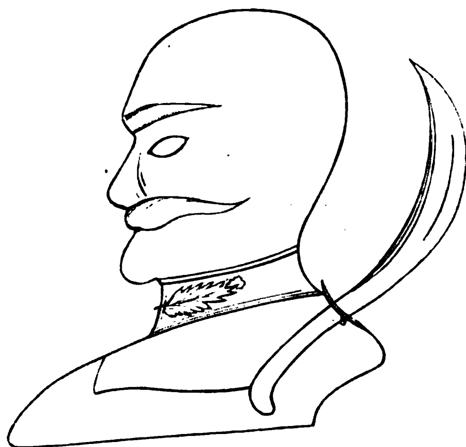

Милоје је ишао у Цариград као посланик 1815 год.[1]

[1] Пошто је кнез Милош учинио мир са Марашли-Али-пашом, и овога у Београд пропустио, за боље утврђење права народа српског, као посланици оду тада (1815) у Цариград: кнез Милоје Теодоровић и игуман никољског манастира Неофит, са писмима и проводницима марашлијиним. Види: »Жизнь и подвиги князя Милоша Обреновича верховнаго вожда и предводитеља народа сербскаго«. 1825. Санктпетербургъ.

2. Стеван Јаковљевић.

Стеван је био војвода левачки, родом из Белушића, среза левачког. Њега су Турци са осталим знатним личностима 1814 год. на коље у Београду набили, где је и душу мученичку испустио. Каквог је изгледа био нисам могао сазнати.

Са оцем била је доведена у ропство, у пашин конак у Београду, и ћер Стеванова, али ова улучи прилику и са ћерком војводе Дукића умакне из стиднога ропства, не давши да јој душман окаља образ и српско поштење[1]. Стеван је био побратим Карађорђев. За Стевана и његовог брата прича се: да су они могли, седавши са мајком својом у вече за вечеру, до зоре испити до аков вина, или једно „бурилце кријинскога коњска товара“, и сутра дан без икакве сметње своје послове и дужности вршити. (Историја Сербије од Симе Милутиновића, стр. 453).

3. Стеван Кара.

Кара је био војвода темнићски у време првога устанка и родом је из Варварина, среза темнићског.

Био је црномањаст, крупан, и виђен човек. Имао је више чела бео цвет у коси.

Погинуо је у Бањи алексиначкој пред битком код Варварина 1810 год. Погодио га Турчин из шишане у леви брк. Сарањен је код цркве у св. Роману, где је и капетан Жикић.

4. Кнез Јевта.

Јевта је родом из Обрежа, среза Темнићског. За време Карађорђево био је обор-кнез. Издануо је на кољу у Београду, са војводом Стеваном Јаковљевићем, као мученик за слободу српску.

---

[1] Србија и Русија, стр. 114, свеска 1.

5. Милета Радојковић.

Милета је родом из Катуна среза темнићског. За време првог устанка био је барјактар код кнеза Јевте, а после обор-кнез за време кнеза Милоша.

Милета је у време кнеза Милоша био знатан човек. По његовом имену прозван је неки устанак на концу 1834 и у почетку 1835 год. подигнут, којим се ишло на ограничење власти кнеза Милоша, а које се зове: „кнез Милетина буна“.[1]

Умро је као саветник, а има још живих потомака.

6. Илија Стреља.

Стреља је родом из Турске и у време првог устанка био је војвода лесковачки.[2] Живио је у Јасики. И он је био побратим Карађорђев.[3]

Био је веома крупан човек (висок и широк), имао је здраво велике зубе, бркове и нос; право страшило. Смеђе боје. Говорио је старосрпски.

Погинуо је у време кнеза Милоша, после Ђакове буне, у коју се био умешао (1825), па се после бојао Милоша и због тога отишао у ајдуке и погинуо (обешен на Мечки код Ражња, што је неке Србе и Грке на томе месту побио).

Имао је потомака, али су и ови изгинули, и сада никога од родбине нема.

7. Бошко, велики капетан.

Бошко Н. родом је из Падежа, среза темнићског; у време првог устанка, био је у своме крају „велики капетан“, што ће рећи ома после војводе.

---

[1] »Србија и Русија« стр. 270—277, свеска 2.

[2] Деловодный протоколъ Кара-Ђорђа Петровића, стр. 31, писмо № 776.

[3] Историја Сербіје С. Милутиновића Сарајлије.

Био је средњега раста, широких плећа, смеђ. Њега је куршум у уста био погодио, па је због тога после хрђаво говорио (шушкетао).

Умро је од природне смрти, код куће, у дубокој старости.

Њега је кнез Милош у другом устанку нудио да буде обор-кнез у томе крају, али је он то уступио Милети Радојковићу, изговарајући се, да за то није. Леп пример несебичног и несујетног карактера!

Има и сада унуке у истоме селу.

8. Капетан Гаја.

Гаја је родом из села Д. Штипља, среза беличког. Био је капетан војни у Делиграду.

То беше: висок, плећаст, велики бркова, црномањаст човек. Носио је ћурак, чизме и фес, поред другог оdела. Од оружја највише је сабљу пасао. Кад год се хтео Богу да моли, он је вавек по мало сабљу извадио, па онда молитву чинио, молећи се зар и за своје убојно оружје, да му победно буде.

Имао је 500 људи под командом. Погинуо је 1809 г. у Делиграду.

9. Јован Јаковљевић.

Јован је брат Стевана Јаковљевића војводе из Белушића (види бр. 2). Са њиме је на кољу душу испустио, веран брату и на самртном часу. Храбар је био као и брат му.

Био је у време Карађорђево буљукбаша, што је једно исто ко и капетан.

10. Трифун, буљукбаша.

Био је родом из Бели вода среза темнићског; здраво леп и виђен човек. Умро је од природне смрти.

11. Стојан Брка.

Он је био обор-кнез у време Карађорђево. Сарањен је код цркве Својновске која св. Николу слави. Стојан је дао свога сина Симу у залогу Турцима, да се Срби неђеду више бунити[1].

12. Никола Мандрда.

Мандрда је родом из Дедине Баре (код Грделице) у Турској. Боравио је у Мајуру (срез белички), а са кућом стално је живио у Пајковцу (срез темнићски).

Био је више јунак, мегданџија, и хајдучки арамбаша но какви старешина.

Л и ч н и о п и с. Био је смеђ (рус), врло широк и висок човек; имао је дебеле руке и ноге. Умерених бркова; оштра погледа. У говору је старосрпски наглашавао. Носио је доламу од сукна, чакшире и фес. Од оружја: крив јатаган, без ушију, дугачак; крџалнику, 2 пиштоља шиљаста, арнаутска. Слабо је кад на коњу био. Због климавог хода прозвао га је кнез Милош „мандрда“.

У време устанка кнеза Милоша на Турке 1815 год., Турци из Ћуприје чују да се у планини Јуору налази збег од нејачи и жена, па пођу да га поробе. Тада Мандрда са неколико десетина другâ, заузме бусију код Попове Баре, испод планине, а између Трешњевице и Сињега вира. Турци дођу са 2 стране: једни од планине, а други уз косу; али их Мандрда из бусије сложно и изненадно нападне и тако их потуче, да су безобзирце бегали,

---

[1] Тако прича Тома Нешковић, старац из Својинова, који има 80 год., а када је то било, незна. Он каже да су се црква Својновска и манастир Љубостиња у исто време градили, па их у томе затекла битка Косовска, те су остале недовршене, па после Љубостињу доврши царица Милица, а Својновску тек, ту скоро, оправише је сељани села Својнова.

и млоги се у бари код Дебелог дрвета (у Сињем виру) подавили, и једва ако је гласник утекао у Ћуприју, да каже како је у збегу било. Ту се и Мандрда у леву ногу, из пушке ранио. У ово време имао је око 45 година.

После неког времена Мандрда пређе у Турску да живи, што је неког човека у Пајковцу убио, па код крушевачког бега постане сердар, те је гонио хајдуке. Али Мандрда је и овде прави Србин остао и у свакој прилици Турке мрзио и светио им се. Због тога изгуби службу и оде својој родбини, где га убије његов зет, коме су Турци платили да ово учини, јер га нису могли гледати очима.

Имао је још два јуначна брата.

II.

Бојишта.

Од бојишта, на којима се, за време наших устанака на душмане, српска крв пролевала, најзнатнија су у јагодинском округу ова:

1. Бој и положај код Јасике.

(види кроки).

Овај бој догодио се по г. Милићевићу[1] 26 Августа; а ја држим да је био или последњег дана месеца Августа, или првих дана месеца Септембра; јер Турци су одма за Србима са Јасике на Варварин отишли и на скоро борбу отпочели; а битка на Варварину била је 6 Септембра 1810 године.

Срби, којима је и граф Орурк са Русима и Ајдук-Вељком у помоћ дошао био, били су у одбрани, а Турци долазећи од Крушевца, нападали су.

---

[1] Кнежевина Србија, стр. 201.

Срби и Руси овако су положај заузели били: код Јасичке цркве у *А* (види план) подигнут је био један мали редут (затворени шанац). У њему су били Срби и Руси, као и по брду око њега. Ту су се налазили Карађорђе и Орурк.

Код *В*, у потоку Оцинцу, били су руски улани сакривени са 3 топа.

На брду Јагодњаку, код *Д*, били су сами Срби.

Осем овога били су Срби подигли један затворени шанац' више утока Расине, а у подини брда Нерезине, баш код утока Штубељског потока у Мораву. И овај је шанац био поседнут Србима, али га Турци тога дана нису нападали.

Турци су долазили од Крушевца, у ширини од Гарског брода на Морави, код *Б*, па до спрам Јагодњака. Вода на Морави била је мала, па су хатлије свуда могли да прегазе.

Прво навале на шанац код цркве и на улане, јер је ту главна сила била. После дуге борбе потисну Турци Србе и Русе у брда на више, преко Ерске ливаде, а то буде узрок те и Срби са Јагодњака одступе истог вечера.

Тада се Турци врате преко Мораве, а Срби оставши у брду, врате се, и заузму свој стари положај.

Сутра дан дигне се сестрић Орурков са неколико Руса у чаркање, па се код Јагодњака сусретне са неким Турцима који су у пљачку изашли били. У овом сукобу погине сестрић Орурков и још један Рус, и ту их у гробљу јасичком сарање. Да ли Јасичани пале који пут свећу тој нашој браћи, који су дошли чак са ладног севера да нам помогну? Бар су толику жртву и спомен заслужили!

Због овога несрећног случаја гроф Орурк се ожалости и рекао је кажу, тада Карађорђу: „Црни Ђорђе, што си ме довео у ове клисуре да гинем, дај поље“. Онда му Кара-

' По овоме шанцу, сада се и цело село, које је ту насељено, зове »Шанац«.

ђорђе каже за варваринско поље, куда одма сутра дан и Руси и Срби отиду и почну се утврђивати, а Орурк, веле, пише Рушид-паши, да му на мегдан дође у варваринско поље.

За време борбе на Јасици, неки Пала главни српски топција, тако је ваљано гађао, да је једанпут нанишанио два Турчина, на белим атовима, који су с коња један другом на Багдали ватру додавали, па кад је топ брзак опалио, обојим коњима главе је одкинуо. Даљина је била на 2000 корака.

Тада су војници сами рану носили и то брашно, а ако је кућа близу била, тада се и сва рана од кућа на коњу доносила. За ношење ране из свакога села одређено је било по неколико коња (комора). Кад није велика нужда била, онда су сви за оружје способни задругари, редом долазили да војну службу врше[1].

2. Положај и битка на Варварину 1810 год.

(види цртеж 2).

Неки кажу,[2] да су опкопи у Варварину подигнути на заповест грофа Орурка 1810 године, када се је и онај крвави бој ту био. Али мени су ондашњи старци причали, да је темељ варваринском логору ударен још 1807 године, по раније смишљеном и са свим умесном плану, за одбрану Србије. Почео га је копати Кара-Ђорђе. И зајиста, има смисла, да је варварински утврђени логор, био за западну Мораву око, што је Делиград за источну (Бинча) Мораву био; или да у случају обиласка Делиграда, стане на пут даљем продирању у земљу, као што се ове године и догодило. Ћуприја ја била централни

[1] Све ми је ово причао чича Сима Ђорговић, старац из Јасике 1874 г. Њему је тада било око 70 год. Здрав и разборит човек. Он, истина лично није учествовао у тим борбама, јер је био мали, али су му то причали очевидци, па он само казује њихно причање.

[2] Милићевић »Кнежевина Србија« стр. 201.

утврђени логор, за главну Мораву, као последња одбрана источне половине Србије.

Ово је потребно било да се унапред каже, те да се постанак ове важне војничке тачке не приписује у заслугу брату Русу, него Србину, као што и јесте у истини било. Можда су утврђења варваринска 1810 год. на заповест Орурка нешто проширена, дотерана и ојачана; али ту су већ постојала српска утврђења већ од пре 3 године.

Како било да било, тек Руси и Срби са Јасике дођу у варваринско поље и поседну ова утврђења. Она су се састојала из:

1. Великог бастијонираног утврђења *А*, леђа су му наслоњена била на ивицу обале главне Мораве, а бастијони окренути су пољу и на њему образовали унакрсну ватру, јер је с те стране напад и долазио. То је утврђење у главном петострани неправилни редут. Код *a*, на западној страни, налази се правилни бастијон, а у лево, код *b*, полубастион. Бастион је могао бити за 2 топа, а полубастион за један. Иза бастијона, код *a*, био је барутни магацин. Дужине страна појединих биле су:

Северна страна десно од бастијона *a* .	195	корака
Страна која је оба бастијона везала . .	170	„
Јужна страна лево од бастијона *b* . .	215	„
Кратка страна што је везивала са обалом	60	„
Обалска страна извијугана	335	„
Свега	975	корака

На северној, средњој и јужној страни били су браници, т. ј. рупе, управно на грудобран ископане, у којима су се заклањали 10—15 војника од пушчане и топовске ватре. Дакле, у место садањих траверзи, ископане су рупе.

Ров је био дубок више од хвата, а грудобран је био висок скоро 2 хвата. Бедем је био дебео 1 хват.

Код топова су биле корпе, а иначе грудобран је био обложен лесама; једна с поља а друга изнутра. У унутрашњем нагибу биле су још и корпе (кошеви) са отворима (мазгалама).

У рову и на ескарпи и на контрескарпи биле су бркљаче. Око целог утврђења биле су курјачке рупе, а ван њих, колико се каменом добацити може, оштро коље.

О свему овоме види цртеж 2.

2. Неправилни многострани редут *Г*, који је помоћу стране *ж*, везан са главним утврђењем. Једном страном наслањао се као и оно на ивицу обале главне Мораве. А да би се простор од Мораве, до ивице обалске ставио под ватру, пружена је са овог утврђења до Мораве права пруга *е*. Две предње стране фланкирају јужну страну главног утврђења.

Цела периферија овог утврђења износи 307 корака.

3. Неправилни четвороугаони редут *В*, у лево од горњег утврђења, и мало од њега одвојен. Две стране окренуте су Морави, а друге две стране са јужном страном главног утврђења, образују унакрсну ватру, пред утврђењем *Г*. Лева страна од задњих ставља под ватру брод на Морави.

Дужина целе ватрене линије овог утврђења износи 189 корака.

4. Неправилни четвороугаони редут *Б*, на левом крилу. Везан је са редутом *В*, помоћу једне праве пруге од 25 корака дужине, која уздуж брише једну јаругу, што је у нагибу обале усечена.

Ово је утврђење после главног најважније. Дужина његове ватрене пруге има 238 корака.

На страни, која је окренута Морави, и која је корито Мораве, и брод под ватру стављала, биле су корпе (кошеви) ударени по ивици. Десно и лево, код *в* и *г* били су излази. У рову биле су бркљаче. Једна (десна) страна овог утвр-

ђења, фланкирала је уздуж оба утврђења *В* и *Г*; а предња страна са јужном страном главног утврђења образовала је унакрсну ватру пред фронтом она друга два шанца.

Са источног угла спуштена је такође једна страна *д* до Мораве, те и на овом крају стављен нагиб обале под ватру.

Из овога се види, да су се сва ова утврђења међусобно фланкирала и унакрсну ватру образовала; али је напад претстављан могућан и од Мораве, чим су се на тој страни подизали грудобрани, и то доста јаки, особито код утврђења *А* и *Б*. За тај случај подигнуте су праве пруге *д* и *е*; а највећа је пажња обраћена на брод; он је под унакрсну ватру стављен. Ово је наравно врло умесно. Осем тога и Морава је била препона, која је олакшавала одбрану на тој страни. Ивица обале долинске има висину од 2 хвата, а нагиб јој је 45°. Дно долине између Мораве и нагиба било је обрасло густим врбљаком, а кажу да је било и десно и лево од логора шуме, па су начињене засеке.

Све предње и побочне стране имале су ровове; а задње стране, оне, које су биле на ивице обале моравске долине, нису имале, јер је сам оцек ову службу вршио.

Уопште, из форме, положаја и размештаја свију ових утврђења, види се, да је овај ра̂д руководио здрав разум, поуздано око и велико искуство, а не сама теорија и научењаштво. Форма утврђењима није давата по каквој аустријској фортификацији, него како је терен заповедао.

То је црта, којом се одликују сва утврђења подигнута у овом времену од 1804—1815 год. Види се, да су са овим пословима руковали даровити практичари, природни фортификатори, а не високоумни школастици, надувени теоретичари. О, кад би Бог дао, да млади научени потомци приме фортификациони правац, који су им њихови истина прости, али даровити и искусни претци обележили! Колико би мање зноја и жртава њихов рад коштао!

Иза редута *Б* састају се обе Мораве: лева (западна) и десна (крива) Морава, и после у северном правцу тече главна Морава, иза утврђења на 60—100 корака.

Лево од редута *Б*, улази у долину поточак (удоље, валог) Коњуар, који из Товарњаче долази, и ту упада у западну Мораву. У Коњуару били су Руси.

И тако дужина ватрене линије свију утврђења била је:

Главни редут *А*	375 корака
Редут *Г*	307 „
„ *В*	189 „
„ *Б*	239 „
Осталих делова.	110 „
Свију утврђења	1520 корака

Да се за посаду узме на сваки текући корак ватрене линије само по један човек, што је најнужније. онда би за одбрану свију ових утврђења требало бар 1520 људи. Ако се по 2 човека на корак ватрене линије рачуна, нужно је за њиову посаду 3040 људи. Ако се још и нешто резерве узме онда је у средњу руку потребно за добру непоследну одбрану ових утврђења 4—5000 људи.

Из самог овог види се, да оволика и овако добро постројена и уређена утврђења, нису могла бити подигнута само за неколико дана, као што неки мисле, него је темељ главном утврђењу одавна ударен, због стратигијске важности ове тачке, која није могла да се измакне из очију генија вождовог. Ово је дакле чисто српски утврђени логор. Остали дометци и поправке могле су се врло лако и вероватно учинити пред битку Варваринску 1810 год.

Као што напоменух, Срби и Руси са Јасике дођу у Варварин, где је већ нешто Срба било у шанчевима, и овако се распореде:

Срби поседну сва утврђења. Руси заузму положај у удољу звано **Коњуар**, северо-западно, ван утврђења, на 2000 корака пред њима, код тачке *Е*. Пешадија построји каре и у њих мете топове, а у средини између обе каре постројени су били улани у развијеном фронту. Кажу, да је у руским карама било и Срба. У оба бастиона главног утврђења *А*, као и у редуту *Б*, био је по један топ. Ајдук Вељко са својим коњаницима беше на левом крилу, чувајући брод, код *Д*.

Руса је било 2000 војника и 4—6 топова.

Срба је било 4000 војника и 4—6 топова.

Од српских војвода били су: Карађорђе, Вељко, Младен, Милан Обреновић и Станоје. Руски командант био је гроф Орурк.

Турски везир Мехмед-Рушид-паша, са шест паша и 40.000 војника[1], од којих било је врло много атлија, дође до Бошњана и Глоговца, и у Маскарском пољу стани се и построји логор.

Можда је пре главне битке било више чаркања између српских и турских мегданџија, и ваљда је у том времену спреме и тишине делио мегдан и чувени јунак Јова Курсула, али се неприча, да је тада на Варварину две борбе било, као што г. Милићевић наводи.[2].

---

[1] Пок. Петар Радовановић каже у делу »Војне Срба с Турцима« стр. стр. 32, да су **Руси** имали 6000 војника и 6 топова; **Срби** 12.000 војника и 3 топа; а Турци 70.000 војника. Али биће да су ове цифре претеране.

Пред напад на Србе сазвао је Рушид-паша старјешине своје војске, па им рекао: »Све кажете да Србин песмије у поље, него се крије по шуми или се по брдима закопава у земљу као свиња; сад ето поља, а ето Србина; сад да видимо ко царев хлеб једе!« (»Правитељствујушћи совјет сербски« од В. Ст. Караџића стр. 43. Што Вук наводи даље, као да Турци нису хтели више нападати из неких разлога, корсем, да узалуд не гину, то неможе да стоји, него, просто, они су вештом тактиком и јуначким држањем Руса и Срба растројени били, и с тога су просто **побегли**.

[2] »Кнежевина. Србија« стр. 201.

6. Септембра[1] ударе Турци са свом силом на Русе и Србе. Хатлије су били прекрилили сво поље варваринско од западне Мораве, па около на Белу Цркву, до главне Мораве, тако да је за одступање пут само преко Мораве остао. Турци су мислили, да све Русе и Србе или живе похватају, или их у Морави подаве.

Кад је граф Орурк видео толику силу турску, он се као мало забринуо и зачуђено рекао Карађорђу: „Што ми Црни Ђорђе не каже да има толико Турок, па би још Москаља довео“.

Турци се у нападу свом упуте управо на Русе, као што и јесу први били напред, на удару. Руси онако постројени прилегну у дољу, да не буду примећени, а коњаници били су сишли с коња[2]. Граф Орурк заповедио је да нико не пуца, док неда знак. Кад су турски коњаници тако близу дошли били, да су из пиштоља у кару почели да пуцају, онда Орурк да̂ знак: каре се отворе, а из њих оспу топови картач на густе гомиле Турака; а у исто време и руски и српски пешаци проспу плотунску ватру. Како су Турци на доброи дохвату били, ниједан метак није отишао на празно. Турци попадају на све стране као леса. Сад се да знак коњици, те јурне на онако прорешетане, у неред доведене и забуњене Турке. Отпор је био никакав, и све окрену леђа и што је год који могао, поче сваки на своју руку да бега. И ако су били савршено растројени, Орурк није дао коњици да их гони, јер турске коњице било је тако млого, да је српско-руска ишчезавала према њој.

---

[1] Милићевић каже 6 Септембра, а пок. Петар Радовановић (»Војне Срба с Турцима« стр. 331, каже 30 Августа. Мислим да ће ово бити дан битке Јасичке.

[2] Неки наводе шта више, да су коњи били раседлани, и да је тек онда заповеђено да се седла. Може бити ово тек тако ако су Турци изненада навалили. За грофа Орурка, прича се, да је био без панталона и са голом сабљом у руци командовао је својим војницима.

Турци се нигде не зауставе, него побегну сваки за свој рачун преко Бошњана и Шанца на Јасику Крушевац и Суповац, а неки и на Сталаћ. Кажу, да су неке гонили до Ражња. Да је тада у теснацу Моравском, између шанца и Мрзенице, начинило заседу ма и најмање оделење, као што је 1806 после Мишарске битке, на Китогу било, мало би се Турака у своју постојбину повратило, тако су ужасно поражени били.

Срби су тада мало барута имали и после свршене битке у шанцу имали су још по само један фишек.

У тој битки, прича се, да је погинуо само један Рус, и 5 Срба. Чисто невероватно! Турака пак, ни броја се незна. Ова је битка сасвим упропастила целу Хуршидову, онако бесну и страшну војску.

Хвала браћи Русима на овој помоћи! Ово им никада заборавити не можемо. Њихова помоћ ослободила нас је једне ужасне погибије и невоље. Нека им је хвала докле траје света и века!

У овој битки још погинуо је од Срба Јован—Сава, кнез Суводолски, старац, али јунак[1]. Ранио се пак Ајдук-Вељко[2].

За време борбе, Турци су били код Маскара наместили један топ, те тукли ове наше у шанцу. Топције, који су били у полубастијону *b*, из свога топа заглаве и сломију (демонтирају) онај турски топ, и тако он није више дејствовао за сво време ове битке.

Податке за ову битку и положај причали су ми: Крста Станковић, од 70 год. и Крста Стојаловић, од 75 год., оба из Варварина; и Јеремија Симоновић, из Бошњана, који је тада имао 75 година[3].

[1] »Списак војени старешина«, од Томе Милиновића стр. 16.

[2] »Кнежевина Србија« стр. 201.

[3] Белешке су чињене 1874 год.

Варварински је логор ¼ сата југоисточно од села Варварина (Беле Цркве) и среске канцеларије, и по својој улоги коју је на ратној српској позорници одиграо, и по својој конструкцији и положају, заузимље друго место, одма после Делиграда, и заслужује, да сваки Србин, који кроз Темнић путује, сврати и да види оно место својим очима, где се некада решавала судбина Србије, и опстанак српског народа. А колико ли је то нужно и потребно за сваког српског интелигентног официра!

Код малог логора *Б*, има једно гробље од 20—30 гробова. Натписи на некима од ових гробова ово су:

1. **іс хс ни ка | ѕде поүи | ваєтъ ра ба бжи | а госпава ѹспєва | лєто сєдмо тн | сѹно ҂сѯѕ | мсєца | дєкємрї | а кд днъ.**

2. На њему пише да у том гробу почива јеромонах Данило **лєто ҂ѕсо.**

3. На трећем белегу стоји само **іс хс ни ка.** Да то откуд не буде-гроб тога брата Руса, што је за нас на томе месту, свој живот жртвовао.

Нека и ови натписи иду поред описа битке варваринске, кад се и тако поред логора налазе; а и гробови и логор претстављају стара, минула времена. Нека су и на хартији заједно, кад их је промисао божији у природи саједињо.

III.

Стара писма.

(ИЗ АРХИВЕ ВОЈВОДЕ ЛЕВАЧКОГ МИЛОЈА ТЕОДОРОВИЋА, ИЗ ЦРНЧЕ).

А. ПИСМА ОПШТЕ ВРЕДНОСТИ.

1.

Од верховне власти кнеза Милоша и высокославне канцеларије Народа Сербскога Протојереем, свјашченству, старјешинам и Народу сербском, поздравље!

Љубезна братіе Народе Сербски! Вами е свима познато од мала до велика, бивше страдание и несносно Иго Сулејман паше и његових млађих. Помените се од неколико година до сада по даљним земљама разпродавања жена и дјеце наше и велике туге разстављања сина од милога оца, ћер од сладке матере. Време е веће дошло да се крв браће наше непролива, време е да се већ стишамо, време е, да матере мирно дјецу у утробам носе, време е да их с миром у домовима својима раждају и воспитавају, и по закону нашему мирно жене и удају, које на сузе народа нашега всемогушчи Бог, великоможнога, непобједимога и свјетлога Султан Махмета сердце умилостивио е Народ наш, кои е на прошњу нашу показао силно свое помилование и послао нам честитог и великог везира Марашли Али-Пашу, кои ће нам в' мјесто Отца бити, и кои е показао великога цара милост као Отац на синове своe. Ви сте нас досад љепо послушали; зато љубезна браћо и паки послушајте гласа и заповјест управитеља вашие, кои смо с помощију Творца исходатајствовали код свјетлога и великог Султана слободу и рахатлук онакови што га и прадједови наши нису умјели желити, онакови с' коим ће Народ наш сербски задовољан бити. Сада су нам Царска врата отворена што су праотци наши желили видити, ми смо дочекали, и с коих врата царска милост истиче, за коју Сербски Народ Богу и Цару и оном честитом везиру дужан вјечно благодарити и његово име славити. — Зато вам препоручуемо послушајте Совјете наше, кое се ми печемо за благостојание ваше, више него за наш живот. Повинујте се наставленију нашему, кое ће служити великој срећи и благом животу Народа Сербскога. Помените се прошасте године страха и трепета бившег и онда ћете се знати новиновати Наставником своим и заповјестем нашим кое ми издаемо и издават будемо на одређене Старјешине и кнезове. Препоручујемо властем всјакаго чина, что

би су сваки настојали усовјетовати Народ по обстојателству и урежденију сему владати се, и що би Свјащченство Прокламацију (Објавленије) ову преписало и Народу сваки своме прочитао, што би Сербски Народ согласно утверждену са царством наредбу точно исполњавао. Перво Турцима за Судие опредјеленим да би дужну чест одавали, и ни учем горди непоказивали се. Оружие по чаршији неносити нити по Селима на какову Собету пушке небаца, равно и на зборовима код церкви и монастира. Оружие само они носити могу кои су у служби Народњеј, и онај сваки да бјел штапић носи за знак да е у служби Народњеј и тако ће слободно са оружіем одати моћи. Свак свое оружие да очисти и код свога дома остави, и свак свое дјело да предузме. Честитие цар учинио милостиву тишину что свак своим путем ићи може слободно и никога небојати се. Зато кои би се нашао преко ове наше издате заповјести вишеречене налоге преступити и Народну Срећу и благостојаније с непослушаніем своим убиати, онај ће горко наказан бити. Лопова и Ајдука недержати, штогод срећу Народњу убити може, то све препоручуемо свјащченству и властем, да Народ усовјетују по заповести владати се,, слободу и мир оваковим начином обдержавати. С коим остаемо у надежди, да ће сваки Сербски син радо исполњавати сматрајући на щастије садашње. Кое преко оволиких бједа и страданија у тишину мира довело нас е. Дано у Београду 9 Ноем. 1815.

МИЛОШ ОБРЕНОВИЧ
верховни кнез и правит. Нар.

Вуица Вуличевић

Петр Николаевич
молер

Јоанн Миокович
секрет. Н. С.

Адреса: Из високославне канцеларіе[1] Н. С. Благородному Господару Милоју Теодоровичу кнезу Нахіе Јагодинске, Свјашченству и прочим Старјешинам на прочитаніе.

незадержано. У Цернчу или гдје буде.

Приметба. Цело писмо као да је писао сам Петар Молер војвода, јер је његов потпис са целим рукописом у писму јако сличан, а зна се, да је Молер писмен био. Кнеза Милоша потписао је његов секретар Миоковић. Печата нема на писму, али је било запечаћено воском.

Писмо је на табаку и две стране (½ табака) сасвим испуњено писањем.

ъ и ь, ѣ, є, ю, я, ій, у опште стари правопис је у овом писму заступљен, које је у штампању измењено, ради олакшице. Место є (треће лице једн. глагола бити) свуда је е метуто. И х, други падеж множине, свуда је употребљаван. Сербски и щ, школа манастирска, такође је овде заступљена.

2.

Благородни кнеже и поглавицо нахіе с прочими кнезови и војводами здравствујте!

Ево врјеме доспје да и ми једанпут покажемо се људи и да Турци и проча царства до вјека немисле и неназивају нас хајдуцима, сад је време да се од свију порока и хуленија очистимо, која су до сада на нама била. Великоможни цар и честити везир нама све по вољи учинише, зато и ми

[1] То је та канцеларија, која је 1815 године устројена, и којој је за председника постављен Петар Николајевић Молер, некадашњи војвода зворнички. Ова је канцеларија имала наслов: »Високославна канцеларија народа српског«, или »Славна народна канцеларија«, или »Велика народна канцеларија«. Види »Србија и Русија«, свеска I, стр. 129.

смо дужни њима по вољи учинити и себе пред њима за пошчене људе објавити. Сваки старјешина у својој Нахији, нека готов буде верховног нашег Господара Милоша дочекати, кои с царско заповјести и везирском Буруntиом и нашим обшчисогласіем по свему пашалуку полази злочинце истребити и мир мед народом поставити. Зато зле људе да пофатате и да су готови и када к вама дојде да пред њега изведете и њему, кој за народ свој живот полаже, у руке предате. Кој кнез ову заповјест неисполни он ће в мјесто злочинца скупа са војводама живот свој изгубити.

Из канцеларіе Народа Сербскаго
У Београду 13 Ное. 1815.

Јоанн Миоковић
секретер н. с.

надзиратељ Сл. Канцел. Н. С.
Петр Николаевић
молер, с прочими.

Адреса: Из Б. Сл. канцеларие Н. С.
Благородному кнезу Милоју Теодоровићу
час пре. у Јагодину или гди буде.

3.

ПОЛНОМОШЧИЕ.

С коим даем полну власт Кнезовом Гјуки Филиповићу и Милоју Теодоровичу, да они у име мое свакога отметника на вјеру призвати и предати могу и кога год они на вјеру приме и опросте му равно и ја га примам и опрашчам му, за кое препоручуем Кнезовом и кметовом Нахіе Ваљевске Шабачке и Соколске да би ову двоицу у име мое свагди примили и них у потребним случаима послушали, и на заповјест

нихову готови били злочинце истражити, ватати и к предан позвати.

Дано у засједанију кнезовском, у Бјелграду 12 Маја 1817. год.

(М. П.) **МИЛОШ ОБРЕНОВИЧ**[1]
верхов. Княз и Прав. Н. Сербскаго.

4.

С произволением честитога свјетлога и великога везира Марашли Али-паше Урумели Валеси и Белиградн Муафези Покровитеља Сербскаго Народа.

По соборном опредјеленију и уговору за обшче благостојание и постојанство мира по свим Нахиама опредељујемо уредбу поставити, тако пошиљемо Господара кнеза Милоја Теодоровича да он са овим палогом по нахиам Јагодинској и Ћупријској проћи море, људе главне и кметове свакога среза поменутих Нахиа собрати, и свакои своє дјело заказати са согласием пак кметова свакои срезу кнеза избрати и таковаго нам имено објавити, кое му од високославне Канцеларие писмено потверждение ислати се буде; зато свим Старјешинам, Свјашченству, Кметовом и свему Народу препоручуемо да би с поменутим Господаром кнезом Милоем согласно о том радили, речене кнезове избрати и да га у свему што се обшчег благостојанија тиче послушали. Заповест пак за злочинце како нареди да послушате и истребите, равно и јемство један за другога учините, да злочинаца људи у напредак међу нама бити неће. Крјепости ради ово писание даемо поменутом Господару кнезу Милоју да га

[1] На печату стоји около: Милошъ Обреновичъ князь сербскій (славенска писмена) а унутра је грб српски.

сваки као од верховне власти опредјеленог комесара призна и послуша. Дано у Београду 1 Ноемвра 1815.

(Печат) **МИЛОШ ОБРЕНОВИЧ**
верховни књаз и правител Нар. Серб.
с прочима.

Приметба. Печат је у мастило умочен па ударен. На њему су неке гране, по врху човек поклопљен полумесецом, за крајеве који држи се рукама. Око њега стоје писмена **Ѳ** и **Л**, а доле испод гране **ІС** и **Ѡ**.

Б. ПИСМА АДМИНИСТРАТИВНА.

1.

Благородному Господару кнезу Милоју
наше поздравље!

Ваш рачун од трошкова учињени примилисмо и препозналисмо вам 4000 гроша; од коих одбилисмо 250 гроша, за воденицу коју сте купили и место дућанско, а на 3735 гроша шиљемо вам облигацију, коју ћемо вам исплатити, кад будемо могли. — Такођер вам знањујемо за Марка Васича, за коега смо разумели, да сте га испустили из магистрата; тако ми смо за добро нашли да га опет узмете у магистрат, ербо му е ту кућа и човек служи без плаће, а да узмете другог писара, неће вас ефтиние служити од 500 гроша. За кое се и ви промислите и гледајте; да дјела у магистрату порјадочно иду. — И одбили смо 15 гроша за тапију.

У Београду 15 Фебруари 1809.

Правителствујушчи Совјет Сербски.

Печата нема.

Адреса: Из правитељст. Совјета Сербског
Благородному Господару Милоју кнезу Јагодинском
№ 122. Где буде.

2.

СВИДЈЕТЕЛСТВО.

Да Милое Теодорович Сербијанац, јест от времена прешествија свога из Сербији т. ј. от 8 Ноемвриа 1813 до 4 Марта 1815 љета пребивао у Перњавору нашем и себе свагда у пристојном како шчо честному Терговцу приличествује, дјеланију обдержавао и себе смирением своим достојним учинио. Да ми ему ч҇тности његове ради ово свидјетелство вручити и свакој власти и обшчеству ч҇тнаго мужа препоручити непропушчамо. Дано у манастиру Фенеку 4 Марта 1815 год.

(Печат) **Мелети Никшић**
архим.

Приметба. Архимандрит Мелентије сам се својеручно потписао. Лево ударен печат у воску. На њему је црква са кулом и кубетом, ваљда слика манастира Фенека, а с једне и с друге стране цркве стоји по једна људска прилика. Изнад цркве стоји звезда и полумесец, а испод цркве број 1777, ваљда основање овог манастира. У наоколо је натпис печата, али није цео изишао, па се не може сав да прочита.

3.

Благородним Кнезовом Кметовом и свему народу Нахіе Јагодинске поздравље!

Јављамо свима и свакоме брату и хр҇тјанину, кои е рад на рахату да остане и сладки мир да ужива; како смо есап учинили од свега шчо честитом везиру и његовој тева-

бији и војски, која царски град чува и за наш мир овди стои, колико е арча досада било, и колико још от сад до Гјуђева дне бити хоће свега у захири и готовим парама шчо се давало буде; туј су музулане, одкупливање робова, посланици у Цариград, вилаетски служитељи, кои од плате живе и прочаја; и тако изнашло се при садашњој скупоћи, при расположенију на проче Нахіе долази на нахију вашу свега 54.481 грош и 26 пара да се одужимо и шчо у напредак до Гјурђева дне потребно буде прибавимо. Свак нек види, кои разабрати хоће, да из нахиа нашие ништа прибавити неможемо него све из Цесарие купуемо шчо е за Град потребно, зато сад тако велик порез ударитисмо морали; едно да се за сваке ситнице по нахиама неистражуе, и да су људи на миру, друго, да ми овди честитом везиру на вриеме потребна давати можемо. Сваки зна, да смо о миру радећи многи трошак учинили ал смо мир издјејствовали, робље сачували, опрошчење од честитог цара и рахатлук добили. Мислимо дакле, да се неће ниедном брату Сербину скупо учинити овај порез дати, макар да би и полак свога имања дао. Ово е сад потешко ер су млоги трошкови били, а у напредак све ће лагше бити и порез мањи бивати. Само сад ово сваки свесердно нека даде, да се ова оскудност потпомогне. — Помислите Браћо! данас е Брашно по 50 гроша 100 ока, пиринач 60 пара, а месо 20 пара, ечам и проче све е прескупо, а све се за паре куповати мора, најпосле сјено и дерва смо куповати морали. — Размислите какав је то трошак, све за паре купујући; тога ради препоручуемо свим за охотно давање, ако сте ради у миру и рахату заостати, а ово се све царској војски и везиру дае. Ово свим кнезовом и кметовом препоручуемо, да народу устмено јављају и препоручују и увјеравају, да е сада нуждно и скупо време и многи трошкови, и зашчо су ови трошкови учињени

да се људи извјесте и оно шчо на кога пада радо дае; ер прошасти порез едвае љетошње дугове исплатио.

Из канцеларије Народа Сербскаго у Бјелграду 19 Дек. 1815.

верховни кнез
и правител Н. С.
МИЛОШ ОБРЕНОВИЧ
с прочими.

(Печат)

Јоанн Миоковић
секретер Н. С.

Петар Молер
надзирател главне канц. србске
с прочими.

Приметба. Печат је исти који и на акту № 4, где се Милоју даје пуномоћије за јагодинску и ћупријску нахију. Писмо је писао секретар Миоковић, а Петар се сам потписао, и тамо је написао „србски“, у место „сербски“, као што је обично тада писано.

4.

По достовјерним донешениам разумјело се е, да многи от житеља селских мале дукате стамболе рубие и проче никоим образом неће да примају. Того ради от верховне наше власти, верховнога кнеза и правитеља сербскаго народа и високославне канцеларие; заповједа се, сваки царски новац, златан или сребрен био, по теченију његову без свакога изговора примати. Шчо се дуката тиче слободно га је измјерити, и колико важио буде у толико га примити неотложено. Кои би се у напредак противио, и кои вид царских новаца примио неби тај ће смертном кашчигом наказан и живота лишен бити.

Из канцеларіе
Нар. Серб.
У Београду 21 Ноем. 1815.

во отсуства верховног кнеза
Милоша Обренович
надзирател Славне канцеларіе Србске
Петар Мол. Николаевич
с прочими.

Јоанн Миокович
секретер.

Да изволите сваки у својој нахији народу објавити да рубіе кое су здраве па их неби хотео прими и прочуе се сирђу биђе каштигован кои царске новце неби хотео примати, друго, дукате да се мере, без мере нико да неузима народ да нештетовава.

Јављамо да је данас дошло 5 татара из Стамбола ферман везиру честитом донели су да е он заповедни и над урумелиом и београдом.

Приметба. Текст писма писао је секретар Миоковић, а потпис „надзиратељ и т. д. као и доњи додатак, написао је сâм Молер. Из овога се види да је он србастије умео да пише од свију тадањих писара.

Печата на овом писму није било, ваљда с тога, што кнеза Милоша није било у Београду.

Адреса: Из Сл. канцеларіе НС.

Благородному Ѓдру кнезу Милоју Теодоровичу и прочи кнезовом кметовом и свему Народу Нахіе Јагодинске. У Јагодини.

5.

Благородному Господару кнезу Милоју
поздравље!

Препоручујемо да у будушче признаете за војводу (исцепано) кои се тамо налази, ербо војводу бившег Јагодинског опредјељујемо и шиљемо у Ужице; његов Агрлук што ..... да ..... моеј кући у Брусницу. Томе новом војводи даваћете сва потребна по буpунтији везирској како што е и овом давато, и ти ту код њега често налази се и са согласиом његовим дјела оправљајте како што ти е наложено и из уста казано. Овди вам приклопљено Писмо шаљемо с коим ћеш преко нахие проћи и како вам е заповеђено уредбу учинити. При коем есам ваш благожелател

У Београду 3 Ноем. 1815.

МИЛОШ ОБРЕНОВИЧ
ВЕРХ. КЊАЗ И ПРАВ. Н. СЕРБСКОГ.

Адреса: Благородному Господару кнезу Јагодинском Милоју Теодоровичу. У Јагодини или гдје буде.

6.

Здравствујте кнеже Милое!

Препоручуем вама да узмете с Амет-агом неколико кметова, и у петак на конаку у Рековцу да будете, ту ћу и ја дођи на конак, свако Село пара колико има скупљени от пореза да понесете онде к мене.

В прочем остају вам доброжелател

У Крагоевцу

11 Дек. 1817.

ВЕРХОВНИ КНЕЗ СЕРБСКИ

МИЛОШ ОБРЕНОВИЋ.

Адреса: Благородному Господару Милоју Теодоровићу, обор-кнезу с честију. У Јагодини.

7.

ТАПИЈА.

Даемо на знање свакoм како е Господ. кнез Милое Тодоровић купио у Јагодини празно под дућанско мјесто на Добош Пет фати ширине, двадесет фати дужине под № 12 за осамдесет гроша и положи све новце у касу Народњу, на коему се ова с приложением печата Тапиа дае, да свак знати може, да је он прави притјажатељ от овог мјеста и да га по својој вољи — — — — — може, а други да — — — — — — — — —

(Печат).

— — свујушчи Народа Сербског.

Приметба. Печат је изломљен и непознаје се. Текст, датут и потпис неком течношћу тако је умрљан, да се прочитати не може. Ова се тапија налази код г. Аце Тодоровића, трговца из Јагодине.

8.

ЦЕРТИФИКАТ.

Да је из Србије овамо прешла породица Милоја Тодоровића из Црнче, састојећа се из 8 мушких и 10 женских особа зато, што су из њене старине Станко, Рајко и Марко ступили у српски фрајкор за време трајања рата, задобила право, на основу превисоког претписа дворског ратног савета од 21 Августа 1813 ПН: 4632, да се може настанити у војној граници и то у Сурчинској чети (компанији) или иначе гди своје пребивање нађе, сведочи са овим

Јакова 21 Новембра 1813.

М. Петровић с. р.
капетан и заповедник врбовке.

Предименовани може без преписке остати у кругу пуковније и према томе да се неудали.

Митровица 4 Декембра 1813.

Обућина с. р.
пуковник.

Приметба. Оригинал је на немачком језику и ја увршћујем ово овде само зато, да се види, какве су формалности наши бегунци 1813 год. у Аустрији имали да врше, поред тога, што су их опљачкали при ступању на аустријско земљиште, и што су их настанили на баровито земљиште где је већина помрла.

9.

БОЖЕ ПОМОЗИ.

(акт о куповини и продаји),

Узрок, због кога је овај акт написан јест следујући:

Мехмед мехмед Ефендић као пуномоћник своје жене Ајше и свастике Хатице, становнице Јахја, пашина махала у Београду, дође светој овдашњој мехћеми па у присуству

носиоца овог хуџета кнеза Милоја Тодоровића из Црнче у јагодин. нахији, показа следујуће:

На основу датог ми овлашћења од стране моје жене Ајше и свастике ми Хатице, ја сам њихове две воденице, којих ће се место и границе ниже означити, именованом кнезу Милоју Тодоровићу за 1400 гроша продао, па пошто ми је кнез Милоје већ и уговорену суму новаца положио, ја молим свету мехћему, да му она са своје стране потребни хуџет изда, како би он одсада са означеним воденицама, у којима моје властодавкиње немају више никаквог учешћа ни мешавине, по својој вољи располагати и управљати могао.

Мехћема ова, пошто је од Махмуда Зајима и Османа Бабе, као веровања достојних лица, уверила, да је Мехмед Мехмед Ефендић доиста од стране своје жене Ајше и свастике Хатице овлашћен, да њихово гореименовано имање прода, уважило је његову — Мехмед Ефендићеву — молбу, и предстојећи подписом и печатом утврђени хуџет издаје у руке поменутом кнезу Милоју Тодоровићу с тим, да га одсада сваки за законога господара честореченог имања сматра, и да се нико неусуди да га у праву притјажања тога имања узнемирује и ограничава.

Једна од ових воденица постоји на Доњо Штипљанској реци и граничи: с горње стране воденицом именованог кнеза Милоја; а друга, зеједно са једном башчом налази се у Црначком атару на истој реци граничећи: с горње стране оном воденицом коју је кнез Милоје сада купио, а с доње стране опет његовом другом воденицом.

Написато и издато у Београдског мехћеми 16 дана проклетог месеца Мухарема 1234=1817 год.

Елсејид Ахмед.

(М. П.) **Шериф Фејзовић.**

СЛАБОМОЋНИ РАБ И КАДИЈА БЕОГРАДСКИ.

Нека му свевишњи опрости сагрешења и своју благодат над њим излије.

Сведоци: Халид бег смедеревски миралај. Х. Сајид Ефендија. Рицилов Сулејман ага. Мујезин баши[1] Хафун Ахмед. Салих ага Мухзир баша. Мола Халил спсија. Осман Баба. Баш кнез Милош. Кнез Пајо и други.

Акт овај заведен је у баштенске књиге.

Приметба: Овај је састав на турском језику написан и оригинал налази се код г. Аце Тодоровића, трговца из Јагодине. Превод је са оригинала извршио на моју молбу наш зналац турског језика г. Алекса Пачић.

Ово уврштујем у старине само да се види, какав је ред код Турака онда у овој врсти послова владао, и као један куриозитет.

10.

№ 6. ОБЈАВЛЕНИЈЕ.

С' коим са согласием јего сијатељства Сербије књаза и Господара нашег Милоша Обреновића, дозвољава се трговцу Јефти Милојевићу из Црнче нахије Јагодинске да он за цјелу ову 1830 годину може свуд по предјелу нашем сваког рода марву трговине ради куповати и коме хоће и може у истом предјелу нашем препродавати.

Препоручује се дакле свакој србској власти да би вишереченому трговцу — Јефти Милојевићу — свуд по предјелу нашем ходити и сваког рода марву куповати непрепјатствовали.

Трговцу поменутом пак строжајше налаже се да он марву коју от народа куповао буде с чистим царским и цесарским новцима и по обнародованому теченију плаћа.

Дано у Крагуевцу 4 Јануарија 1830 года.

№ 82. Суд народни србски.

МИЛОШ ОБРЕНОВИЋ

(Печат књажев) књаз србски. (Печат судски)

[1] То значи онај што на минарету виче и мусломане на молитву зове.

Приметба. Печат судски ударен на облатни и већи је од кнежевог.

Напослетку из неких артија видео сам, да је:

1814 године овца коштала 8 форината аустријских, а колика је њена вредност била онда, незнам. Ово се види из једне пресуде Београдског кмета Радића Петровића, против Антонија Бијакића, што је пресудио, делегирани војни суд у Петроварадину 21 Јула 1814 год. Потписи: Барон од Баут и Шопер, штатски аудитор.

1838 године, кад је чума у Јагодини владала, била је цена:

Ока пшенице	12	пара
„ зоби	4	„
„ кукуруза	8	„
Свиња коштала	10½	гроша 1813 год.
Дукат био	10	„

Наднице су биле:

Мајсторска о својој рани	50	пара
„ о газдиној рани	30	„
За пољске радове	50	„

Да видимо сад грађу из других крајева наше отаџбине искупљену.

ДЕО ДРУГИ.

—

ПОДАТЦИ ИЗ ДРУГИХ КРАЈЕВА СРБИЈЕ.

I.

Знатне војничке личности.

У колико сам до сада прибрао неке белешке са других крајева Србије, а које досада нису штампане, излажем их овде на видело:

1. Чолак-Анта Симоновић,

војвода крушевачки. 1777—1853.

Рођен је у Призрену 1777 године[1], па се у Србију доселио у време последњег рата Аустрије са Турском, а то је у време „Кочине Крајине" 1788 г. Настанио се био у Београду и радио ћурчијски занат.

У време устанка на дахије 1804, отишао је био у своју постојбину као мајстор, за еспап ћурчијски, а узгред понео је био отуд 7 товара дугих арнаутских пушака. Када се у Србију поврати, устанак је већ био започео. Код Карановца[2] нападну га Турци, али се он одбрани и пређе код Камиџоре Мораву, па оде Карађорђу у Тополу, где се његово оружје

[1] Види пасош, бр. 5. Тамо је означено, да је тада 1814 год. имао 37 година.

[2] Карановац добио је насив од »кара-новац« (црн новац), који се у њему заради, тако су се Турци о Каранозцу изражавали.

изда сакупљеном народу за одбрану. Сад он ступи у борбу, и остане код Карађорђа најпре као његов момак, а затим постане и буљукбаша.

1806 год. код Остружнице, при опсади Београда, буде рањен у леву руку, од чега остане сакат и назову га „Чолак Анта“. Пређе је био зват „Узун“-Анта, што значи „високи“ или „велики“ Анта (а то се и на Узун-Мирка односи).

1809 год. кад је нападан рат против Турске предузет био је одређен Чолак-Анта, са **Раком Љевајцом**[1] и **Танаском Рајићем** барјактаром (онај што је 1815 г. онако славно свој живот код Чачка окончао), да са 15—20 друга, оду у Црну Гору и свезу Србије са њом остваре. С њима је био и неки **Крага** капетан из Призрена (брат познатог Симе Игуменова из Призрена). После кратког времена дође из Црне Горе Чолак-Анта са 300 Васојевићана у помоћ Србима, те их у бојевима на Сјеници и Суводолу потпомогне.

1811 год. постане војвода Крушевачки и добије 30 села под управу, као што диплома његова под бројем 1 показује. Он је тамо постављен за војводу на место умрлог војводе Андрије, дотадашњег војводе крушевачког.

1813 год. био је на Делиграду, и са војводом Илијом Барјактаровићем, последњи је оставио шанац, отишао у Крушевац, те дигао породицу и кућу запалио, да му је неби Турци палили, па затим пређе у Аустрију, а после са Карађорђем и осталим старешинама оде у Русију.

За време бављења у Русији, имао је 2000 рубаља годишње од стране руског правителства, и сматран је у рангу пуковника. Занимао се закупљивањем спахилука у Кишењеву, где су скоро сви српски емигранти (пребегаоци) живили. Синови[2] су му били примљени у кадетске школе.

---

[1] Види »Правителствующіи совѣтъ сербскіи“ стр. 28.
[2] 1829 г. био му је син Константин у I кадетском корпусу у Петрограду.

1831 године врати се из Русије и постане члан магистрата Пожешке нахије у Чачку. Касније дошао је у пензију и живио је у Крагујевцу, где је 1853 године и умро. Сарањен је код старе цркве крагујевачке. Споменика ни натписа нема. Кад је умро било му је 76 година.

Чолак-Анта био је висок и крупан, више црномањаст човек. Имао је велико чело и дугачке бркове; носио је зелену доламу. Имао је пет рана, и то 3 од пушке а 2 од ножа; од њих 4 добио је у боју, а 1 пре рата.

Са првом женом Јелом имао је 2 сина и 5 ћери. Са другом женом имао је такође више деце.

2. Јован Демир (Гвозден).

Родом је из Херцеговине. Пре устанка на дахије ајдуковао је, и тада је прозван „Демир“, због своје снаге и храбрости, што ће рећи „гвозден“, „јак“.

У време првог устанка упљачка турску хазну и некакву апотеку, и то све преда Кара-Ђорђу, за шта га онназове војводом.

Он је долазио у ред личних јунака, мегданџија, као што су били: Курсула, Љевајац, Парезан, Новачић и други.

1813 године није са осталим старешинама у Аустрију прелазио.

У устанку кнеза Милоша учествовао је такође и после је био члан магистрата ужичког.

Он се био населио у Драженовиће, село у ужичком округу, код Добриња, где је умро, као члан магистрата у пензији 1852 год. у скоро 95 години живота.

Био је омален, плећат, смеђ, обичних бркова, гласовит,

оштрог погледа. Могао је 3 коња упоред да прескочи. Био је особит јунак. Сарањен је код Добрињске цркве.

Има сина Милоша и више породице.

3. Никифор Ђуричић, архимандрит.

1751—1835.

Родио се 1751 године. Одакле је непознато ми је, само знам да је сарањен код шабачке цркве и на мермерној плочи у зиду с јужне стране, близу олтара постављеној стоји овај натпис:

„Овде почивају тлѣни остатци млого | заслужногъ за слободу србску свя | щеногъ Србина, Пречестнѣйшегъ Господина Архимандрита | Нікіфора Ђуричића | поживившегъ 84 лѣта, испунѣна до | бродѣтелями и светостію живота, | преставившегъ се у Шабцу 30 Ноемвра | 1835 лѣта: Угодна бо бѣ Господеви душа его. Вѣчна му память!“

Зато, што је заслужан за слободу српску, помињем га овде, да би се о њему што више сазнало.

Овај му је спомен подигао Сава Николајевић, епископ шабачки из синовље љубави 1845.

4. Стеван Синђелић, Ресавац.

ВОЈВОДА РЕСАВСКИ.

Јуначки је погинуо 19 Маја 1809 год. на Камэници, кад је барутану из пиштоља запалио, са Србима и Турцима у ваздух отишао, и тиме своје име овековечио. Ајдук-Вељко и Курсула, Рајић и Синђелић, то су 4 јуначке слике, што су се у борби за ослобођење над свима уздигле, и које се могу да једначе са свима римским и грчким јунацима.

Живот овога неумрлог јунака, описао је г. Милићевић[1],

[1] Кнежевина Србија, стр. 1107—1110.

а ја ћу овде да додам још неке цртице, које сам о њему могао да сазнам.

Војвода Синђелић, рођен је у селу Грабовцу близу Свилајинца, био је приличног имовног стања. Беше то човек доста коштат, плавуњав, косе гргураве, бркова жути. Тело му је барут разнео, с тога му се гроб незна.[1]

Он је имао два сина Петра и Николу. Од праунука Синђелићевих, живи су сада: Петар, Анта, Никола и Илија, унуци Петрови; а Богосав и Јосиф, унуци другог сина Стевановог Николе.

Нема ниједног живог савременика Стевановог, који би о њему што више умео да каже; али има изгледа, да је војвода Синђелић имао преко 40 година, кад је на други свет отишао.

II.

Бојишта.

Од бојишта, на којима се највише српска крв лила, и које сам лично обишао и испитао, излажем следеће:

1. Делиград (Делишанац[2] или Делилогор).

(СА ПЛАНОМ 3).

На половини пута између Алексинца и Ражња, на 1 ½ сах. од првога низ криву (источну) Мораву на устима клисуре ђунишке, а на десној обали реке Мораве, према чувеном ђунишком вису, лежи још чувенији Делиград.

[1] На брду Чагру код Каменице, сад се бели мермерна плоча на јуначком попришту, где Синђелић у вазух оде. Наш племенити владалац дао је видима знака, колико поштује јуначку смрт и пожртвовање Синђелићево и његових јунака и подигао му је на том месту леп спомен.

[2] Делишанац, уместо данашње речи Делиград, говоре сви старци из времена ослобођења, а и умесније је, јер су то шанчеви — пољски опкопи, а не град,

Због своје јуначке и отважне борбе, које је ово место и утврђења на њему издржала; и због храбрости и издржљивости, коју јунаци овде сакупљени у млогим крвавим борбама показаше, прозвано јн ово место Делиград, што ће рећи јуначки град, или град јунака. А по својим старим борбама он то место потпуно и заслужује.

Темељ Делиграду ударио је прво Жика или Жикић, инжињерски капетан из Аустрије, Србин, и то 1806[1] год. Доцније, кад је добио већу важност и кад су почеле читаве војске на њега да нападају, он је постепено и ојачаван и прошириван, тако, да је 1813 године било некаквих 6—8 одвојених утврђења, и у свакоме био је по један војвода као командант.

Ово стање — 1813 год. — када је Делиград био на својој кулминицији по пространству и јачини, ми ћемо овде да изложимо.

Чудо је, да ово за Србе поносно и славно место, досада још нигде описано није, и ако толико стручних војника имамо. Али сада је за ово последњи тренут настао, јер, кад су интелигентни инџин. српски официри на местима старих шанчева, које су просте и неуке српске војводе подизали, — направили грандиозна и свима срествима снабдевена данашња утврђења, — стари спомен би за навек ишчезао, да ме служба пре рата није случајно намерила, те сам, бар у главним цртама, снимио стара утврђења, и ево их излажем овде, за спомен старима, а на понос младим српским ратницима.

Цела утврђена Делиградска позиција, налази се пред Дреновачким потоком: десно крило ослоњено

[1] »Кнежевина Србија« стр. 793. Жикић је умро и сарањен у манастиру св. Роману, близу Делиграда. Истина незна се где му је гроб, нити има каквога белега, али зар може желети бољега и већега споменика него што је Делиград. То му је вечити споменик, и докле траје Срба, дотле ће бити и спомена овоме родољубивом и храбром брату Србину, који је из далека дошао, да свој живот жртвује за слободу ове земље. Нека му је вечна слава и спомен међу нама!

на криву Мораву, лево, на Мозговачки вис, а леђа на Дреновачки поток. Фронт према Алексинцу.

1813 год. утврђења су била следећа:

1. Први и прави Делиград. Он се налази у куту, који Дреновачки поток са Моравом гради, на самој ивици обалској дна Моравске долине, испод насипа Цариградског. То је најстарији, највећи и најјачи шанац био у целој Делиградској позицији. 1813 године био је у њему командант војвода и господар Илија Барјактаровић, из Послона, окр. Ћупријског.

Дужина ватрене линије целога шанца износи 1160 корака, а без задње стране има 804 корака. За најнужнију посаду треба му 1000 људи; а за упорну одбрану потребује 2 јака или три слаба батаљона. Шанац има у главном вид правоуглог триугла. Дужа катета (*аб*) наслоњена је на ивицу обалску моравске долине; мања (*бв*) на ивици дреновачког потока; а хипотенуза (*ав*) (пречница) окренута је пољу делиградском и њега под ватру стављала. На тој су страни 4 бастиона (*а*, *г*, *д*, *е*), који су са таблама за топове удешени били. На тој су страни била и два излаза: за коњицу код *м*, и за пешадију код *н*. Први је заклоњен био са тамбур палисадима у кругу, а други са траверзом. Ови су излази служили пешадији и коњици за излетање и јурише на непријатеља. На тим излазима била су врата гвоздена. На задњој катети *бв*, био је улаз, куда се улазило у шанац и доносила муниција у барутни магацин код *о*. Лежишта су била за људе и коње у простору *пр*. То су све јаке траверзе које су заклањале земунице и подруме, постројене управно на грудобран. Земунице за људе и подруми за коње били су покривени са два реда унакрсних балвана, и одозго набацана земља за 3 стопе у дебљину. Код *с* и *т* биле су земунице старешинске. Близу излâзâ била је механа, где су коњици и пешаци попили по полић љуте ракије (препеченице),

па су после на јуриш излетали. Код *Б* био је тавник (потерна) куда су проводили људе и коње на воду на чесму. И тавник покривен је био укрштеним балванима, а одозго земља набацана.

У грудобрану свуда около побијени су били палисади, у палисадима били су усечени прорези (метеризи). Капије гвоздене. Дубина рова 1 хват[1]. На десној катети постојао је задњи ров. Пред грудобраном курјачке рупе у простору на 200 корака. У опште сви знаци модерне фортификације.

На овом шанцу било је тада 4 велика топа.

2. Шанац Вујице Вуличевића војводе. Он је изнад насипа и механе, северо-истоку од главног шанца. Фронт му је окренут Алексинцу, леђа Дреновачком потоку; десно крило главном, а лево крило окренуто шанцу Пауља Матејића војводе. Фронт је изломљен (кремаљиран), да би произвео унакрсну ватру; стране и леђа права.

Овај је шанац био неправилнога вида и подељен је био на 3 дела: десни део био је најпространији, а леви најмањи. Могућно је, да су ови делови постојали услед вишегодишњег увећавања овог утврђења.

Цела околна дужина ватрене линије износи 380 корака, а без задње линије 280 корака. И тако за добру одбрану (са 2 реда војника), требало би имати око 1 батаљона војника. Осем тога овај је шанац имао и 2 праве пруге, које су југо-истоку и југо-западу управљене биле (*а* и *б*) од дужине 60 корака. Оне су подигнуте биле за боље фланкирање страна шаначких. И у овоме шанцу има траверзи управних на грудобран за заклоне и земуница за лежање. У овоме шанцу био је један топ.

---

[1] Где је црна пруга повучена изнутра, ту је ров био у унутрашњости ископан; где тога нема, ту се ров с поља претпоставља. То вреди за сва Делиградска утврђења.

Овај је шанац нешто узвишенији од главнога шанца, што према ондашњој пушци није млого вредило, јер је био удаљен од њега за 260 корака. Оба шанца била су везана једном правом пругом, која је имала ров са обе стране.

Код *в*, била је табла за топ. Изгледа као да је овај топ више дејствовао против позадности, ваљда у оно време, кад су се Турци на крвавом брду утврђивали.

3. Шанац Пауља Матејића војводе. Овај је шанац на североистоку од Вујичиног шанца на 250 корака, и њиме потпуно доминира; нису ничим везани. Фронт је окренут Алексинцу, десно крило Вујичином, лево Дреновачком потоку и Гружанском шанцу, а леђима се ослањао на јаругу Дреновачког потока. Цела околна дужина грудобрана има 502 корака, а без задње линије 297 корака. Он има већу запремину од Вујичиног шанца, и за добру одбрану потребује јак батаљон.

Његова је форма у главном четвороугао и то правоугаоник, коме су дуже стране од 200 кор. дужине. Овај је шанац попречно на 3 дела подељен, и има у деснокрилном дѣлу, траверзе за заклањање од граната. На задњем десном крају пружена је у десно једна права пруга на ивици obaлској Дреновачког потока у дужини 35 корака. На фронталној страни има 3 бастијона, и то 2 на ћошковима (*б* и *г*) и један у среди (*в*). Осем овога на предњој страни налази се један излаз (*а*) за испаде — атаке. Пред фронтом биле су рупе за групе стрељачке, у *Б*. Код *А* на 200 корака, налазио се ложман турског топа, који је против овог шанца дејствовао, кад је Новачићев шанац пропао био.

4. Шанац Гружански. Он се налази лево — истоку од Пауљевог шанца. У главном има вид четвороугла. Фронт Алексинцу; десно крило окренуто Пауљевом, а лево шанцу другом; леђа ослоњена на ивицу обале Дреновачког потока. И овај је шанац подељен једном траверзом на 2

дела; десни део млого је мањи од левог дела. У десно од предње ивице пружа се једна права пруга од 43 корака. Околна дужина грудобрана износи 213 кор. У десном делу и на оној правој прузи има траверзица (браника) управних на грудобран и задњи ров на десној страни. Овај шанац доминира све остале, у десно лежеће, јер је на највишој тачки. Пред њиме на вису код Белог камена налазе се два турска утврђења, у то време ископана.

5. На 120 корака у лево од Гружанског шанца, на брду налази се једно неправилно затворено утврђење. Незна се који је војвода у њему био, нити се може права форма погодити, јер је већином преорат.

6. Новачићев шанац. Још у лево од непознатог утврђења, северо-источно, на брду Зеленове њиве, настојао је шанац војводе Новачића, у коме је Карсула рањен и Новачић погинуо. Овај је шанац скоро у једној висини са непознатим и Гружанским. Он се сада непознаје, јер потпуно није ни подигнут био, кад су га Турци заузели, него тек оне ноћи почет је био да се копа.

Овај шанац зову и Курсулин.

7. Шанац у Топољаку. Он је постојао с оне стране Мораве (на левој обали) код села Љубеша, а према и у једној висини са главним шанцом. Њих два везани су били једном правом пругом, коју је пресецала река Морава.

У томе је шанцу редовно командовао војвода карановачки Антоније Пљакић.

Његова форма и величина није ми позната.

Ето, то су остатци радова наших јуначких предака на овоме месту.

Прошле године[1], када је Србија отворила свети рат за слободу своје браће, на тим истим скоро местима подигнути

[1] Чланак је писат 1877 године.

су нови али огромни шанчеви, којом приликом стара утврђења исквaрена су. С тога ми је и мило, што сам пре овога имао прилике, да их насликам и друштву на будућу студију и знање изнесем.

На Делиграду најкрвавије борбе водиле су се између Срба и Турака 1806, 1809 и 1813 године.

1813 год. био је главнокомандујући на целој источној граници Србије, од Суповца до утока Тимока Младен Миловановић, тада попечитељ војени. Он је лично тада био и командант Делиграда,[1] кад су Турци навалили били.

Осем њега били су са својим војскама ове војводе:

Васа Чарапић, војвода грочански;

Антоније Пљако, војвода карановачки;

Вуле, Вујица и Станоје Главаш, војводе смедеревске нахије;

Лазар Мутав, војвода руднички;

Арсеније Ломо, војвода качерски;

Илија Барјактаровић, војвода параћински;

Милош Маринковић, војвода гружански, из Опланића;

Пауљ Матејић из Мељнице, војвода пожаревачке нахије;

Новачић, војвода пожешки.

Осем њих ту су били и ови чувени мегданџије и јунаци у оно време: Јова Курсула, (из Цветака округа Рудничког); Васиљ Милорадовић (из Тавника окр. Рудничког); и Димитрије Парезан (из Сабанте или Брзана).

Свега дакле било је тада у Делиграду некаквих 15 војвода, војводица и јунака српских, што су стали на браник своје отаџбине.

[1] 1806 био је Петар Добрњац, војвода, а 1809. Милоје Петровић, командант на Каменици.

Колико је српске војске тада у Делиграду било, позитивно се незна, али извесно није било мање од 10—15.000[1]. Што се топова тиче, у главном шанцу било је 3—5 велика топа; Вујица је имао 1; Лазар Мутап 2 топа; и Милош из Опланића 2 топа. Свега могло је бити до 10 топова на целој позицији.

Осем војске, коју је сваки војвода са собом довео, и која је у шанцу са својим војводом била. и Младен је довео нешто беђара — коњика.

Распоред војвода види се из цртежа и према изложеним шанчевима. Остали се, који нису овде поменути били, разместили нешто у шанчеве поменутих војвода, а нешто између њих. Новачић је био на крајњем левом крилу, и то је била најопаснија тачка. Са Новачићем био је и јунак Парезан у шанцу.

У то време месеца Јула 1813 године, удари на Србију од стране Ниша, велики везир Рушид-паша са 50.000 војника[2], али их Делиград заустави.

Око Пантелијева дне — на концу Јула месеца, — Турци, пошто су се поднапили љутом ракијом, нападну жестоко на шанац војводе Новачића. Овај шанац тек је те ноћи грађен био, и још не беше довршен и спреман за упорну одбрану.

Пре него што беху Турци нагрнули на шанац Новачићев, беше тамо дошао јунак Јово Курсула на разговор својим друговима: Новачићу и Парезану. И кад Турци нагрну помагао им је бранити шанац. Али Турака беше сила Божија, а Срба мало. На место изгинулих и рањених Турака, пристизаше други одморни. Напослетку успеше и да у шанац продру, и ту је била најкрвавија и најочајнија

---

[1] Павле Јовановић каже, да је Младен имао 12 000 (Историја најважнији догађаја стр. 87).

[2] Војне Срба с Турцима, од П. Радовановића, стр. 41.

борба тога времена, у којој погинуше и војвода Новачић и јунак Парезан[1]. Само Курсула издре на врата од шанца и и потражи кобилу-бедевију. Али сејиз беше одавна са кобилом умакао, и Курсула се упути својим људима бранећи се херојски од Турака који га беху опколили и једнако га нападаху. Турци му истина зададу грдне ране: један га посече по десном увету и по образу добро засече; други га рани по десној руци, зато он узме сабљу у леву руку и продужи одбрану. Али и Курсула им није дужан остао. Где је његова јуначка десница ударила ту мелем није помагао; за време овог отступања млоге је Турке своме Алаху одправио У то примете и Срби и другог шанца његову невољу, па му притеку у помоћ, и избаве га жива са 17 рана, од којих у своме селу Цветкама и умре 16 Августа, у 45 години живота и буде сарањен код Цветачке цркве.

Тога дана Турци су освојили цео вис код Белога камена и допрли били до Пауљевог шанца, али овде беху заустављени. За време тих бораба подигли су она два утврђења на Белом камену (редути са бастијонима) против Новачића. Касније тукући шанац Пауљев беху се приближили са артилеријом до тачке *A*, на -00 корака од шанца и ту се укопали, али их је храбри Пауљ опет одбио. Прича се за војводу Пауља, да је по јунаштву одма долазио иза Ајдук-Вељка и Курсуле.

Сутра дан Срби у Делиграду чују, где Турци трипут опалише из топова и пушака у шенлук, те се небо проламаше, и доцније сазнали су, да су то од радости чинили кад им је глас дошао, да је храбри и недостижни јунак Ајдук-Вељко на Неготину погинуо.

После овога из дана у дана непрекидне су се борбе во-

---

[1] П. Радовановић каже, да су Турци тог дана платили победу са 2000 мртвих, али су заузели 2 српска топа и потукли око 500 Срба. Види горње дело.

диле око Делиградских утврђења: Турци једнако навађиваху, али их и Срби јуначки сузбијаху. Једне ноћи Турци се привуку из долине на десно крило, и пред главним шанцем у *A*, подигну један мали четворострани неправилни шанчић: али их Параћинци, који беху у великом шанцу, зором одатле истерају, бацивши 5 кошница (трмки) у турски шанац.

Пошто су Турци заузели Кладово и Пореч и продрли до Мораве, Младен са још неким војводама и бећарима оде преко Параћина пред Турке, који су били на Морави код Петке и ту са војводама Вулом Илићем и младим Чарапићем одбијали су Турке. У Делиграду остане војвода Лазар Мутап са Рудничанима и Милош са Гружанима да Делиград чувају[1]. И Рушид-паша са већим делом својих трупа обиђе Делиград и сиђе у Мораву; а кад 21 Септембра вожд са главнијим војводама пређе у Аустрију, и кад, после 3 дана и Турци уђу у Београд, Турци се сматраху као господари Србије. Али није тако било. У Делиграду још се водила борба на живот и на смрт, Срби још беху овде победиоци. Али кад су Делиградски јунаци чули за Београд и Дрину, и кад су чули да нема више земљи Господара, морали су и сами отићи да склоне своју нејач и сиротињу. Непобеђени, већ као победиоци, 40 дана после заузећа Београда, јурнуше храбри Рудничани и Гружани и оде сваки своме дому. — —

Због толиких крвавих бојева што се око Делиграда догађаху сваки пут кад је земља била у опасности; због толиких јуначких отпора и крвавих рана што их је душману

---

[1] Тако је мени причао старац Павле Марковић из Вујетинаца окр. Рудничког; а други наводе да је Младен оставио у Делиграду Вујицу са 3000 људи. (Историја најважнији догађаја у Србији, од Павла Јовановића. стр. 90).

задао, потпуно заслужује **Делиград** ово и да му се каже, као што је Сима Милутиновић у једној песми рекао:

„Делиграде, зајажало Турства,
Соперниче самог Цариграда".
. . . .

2. Мишар (1806).

(види цртеж 4).

Као год што од јунака, после Ајдук-Вељка долази Курсула, тако после Делиграда, по својој слави у Српству долази **Мишар**, чувен са победе, коју су Срби над босанском војском у почетку Августа 1806 године задобили.

Положај су Срби заузели били на једној полици (терасн), код *А* на 1 сахат од Шапца идући београдским насипом, где је село и поље **Мишар**. Десно крило ослоњено на ивицу платова према Сави и на шумице, а лево крило заклоњено је било коњицом, која је ту у заклону постављена била, под командом попа Луке Лазаревића, војводе шабачког, који је имао задатак, да на дати знак са коњицом јурне на Турке с бока и слеђа. Фронт је био окренут Шапцу; шанац је постројен био на средини платова (терасе), а на 6—800 корака од саме предње ивице. Пред фронтом по даље налази се поток Думача, која пресеца београдски насип. Овај платов има фронталну ширину од 800 до 1000 метара, а нагиб му је према шанцу 15°.

Главни командант код Срба био је **Карађорђе**. Осем њега били су још војводе: Милан и Милош Обреновић, Сима Марковић, Јаков Ненадовић, Антоније Пљакић, Лазар Мутап, Лука Лазаревић, Цинцар Јанко, Милош Поцерац, Стојан Чупић, Цинцар Марко, Конда, Сима Катић, и други. Они су имали око 8000 пешака и преко 1000 коњаника и 5 топова.

Командант турске босанске војске био је везир Сулејман-паша. С њиме су још били: Кулин-капетан, Мехмед Видаић, Али-паша из Зворника, и скоро сва босанска аристокрација. Они су имали око 40.000 бораца, већином хатлија.

Турци су више пута нападали, али су увек одбијени били. Онога дана, кад ће се бити решавајући бој, заповедио је Карађорђе, да нико пушку неопали, док његову не чује. Турци пођу на јуриш. Напред су ишли спахије и барјактари управо на главни шанац, који је пут затворао. Кад су се примакли шанцу на 50—80 корака, Карађорђе опали и један турски барјактар паде. На тај знак осу се плотун на целој српској линији, и куршуми српски оборише турске спахије и атлије као плеву; турски барјаци попадаше по земљи и зацрни се поље Мишарско од турских трупина. Турци устукнуше, да опет још бешње халахну. Али и ако су се неколико пута накањивали, увек су са крвавим главам повраћани на подобан начин. Кад су Турци у највећи неред дошли Карађорђе да знак поп Луки да напада. Српска коњица изненада с бока и с леђа нападе на прорешетане Турке. То је био тако угодан тренут изабран за јуриш коњице, како само може изабрати онај, који има талента и војничког погледа. То је био узвишени тренут. Турци овим изненађени окрену леђа и побегну пут Шапца, а Срби их донекле гонили. Кад су се после Турци за у Босну враћали, Смиљанић и Катић увате друмове кроз Китог и код Дреновца, а у потеру потрче на Китог и Милош Поцерац и Цинцар-Јанко, а Дреновцу Стојан Чупић, Мутап, и Цинцар-Марко, и ретко је који Турчин тада видео Босне, осем који је добра коња имао, па напред умакао. Тада Чупић посече Мулу Сарајлију; а у битки на Мишару погину: Кулин-капетан, Мехмед капетан Видаић са своја два сина и млоги

други одлични и чувени Турци из Босне. Милош Поцерац задобије Кулинову сабљу у Китогу.

Од Срба буде рањен војвода Лука Лазаревић, кога су Турци били опколили и од шанца га одвојили. Тада, неки причају, да је Карађорђе викнуо: „Напред, јунаци, ено изгину нам коњица“. Онда Срби искоче из шанчева и полете на Турке и ови дошав између две ватре збуне се и побегну Шапцу. И ако је са војничког погледа овакав поступак тешко појаман, опет је у овој прилици био корисан, јер је своју цељ постигао, а та је: да се непријатељ разбије.

Како било да било, главно је ово: Срби су учинили добар избор положаја, а још бољи распоред у борби. Руковођење у борби било је дивно, јединство се у свима деловима огледало; избор угодног тренута за јуриш прекрасно погођен; и са добитком победе умело се користити, јер је настало гоњење кроз Китог и Дреновцу. То су све начела, која модерна тактика признаје као најбоља и препоручује их у борби. А одкуд знање тактике Карађорђу и осталим српским војводама? Њих није учио ни Ренар ни Валдштетен, ни Вандевелдо, ни Грисхајм, па ни Драгомиров, и опет су све извршили што се и како се само пожелети могло. Њима је све ово диктирао њихов здрави ум и бистро око — њихов искусни војнички поглед и ладнокрвност, — њихов ђеније.

Па зар није вредно да млади ратници знаду све ово, да обиђу сва ова места — живе споменике тих неумрлих бораца, — да проштудирају ова бојишта и борбе, и да за себе стварају умни капитал — да познаду српску тактику.

О, кад би дао Бог, да им ове моје врсте ма колико омиле ову мисао!

Од утврђења, које су тада Срби подигли само се мало

познаје на оном месту, где је сад белег од дрвета ударен, а више нигде, све је преорано. Белег, за спомен ове славне и крваве битке, ударио је бивши округ. начелник Крајинић, поред насипа с леве стране идућ Београду, на ономе месту, где је главни шанац био. То је крст од растовог дрвета. Горе стоји написано „Мишар“; у среди: „Победа Срба над Турцима“; а при дну: „1806“.

Осем Мишара, налази се још један спомен српског ратовања у околини Шапца.

На утоку Думаче у Саву, а на левој обали Думаче, код *Б*, налази се једно роговно отворено утврђење, лећима ослоњено на обалу Савску. На левом рамену налази се један мали затворени четвороугаоник.

Прича се, као да је ово био први положај српски, па су одатле отишли на Мишар. Више се ништа о њему незна.

О Мишару и овом шанцу види малу скицу, која ће дати појма приближног о виду њиховом.

2. Шанац Лознички.

(СА ПЛАНОМ 5).

То је један неправилни четвороугаоник. Постављен је на крају полице (терасе), која се од Кличевца над саму варош Лозницу наднела. Овај шанац потпуно влада долином Дринском и Лозницом: једна страна окренута је Дрини, друга Лозници, трећа Кличевцу, а четврта Ваљеву. Шанац на 3 стране доминира околину, а на четвртој доминиран је са брда Кличевца, што у оно време због кратке даљине терања пушака није млого вредило. Само утврђење на згодном је месту постављено и према терену удешено. Ватрена линија удешавана је према ивици терасе, што се само похвалити може.

Цела околна дужина ватрене линије износи 466 корака, што значи, да би требало најмање један батаљон за његову одбрану. На свакој страни налази се по један бастијон са таблама за топове, што значи, да се нападу од свију страна надао, као што се и догађало у два маха. На страни Лозничкој и на страни окренутој Ваљеву, налази се по један излаз. Први је сигурно за јурише, а други за обичну комуникацију. Профил (пресек) грудобрана био је доста јак, и ров поширок.

Темељ овоме шанцу ударио је Анта Богићевић, војвода Подрински. Око њега млого су се крвавили Срби и Турци; али најзнатније су борбе, које су се 1810 и 1813 године око овога утврђења догађале.

1810 године био је у овоме шанцу командант војвода Анта Богићевић. С њиме су још били Милош Поцерац војвода и бинбаша Бакал-Милосав, са 1200 војника. Босански везир са млогим пашама и 30.000 војника пређе Дрину, опколи шанац и почне га са свију страна тући. Јаков Ненадовић и Лука Лазаревић дођу у помоћ Анти, али му не помогну. Борба је око шанца трајала некаквих 12 до 15 дана, безпреставно. Карађорђе, чим одржи победу на Варварину, полети на Дрину у помоћ. С њиме су били војници из: крагујевачке, смедеревске, гročанске и београдске нахије, и нешто козака под командом пуковника Никића. 6 Октобра била је крвава борба; Срби натерају Турке на Дрину и отму им шанчеве. Борба је трајала 8 сати, и тада је радило и бело оружје (јатагани и сабље). Срби су имали 115 мртвих и 116 рањених; козака 6 мртвих и 12 рањених. Од Турака ни броја се незна; они су били растројени и морали су се вратити преко Дрине. У том боју рањени су војводе: Лука Лазаревић, Стојан Чупић, Лазар Мутап, Цинцар-Јанко и капетан Милисав, а сутра дан и пуковник Никић.

1813 године, беше командант у лозничком шанцу храбри војвода Петар Николајевић, Молер, и са њиме Бојо Богићевић, син умрлог Анте, са 800 Јадрана и 6 топова. Силна турска војска (прича се 50.000) под командом везира Деренделије, пређе Дрину, и пошто заузме Лешњицу, опседне Лознички шанац и почне га са свију страна тући и дању и ноћу. Срби су се јуначки одупирали, али им Турци одврате воду, одакле су захватали. И ако су више пута нуђени на предају, Срби су увек одбијали надајући се помоћи. Најпосле Молер положи услов, да изађу људи са оружјем и пропусте се да оду где који оће, а Турцима да оставе топове и муницију. Турци не пристану на овај услов. Јуначни војвода Молер сâм својом крвљу напише писмо и пошље га Сими Марковићу, молећи га за што скорију помоћ. Али ове неби. Кад помоћ ни за три дана после тога не дође, онда се Молер договори са старешинама и једне ноћи кроз доњу капију прођу срећно кроз Турке и нико их неопази; али изјутра појуре за њима атлије и млоге исеку онако изгладнеле и уморене. Кажу да их је само 200 здраво отишло кућама, а 200 их је погинуло у шанцу јуначки бранећи га. Слава им!

Ове двогодишње борбе довољне су, да покажу значај овога шанца и његову заслугу за данашњу српску слободу. С тога сам га и нацртао да га свак знаде и помиње, јер то и заслужује.

Сад је на томе јуначком месту, у средини шанца подигнута дивна црква Лозничка, те поје у славу изгинулим јунацима. Лепши спомен није се могао њиховој души и имену ни начинити.

А поред цркве у шанцу тихи санак бораве јуначке кости Богићевић Анте војводе. Онде, где је се за слободу борио, онде и тело његово лежи. Може ли што лепше и слађе јуначкој души бити од овога? Мир пепелу твоме и твојим

јунацима војеводо Анто; млади Српчићи умеће ценити ваше труде и жртве, и доћиће време, кад ће вам се благодарност и видимим знаком обележити!

4. Шанчеви око Бање.

(СА ПЛАНОМ 6).

Око Бање Алексиначке налазе се више шанчева и разних старина, али ја ћу само да споменем шанчеве на Подини и Главици.

А, ШАНАЦ НА ПОДИНИ.

Он је постављен у куту, који река Градашница са Моравицом гради, на западном углу једне полице (терасе), која се испод Озрена ка Моравици пружа, а на левој страни насипа, идући из Бање у Алексинац.

То је четворострани неправилни редут, кога цела ватрена линија износи 580 корака. На западној страни, која је бањи окренута (*ab*), налази се на сваком ћошку по један бастијон (*a* и *b*), из тога се види да је фронт Бањи окренут био. Десна страна (*ав*) окренута Озрену планини, лева (*bг*) Моравици и друму Алексиначком, а леђа (*вг*) ослоњена на ивицу обале долинске реке Градашнице, која од Рипаљке долази. На јужној страни налазила се два излаза (*д* и *е*), који су служили за саобраћај и испаде против непријатеља. На јужној (*ав*) и северној (*bг*) страни постојао је и задњи ров, а на противним странама биле су подигнуте траверзице (браници) управне на грудобран, ради заклона од ватре са Озренских огранака. А да се задња страна заклони од фронталне ватре, подигнуте су 2 уздужне траверзе *з* и *и*. Колико смишљености и умесности има у овом постројавању! Барутни магацин налазио се код *ж*, према северној страни, а ближе фронту.

За одбрану овога шанца нужно је у најмању руку један добар батаљон.

Овај шанац постројио је Карађорђе 1810 године, кад је у Бању долазио, и кад је Ајдук-Вељка лично у Бању преместио, говорећи му, кад га је овај клечећи молио да га и даље у Бањи остави: „Не, сине Вељко, ти си потребан Неготину. Овде могу да буду и слабије војводе, као што су Иван, Крста, . . .; а такав јунак као што си ти, треба да чува Неготин, јер је он и млого важније и млого опасније место од Бање“. И тако се Вељко склони те оде у Неготин, где је и славно погинуо, бранећи га до последње искре свога живота.

Б, ШАНАЦ НА ГЛАВИЦИ.

То је једна неправилна линија отворена острагу. Фронт јој је окренут према Књажевцу — истоку — уз Моравицу, а леђа окренута Бањи — западу. Главна линија је подигнута по венцу брда Главице и средњег брда што Главицу и Превалац веже. Линија је полукружна по терену удешена, а крила спуштена иза брда и натраг повучена. Ту је једно удоље *А*, које је врло угодно за склониште људи и стоке служило. На линији на Главици, налазе се 5 бастијона са таблама за топове, разнога вида, који су цело теме Главице под унакрсну ватру стављали. Ту се налазе и 2 излаза, и то *a* на фронту, и *b*, на левом крилу. Осем тога и на десном крају налази се на 2 места отвор, и то код *г*, од 10 корака, и код *д*, од 60 кор. дужине. Ови простори нису прокопани, и могли су као путови да служе, што је и сам терен у неколико ово налагао.

Барутни магацин био је за средином линије, а позади ивице брда, код *в*.

Овај је шанац врло добро удешен према земљишту; а

подигао га Младен Миловановић, попечитељ војени, у јесен 1810 године.

Осем овога шанца, спуштајући се са Главице Бањи, налази се на једном земљишном пупку, један мали шанчић, који тучс Бању, али је са главице потпуно доминиран.

Толико о старим шанчевима могох до сада сазнати и побележити; а моји другови, којима је могуће, нека ово исправе и допуне. —

III.

Стара писма.

из архиве војводе чолак-анте.

1. диплома војводска и упут.

Сербскому Воиводи Господару Чолак-Анти Симоновићу.

Храброст ваша на разними мѣстами против непријатеља Оказана, обратила е наше вниманіе на вас; и в' знак вашего Отличія именуемо вас Войводом Кнежине бивше Андріе Іլића, и од нижеименовати Села слѣдующим Образом —

1во Вам власт даемо с' Кнежином вашом управляти и полно заповедати что се вам предпише, а общество кое ће бити под вашом властію неугнѣтавати. —

2го Вы да будете полни Исполнитель волы Правищелствующа Совѣта и волы моеи. —

3е У дѣлам военним одсад у будуще заповести, наставленія, и требованія примативете из Правителствующа Совѣта Народня, од Господ. военнога Попечителя Господ. Младена Миловановича у таковим що вам потребно буде од нѣга искати.

4о У дѣлам внутреним Ваше кнежине щогод бива и треба, да являте у Правителствующій Совѣт Господ. Попе-

чителю внутреных дѣл Господ. Якову Ненадовићу, от коего у таковим примаћете наставленія.

5° В' кромѣ нашой под никога власт неподпадате, касателно Кнежине ваше, слѣдуе вам знати кому се у будуще имате покоравати.

6° У време воеваня под коего командующаго послушаніе и покорност вам пропише се бити, святѣйше да заповести онако исполнявате; ибо сваки такови командующи битиће од нас избран и наименован — Увѣренисмо мы даћете вы с' нашом признаностію, кою вам указуемо, задовольни бити; усугубите трудо ваше у дѣлам касающимся благополучія народа, за показати себе достойним у будуще сего уваженія — У Београду.

Назначеніе Села под команду войводе Чолак-Анте Симоновића — у пахій Крушевачкой. —

1. Кобилѣ.
2. Головода.
3. Стенош Г.
4. Стенош Д.
5. Шавран.
6. Ћеліе.
7. Щитари.
8. Злегиня Г.
9. Злегиня Д.
10. Гаврана.
11. Ступањ Г.
12. Ступањ Д.
13. Лаћислед.
14. Себечевац.
15. Млимош.
16. Верблица.
17. Вербница М.
18. Терепотин.
19. Мешево. —
20. Лукавац.
21. Гар. —
22. Церова.
23. Пепелѣвац.
24. Читлук.
25. Лазарица.
26. Масковац.
27. Глубодере.
28. Бресно-поље.
29. Оманица.
30. Вучак.
31. Ступањ Г.[1]

[1] Ово је село двапут стављено, види број 3.

С' тим ћете селима комендирати, и рачуне од свашта давати, и у договору са осталим Госп. и кнезовима од Нахіе у согласію бити, свакадђе вам едне заповести долазити, а по наособ, како за войну тако и за проче. У договору са свима кметовима од Нахіе да изберете по 3 кмета за судіе у магистрат, и те кметове и писара пошлите у Совѣт гди ће они примити поученіе и наставленіе какоћеду поступати и пресуђивати. Вы войводе да уредите у Свакому села[1] сеоског кнеза, коиће са селом оградити кошеве, и Амбаре, за десетке, и вами рачуне давати, и да се немешате у Священически и Духовни чин, коим има Митрополит да суди; вы пак гди се кои на Суд позовете да одма онде отидете, а за млађе що кои гди учини зло, поара или што буде, да га имате сваки предати суду у Магистрат, коему Магистрат пресудити неможе, онће онакове слати у Совѣт, а особито за свашто да јавите, како мени, тако и Совѣту, како за добро, тако и за зло — завист противност међу вами да небуде — Ако би се едан другому противио, даће морати на отвѣт доћи. За свашто од Совѣта наставленія да иштете, и да познаете, да е Он верховна власт — Заклетве оне у собору кое су биле, кои преступи биће лишен старешинства, а што се коим опредѣли да са оним буде задоволян; у овоме пункту вама описуем потребне ствари и наставленія од кое га ћете шта тражити, то ест од Совѣта, кои су сада членови раздѣлени поособ у дѣлима.

1во Господ. Младен Миловановић попечитель военных дѣл што за войску потребуе, чебане, олова, барута, ђулета, вишека, топова и проче военне мунициє од онаго да тражите —

2го Г. Михаил Радонић попечитель Иностранних

---

[1] Биће погрешка место селу.

дѣл то есте, ако би какав човек из друге землѣ прешао к' нама што тражіо, таки да такова човека пошалѣте к' нѣму —

3е Г. Іван Юговић попечитель Просвѣщенія народнѣга, онће знати комоће просвѣщеніе издавати, кои за просвѣщеніе ест, од онагоћете тражити —

4о Г. Яков Ненадовић попечитель Внутренних дѣл од нѣгаћете просити внутренная дѣла, он ће вам наставленія давати у таковима дѣлима.

5то Г. Іліа Марковић он е велики виластскій Судія, коећете за таково од нѣга наставленіе искати, коя сокриви какоћега каштиговати.

6то Г. Кнез Сима Марковић попечитель кассе Народнѣ, кое наставленіе од нѣга тражите, будући даће се сви приходи обрнути у Народню кассу, и одандеће се искати потребная за Топчіе плата и прочая за Содержаніе — Ови преименовати 6 членова Совѣта, биће сви у едном согласію — Сваки од свое Кнежине главе да препишете право и одма да дате на знанѣ —

Од Муниціе свака 3 м҃ца рачун у Совѣт шалите, колико сте примили, поарчили, и шта іош има.

В' Прочемъ управляйте се волѣом нашомъ чрез кою морете с отличит[1]. Дано у Беонграду 3го Юлія 1811.

верхов. Серб. Народ Вожд.
ГЕОРГІИ ПЕТРОВИЧЪ

В' Правителствующем
Народнѣмъ Совѣту

(М. П.)

Младен Миловановичъ
попеч. воєнни.

Приметба. Писмо је написано на два табака беле пенцерли хартије, који су прошивени зеленим свиленим јемствеником.

---

[1] т последње укрмачено.

Примећава се, да су ово писмо два лица писала, и то до закључка: в' прочем управляите се итд. једно, а одатле до свршетка друго лице, јер су два доста различна рукописа. Последњи је рукопис исписнији, и ако је више ъ употребљено него код првог. Последњи рукопис изгледа да је секретара Стефана Филиповића № 4 (види Деловодни протокол Карађорђа). Први је рукопис врло чист и читак.

Печат је од црвеног воска, у пречнику је 0·04^m али се истисак нимало не познаје.

Летопис 1811 једва се закључити даје, особито последње две цифре (11), јер је подерано.

---

2. Писмо кнезовима, буљукбашама и народу нахије Крушевачке, којим јавља да је за војводу тога краја постављен Чолак-Анта Симоновић.

„Свидѣтелство.

„Препоручуем Свим Кнезовом Булюгбашами кметовом и свему народу Нахие Крушевачке кнежине Бившега Андрее воеводе являм вама дасада Андрея толико пута мое заповести неслушао и млого преступливао и свемуе опраштано А саде по заклетви у сабору како есмос заклели и за ключили опе опетъ претупио[1] С турцим трговао Со рану стоку у Турску давао на то више немогу да му опростим какое заключено и он се лишава своега Старешства Садъ ето на нѣгово место шалѣм вама моега момка Чолаканту Симуновића вам препоручуем одъ садъ да га слушате щови годъ онъ заповеди ато незаповеда онъ вама негови све я и совѣт заповедамо за свещо да га слушате и щае коме противно нѣму да являте и у магистратъ зато я ово писмо вам

---

[1] Ваљда место »преступио«.

шалѣм и печатом потврђуем за болшега верованя ради овога човека да примите давие старешина

У Тополи Юния 29го 1811.

верховни Народа Серберскаго вождъ
(М. П.) ГЕОРГІИЕ ПЕТРОВИЋЪ

Приметба. Писмо је написано у 24 реда на једној страни. Артија је пенџерлија, читав табак. Свуда место у стоји ȣ (ук): ъ гдешто је употребљавано; є није нигде употребљено него е. Рукопис је други но у дипломи, и има млого сличности са рукописом секретара Панте Радовановића[1]. Печат је овалнога вида од пречника 23 и 27 милиметра. У среди је грб са разним декорацијама, а на врху свега своји рука са уздигнутом сабљом. Около грба овакав је натпис: **коммендант фо сербне**, али се тешко све даје распознати. Печат је црно истиснут (на свећи, а не на воску).

3. НАСТАВЉЕЊЕ ЗА ВРШЕЊЕ ДУЖНОСТИ.

От верховнога вожда и Правителствующег Совѣта Народня

Благородному Господару воиводи

Чоляк Анти

Наставленіе.

По собранію нашем прошлаго года у Януарію месэцу у издатим вам дипломама назначено е све оно, што сте ви као служителы Народни у исполненію службе ваше дужни чинити. То исто и сад вам предписуемо и управлямо вас на исте дипломе да се у свему во обще по нымa владате. Ктому вам назначуемо слѣдующа:

[1] Види Деловодни протокол Карађорђа, факсимиле рукописа № 2.

1. Све оно, што вам се от нас и Правителствующег Совѣта наложи касателно Службе обще Народнѣ како ти Порез, и Говеда и све што се заиште да имате точно и на време без сваког отлаганя послати иначеће те од говарати за непослушаніе таково, коећесе преписати вашои немарности за службу Народню, и примиће те по обстоятелствам пристоину казн.

2. Како и свагда штосмо вам препоручивали тако и сада вам тврдо налажемо с Магистратом Нахіе ваше у доброи поразумію да будете: позната су вам и назначена дѣла службе ваше слѣдователно у судиске послове немате се мешати, но напротив тога падлежи вам у свако време магистрату сваку рукопомоћ чинити, и кривце кое оваи заиште предати.

Равно и магистрату се налаже у военна дѣла да се немешаю нити воиводама у том сметаю, но по пропису своему да се владаю. Свакому члену магистратскому опредѣлепае Годишня плата по 400 Гроша, пизару 360 Гроша ове Новце и трошак на мезулане разрезаћете на вилает и с прочим порезом даћете у касу Народню от куда ће се свакому издавати. Рану пак по 500 ока жита и едно Говече свакому даћете от десетка и то точно да издате да се нетуже.

3. Десетке да одвоите у Свакои Селу по особ и од тога да издате рачун.

4. Све што се у вашои Нахіи догаћа дужнисте што скоріе обявити.

5. Порез на ову годину налажемо равно онолико колико и прошасте Године на Крушевачку Нахію 7000 Гроша. К тому уредите мензулане као и прошасте године и опо штое на магистрат отреће но разрежите.

Састаните се с прочим войводама Нахіе Крушевачке

и соразмѣрно по главама разрежите порез, па колико на вашу кнежину припадне, явите нам[1].

6. За воена Преступленія дозволявамо вам каштиговати кривца соразмѣрно преступленію с Штаповима а бѣгунца из воиске и онога, кои на позиваніе у воиску непоће можете каштиговати с Шибом но наидалѣ кроз 300 момака трипут проћи, Капетан пак може са согласіем вашим кривца военог каштиговати с 25 штапа више не.

7. Од капетана ваши, косе непослушна или неспособна у служби наћете дужнисте га обявити нама и у Совѣт Народны са описаном словом кривицом на коег мѣсто представићете нашему одобренію другог, коећемо ми и Совѣт Народни ако Благоразсудимо потвердити.

8. Чебана колико се сад код вас находи да явите; никому до времена кад се на Битку поће да недасте, пушке кои на празно меће да каштигуете с 25 штапа и апсом[2].

9. Закасати имаш у вашои Нахіи и особито на то мотрити да кои девоику удае неузима више от 12 Гроша за ню што е уречено више кои би узео изгубиће све и тоће препасти у касу Народню а опаиће бити каштигован.

10. Проче налоге кои буду явићемо вам своим временом.

11. Ово писмо налажемо вами обявити и Магистрату у нахіи Крушевачкој да члени онога знаду против вас пристојно обходити се.

Заклучително и повторително налажемо вам употребити сво стараніе ваше за извершити возложеное на вас. Точно извершиванѣ заповести принеће вам от нас чест и награжденіе, а наиманѣ небрежение и непослушаніе узроко-

---

[1] Овај је став уметнут другим рукописом и мастилом, а доста приличи на рукопис Стефана Филиповића секретара опдашњег (в. Прот. Кар.)

[2] Ова је казна сигурно с тога одређена, што су трпили велику оскудицу у муницији убојној.

ваће вам Безчестіе и приминћете по обстоятелствам соразмѣрну казн[1].

У Београду 11[с] Януаріа 1812.

верховни Народа Сербскаго вождъ
(М. П.) ГЕОРГИЕ ПЕТРОВИЋ

у правителствующем Совѣтѣ
Младен Миловановић
(М. П.)

Приметба. Советски печат је исти онај као што је насликан на књизи „Правителствующи Совѣть сербскіи“ од Вука С. Караџића, т. ј. 2 грба; један са оцилима а на другом свињска глава са забоденом стрелом, испод њих 1804, а около горњи натпис. Пречника је 35 милиметра. Печат вождов је онакви као што је речено код писма № 2.

Пада у очи, да је потпис Караѣорѣев трећи неко написао, а не Стојан писар или секретар Филиповић, који је Младена и остало за потписе удесио. Да се небуде случајно умео Караѣорѣе сам потписивати?

Артија је иста која и код пређашња 2 писма. Исписане су 3 стране. На полеђини стоји ово: „Чолакь анти Крушевачкомꙋ“. Овај је рукопис најгори од свију; канда ће бити да је писао секретар Јанићије Димитријевић, Ђурић, из Страгара.

4. ПИСМО О ЗАТВАРАЊУ ГРАНИЦЕ ЗБОГ ЧУМЕ.

Поздравлямъ вас Господаръ войвода анто такоћеръ и васъ войвода Ћорће Симићу такоћеръ и васъ войвода Стреля: и васъ воивода павле Цꙋкићу ивасъ войвода нешко: й све васъ войводе кой се: у крꙋшевцу находите: све васъ поздравлямъ: й назнанѣви даемъ да како прїмйте ово пйсмо й

[1] Довде је све један рукопит и личи да је писао писар Стојан Пенадовић, а датум потпис секретар Стефан Филиповић.

разѹмете. у онай йстй сатъ да затворйте границѹ: сасъ свйимъ и да прйкинете сваку трьговйнѹ и састанке с турскймъ людма да прекинете й пйща непрймате изъ турске нитйсе с кймъ састаяти но сасвимъ да се прикйне й пресече Све. ѥръ тосмодобилй заповестъ одъ главно командующега и одъ Гъ Заса Генерала изъ Кралѣва дае се = у туръской землй Чу̂ма появйла и то се зато гранйца затвора = То вамъ пишемо да совершите йникога изъ Турске у Сербию да непушћате нитй да се Скимъ одонуда састаяте но тврдо Страже поставите. и кои би то пропустйо и нашѹ заповестъ непослѹшао: наономеће сва кривица остати й онайће Старешйна Бити Смертию: уморенъ: й тако щобй годе чйе у̂ватйли илй од насъ у̂ ту̂рскѹ йде йлй изъ тѹрске кнама нипощо непѹшћай а однаши Све у̂ беглѹкъ узети кои у̂ ту̂рскѹ понесѹ щагодъ = оСтаемъ вамъ Свако добро желѣћи

У Тополй
Ферфарйя 15го 1812.

ВЕРХОВНИ ВОЖДЬ НАРОДА СРБСКОГЪ
ГЕОРГІЙ ПЕТРОВИЧЪ

Приметба. Печат никакав ударен није. Свуда је метато овакво є, и слитна скоро на свако и; ѹ подешто. То је некакав непознат рукопис, у коме су најуочљивија писмена **в** и **ж**. Писано је на половини табака, на истој артији као и пређашња писма, и то на једној страни у 24 реда, осем потписа. На противној страни стоји оваква адреса:

„Благородному Гдарѹ
„воиводи антонию Симе-
„оновићу да надлежитъ
„Крѹшевацъ
незадржано.

Запечаћено је воском а печатом Карађорђевим.

НЕКОЛИКО ХРОНОЛОШКИХ ПИТАЊА ИЗ СРПСКЕ ИСТОРИЈЕ.

И ако је доба Немањићско, између свију делова наше историје, по најбоље обрађено, једно с доста извора, а друго и с тога, што је сјајност тог периода привлачила највише пажње наших историка, — опет има доста важних и интересантних страна или и недирнутих, или слабо расправљених. Између првих, и по важности својој и по оскудици расправа наших, без сумње долази хронолошка страна; а то је отуд, што је у изворима из тог доба најмање та страна и заступљена; а тражећи непосредна причања о овом или оном догађају, примана су, без довољно критике, позна и испреметана причања наших летописаца.

Ја ћу, у овој расправици, огледати да расправим два три хронолошка питања из тог доба.

I.

Наши летописци, који говоре о смрти Стефана првовенчаног, махом се слажу у томе: да је Стефан првовенчани умро 1224. године[1]. Томе ништа не смета то, што они веле,

[1] Види летописе у Гласнику Српског Ученог Друштва, књ. I. с. 165, — Гласн. V. 44, — Гл. XI. 146, — Дечанским споменицима 4, — Григоровича: О Сербіи и ея отношеніяхъ къ сосѣднимъ державамъ. Казанъ 1859 г. Прибавленіе II. с. 49 п. 1, — Arkivu III, c. 11, — Pamatk. drev. piscm. Jihoslov. c. 70.

да је Стефан владао 42 године, јер му владу рачунају од 1182. године, држећи да је тада Немања престо оставио[2].

Те — 1224. — године, по летописачком казивању, завладао је краљ Радослав, најстарији син Стефанов[3].

О годинама владе Радослављеве постоје два разна казивања, летописачко и архиепископа Данила. Летописци веле, да је Радослав владао 11 година[4], а Данило[5] вели 6. Ми морамо поверовати Данилу пре но летописцима, јер је био временом ближи Радослављеву добу но они.

Кад усвојимо Данилово причање о годинама владе Радослављеве, излази, да је краљ Радослав владао до 1231. године[6].

О овоме је овако мислио и многозаслужни наш J. Рајић, и према овим истим поставкама, и ништа се томе мњењу није имало противити до првог објављења Радослављева писма, писана у Дубровнику, по изгнању његову из Србије: У том писму стоји: **вь лѣто ҂sѱмв. (6742=1234) излѣзохь прѣдь братомь ми Владиславомь, за правовѣрна моѥго и ѥгова ради великаго прѣ-**

---

[2] Гл. I. 164, — Гл. XX. 165, — Ark. III. 9, 10, — Григ. 48, — Pamat. 69, — Starine IX 83. — Види о томе и у Рајића Историји II. 365—366.

[3] Гл. I. 165, — Гл. V. 44, — Гл. XI. 145, — Ark. III. 11, — Григ. 49, Деч. сп. 4, — Pamat. 70. —

[4] Гл. I. 165, — Гл. XI. 146, — Деч. сп. 4, — Pam. 70. — Ark. III. 11. — Григ., у два летописа, 49. —

[5] Животи краљева и архиепископа српских, написао архиеп. Данило и други, издао Ђ. Даничић. Београд—Загреб 1866. с. 5. —

[6] Преварио би се, ко би навео, овоме за доказ, и белешку из оног родослова у Гласнику XXI. 238, која гласи: **Владиславь поставлаєтса краль срблѣмь лѣто господнѣ ҂асл.**=1230, јер је преписач погрешно разумео да се последњи број є=5, који је уз овај број стајао »попријеко према овим редовима«, односи на речи **краль Немашикь**, које такође ту стоје. То се види из тога, што у свима летописима стоји, да је наследник Радослављев завладао 1235. год., а писац родослова црпао је хронолошке белешке из летописа, — и што Владислав није био »пети« **краль Немашикь**.

клєтьства, придохь оу си градь Доубровникь[7], итд. Од тада, према овоме, а имавши на уму Данилово казивање о годинама владе Радослављеве, опште је примљено у нашој историској литератури, да је краљ Радослав владао до 1234. године, а завладао — те и Стефан првовенчани умро — 1228. године[8].

Али, при завршетку поменутог писма, Радослав вели: **сиѥ оутврдихь и подьписахь роукою крлєвьства ми вь лѣто више писано, мѣсеца Фервара, .д. индиктиона**[9]. Индикт .д.=IV, пак, пада 1231. године, а не 1234!

Погрешно је, дакле, прочитана на оригиналу забележена година; јер, кад би тамо доиста била 6742. година забележена, забележен би био индикт .ζ.=VII, а не .д.=IV. Ако је, пак, у оригиналу доиста тако, те да није кривица до преписача, онда је погрешио сам писац хрисовуље, и то при години, јер му је лакше било погрешити при четири броја, но при једном. Осим тога, ми имамо, као што смо видели, и лепих посредних доказа, да је краљ Радослав владао до 1231. године, што управ пада индикта IV, који је записан у Радослављевом писму, и који означује годину изгнања његова, те то сјајно доказује да је у поменутом писму погрешка при години, а не индикту[10].

Радослављевим писмом, дакле, не обара се,

---

[7] Споменици 2. — Pamat. 10—11. — Mon. Serb. 19—20. —

[8] Тако сам и са̂м мислио, не ушав дубље у ово питање. Види Житија краљ србских с. 121 пр. 1 (Гласник Срп. Уч. Др. II од. књ. VII).

[9] Mon. Serb. p. 20.

[10] Оригинално писмо Радослављево, с грчким потписом — *Στέφανος ῥὴξ ὁ δούκας* — налази се у Бечу, у царском тајном архиву (види примедбу Миклошићеву уз то писмо, у Mon. Serb. p. 20). Добро би било, да ко по ново разгледа поменуте цифре у том писму; те би се могло на сигурно знати, да ли је кривица до самог писца хрисовуље, или до преписача.

но јошт и непосредно доказује, да је краљ Радослав владао до 1231. године, а првих дана те године да је — нагнан братом својим Владиславом — морао побећи с престола и отаџбине своје; — посредно, пак, доказује се, да је Стефан првовенчани доиста умро 1224. године, као што веле летописци, а не 1228.

Радослав је, као што знамо, после приличног тумарања и наде да ће се на престо моћи повратити, најпосле прибегао свом стрицу, архиепископу Сави, и овај — **хотє братию южє на нюго враждєваннє оуставити** — покалуђери га и да му име Јован[11]. Радослав је у калуђерству проживео прилично, и умре 1235. године[12].

II.

Арх. Данило не прича, да је Владислав силом заузео краљевски престо, но, спустивши у гробницу краља Радослава, вели: **по нюмь жє оубо прииєть прѣстоль кралєвьстка брать юго, нарєчєныи вь имєни сана царьскаго — Кладиславь**[13]. Па и летописци наши држе, да је Радослав до смрти своје владао, па да је тек по смрти његовој, 1235. године, завладао наследник његов[14]; само они, већином, не знају за Владислава, но место њега стављају Драгослава храпавог, мислећи на Уроша I, називајући га, обично, синовцем Радослављевим[15].

---

[11] Житија краљ србских, с. 134.

[12] Гл. I. 163, — Гл. V. 45, — Гл. XI. 146, — Деч. сп. 4, — Григ. 49, — Ark. III. 11, — Star. IX. 78, — или непосредно говорећи о смрти Радослављевој, или бележећи које је године загладао наследник његов, а држећи да је то било по смрти његовој.

[13] Данило. 5.

[14] Овим се објашњава оно, што они држе, да је Радослав владао 11 година; јер, доиста од 1224 до 1235 г. има равно 11 година.

[15] Гл. I. 165, — Гл. V, 45, — Гл. XI. 146, — Гл. XXI. 239, — Деч. сп. 4, — Ark. III. 11, — Григ. 49, — Pam. 69, — Star. VI. 20, — Star. IX.

Дакле, и Данило и летописци држе, да је Владислав завладао 1235. године[16].

Ми смо напред видели, да је краљ Владислав завладао првих дана 1231. године, за жива Радослава; те нам поменуто мњење Данилово и летописачко ништа не вреди за расправу тог питања; али ја то нарочито истичем с тога, што ће нам сад одмах требати за тачно разумевање осталих њихових хронолошких бележака, с којима ћемо се ми овде занимати.

Арх. Данило вели, да је краљ Владислав владао седам година[17]. Кад се правилно урачуна, излази, према овоме, да је краљ Владислав владао до 1238. године[18]. Они, пак, који су преварени погрешно написаном годином у Радослављевом писму, држећи да је Владислав завладао почетком 1234. године, бележе, према овоме, да је престао владати крајем 1240. год., или, да је владао до 1241. год.[19]. Али ни Рајић, ни ико после њега, не узимаше у рачун то: да је Данило, мислећи да је Владислав по смрти

78. — У Arkivu III, на једном месту споменуте стране, стоји да је те године завладао Vladislavus, а на другом месту те исте стране, то се каже и за Драгослава. Види се, да је састављач тог летописа, без икакве критике уредио с разних страна прикупљену грађу. Таквих случајева има у њему доста.

[16] Овде је место упитати се: кад и Данило и летописци држе, да је Радослав до смрти владао, од куд несагласност између њих о годинама владе његове? На ово је питање лако одговорити. — Данило је знао да је Радослав владао само 6 година, а мало доцније видећемо да је знао и кад је Радослав умро, али није знао кад је завладао, и кад је престао владати; па, држећи, да је Радослав до смрти владао, мисли, да је од времена завладања његова по дотле било тих 6 г. владе његове. Летописци, пак, знали су кад је Радослав завладао и кад је умро, а нису знали колико је владао и кад је престао владати; но држећи да је владао до смрти своје, израчунали су му 11 г. владе.

[17] Данило, 6. — Види и у Ark. III. с. 7. —

[18] Тако је у Рајића Истор. II. 385. —

[19] Тако је у свију новијих писаца.

Радослављевој — 1235. године — завладао, рекао: да је владао седам година; те нико не погоди онај број, који је Данило на уму имао.

По Даниловом рачуну излази, да је краљ Владислав владао до 1243. године.

Данилов први сабирак — 1235 — као што знамо погрешан је. С њега је, дакле, погрешан и други — 7, па ма које године престао владати краљ Владислав. Резултат, пак, који је он на уму имао — склапајући му сабирке — незнавши их управо, веран је. — Краљ Владислав доиста је владао до 1243. године!

Томе имамо лепе потврде у овоме:

α) Има једна даровница Владислављева манастиру св. Николе врањинског, којом му дарује неке земље у селу Годињу. Штампана је једино у Mon. Serb. p. 25–27. Г. Миклошић није ју приредио за штампу са ориђинала, но с преписа, који му је послао био пок. владика П. Петровић II. Његуш[20]. Ориђинал је на Цетињу. У завршетку писма стоји: **подписано бысть вь лѣтѣ ѕѱи**. (6708=1200)! Очевидно, да је година погрешно преписана, јер одговара 1200! те г. Миклошић, с тога, да бог ме, стави пред њу да је писана у опште за владе Владислављеве[21]. Погрешено је, дакле, у преписивању бројева; али нама ваља погодити на који је начин погрешено. Начина има два: или је један број, који је стајао између ѱ (700) и и (8), изостављен, или је последњи број и (8) погрешно преписан место другог ког.

Не може се замислити, да је владика у преписивању толико погрешио, да цео један број, који је — рецимо —

---

[20] Види примедбу Миклошићеву уз то писмо. Mon. Serb. p. 27.

[21] О томе, пак, да ли је управо Владислављева, не може бити разговора, почем је потписан **Стефань Владиславь с помокію божиѡвь краль всѣхь срьбьскіхь ȥемль и поморьскыхь**.

стајао између ѱ и и, изоставио; него је погрешио при последњем броју, и то с наличности писмена, ставивши место и (нâш) — и (иже), те место 6750 излази 6708! У ориђиналу, дакле, мора да стоји ,sѱи. (6750=1242). Срећом, ово се не мора уставити на мом домишљању. Г. арх. Н. Дучић имао је, пре неколико година, ориђинал у рукама, и спомиње га на два места у свом чланку „Врањина у Зети и хрисовуље на Цетињу“, у Гласнику XXVII. Он, истина, није смотрио да је у Mon. Serb. погрешно стављена година, па да нарочито обрати на то пажњу, имајући ориђинал у рукама; али и пак, на оба места, не пропушта казати која је година на ориђиналу записана, прочитавши — да бог ме — тачно, као човек вешт томе послу[22]. На првом месту, говорећи како је Иларијон, епископ зетски, био љубимац св. Саве и Стефана првовенчаног, вели: „као што је то изријеком споменуто у хрисовуљи краља Владислава, којом потврђује своје приложене земље манаст. Врањини у селу Годињу 1242. године“[23]. А мало даље, на другом месту, набрајајући хрисовуље, које се хране на Цетињу, на прво место ставља исту даровницу краља Владислава, говорећи: хрисовуља српског краља Владислава од 6750=1242. године, којом потврђује своје земље, које је манастиру Врањини приложио у селу Годињу[24].

---

[22] За критичара је боље, што онај, на чије се очи он позива, није својим причањем мислио да ће исправити нечију погрешку!

[23] Гласник XXVII с. 173. Уз ово, у примедби, г. Дучић спомиње, да је ово писмо у Mon. Serb. штампано, »само су, вели, скраћене ријечи попуњене, а гдје гдје у правопису нешто мало и поправљене« Пишући ово, г. Дучић није имао при руци Monumenta Serbica, што се види из тога, што их на много места спомиње а стране не наводи, као и овде; него је то рекао памтећи из пређашњег разгледања. С тога, ваља да, није ни смотрио да је у њима година погрешно наведена.

[24] Гласник XXVII. с. 187.

Дакле, осим што по нашем домишљању излази, да мора у оригиналу стајати ,sψн. 6750, а не ,sψи. 6708, ево имамо о томе и изречне сведоџбе човека очевидца и зналца.

Из аутентична извора, дакле, знамо, да је краљ Владислав владао и 1242. године. Сад да пођемо даље.

β) Има једно писмо дубровачког кнеза Жана Михаила и општине дубровачке, од 1243. године, у коме се они куну **келнемоу кралю рашькомоу и поморьскомоу Стефаноу Оурошоу**, да неће, ни с њиховим знањем ни саветом, краљица Владислављева, из њихова града, ни по мору, ни по суху, ни у Босну, послати посланике или писма, на његово зло[25].

γ) 14 Августа 1243. године, Stephanus Uros rex totius terre Rassie et Maritime, у писму свом кнезу Жану Михаилу и општини дубровачкој, обећава дубровчанима слободу трговања по својој земљи, мир и пријатељство своје, докле год они узаживе с њим у вери, правди и љубави, и да ће у опште живети с њима у миру и љубави „sicut vixit dominus pater meus cum vestris antecessoribus et vobiscum“[26], итд.

δ) Исте, 1243. године, кнез Жан Михаил, cum consiliaris et nobilibus et comuni Ragusii, куну се domino Stephano Urosso regi, обећавајући му са своје стране сваку услугу, пријам, поштовање и искрено пријатељство, и да ће у опште живети с њим у љубави и миру „sicut vixerant antecessores nostri et nos cum avo et patre vestro[27]“.

---

[25] Mon. Serb. p. 30. —

[26] Listine o odnošajih izmedju južnoga Slavenstva i mletačke republike. Sakupio Sime Ljubić. Knj. I. Zagreb 1868 god. p. 59. — То је онај **овѣть** који спомиње доцније Урош у уговору свом с Дубровчанима 13 Авг. 1253 год. **конмь сьмь се** — вели — **клєкь прѣгнемоу кнєзоу Жанѣ Михаилоу**. (В. Mon. Serb. p. 41).

[27] Listine I. p. 63—64. —

Кад се приведено под β, γ, δ, упореди с оним под α, са свим јасно излази, да је краљ Владислав владао до 1243. године, владавши дакле — пуних 12 година. Те године, пак, да је завладао брат му Урош[28].

По томе, што дубровчани обећавају Урошу 1243. год. да неће дозволити, да краљица Владислављева, из њихова града, пошље где посланике или писма на његово зло, — изгледа, да је Урош силом узео престо од свог брата Владислава. Но то, што не видимо у Дубровнику 1243. год. и Владислава, но само жену му, сведочи, да Урош није успео био потпуно истиснути Владислава из земље[29].

Арх. Данило мисли, да је Владислав тада и умро[30]; али ми имамо довољно доказа да то није тако било, него да је Владислав, свргнут с престола 1243. г., још дуго живео. Ја ћу овде навести мени познате сведоџбе о живом Владиславу после 1243. г., из којих се уједно може и врло лако уочити одношај његов према Урошу, после те године.

α) Има једна листина од 13 Марта 1252. г., у којој се говори, како два дубровачка посланика код „краља Владислава“, сведоче о распри његовој с Павлом Лавом, кнезом лешким. У тој листини Владислава називљу просто: „dominus Ladislavus rex[31]“.

---

[28] Из тога, што је Владислав доиста владао до 1243. год. види се, да је Данило знао:

1) које је године умро Радослав, и

2) докле је владао Владислав;

јер, није то са свим случајно, што је он рекао, да је Владислав владао 7 година, а од 1235. г. — године смрти Радослављеве, — до 1243. — године завладања Урошева — има седам година!

[29] За време борбе њихове, пак, Владислав је, јамачно, склонио жену и децу у Дубровник.

[30] Данило, с. 6—7. —

[31] Rad jugosl. akad. znan. i umjetn. I. p. 133.

β) У знаменитом уговору дубровачком с Михаилом Асењем[32], од 15. Јуна 1253. године, против Уроша, уз Уроша спомиње се и **брать єго Владиславь**, — обојица као активне личности у једном истом правцу.

γ) У прологу, писаном 1264. г. у манастиру Милешеви, стоји да је писан: **вь дни благовѣрьнаго кралю Оурошa и брата моу кралю Владислава**[33].

Из овога трога, осим што се види, да је Владислав и чак 1264. г. жив био, види се и одношај његов према Урошу после 1243. године, и са свим је јасно, да није онакав, какав је доцније био између Драгутина и Милутина, но с много више узајмице, с јасно израженим првенством Урошевим.

Које је године, пак, умро Владислав, нигде се не говори, ни у нашим ни у страним споменицима. Као што видесмо, Данилово мњење нетачно је; летописци, пак, слабо га икако и помињу. Али, ми смо видели напред, да летописци одмах по Радославу, место Владислава, мећу Драгослава, па да не буду Драгославу приписали оно што се тиче Владислава!?

Летописци веле, да је Драгослав владао 35 година, и умро 1270. године[34], — рачунајући ми владу од 1235. год.

---

[32] Михаило — Мича — Асењ владао је од 1246. до 1257. године (в. Јиречка: Geschichte der Bulgaren S. 263—267). Мир с Михаилом учињен је доцније удадбом Урошеве кћери за њ, а с Дубровчанима потврђењем старих повластица. (О томе да је Урош доиста био таст Михаилов, види у Јиречковој Geschichte der Bulgaren. S. 266 n. 9. где су све сведоџбе приведене).

[33] Mon. Serb. p. 561.

[34] Или непосредно говорећи о смрти његовој, или говорећи кад је Драгутин завладао, или — и не знајући за Драгутина — кад је Милутин завладао; а држећи свакојако да је то било по смрти Драгослављевој. Види Гласн. I. 165, — Гл. IX. 146, — Гл. XXI. 240, — Деч. сп. 4, — Pam. 70, — Григор. 49, — Ark. III. 12, — Star. VI. 20, — Star. IX. 78, — Јагића: Beitrag zur serbischen Analistik, 102 (У Archiv-у für Slavische Philologie Band II.).

Ми ћемо доцније видети, да је Урош I, кога летописци имају на уму називајући га Драгославом[35], и чак 1276. год. жив био, — није истина, дакле, да је умро 1270. године. То нас већ упућује да помислимо, да се 1270. г. тиче Владислављеве смрти; али оних 35 г., што веле летописци да је владао Драгослав, одвраћају нас од те мисли, да се све ове цифре тичу Владислава; јер знамо, да је Владислав владао само 12 година. Али, кад узмемо у рачун, да летописци рачунају Радослављеву наследнику владу од 1235. год. до смрти његове, онда доиста излази, да је наследник Радослављев владао 35 година, почем је — по њиховом рачуну — завладао 1235. а умро 1270. године; те тако, по моме мишљењу, нема сумње, да се летописачка белешка 1270. г., — тиче смрти краља Владислава, наследника Радослављева.

Да се 1270. г. доиста тиче смрти Владислављеве, и да је та година придата Драгославу с тога, што је место Владислава записан, и да су летописци погодили годину том догађају, имамо јака доказа у једном подобном примеру опет код летописаца наших. Они, махом, не знају за Драгутина, и место њега, одмах по Урошу, стављају Милутина[36], те веле, да је краљ Милутин умро 1316. године[37], — што је, као што знамо, година смрти Драгутинове[38].

Нема, дакле, никакве сумње, да је краљ Владислав умро 1270. године.

---

[35] Тако му је, јамачно, било крштено име.

[36] Гл. I. 165, — Гл. XI. 146, — Ark. III. 12, — Григ. 49, — Pam., у два летописа, 70, 71, — Star. VI. 20, — Star. IX. 78, — Jar. Beitr. 94, 102. —

[37] Гл. I. 165, — Гл. XI. 147, — Гл. XXI. 244, — Деч. сп. 5, — Григ. 49, — Ark. III. 12, — Pam., у два летописа, 70, 71, — Star. VI. 20, — Star. IX. 78. —

[38] Види Mon. Serb. 70, 71. — Жит. кр. срб. 199. n. 2.

III.

О Урошу I летописци наши — управо — не знају ништа по овом нашем послу; јер, као што смо видели, оно што њему придају — тиче се Владислава, а не њега. Остаје нам, дакле, да о Урошу склапамо слику из посредних сведочаба.

Видели смо, напред, да је **Урош I завладао 1243. године**.

У запису на једном старом српском апостолу, писаном **вь лѣто ,ѕѱпє. индикта .є.** =6785 (1. Септ. 1276. до 1. Септ. 1277. г.) стоји, да га је писао неки ђакон Теодор, **вь дьни светородьнаго и великаго господина Стефана Оуроша, краліа срьпскаaго, и архиепископа Иоаникиꙗ**[39]. Овде не може бити сумње, да је говор о Урошу I, како се уза њ спомиње арх. Јанићије. — Из тог записа изводи г. Јагић, да је Урош владао и 1277. године[40], а према писму краља Драгутина од 1281. год.[41] вели, да му је Драгутин те — 1277. г. — отео престо[42]. Но, по нашем рачуну, то не може никако бити; јер у том писму краља Драгутина стоји, да се те — 1281. — године **навршило** пет година једном уговору **његовом** с дубровчанима, па, да је то рекао Драгутин и последњег дана 1281. г., тек би се тако тада навршило пет година његовом уговору: ако би га уговорио био 1. Јануара 1277. године. Ми не знамо ког је дана и месеца писано писмо од 1281. год., само годину знамо, и то по кнезу дубровачком, који се у њему спомиње; али баш и да узмемо, да је доиста писано 31. Дец. 1281. г., што је доста смешно претпоставити, изашло би, као што већ

---

[39] Starine IX. 124.
[40] Види Archiv für Slavische Philologie. Band III. H. I. S. 220.
[41] У Mon. Serb. p. 54—55. О том писму биће опширнија говора даље, при крају Драгутину.
[42] Archiv für Sl. Phil. Band. III. H. I. S. 220.

споменусмо, да је онај уговор, коме је се 31. Дец. 1281. г. навршило пет година, уговорен био 1. Јануара 1277. год. То кад изађе, не може никако изаћи: да је и једног дана те године владао Урош I! Кад ли би, пак, пала борба његова с Драгутином, кад ли оно време, које је требало Драгутину да се толико утврди и огласи, да може правити трговачке уговоре са страним земљама!? Него је, према писму Драгутиновом од 1281. године, онај трговачки уговор, штога он ту спомиње, уговорен био 1276. године. Те је године Драгутин и завладао!

Изгледа, да се овим одриче истинитост Теодоровом запису; али то није, него му се само јошт прецизније време одређује. Ево како: у 6785. годину, по ств. света, које је Теодор довршио свој апостол, улазе последња четири месеца 1276. г. по Христу[43]; за та четири месеца, пак, имао је кад и Теодор довршити свој апостол, и Урош престо изгубити, и Драгутин начинити трговачки уговор с Дубровчанима!

Из свега овог, дакле, излази: да је Урош I владао до у јесен 1276. године; јесени 1276. г., пак, отме му престо син Драгутин[44].

---

[43] 6785 по ств. св. = 1. Септ. 1276. до 1. Септ. 1277. године по Христу.

[44] Арх. Данило вели (с. 16—17) да је Драгутин отерао Уроша с престола војском свога тьста кралꙗ оугрьскаго (в. и стр. 15 Даниловог дела). Таст, пак, Драгутинов био је Стефан V, који је владао од 1270. до 1272. год. (в. M. Horvath-a Kurzgefasste Gesch. Ungarns. Pest 1863. I. Band. S. 165—167); те то као противи се овом нашем резултату; али, кад се узме у рачун аутентичност извора, по којима смо ми дошли до овог резултата, ништа нам друго не остаје рећи за Данила но: да је знао само то, да је Драгутин помоћу тазбинске војске отерао оца с престола, а ко је управо био краљ у његовој тазбини, таст ли му сам, или шурак, то није знао; но је нагађао.

Арх. Данило вели, да је Урош после тога наскоро умро[45]; а и за архиеп. Јанићија, који, **помьне любовь юго нелицьмерьноу и ѩко обѣшталь се бѣ юмоу ѩко и до сьмрьти своюю не разлоучити се юго, оставль прѣстоль свои светительскыи и вьставь иде вь слѣдь юго**[46], такође вели, да је **по малѣ врѣмени** умро, двадесет осмог Маја[47]. По томе, можемо рећи, да су и Урош и Јанићије умрли некако једне исте године, — још за владе Драгутинове[48].

По Данилову причању, тело Јанићијево, после две године и девет месеци[49], пренето је у Сопоћане, настајавањем краљице Јелене, **тогда соуштоу кралю Стефаноу Оурошоу**[50]. Овим Данило мисли на Милутина; јер њега зове тим именом. Милутин, пак, као што ћемо даље видети, завладао је 1282. године; а јамачно је јошт прве године владе његове похитано, да се учини достојна пошта страдалцу архиепископу, особито што је то руководила краљица Јелена, жена пок. Уроша. Из тога би изашло да је архиепископ Јанићије умро 28. Маја 1279. године[51].

Тако излази и по овом рачуну: Св. Сава, полазећи последњи пут у Јерусалим, поставио је — као што знамо — за архиепископа извесног Арсенија. Сава је, враћајући се, умро у суботу око поноћи, између 12. и 13. Јануара 1236. г.[52]

---

[45] Данило, с. 18—19.

[46] Ibid. p. 289.

[47] Ibid. p. 289, 290. — Није, дакле, истина, да је умро 27. Априла, као што стоји у запису у рукопису арх. Никодима (в. Гласник XI. 194).

[48] Има и изречне сведоџбе, да је Урош умро за владе Драгутинове (Дан. 58).

[49] Дан. с. 290.

[50] Ibid. p. 290.

[51] Никако не може бити, да је архиеп. Јанићије умро 1277. г. као што стоји у оном споменику, штампаном у Дечанским споменицима с. 82, Београд 1864. г.; јер би по томе изашло, да је пренесен за владе Драгутинове, а то није по речима Даниловим.

[52] Ово ћу доказати нарочитом расправицом.

дакле Арсенија је поставио некако у почетку 1235. г.[53]. По речима Даниловим, Арсеније владао је 30 год.[54]; дакле до 1266 г. После њега био је арх. Сава II и владао је 7 год.[55]; дакле до 1273. год. После овог био је арх. Данило I, који није дуго владао па смењен био[56]. У Деч. сп. с. 83, стоји да је владао 20 г. и 6 месеци; али је ту, очевидно, нула дометнута; јер би изашло да је владао до 1293. г.! а ми смо видели Јанићија још у 1276. г. Можемо, дакле, узети, да је владао 2 г. и 6 месеца, дакле до у 1275. год. После њега постао је арх. Јанићије[57] и владао је 4 године — рачунав му владу до смрти[58] — дакле до у 1279. годину.

Не зна се из причања Даниловог, ко је умро пре, да ли Урош, да ли Јанићије; али као да је Урош! Тако се бар може слутити из непрецизног причања Даниловог[59]. По томе излази, да је Урош умро негде почетком 1279. год.

IV.

Наши летописци веле, да је Драгутин завладао 1270. године[60]. Већина их, пак, и не зна за Драгутина, но место њега стављају Милутина.

Ми смо, на пред, према писму Драгутинову од 1281. г. а у свези са записом од 6785. г., поставили, да је краљ

---

[53] Деч. сп. 82 стоји: **архиепископь свети Арьсеніе роди се у Срѣмоу, постави се на прѣстоль 1236 г.**; али му се ту рачуна влада од смрти св. Саве.
[54] Дан. 272.
[55] Ibid. 274.
[56] Ibid. p. 275.
[57] Дан. 276.
[58] Дан. 290.
[59] Дан. 18—19 и 289.
[60] Рат. 70, — Деч. сп. 4. — Један опет вели, да је завладао 1261. (!) в. Гл. V. 2. —

Драгутин завладао у јесен 1276. године. Но како је до скора мислило се, да је поменуто писмо Милутиново, као што сам и сâм мислио, то ћемо морати сад проговорити коју о њему.

То је писмо писано 1281. год., за владе дубровачког кнеза Николе Мавроцена[61]. У њему **Стефань по милости божиен краль србскихь ȥемль и поморьскихь** потврђује на ново уговор с дубровчанима, коме је се тада навршило било пет година[62]. Г. Миклошић придао је писмо Милутину, с тога, што је држао да је тада владао Милутин, и што на полеђини писма стоји: „Pouelia Urosii regis", etc. И сâм сам тако до скора држао, с истих разлога, не ушав оволико у то питање. То сам писмо и истакао био у Житијама краљ србских, с. 200, против мнења г. Др. К. Ј. Јиречка, који држи да је Милутин завладао 1281. године[63]. Но г. Јиречек, извештавајући о поменутом делу мом у Časopis-у českého musea 1876, 652, огласи то писмо за Драгутиново, износећи за разлог то, што је на њему потписан **Стефань краль**, а не **Стефань Оүрошь**, као што се Милутин звао и потписивао.

Драгутин се доиста звао само **Стефань**, а Милутин **Стефань Оүрошь**, и овај се обично тако и потписивао; али то није тако редовно и без изузетка било, да се једино по томе може одредити чије је које писмо. Тако, на оној важној даровници хиландарској[64], о којој не може бити сумње да је Милутинова, Милутин се потписао: **Стефань вь Христа благовѣрныи** итд. Па не само у потпису, него и унутра

---

[61] О кнежевању дубровачких кнезова у хронолошком погледу, види Љубићев попис у Radu V.

[62] Mon. Serb. c. 54—55.

[63] Види Geschichte der Bulgaren, Const. Jos. Jireček. Prag 1878. S. 280.

[64] Mon. Serb. p. 57—65.

у тексту, назива се Милутин само **Стєфань**[65]. Осим тога, на два писма дубровачком кнезу, од 1313. и 1320. године, о којима такође не може бити сумње да су његова, потписао се: **Стєфань вѣрни краль**[66].

Не може се, дакле, за оно писмо од 1281. г., само с тога, што је потписан **Стєфань краль**, рећи да није Милутиново. Али, кад се садржина поменутог писма сравни са писмом бр. LI у Mon. Serb., онда се тек види, да је доиста Драгутиново, и да се у овом случају име **Стєфань** њега тиче. Ево како:

У писму од 1281. год. говори се, да се продужава онај уговор, коме је те године прошло пет година; а из њега се истичу ове тачке:

1. да је дубровчанима мир, који је и пре био, докле лепо живе с краљем.

2. Ако ли што згреше краљу, а не оправдају се, даје им се три месеца рока, да се иселе из краљеве земље са свим својим.

3. За то да дају дубровчани краљу 2000 перпера, и то на Митров дан.

4. Ако не сагреше што краљу, да им је овај мир за свог живота краљева.

Писмом, пак, бр. LI, **Стєфань Оурошь по милости божи краль и с богомь самодръжьць србьскиє ʒемли и поморьскє**[67], од речи до речи то исто потврђује, и вели, да је то **милость**, коју им је **биль сьтворнль брать ми краль Стєпань**, те **по томоужде образоу и кралєвьство ми сьтвори нимь милость**[68].

---

[65] Ibid. p. 64.
[66] Пуцића: Споменици, II. 1—2.
[67] Mon. Serb. p. 50—51.
[68] Mon. Serb. p. 50.

По овоме је са свим јасно, да је писмом бр. LI. потврђено писмо од 1281. год., и да је **Стефанъ краль** из тог писма онај **братъ** краља **Стефана Оурроша — краль Степанъ**. Стефан Урош, пак, из писма LI, да бог ме да је краљ Милутин, **с богомь самодрьжьць срьпские ꙁемли и поморьске**. Пре њега нико се није тако потписивао, осем Стефана првовенчанога.

Дакле, помоћу писма у Mon. Serb. бр. LI, дознајемо, да је писмо од 1281. год. писмо Драгутиново, које је Милутин, дошав на владу, потврдио[69].

Дознавши, пак, у најновије време, и за запис од 6785. год. на Теодоровом апостолу[70], ни мало не можемо сумњати, да је писмо од 1281. године писмо Драгутиново; почем из писма видимо, да је на њему потписани **краль Стефань** владао и 1276. године, те — према Теодоровом запису — био наследник Урошев; а Урошев је наследник, као што знамо с много других страна, био Драгутин.

Сад ћемо потражити, које је године Драгутин предао престо брату свом Милутину.

У запису, на једној црквеној књизи, од 6794. г. стоји, да је написана: **вь дни благовѣрнааго и богоучьстивааго самодрьжавнаго краля всѣхь српскыхь ꙁемль и поморьскыхь, грьчьскыми странами господьствоующтаа Стефана Оурроша, сына светаго краля Оурроша а правьноука светаго господина Сумеона, вь .є҃. лѣто сь богомь дрьжавнаго владычьства юго, ѿть чисала же сложенниꙗ мира лѣть ҂ѕψчд.**=6794[71] (од 1. Септ. 1275. до 1. Септ. 1276. г. по Христу). Почем је та година била

[69] Не знам за што је г. Миклошић то писмо Милутиново, под бр. LI, придао Урошу I.

[70] Starine IX. p. 124.

[71] Mon. Serb. p. 561.

пета владању Милутиновом, то је он завладао негде између 1. Септ. 1281. и 1. Септ. 1282. године.

Г. Др. К. J. Јиречек први је прихватио овај запис и према њему одредио, да је краљ Милутин завладао 1281. године[72]. Но ја држим, да тиме није свршено то питање, почем се не зна: да ли је Милутин завладао у коме од она четири последња месеца 1281. г., да ли у коме од оних осам првих 1282. г., што може бити према поменутом запису; јер се и за њ не зна, да ли је писан у коме од она последња четири месеца 1285., да ли у коме од оних првих осам 1286. године! Ја ћу навести нешто, што ме уверава, да је поменути запис писан баш између Јануара и Септембра 1286. г., те да је, према томе, и краљ Милутин завладао негде између Јануара и Септембра 1282 год., а не 1281. То је у овоме:

Видели смо, на пред, да је архиепископ Јанићије умро 28. Маја 1279. год. **Прѣосвєштєномоу во Иоанникию арьхиєпископоу прѣшьдьшоу оть жизни сєѥ на вѣчьныи и блажєныи покои**[73], постављен је за архиепископа Јевстатије I[74]. Тај Јевстатије седео је на архиепископској столици 7 година, и умро 4. Јануара[75]. По томе, то је било 4. Јануара 1286. године. После Јевстатија I постављен је за архиепископа Јаков[76]. У гореспоменутом запису, пак, одмах после причања да је та књига, на којој је запис, писана 6794. г. (између 1. Септ. 1285. и 1, Септ. 1286. год.), стоји: **вь сиє лѣто постављєнь бысть свєты прѣосвєштєныи архиєпископь Иаковь**[77]. Јаков је,

---

[72] Види Geschichte der Bulgaren. S. 280.

[73] Данило, с. 308.

[74] Дан. 308. Мора да преписачком погрешком стоји у Данилом делу да је то било **вь тождє врѣмє соуштоу благовѣрьномоу кралю Стєфаноу Оурошоу**.

[75] Дан. 318.

[76] Дан. 320.

[77] Mon. Serb. p. 561.

постављен после Јануара 1286. године, дакле и запис је тај писан између Јануара и Септембра 1286. год. Како је пак 1286-та година била пета Милутиновој влади, то је он завладао негде између Јануара и Септембра 1282. године.

*

Из овога нашег проматрања добили смо за нашу историју ове хронолошке податке:

α) Стефан првовенчани умро је 1224. године.

β) Радослав, најстарији син Стефана првовенчаног, завладао је 1224. године и владао до 1231. дакле 6 година. Умро је 1235 год.

γ) Владислав, брат Радослављев, завладао је првих дана 1231. године и владао до 1243., дакле пуних 12 година. Умро је 1270. године.

δ) Урош I, трећи син Стефана првовенчаног, владао је од 1243. до пред крај 1276. год., дакле 34 године. Умро је 1279.

ε) Драгутин, син Урошев, завладао је крајем 1276. год. и владао до у 1282. год. а те године преда владу млађем брату Милутину. Владао је, дакле, само 5 година.

2 Августа 1878 год.
Београд.

Ив. Павл.

СОКО-БАЊА

ПРВИ МЕТЕОРИТ У СРБИЈИ.

(ЧИТАНО У СЕДНИЦИ ПРИР. МАТ. ОДСЕКА УЧЕНОГ ДРУШТВА 21. АПР. 1879.)

Почетком Октобра г. 1877 прочуло се у Београду да се близу Алексиначке Бање нешто необично догодило, да се чула жестока пуцњава. У приликама, у којима је тада наша земља била — између првог и другог рата — помишљало се на много шта не само у Београду, већ, као што касније дознадосмо и у Бањи. Неки нагађаху да ће то бити Турци, који су преко границе прешли у намери да на Бању ударе, други држаху да је тамо негде вулканска сила земљу провалила, а многи се одма сетише врелога камења, за које наш народ из предања зна, да по кадшто с неба на земљу пада. Званична извешћа, која мало за тим у Београд стигоше, потврдише ово последње мишљење, а четири комада тога камења овамо послата и од г. министра унутрашњих дела нашем кабинету на чување предата, показаше већ по површном проматрању, да је то одиста метеорско камење и да би вредно било на месту, где је оно на земљу пало, ово двоје да се ближе испита: 1-во, који су појави пад метеорита пратили, и 2-го, да ли нема тога камења више него што је у Београд донешено. Ова је сумња била већ и тим оправдана, што је у званичном извешћу јављено да је између Шарбановаца и Девице подоста камења пало и што

се на комађу што је у наше руке доспело јасно видело, да је најмање у трећину окрњено. С тога би од стране велике школе предложено, да се неколицина природњака у Алексиначку Бању пошљу, што се и одобри, те одређени будемо ја и г. г. професори Лозанић и Клерић, да тај посао извршимо.

У Бањи дознадосмо ово. 1. Октобра реч. год. у 2 часа по подне чуше се на северо-истоку од Бање три јака пука — као од топа, а мало за тим настаде слабија али честа пуцњава — као од пушака. Ма да је пређашних дана време било кишовито, тога се јутра било прилично изведрило. Становници Бање истрчаше на тај пуцањ из кућа и угледаше над Превалцем — тако се зове пресло над Бањом, преко кога иде пут у Књажевачку — омален али густ облак, из ког су се била извила три рукавца на прилику дима, што при метању из топа излази, по томе се с више страна чула јака фрка, а најзад тутањ, као кад тешке ствари на земљу падају, а некима се учинило, као да се за те тутњаве на махове и земља затресла. Све те појаве нису дуже трајале од 0,5 мин. — од прилике колико би човек 50 пута коракнуо. По што се све стишало, облак је онај из ког је праска долазила, још неко време на небу потрајао, али се полако развлачио и од свакојаке руке кривио, као оно летња магла што се јутром из шумских увала диже.

И народ по селима, Шарбановцима, Блендији и Дугом Пољу, камо смо ишли поради проматрања места, где се метеорско камење нашло, потврдио нам је већину онога, што је мало час наведено, да како са свакојаким додатцима. Тако се некима причинило, да је из облака севала светлост, да су три дима — они казаше чура — што су се била од облака одвојила, управљена била земљи, други су у облаку виделе човека на белом коњу завијена белим велом, гдекоме се тај облак тако страшан учинио, да није смео по други

пут у њ да погледа. Неки којима је на близу метеорско камење пало тако су се запањили, да му нису смели да приђу, а ко би му се примакао већ је из далека опажао, да је врело и да заудара на сумпор. И за стоку нам причаше, да се од тутњаве уплашила, те је нагла на све стране да бега. Гдекојима је овај појав не малу бригу задао: под импресијом догађаја, који су се били на истоку наше земље минулог лета збили, неки вељаху да то црно камење не слути на добро; противно томе чусмо од једне старе жене, с којом смо се под Превалцем сусрели „да је и за пређашњих ратова са Турцима падало с неба врело камење, пак је било добро по народ српски, да ако нам“, тако заврши срчана баба „и сада не буде лоше“.

Што се тиче правца, у ком се метеорит кретао, о томе нисмо могли ништа поуздано да дознамо. Некима се чинило, да је дошао од Ртња и да се кретао ка Бањи, а другима, да је од Бање био управљен Девици, што по свој прилици долази од тачке, са које су људи ту појаву сматрали. Судећи по томе, што је највеће камење пало између Шарбановаца и Бање а мање у Блендији и Дугом Пољу, вероватно је, да је метеорит дошао од севера и да се кретао правце на Бању, а пошто се над Превалцем распукао, да се мање комађе од првобитног правца скренуло и упутило Девици, као што је таково скретање са првобитне стазе и за друге метеорите забележено[1].

Поље, на које се метеорско камење просуло, заузима између Шарбановаца, Бање и Девице дугачак троугао, коме је краћа страна између Бање и Шарбановаца, а две друге стичу се у планини Девици. На том је пољу нађено повише

[1] M. St. de Rossi. Sull' uranolito caduto nell' agro Romano. Roma 1873. — У оваковим ћу цитатима навести, где томе места буде, списе о овој материји, којима сам се при проучавању нашег метеорита послужио.

комађа, али их је само 7 у кабинет ушло, остало је за нас изгубљено.

Ово је редом по величини метеорско камење, које смо добили, или смо што поузданије о њему дознати могли:

Први највећи камен пао је испод Радине Шуме на њиву Ђоке Живковића, око 4—5 километра северно од Бање. По казивању људи који су га ископали тежио је око 38 килограма (30 ока), али је зар приликом пада или у ископавању раздробљен, а од комађа као да је подоста растурено, јер у наш кабинет није више донешено од 22 килограма. До које се дубине овај камен у земљу зарио и који је правац јама имала то није било могуће да се дозна, јер је за нашега доласка њива Живковића била поорана. Комађе од овога камена у нашој се збирци не находи, јер је подељено међу кабинете европске, од којих смо зато приличан број страних метеорита у замену добили.

Други камен од 16,310 килогр. нађен је у Крушини на Вукашиновом Пољу, 2·5 километра северо-западно од Бање, у земљу се зарио[1] за 0·8^{m} под углом од 52°, а нагибом на југо-запад. Овај је камен прилично сачуван тако, да се на њему добро види ћошкасти облик, који је карактеристичан за много метеорско камење.

Трећи је камен пао 2 километра источно од Шарбановаца на њиву Милете Јевтића, а зарио се у земљу за 0·7^{m} под углом од 80°, а нагибом на северо-запад. Колико се може судити по плоснима које су остале целе, овај камен био је пре пада много већи, али је касније, било случајно,

[1] Правац и угао под којима се комађе каквог метеорита у земљу зарило могло би по мишљењу г. професора Клерића томе послужити, да се израчуна висина у којој се метеорит распукао. Али је за то потребан тачан ситуациони план целога терена на који је метеорско камење пало, а то за нашег долаза у Бању имали нисмо, ни смо пак могли до данас да га набавимо.

било пак навалице окрњен тако, да нам је приликом нашега доласка у Шарбановце предато мало што више од половине у тежи од 9,777 килогр.

Од два комада, што су нађена близу Влендије, један је пао до Николинске Реке а други на пут у Дубоком Потоку. Првоме, који је по казивању људи имао величину од две песнице, нисмо могли да уђемо у траг, а други од 0,256 килограма предат нам је у Алексинцу, кад смо се у Београд враћали, уз још један нешто већи одломак, о коме се није знало, где је нађен.

У самом селу Дугом Пољу пала су два омања камена, један пред кућу Илије Павловића а други у шљивару Ранђела Николића. Оба су ова комада затурена.

У околини Дугог Поља и на брду Девици пало је по тврђењу многих људи, који су се у пољу задесили још повише мањих комада, којима нисмо могли у траг ући, као што нисмо могли ништа ближе да дознамо ни за два повећа камена, од којих је по казивању неке жене први пао на Превалац, а други, за који је и у званичном извешћу стајало, да је био колико цак и да је пао негде на стену, те се у ситно комађе распао.

Сво метеорско камење што нам је од власти предато, или смо приликом путовања у Бању прибрали, износило је преко 49 килограма, што ће по свој прилици да буде већа половина свега онога, што је овом приликом на земљу пало, не узимајући у рачун два повећа најзад споменута камена, који већ и зато остају под сумњом, што се до сада ни у једној метеорској појави није догодило, да крупније камење на различите крајеве поља пада. —

Пре него што бих вас познао са природом метеорита бањског, држим добро ће бити да вам разложим оно што ј[e] наука о метеоритима забележила: како постају и где, како

вих има, да вам на кратко кажем све оно, што учен и неук свет о овом реду ствари зна и мисли.

Под именом метеора[1] разумевамо у пространом смислу све оно, што нам се на небу укаже и по кратком часу мине, или што с неба на земљу пада. Звезде, које се за ведре ноћи кадшто у великом броју с места покрећу и најзад се угасе, оставив на небу за кратки тренутак светлу пругу; сјајне кугле, које се у различитим висинама над хоризонтом великом брзином крећу и незнано камо замичу или се над нашим главама у светлу парчад распадају, кадшто без гласа и трага, другда уз свакојаку праску просипају на земљу мање или веће минералне масе; прах који без ветра, обично пак после јаких бура у великој количини на земљу пада; течности различите густине, гром — све су то метеори, али у ужем смислу узимамо само прве у метеоре а продукте им за метеорите, росу пак, кишу, снег и град разликујемо под именом водених метеора, а гром, и ако је у свези са воденим метеорима, спада у са свим други ред природних појава.

Наука је о метеоритима нова. Имамо истина већ из нај старијих времена поуздане вести[2], да је метеорско камење на земљу падало, јер и ако се из тих времена није никакав метеорит сачувао, описи тих давнашњих случајева подпуно се слажу са појавама које су очевидци у многим приликама и на различитим местима у Европи и другуд забележили, а те појаве јесу: сјајна кугла ноћу, или на дану сив облак, из кога после кратке, слабије или јаче пуцњаве пада на земљу врео камен, кад један, кад њих више, а кадшто се проспе на доста велику земну површину небројено комађе. Нај старији метеорит у Европи, за који нам по-

[1] Μετέωρος, високо, узвишено, надбрдско.

[2] Biot, француски физичар, проучавајући хинеску астрономску литературу дознао је, да се у тог чудноватог народа од 80 векова воде спискови о виђеним метеорима.

весница јавља онај је, што је пао 400 год. пр. Хр. на реци Егопотаму у Тракији, не далеко од св. Стефана, што се у новије време прочуо, а који је још за времена Плинија мл., на 100 год. после рођ. Хр. виђен и описан. Од тога су се времена на махове а у различитим крајевима јављали метеорити, али никоме није у тима приликама падало на ум, да их сачува или бар тачније опише, ни се што за њих налази друго забележено до то, да су ту или тамо пали, да су падањем на земљу много људи или стоке потукли или села и шуме запалили, а многократ ове су приче испреплетене свакојаким гаткама и празноверицама, са којих су најзад паметнији људи све што се на метеорско камење односило у басне или лажи бројали.

Први метеорит, који је од многих људи не само виђен, кад се појавио, већ је и сачуван, пао је у Елсасу близу Енсисхајма год. 1492. Кад је нађен и у енсисхајмску цркву остављен, тежио је 230 килогр., али је касније у свакојаким приликама помештан и крњен, а сада се на четвртину своје првашње теже смањен опет находи у реченој цркви.

Од тог је времена свет почео много већу пажњу на метеорите да обраћа а било је томе и прилике, јер су се на многим местима у Италији, Француској, Немачкој, Чешкој и Угарској подобне појаве догађале. Многи од метеорита што су у пребројаним земљама пали, сачувани су; гдекоји су врло тачно описани, а о понеком су од местних власти и опширни протоколи вођени. Тако је загребачка консисторија за метеорско гвожђе, што је г. 1771 у Храшини близу Загреба пало, наредила, да се комисионо испитају сви људи, који су се за пада његова у пољу десили, а све то верно побележено праћено је уз већи комад метеорита од 39 килограма, — мањи комад од 9 килогр. незна се камо је доспео — тадашњем цару у Беч, где се и сад находи, као

највећи украс пребогате збирке царског минералошког кабинета.

Али ни опширни описи, ни званични протоколи нису могли сав свет да увере. Прости су људи свију народа веровали у старо предање, да врело камење по кадшто с неба на земљу пада, научници су пак све те приче сматрали за бесмислице, за нехотичне или намерне преваре и чудили су се, да могу паметни људи и целе корпорације да тврде нешто, што је физички немогуће. А што је у томе најчудноватије, средина овој неверији била је француска академија у Паризу, тада највећи европски ареопаг за све, а особито природне науке. Француски су академици држали да не смеју да одобре оно, што је стајало у опреци са тада признатим законима физичке науке, већ су проглашавали метеорите, који су им се са свију страна слали ради тврђег доказа: да су порекла земаљског, да су то рудне масе, које је гром случајно оголитио, по површини стопио, или мање више предругојачио[1], или да је то камење којим вулканом избачено[2]. И Палас, славни природњак у Русији сматрао је да је земног порекла и она гвоздена маса што је год. 1772 нађена близу Краснојарског у јенисејској губернији, а сада се већином находи у ц. академији у Петрограду.

У време најжешће борбе о постању метеорита, мало после одкрића Паласовог гвожђа изађе г. 1794 дело витенбершког научника Хладног[3], у коме овај славни физичар износи своју хипотезу о метеоритима, или боље да кажем обнавља оно, што су већ стари Грци о њима замишљали, а на име: да су падајуће звезде, светле кугле и метеорско

---

[1] D. O. Buchner, Die Feuermeteoriten. Giessen 1859, стр. 43.

[2] M. Daubrée. Etudes recentes sur les meteorites, Extrait du Journal des Savants, Paris, 1870, стр. 24.

[3] E. F. Chladny. Ueber den Ursprung der von Pallas gefundenen und anderer ihr ähnlicher Massen. Riga 1794.

камење појаве једнога рода, т. ј. да су то небеска тела или њихови делови, који се као и све остале виђене и невиђене светске масе по васелени крећу, док случајно доспу у привлачну сферу којег већег тела, било земље било друге које планете, па коју најзад падају. У смислу ове хипотезе Хладни је изрекао, да је како загребачко, тако и Паласово гвожђе, пак и сви други метеорити, што су из Европе и других крајева света познати били — да је све то порекла не земаљског, као што то тврђаше француска академија и Палас, већ да је на земљу пало из небеских просторија. Ова Хладнова изрека зачуђава за тада владајућег општег веровања тим више, што се зна[1], да је он — Хладни, истом 4 године по штампању свога дела први метеорит видео.

Што ни Хладново дело није било у стању, да тадашње мутне појмове о овој ствари разбистри, био је узрок тај, што је хемија истом у почетку нашега века по одкрићима чувеног хемичара Lavoisier-a дошла до методе, којом се анорганска тела могу лакше и тачније да испитају. Инглезу Howard-y припада заслуга, што је први констатовао, да се у свима метеоритима метално гвожђе находи комбинисано са никлом, пак пошто такове комбинације у земаљским минералима нема, исказао је да сумња, да метеорити могу бити земаљског порекла. Тим је била нађена значајна белега за све метеорите а уједно је и то наговештено да хемији припада главна улога у проучавању тога рода ствари. Али је материјал за хемијско испитивање метеорита био из почетка оскудан, јер, ма да је било подоста метеорског камења прибрано и различитим музејима на чување предато, много је од тога забачено и само је по гдекоји комад сачуван, као „жалостан доказ лаковерице људске“ од не природ-

[1] Dr. O. Buchner, г. н. д. стр. 53.

њака, који су прибирали податке за културни развитак човечјег рода.

Међу тим се све више гомилаваху случаји метеорског камења, година 1803 виде такова 4 случаја: један у Инглеској — East Norton, један у Немачкој — Mässing, а два у Француској — Saurelle и Laigle. Овај је последњи случај управо епохалан за науку о метеоритима, јер се на беломе дану и на очи многог света — из 20 села, пак и једног члана француске академије, Leblond-а, који у то време у Laigle-у живљаше, догодило то: да се из малог облака по краткој пуцњави на простор од 12 квадратних километара просуло око 3000 комада врелога камења. На тај се глас многи чланови француске академије поколебаше у дотадашњој неверици, те на наваљивања хемичара Fourcroy-а и Vauquelin-а би одређен тада најмлађи академик Biot, да извиди места где је и околности под којима је камење пало, и да прибави што више могуће материјала за даље проучавање тога метеорита.

Biot-овим извешћем би потврђено све оно што је било до тада од небројених сматралаца подобних појава казано и писано, и тим би питање о метеоритима у посве нову фазу доведено. Општој неверици од стране научара следовало је најживље заузимање за све оно што се метеорита тицало. Опити са галванизмом, који су тада умове физичара мал не искључиво занимали, беху остављени на страну и све се живо даде на испитивање метеорског камења. Једни им испитиваху хемијску страну, други физичку а трећи промишљаваху о начину како постају, и о месту од куд долазе.

Хемијски су метеорите проучавали осим Инглеза Howard-а, Французи Vauquelin и Fourcroy, Швед Berzelius, Немци Klaproth, Wöhler, Rose и Rammelsberg, који је последњи доста велики број познатих метеорита у свом угледном

делу[1] пред учени свет изнео. Поред хемичара, којима је био задатак да сазнају све састојке метеорског камења и обелодане неке минералне комбинације које метеорите одликују, физичари су разбирали за други ред особина, за облик, тежу, тврдоћу, груповање минералних материја у метеоритима, упоређивали су једне с другима и са минералима што нашу земљу састављају и склапали су системе, по којима би имали метеорити да се у збирке сложе. На томе су радили Schreibers, Widmannstätten, Partsch, Reichenbach и Haidinger у Бечу, Nordenskiöld у Стокхолму, Maskelyne у Лондону, Daubrée у Паризу. У новије се време овај последњи научник[2], подпомогнут вештим хемичарима Meunier-ом, Gaudin-ом и Schloesing-ом пустио у сасвим ново поље — синтезе т. ј. да из неких земних минерала: серпентина, лерзолита и амфибола састави метеорско камење и већ по оним резултатима што је до сада постигао мисли, да може много шта да растумачи, што је до сада тавно било, овамо о саставу и грађи метеорита, онамо о природи неких земних минерала из којих је метеорско камење у мање, више промењеним комбинацијама сложено. —

Питање о постању метеорита и о месту од куда они долазе занимало је човека од најстаријих времена, управо од онога часа, кад је први метеорит виђен, да на земљу пада. Све што су мудре главе о томе кад рекле или замислиле, може да се на ово двоје сведе: да су метеорити порекла земаљског или да су порекла небеског. Прво је од четири руке могуће: да су то земни минерали, које је гром оголитио и по површини растопио; да су то минералне масе које је оркан у ваздушне висине дигао, а које су се по стишању

---

[1] C. F. Rammelsberg. Handbuch der Mineralchemie Leipzig 1860 стр. 901—952.

[2] M. Daubrée Experiences synthetiques и т. д. у Comptes rendues de l'Academie de sciences. Paris Tome LXII 1866.

буре на земљу спустиле; да су земне материје које се испаравањем у небо дижу, а отуд згуснуте опет на земљу доспевају и најзад, да су минералне материје које из вулкана излазе, пак се по неком времену опет на земљу враћају. Од оних који замишљају да метеорити ван земље постају, неки су држали да долазе од сунца, други да их избацује месец а трећи да су делови незнаних светова. Да све ове хипотезе с неколико речи пропратимо.

Појаве које предходе паду метеорита, светлост (ноћу) и пуцњава, морале су човека кад су га први пут изненадиле да подсете на гром, а и данас доводи прост свет с громом у свезу постанак неких кристалисаних минерала од кварца и калцита — тако зване стрелице. Гром може доиста стене по површини да растопи и у неколико предругојачи, али да унесе у њих неке минералне комбинације (Schreibersit, Troilit, Rhabdit) којих у земним стенама нема, ово и да се допусти остало би под сумњом то, одкуд троилит и др. оним метеоритима, који дању, на нај лепшој ведрини[1] с неба падају.

Хипотеза да могу оркани са земље да дигну повеће количине минералне материје важи само за оне, које су у прах претворене, а такове материје и виђене су кадшто да на земљу падају, али ту ваља по свој прилици разликовати између правог метеорског праха и тропне земље или песка, што ветар у небо диже и што се после на тишини земљи повраћа. Падање овога праха спада међу обичне појаве, метеорски пак прах доста је редак и не довољно испитан[2]. Али да ветар ма колико силан био са земље дигне тешке масе од гвожђа (Zagreb 59 k. Bemdego 6000 k. Cranborn 8000 k.) или грдну количину камења (Laigle и Pultusk око 3000

---

[1] Пуцњава којом се обично метеорити на ведром дану јављају, изазвала је, може бити, ону реч „из ведра неба гром“ која се гдешто у нашем народу чује.

[2] Dr. O. Buchner г. и. д. стр. 174.

комада), то одричу физичари, који су имали прилике да измере силу и најжешћих тропских Tornados-a.

Који постанак метеоритима приписују испаравању имају за то доста јаких разлога, јер је опште познато, да се испаравањем непрестанце одвајају од земље свакојаке минералне материје, при обичној температури вода, угљена киселина, хлор, флуор, фосфор, жива, при температури коју ми можемо да произведемо сумпор, арсен, олово, цинак, телур. Али наука није данас у стању да објасни, која је то сила, што може гвожђе, никл и силицију да у течно или ваздушасто стање преобрати — а то је потребно да би могао да кристалише оливин, бронцит и др. минерали, што се у том стању у метеоритима налазе.

То исто важи од неке руке и за вулкане из којих силом високе температуре излазе свакојаке парне материје, које се по мишљењу неких природњака (Reichenbach-a[1] Kesselmeyer-a[2]) у ваздушним просторијама згусну а после се по дужем или краћем времену по ново на земљу спуштају. Заступници ове хипотезе мисле, да се само њом много шта може да растумачи, што се на облик и састав метеорита односи. За оне метеорите који су сложени из силиката, а садрже мало гвожђа, вулканисте замишљају да долазе из мањих дубина земних у којима владају силикати, а за друге у којима гвожђе има превагу, да долазе из великих дубина, где већ по томе мора да има више гвожђа и у опште метала, што је специфична тежа наше земље много већа (4, 5) него тежа свију скупа минерала (2. 5) што земну нашу кору до познатих нам дубина састављају. Амерички хемичар Smith[3] обара

[1] Fr. v. Reichenbach. Uber das innere Gefüge der nähern Bestandtheile des Meteoreisens у Poggeudorf Annalen der Physik 1861 p. 99.
[2] P. A. Kesselmeyer. Ueber den Ursprung der Meteoriten. Frankfurt a. M. 1861.
[3] J. Lawrence Smith. Lectnre on meteoric stones, у Annuel Reports of the Smiths. Jnstitution. Washington 1856 стр. 151.

ову хипотезу врло јаким доказима: 1°. не допушта да се вулканска топлота може толика да замисли, да минералне материје (гвожђе, никл, оливин) у парно стање растури; а 2°. што метали, гвожђе и никл, за које се предпоставља да бивају вулканом истурени, морали би на путу свом из зажареног кратера у небеске висине да пређу кроз атмосферу. Можели се пак замислити, да се ти метали у додиру са кисеоником, што је у атмосфери, не оксидишу? А шта да се каже за фосфор, који морамо вештачки да чувамо а да се не ужеже — с кисеоником сједини и у фосфорну киселину претвори — а који се овамо у метеоритима као фосфор находи.

Од три хипотезе, које замишљају да су метеорити космичког порекла, прва, да долазе од сунца само је у старо доба имала присталаца. Доста је вероватно, да су стари индијски народи а по њима и Грци, кад су први метеорит гледали да се светли и врућ на земљу пада, помислили на сунце, као источник светлости и топлоте. Али као да се природњаци на овој мисли нису дуго зауставили, бар у новије време, од како су Newton-ом закони гравитације утврђени, нико више на сунце не помишља.

Много је више природњака пристајало уз хипотезу, да метеорити из месеца долазе, као што је то већ у XVII веку талијански физичар, Terzago[1], наговестио. Али истом касније, пошто је у почетку овога века месец боље проучен, пошто се за њ дознало, да је без воде, да није као наша земља атмосфером опкољен, да има високих брда, која изгледају као угашени вулкани, а с друге је стране познато и опитима утврђено да у метеоритима има мало и то само на површини кисеоничких комбинација, све ово имајући на уму млоги су славни физичари — Laplace, Arrago, Biot, Brandes, Berzelius, и др. — поумили, да метеорити морају да долазе са места, где нема воде, ни ваздуха, дакле из месеца, чија су

---

[1] A. Humboldt Kosmos I. стр. 400.

висока брда могла из своје унутарности минералне материје толико далеко да баце, да су оне могле да буду од земље привучене[1]. Али је славни астроном Olbers, који је испрва и сам уз ту хипотезу пристајао, тачним рачуном доказао — ма се допустило што он одрицаше, да су на месецу необично висока брда — да је према законима балистике немогуће, да што од месеца буде толико далеко бачено, те да доспе у домашај привлачне силе наше земље. Олберсовим рачуном хипотеза је о селенитичком пореклу метеорита нај јачу своју основу изгубила.

Остаје још једна хипотеза, да се неки астероиди или делови раздробљених планета или комета по законима гравитације крећу около свога центрума (сунца) по елипсама, које стазу земље наше секу, пак кад случајно у конјункцију са земљом дођу, морају на њу да падну. Овако су већ стари Грци по сведочанству Диогена од Аполоније постанак метеорита замишљали, а томе се веровању и данас већина физичара приклања с том разликом што су стари, према тадашњем развићу астрономске науке држали, да је земља средсреда световима, а по данас признатој космогенији Лапласовој сунце је тај центар, од ког су се по физичким законима, поред наше земље, одвојиле све оне масе, које на небу као астероиде, комете и планете гледамо, а могуће да су се одвојиле и друге масе, које због даљине и малог волума не видимо, а које могу, из довољно нам још непознатих узрока са стаза својих да се скрену и већој којој маси да се придруже т. ј. на земљу нашу или другу коју планету да падну. Које су то масе и одкуд долазе, то нам у новије време наука аналогијом и индукцијом руковођена наговешћује од прилике овако[2]. Метеорити, комете и сви до сада одкрити

[1] A. Humboldt Kosmos I. стр. 401.

[2] Dr. Mohr. Ueber die Natur und Entstehungsart der Meteoriten у J. Liebig Annalen der Chemie B. 179.

астероиди биће делови оне веће планете, коју астрономи између Марса и Јупитера траже а не налазе, планете, која би по закону градације имала специфичку тежу од 3, 2, дакле ону тежу, коју одсеком имају метеорити, што на нашу земљу падају.

Подобно томе, али нешто друкче замишља француз Meunier[1] постанак метеорита. Он држи да се нека планета мања него земља, а по свој прилици мања и од месеца због крајњег охлађења собом распрсла (rupture spontanée) и да од те раздробљене масе — којој је Meunier надео име геологија — неке партије као метеорити на земљу падају, кад се с њом у путу скобе.

Било пак да метеорити од ове или оне, познате или непознате космичке масе долазе, наука је у новије време с тим на чисто, да метеорити ван земље постају[2]. —

Ево овако су се трудили научници, да објасне постанак метеорског камења. А како је схваћао и шта мисли неучан свет о овој чудноватој небеској појави?

Човек је свакад гледао и гледа у небеске висине са озбиљним чуђењем, гдекад са страхом. Отуд му свиће бели дан и јарко га сунце огрева, тамо му светли месец или му разнолика звездана јата у мрачној ноћи путе обележавају, тамо се зачиње благи дажд али и љута олујина, тамо севају муње, отуд уз грозну праску силази на земљу гром, тамо најзад, далеко иза свега онога што може очима да назре, замишља човек да стануј е неко свемоћно биће, које свима стварима управља.

Све што човек на небу види тече доста правилно, гдекоје периодички, пак и оно што му страха задаје — гром и

---

[1] St. Meunier. Le ciel geologique. Paris 1871 по A. Fignier l'année scientifique et industrielle Paris. 1872 стр. 280.

[2] W. Haidinger. Hessle, Rutlam, Assam, drei neue Meteoriten, у Abhandlungen der k. Akad. der Wissenchaften Wien. B. LIX H. 2. c. 239.

вихор губи од своје страхоте тим што се чешће догађа и што је то свакад чим другим, црном облачином, севањем или ветром наговештено.

Са свим друкче јавља се метеорско камење. Ноћу или на беломе, често највердријем дану од једаред се укаже светла кугла или затутњи над главом престрављеног гледаоца жестока пуцњава, и док би се разабрао одкуд то долази, стропошта се пред његове ноге црна рипа, које не сме да се додене, јер опажа да је врела. Ово изненадно наступање и кратко трајање појаве, врелина камена и врана његова површина — све то мора да зачуди човека и да побуди у њега мисао, да тако необична ствар може да има необичне особине и моћи. Отуд је потекла велика пошта, коју су већ стари народи, Грци и Римљани метеорском камењу одавали, те су га под различитим именима: божанског или небеског, мућиног или громовског, живог, црног и т. д. камења (keraumia, brontia, baetilià) у светим храмовима чували, у амајлије и прстење девали и противу свакојаких зала и болештина употребљавали, веровање које се и данас тамо амо у гдекојих народа сачувало. Од оних метеорита који садржавају подоста металног гвожђа ковало се свакојако оруђе, од арапа[1] оне скупоцене димискиње што се и у нашим народним песмама спомињу. Метеорско је гвожђе важно и са културног гледишта: оно је у прастара времена, т. ј. пре него што је човек изумео да гвожђе из гвозденихруда топи, био материјал за справљање свакојаког резива, чему је најјачи доказ то што путници и данас находе у америчких индијанаца и ескима — народа на врло ниском ступњу културе — свакојаке ствари од гвожђа, које хемијски испитање садржавају никла.

---

[1] Fr. Quenstedt Handbuch der Mineralogie, Tübingen 1863 стр. 583

Да наш народ метеорском камењу какову особиту моћ приписује, то нисмо могли да дознамо. Није сумње, да је подоста комађа бањског метеорита по народу растурено остало, али томе је по свој прилици био повод тај, што је мало и велико хтело да употреби прилику, те да сачува спомен ове чудновате и необично ретке појаве. Што нас је пак при проматрању места где је метеорско камење ископано јако изненадило, то је била велика пажња људи да се при раскопавању јаме у којима је камење лежало не повреде. Као да и тај прости свет назире, да имају многа питања о метеоритима не решена, и да зар и те тако сачуване јаме могу да послуже, те да се о овим небеским гостима што више дозна. —

Каквога има метеорског камења? Све оне чврсте масе, што ноћу из светле кугле или дању из маленог облака по свакојакој пуцњави на земљу падају слажу се у томе: 1°. што садрже само оне елементе, који и нашу земљу састављају и ако не свакад у истим комбинацијама, 2°. што садрже металног гвожђа уз нешто мало никла и 3°. што су махом по површини црне. Елементи који су до данас у метеоритима нађени јесу ови[1]: гвожђе, никл, манган, бакар, титан, хром, коситер, олово, кобалт, арсен, фосфор, калцијум, магнезијум, алуминијум, калијум, натријум, оксиген, карбон, азот, хидроген и хлор, Гвожђа са никлом, као највештаственијих састојака, има у метеоритима од 0.5—98% у свима пропорцијама тако, да од два врло ретка метеорита француска, Allais и Orgueil који врло мало гвожђа садрже, до мал не чистог гвожђа у угарском метеориту Arva и америчком Tolucca има небројених прелаза. Ово и отешчава састављања метеорита у групе и објашњава нам, зашто још немамо такове класификације, која би задовољила свима захтевима систематике, а отуд долази

[1] M. Daubrée Etudes recentes ec. стр. 57.

и то, што су све веће европске збирке метеорита, бар оне за које сам могао што да дознам, поређане по системама својих чувара: бечка по Partsch-у, берлинска по Rose-у, гетиншка по Wöhler-у, париска по Daubrée-у а лондонска по Maskelyne-у. За сада, т. ј. док не буду хемија и физика изнашле бољи принцип за деобу метеорита, наука их распоређује у две велике групе, метеорско камење и метеорско гвожђе. Првоме је специфичка тежа мања од 4.0, другоме већа од 5,0; у овоме имају превагу металне комбинације а највише има гвожђа, у метеорском пак камењу већину масе састављају силикати, а гвожђа има кадшто толико мало, да једва може хемијском анализом да се зањ дозна. Има неколико метеорита (Pallas, Mauerkirchen и др.) који имају наблизу по пола металних а по пола силикатних састојака, обично тако распоређених, да је гвожђе у дебље или тање жице извучено и на прилику мреже испреплетено, а по окцима су мреже силикати растурени. Од ових метеорита праве неки природњаци особиту групу, већина пак уврштује и ове метеорите у сидерите. Било да се у две или три групе метеорити поделе, природњаци их за сада распоређују у тим групама хронолошки т. ј. по врмену, кад су на земљу пали, или кад су нађени. Ово последње важи особито за метеорско гвожђе, јер се метеорско камење неможе у земној влази дуго да одржи, а да се гвожђе не оксидише, чим такав метеорит савршено губи значајну белегу која метеорско камење одликује, те се не може распознати од осталог, особито еруптивног земног камења. —

Падање метеорита спада у доста ретке природне појаве, чему је доказ и овај наш случај — први за који се у Србији поуздано зна, а свега тринаеста што повјесница на балканском полуотоку спомиње, али само о неколицини[1] нешто

[1] Цариград, Лариса, Серез, Разград — између Шумле и Рушчука в. те чланке у горе нав. делу Dr. O. Buchner-a Die Meteoriten.

ближе уме да каже. Али ма да су метеорити ретки, свет је велик, пак ако замислимо да на целу земну површину пада саразмерно онолико метеорита, колико се зна да је пало у боље нам познатој Европи, излази по Schreibers-у средњи број од 700 случаја на годину. А како сваким таковим каменом нашој земљи придолази нека извесна количина минералне материје, неки су природњаци дошли на ту мисао, да се запитају, дали неће у дугом низу векова да се у сљед тога промени положај земне кугле према судцу и да се тим пореметe садашње повољне климатичке прилике на земљи. За успокојење оних који се тога боје, енглески је физичар R. Proctor рачуном показао, да метеорити ни за милионе година — да овако као досад падају — не могу у овом погледу никакове знатне промене на земљи да произведу. Ово напомињем само тога ради да покажем у какове се проблеме човек ради дознавања истине уме да пусти и колико зебе, да се потомству његову не покваре на земљи услови за живот и тим не пропадне она лепа култура, коју је у небројеним вековима и великим трудом стекао. —

Пошто сам вам у кратко све разложио, што се на метеорите у опште односи, не остаје ми друго већ да вам још нешто кажем о нашем метеорском камењу, што се данас у академској нашој збирци находи, о његовом облику, спољној и унутарњој грађи, хемијском саставу и месту које заузима у реду познатих метеорита.

Соко-Бања[1] — тим је именом наука поздравила новог госта, што се ономлане на српску земљу спустио — састоји се из два повелика и три омања камена у тежи скупа од 26 kilogr. а поред тога има нешто трошака за хемијске студије и једна углачана плочица за микроскопска прома-

[1] У науци је завладао обичај, да се метеориту надене име онога места, брда и др. где је, или близу којега је пао, или где је нађен.

трања. Три камена представљају метеорске једнаке, а то је такови комађе, које је дуже или краће време кроз нашу атмосферу путовало, пак кад је најзад на земљу пало, имало је на близу облик и величину, коју и сад има, само што је ударом о земљу или од људи, кроз чије је руке прошло, по гдешто повређено.

Највећи комад у нашој збирци — од 16,310 kil. има облик не правилног полигона са 12 страна, од којих су две стране оштећене; мањи — од 9,777 k. представља коцку, којој су две стране окрњене, трећа нешто повређена; најмањи је — од 0,254, као и први неправилац полигон, коме су два рогља окрњена.

Природњаци се живо труде око тога да објасне, како то бива, да тела, која се планетарном брзином крећу и која би ваљало да су по томе округла, могу да доспу на земљу ћошкаста, и најзад су физичари морали да закључе, да су то само одломци неког већег тела, који су приликом распрснућа у атмосфери тај облик примили — кад, како, то нам је, као што Хумболт[1] каже исто тако непознато, као и много шта друго, што се постања природних ствари у опште тиче.

Све три јединке нашег метеорита имају осим повређених места црну, тавну кору, којој дебљина мења од 0,2 — 0,5 мм. Ову кору — тако се обично држи — добивају метеорити приликом кретања кроз нашу атмосферу тим, што се наглим збивањем ваздуха одлучава јака топлота од које се минерална материја по површини растопи у то већој количини, чим је већа топљивост минералних састојака и чим је маса метеорском комађу већа. Ово нам објашњава, зашто је кора у већег нашег метеорита дебља а у мањег тања и зашто гвоздени метеорити такове коре немају.

---

[1] A. Humboldt Kosmos I. стр 127.

На површини нашег метеорског камења виђају се два реда неједнакости, једне су повелике, кад плиће кад дубље, дугуљасте или ћошкасте јаме, а друге ситне, кадшто једва видљиве, већином таласасто искривудане пруге.

О постању ових јама и пруга природњаци мисле различито. Неки, судећи по томе што температура опада све што се на виша брда пењемо држе, да у надваздушним просторијама врло ниска температура влада и да метеорити кад ступе у нашу атмосферу, те својим брзим покретањем ваздушне слојеве потискују, јако се по површини загрију и да та несагласност у температури ледене језгре и зажарене површине чини, да се неке спољне партије одвале од прилике онако, као што виђамо да срча или друга крта материја прска, ако се једнострано брзо загреје.

Други приписују то гасовима који се загревањем у маси метеорита развију и својом ширљивости местимице кору издижу, а кад се мехур распукне остављају на том месту плићу или дубљу јаму. Сасма друкче сматра Daubrée[1], бар у новије време постанак јама и пруга. Он доводи оба рода неједнакости на метеоритима у свезу са отпором ваздуха, који брзим кретањем метеорита силно потиснут, овамо одваљује местимице на површини метеорита мање или веће партије — од чега постају мање или веће јаме, а онамо стерује растопљену на површини миноралну материју у противном правцу кретања — од чега постају искривудане пруге, од прилике као на води коју ваздушна струја покреће. Пруге су ове на нашем метеориту ретке и врло неправилне: на већем камену их готово нема, на средњем, јако оштећеном комаду најбоље се виђају у неким јамама, које су на дну мал не глатке и што ближе ободу, све су дубљим, зракасто на све стране управљеним пругама ишаране а осим тога види

[1] Dr. Meutzner. Ueber Meteoriten у Ausland 1879 бр. I.

се ван обода још и крупна црта — граница до које је растопљена минерална материја потиснута. За неке неправилне, дугуљасте, саразмерно дубоке јаме може се и ово замислити, да су то места, која су остала празна пошто су отуд испале кугле о којима ћу мало час да говорим.

Унутарња је маса нашег метеорита пепељаста, а само гдекоје су партије нешто тавније бојене, што Daubrée[1] мало већој количини сумпора приписује. Главна је маса ситно зрнаста и од средње руке трошна. У тој се маси виде неједнако растурена три рода уметака, различитих од остале масе величином зрна, бојом и сјајности. Једни, ситни — највише 1.5 мм. — бело-сивасти, јако сјајни, под чекићем растегљиви, приањају за магнет — метално гвожђе; други су већи — 0.5—10.10 мм., — жути, кадшто са плаветним и црвенкастим преливањем, ређе по површини врани — на прилику угља, ово је моносулфид гвожђа или Troilit. Најјаче пада у очи трећи род уметака, јер представља кугле различите величине, од 0,2—10,0 мм. и тад доста правилне, другда да су те кугле много веће, не правилне, по кадшто налик на речни облутак — највећа такова непревална кугла има ове пречнике 30,0. 18.0 и 20,0 мм. Све су ове кугле с поља и изнутра угаситије од остале унутарње масе а и зрно им је много ситније; кад се пресеку немају концентричких црта, као што се то виђа у других метеорита[2]. Кад се те кугле од остале масе одвале — као што се то може да види на више места на јаковном прелому метеорита — оне остављају глатке јаме.

Природњаци се још и данас труде да објасне, како су могле те готове кугле у осталу масу метеорита да уђу и с њом чврсто да срасту. Некима се чини највероватније ово:

---

[1] M. Daubrée. Examen des meteorites parvenues à la collection du Musée у Comptes rendues T. LXVI стр. 7.

[2] Kaba 6. Dr. O. Buchner die Meteoriten. Leipzig 1863 стр. 95.

да су те космичке масе биле испрва чврсте, да су се касније незнано којим поводом распрсле и да се то комаће у кружењу око свога центрума међусобним тарењем растрошило и то: кртије у прах, жилавије пак у мање или веће кугле, а после се све то по ново збило у чврсту масу[1], као што ју у унутрашњости нашег метеорита виђамо.

Наш бањски метеорит изгледа на углачаној површини порфираст, које од куглица о којима је мало час реч била, које од кристаластих партија које се тамо амо виђају и од којих су веће жуте — Troilit, а ситније бело-сиве и сјајне — метално гвожђе. На таковој углачаној површини, особито ако се при глачању употребила вода, али и на простом прелому ако је метеорит неко време био влази изложен, виђају се, место сјајних скрамица металног гвожђа, смеђе мрље, које ништа друго нису, већ гвожђе претворено у хрђу. Око једне овакове мрље виђене су на комаду Соко-Бање у ц. геолошком друштву у Бечу испитаном друге ситније мрљице од којих је ова партијица имала љускаст облик, особина, која по мишљењу писца доле наведеног чланка[2] нашем бањском метеориту искључиво припада.

На таквој плочици Соко-Бање препарованој у Гетингу научник Klein[3], нашао је под микроскопом ово. Метеорит је сложен већином из оливина и бронцита тако распоређених, да се у ситно зрнастој маси веће кристаласте партије од бронцита и оливана а осим тога и неке куглице виђају. Оливина има доста и то у виђеним кристалима, већином пак у кристаластим партијицама; мање има бронцита и то ретко у

---

[1] M. G. Tschermak. Die Meteoriten von Gopalpur etc. y Sitzungsberichle der k. Akademie der Wissenchaftren Wien B. LXV, 1, 2, 3 бр. с. 145.

[2] E. Döll. Der Meteoritenfall von Soko-Banja, y Verhandlungen der k. k. geol. Reichsanstalt Wien 1877 бр. 11.

[3] C. Klein, Nachrichteu von der k. Gesellschaft der Wissenschaften Göttingen 1877 бр. 11.

кристалима већ обично у кристаластим гомилицама, на којима се карактеристичне за овај минерал црте видити могу. Ова два минерала састављају и куглице што су по маси метеорита растурене и то тако, да су неке куглице сложене само из оливина или само из бронцита а кадшто из оба та минерала. Оливинске куглице често изгледају под микроскопом шарене, — на прилику мозанка, те подсећају на сложене очи инсеката; на бронцитским пак куглицама виђају се ексцентричне црте, кадшто на целој површини пресека, а другда имају паралелне црте на једној половини а на другој су црте те правилно ексцентричне. Оне куглице што су из оба минерала сложене у изгледу су врло различите; где је зрно ситно у поларисаној светлости виђају се врло лепе шаре. Осим свега тога Клајн је на свом препарату видио један минерал прозрачан а други смеђаст: за први држи да је то Anorthit, а за други да је Augit. На танкој плочици нашег метеорита, препарованој у Бечу види се само једна бронцитска куглица са паралелним и ексцентричким цртама, остала је маса прозрачна или тавна али без особитих горе споменутих шара. —

Наш је метеорит, што се хемијског састава тиче, одма пошто је у Београд донешен, испитан у нашој лабораторији од г. професора Лозанића, који је ученом свету резултате своје анализе почетком прошле године објавио[1].

Специфична је тежа нашем метеориту 3,502, средња цифра од два мерена комада без коре; гореспоменуте (стр. 263) неправилне кугле 3.451.

У метеориту има:

Металног гвожђа	3·7—3·8%	FeNi
Силиката	96·2—96·3	RSi

[1] S. Lozanić das Meteor von Soko-Banja in Serbien, у Berichte der deutschen chemischen Gesellschaft. Berlin 1878 бр. 16.

Метално гвожђе магнетом из спрашене масе извађено садржи:

Гвожђа	78·13	Fe
Никла	21·0	Ni
Бакра	0·17	Cu

Сулфид гвожђа за се испитан садржи:

Гвожђа	63·84	Fe
Сумпора	36·16	S. и

Бакра ни мало а никла само траг.

За главну анализу узета је унутарња маса метеорита без коре, пошто је 3·8 гвожђа магнетом извучено; од три пробе HCl је растворио.

а	—	60·50%
б	—	61·44
в	—	61·79

Из остатка би хидратом калије одлучена силицијска киселина.

Цела је маса садржавала ове састојке који се у HCl:

		растварају		не растварају
SiO_2	—	32·24	—	56·66
FeO	—	28·41	—	23·55
MgO	—	30·53	—	20.84
MnO	—	0·20	—	0·003
Na_2O	—	0·43	—	—
K_2O	—	0·09	—	—
Fe	—	0·70	—	—
Ni	—	0·17	—	—
FeS	—	6·78	—	—
Cr_2FeO_4	—	—	—	0·11
P	—	—	—	зера
		99.55	—	101·163.

Наш метеорит спада по хемијском и минералошком саставу по Partsch-у ред обичног или нормалног метеорског камења с тога тако названог, што га највише има, по Daubrée-у[1] у олигосидере због тога, што садржи мало металног гвожђа, по Rose-у[2] у хондрите, са куглица по маси растурених. Ове куглице разликују велику групу метеорског камења од свију других метеорита а и од многих земских, особито еруптивних стена на које наличе тим, што имају исте састојке као и остала метеорска маса и што су у пресеку врло ретко концентрички цртане.

Најближи су сродници нашем метеориту по хемијским и физичком саставу, као што ми то јављају моји дописници, који су имали прилике да Соко-Бању са свима сродним метеоритима сравне, ови: Pegu, Utrecht, Benares, Muddoor, Aussun, Trenzano, St. Mesmin и Borkút, што се пак стазе тиче, којом се држи да се нека група метеорита заједнички креће, Döll[3] зближава Соко-Бању са овим метеоритима, који су сви између 20 и 23° источно од Greenich-а пали, у нашем суседству осим Соко-Бање: Kaba, Kakova, Knyahinya, Ohaba, Borkút, Mezőmadaras и Lenártó, даље на северу у истој линији Pultusk, Oesel, Bialistok, а на југу: Larissa, Widin, Seres.

Ово је, као што више крат рекох, први метеорит који је у нашој земљи виђен кад је пао, и од кога смо толико набавили за кабинет велике школе, те смо могли и другим већим европским кабинетима комађе у замену да понудимо. Али имало је неколико метеорских појава у Србији, које сам

---

[1] M. Daubrée, Classification adoptée pour la collection de meteorites du Museum, у Comptes rendues T. LXV 1869 Paris.

[2] G. Rose. Beschreibung und Eintheilung der Meteoriten, у Abhandlungen der k. Akademie. Berlin 1869.

[3] E. Döll г. н. д. стр. 237.

или собом гледао, или сам о њима што дознати могао, а има и сумњиви један метеорит, који је не само у мојим рукама био, већ је у хемијској лабораторији наше школе и испитан. Држим да не треба да пропустим ову прилику, а да оно мало што се о тима појавама зна, овде наведем већ и зато, да бих нашем свету на подобне природне појаве пажњу обратио и побудио оне, који би имали прилике да таково што виде или чују, да све околности места, времена, небеске висине, стране света, јачине и трајања појаве пажљиво прате и све то тачно побележе.

Године 1849, 14 Октобра отидем као окружни лекар у крагујевачку Рачу, да извидим болест срдобољу, која је тамо била људе жестоко напала. Касно у вече истога дана обиђем нај опасније болеснике а кад сам се са кметовима близу поноћи у стан враћао, сину нам од једаред на североисточном небу у великој висини светла кугла од величине месеца, и у часу кад ју угледасмо, распаде се без праске у ћошкасто комађе, којега за мало тренутака без шума и трага нестаде[1]. Кугла је кад се јавила, толику светлост просипала да сам могао читати лекарске белешке, које сам у тај пар у руци држао.

Године 1852 десим се 2 Маја у сутоњ у Рамаћи крагујевачкој, кад, договарајући се са кметовима о послу којим сам тамо дошао, чусмо од стране Рудника неки тутањ, као кад на шуму крупан град пада. Ја нисам могао да се досетим, шта је могло то да буде, јер није било ни облака, ни се пак видела на западу какова необична светлост, док неки старији човек напомену, да тако може да тутњи само онда кад на земљу пада врело камење, за које је од старих слушао да кадшто на земљу пада. Да би што више о овој ствари до-

[1] Овоме подобни случајеви описују се у: Dr. O. Buchner die Feuermeteore. Gieysfsen 1859 стр. 20—29 и у Louis Figuier г. и. д. стр. 9.

знали угламисмо да сутра дан обиђемо рудничку планину. На Штурцу дознадосмо од чобана, да је и тамо тутањ чувен, али, ако је што пало да је морало да падне даље на западу у Подрињу[1].

Трећи метеор нисам собом сматрао, већ сам о њему дознао мало по паду метеорита у Соко Бањи. Желећи да што више дознам о правцу метеорита бањског, замолим неке познанике у Подунављу — од које је стране бањски метеорит по свој прилици дошао — да ми јаве, да ли се 1 Октобра тамо што чуло или видело. Из Пожаревца добијем пријатељским посредовањем г. начеоника Блазнавца писмо г. д-ра Јасњевског, у коме се опширно описује метеорска појава, али посве различита од оне о којој сам ја разбирао. У 1 с. по поноћи између 2 и 3 Октобра, кад је Др. Јасњевски једном болеснику у Пожаревцу одлазио, би на сокаку изненађен тако јаком светлости, да је могао све ствари около себе по облику и по боји да разликује, а кад је погледао у небо, угледао је светлу куглу од величине песнице, опкољену бело црвеккастим облаком, кроз који су промицале варнице. Кугла се кретала од NW ka SO и остављала је за собом сјајну, плаветникасту, назад зашиљену пругу, која се, пошто кугла промину, почела полако да криви на прилику змије и да у сјајности слаби. Појава је трајала неколико минута, али и после неког времена за које др. Јасњевски визиту сврши, могао је на небу да распозна стазу, којом је светла кугла ишла. Уз ову светлу куглу, виђен је и други мањи метеор, који се у истом правцу кретао. Дали је што даље на југо-истоку од ове појаве виђено, то нисам могао да дознам.

---

[1] Догодило се у више прилика да су се људи преварили у оцени даљине у којој је метеорит пао. Такав један случај наводи W. Haidinger, у Berichte der k. Acad. d. Wissenschaften Wien 1969 B. LIV бр. III X IV p. 506.

Најпосле ми ваља овде да споменем још један сумњиви метеорит, за који се држало, да је у Србији из неба пао, али му се тада није утврдо могло да дозна за порекло. Год. 1859 посла пок. К. Николајевић у нашу школу комад гвожђа близу 20 ока тежак а налик на калуп, на који кројачи натичу капе, т. ј. кратак цилиндер, у доњем крају спљоштен, а у горњем закружен. У спроводном писмо у коме се позивљем да послато гвожђе испитам јавља ми се, да је тај метеорит нађен иза Борча у Гружи, где је на камен пао, те се у доњем крају спљоштио. Пошто на гвозденој једноликој маси не опазим ништа што је могло да ме утврди у томе да је то метеорско гвожђе, замолим пок. Рашковића да хемијски испита, дали у том гвожђу има никла. Рашковић не нађе никла, а не нађе га ни хемичар у ц. геолошком институту у Бечу, камо сам комад борачког гвожђа у договору са покојним Рашковићем ради контролног опита пратио. О овом двогубом, негативном резултату известим пок. Николајевића и вратим му послато ми гвожђе. Камо се то гвожђе касније дело, то ми није познато.

МЕТЕОРИТИ[1]

У ЗБИРЦИ ЈЕСТ. КАБИНЕТА ВЕЛИКЕ ШКОЛЕ

У БЕОГРАДУ

Метеорско камење

ТЕК. БРОЈ	КАД ПАЛО	Место	БРОЈ КОМАДА	ТЕЖА (grammes)
1	1492	Ensisheim, Елсас	2	10.7
2	1769	Mauerkichen, Аустрија	1	6.7
3	1890	Barbotan, Француска	3	3.6
4	1795	Wold Cottage, Инглеска	1	41.0
5	1803	Laigle. Француска	1	28.0
6	1807	Weston, Конектикут, Сев. Ам.	1	5.0
7	1812	Chantonnay. Француска	1	75.0
8	1815	Chasfigny, Француска	1	0.0
9	1818	Seres, Македонија	2	1.7
10	1820	Charsonville, Француска	10	2.0
11	1821	Juvinas. Француска	1	12.0
12	1838	Cold Bokkweld, Африка, Предговор д. н.	4	8.5
13	1840	Oedenburg[2], Угарска	12	2.0
14	1841	Chatean Renard, Француска	1	10.0
15	1843	Aussun, Француска	1	14.0
16	1843	Bischopville, Северна Америка	трошке	2.0
17	1855	Bremerwörde, Германија	1	38.6
18	1857	Parnalee, Мадрас у Индији	1	16.0
19	1859	Utrecht, Холандска	2	4.0
20	1860	New Concord, Сев. Америка	1	44.0
21	1961	Qutahar Bazaar. Индија	1	87.0
22	1862	Klein Menow, Германија	1	8.7
23	1864	Orgueil. Француска	трошке	2.0
24	1865	Mouza Khoorna. Индија	1	20.5
25	1866	St. Mesmin, Француска	1	35.0
26	1865	Knyahinya, Угарска	1	148.5
27	1867	Tadjera, Америка	1	17.0
28	1868	Pultusk, Пољска	1	27.5
29	1868	Daniel Kril, Африка	4	3.0
30	1866	Stamern, Моравска	2	63.0

[1] Collection de meteorites du Musée de Belgrade.

[2] Ово сам добио из Беча под именом метеорита, али ми ту скоро с друге стране јавише, да ово није метеорит већ лимонит = FeO + HO.

ТЕК. БРОЈ	КАД ПАЛО	Место	БРОЈ КОМАДА	ТЕЖА (grammes)
31	1869	Cleguerec, Француска	1	34.0
32	1869	Staldälen, Норвешка	1	12·0
33	1875	Near West Liberty, Сев. Ам.	1	72·0
34	1876	Hessle, Шведска	1	36·0
35	1877	Soko-Banja, Источна Србија	3	26263·0
		» » № 1		16285.0
		» » № 2		9695·0
		» » № 3		254·0

Метеорско гвожђе

ТЕК. БРОЈ	КАД НАЂЕНО	Место	БРОЈ КОМАДА	ТЕЖА (grammes)
1	1776	Krasnojarsk (Паласово гвожђе), Сев. Русија	3	75·0
2	1784	Tolucca, Мексика	1	421·0
3	1488	Tucuman, Сев. Америка	1	20·0
4	1792	Zacatecas, Мексика	1	4·5
5	1800	Atacama, Боливија	1	7·0
6	1811	Ellbogen, Чешка	1	7·0
7	1814	Bittburg, Германија	1	33·5
8	1815	Lenártó, Угарска	1	40·0
9	1823	Rasgata, Нова Гранада С. А.	1	26·7
10	1827	Newstead, Скоција	1	212·0
11	1840	Sevier, Сев. Америка	1	19·0
12	1840	Arva, Угарска	1	214·0
13	1847	Hauptmannsdorf, Чешка	1	21·5
14	1847	Seeläsgen, Германија	1	17·0
15	1850	Ruff Mountains, Каролина, С. А.		32·0
16	1853	Tazewell, Тенесе, Сев. Америка		17·5
17	1856	Haincholz, Германија		1·0
18	1861	Rittersgrün »	1	21·0
19	186[illegible]	Breitenbach »	1	65·0
20	1864	Obernkirchen »	1	134·5
21	1865	Charcas, Мексика	1	943·0
22	1869	Near Staunton, Виргинија, С. Ам.	1	22·5
23	1870	Ovifak, Грепланд	3	1131·0
24	1875	Moro do Riccio, Бразилија	4	359·8

АНАЛИЗЕ МИНЕРАЛНИХ ВОДА У СРБИЈИ

ОД

С. М. ЛОЗАНИЋА

IV. Врањска бања.

Око осам километара северо-источно од Врање находи се једна топла вода, звана Врањска бања. Г. Др. Лаза Докић професор на вел. школи, као шеф санитета шумадијског корпуса, послао ми је за анализу од те воде 20 флаша, и то по четири флаше од првих пет извора, што су овде побројани. Вода је наточена 10 септембра 1878. Г. Докић ми је саопштио и температуру појединих извора:

1. Ђенералово купатило, више велике зграде 45°R, 56,25°C.
2. Купатило у великој згради 49°R, 61,25°C.
3. Мала чесма 60°R. 75°C.
4. Купатило спрам велике зграде 56—57°R. 71,25C.
5. Велика чесма 68,5°R. 85,6°C.
6. Врели извор у потоку 70,5—71°R. 88—88,75°C.

По датама г. Клерића ове воде извире са северне стране подножја једнога брега, који се састоји из гранулита, микашиста и гнајса са еруптивним масама трахита. Правац продирања еруптивних стена је север-југ, које падају негде на исток, негде на запад. Правац кристалних стена исти је

са правцем еруптивних стена. Ове воде извире у великој количини а без гасних клобука.

Вода, коју сам за анализу добио, била је бистра, без мириса и готово без укуса. У неким флашама било је нешто мало црнкастог талога, који се састојао поглавито из гвжђаних једињења. Вероватно је да је у сљед редукције сулфата постао. После дужег кувања ова се вода замути и одваја нешто мало талога од калцијум и магнезијум-карбоната.

Специфична тежина ових вода, око 19°R (23,75°C) је:

1. Ђенералово купатило . . . . 1,00094.
2. Купатило у великој згради . . . . . 1,00099.
3. Мала чесма . . . . 1,00094.
4. Купатило спрам велике зграде . . . 1,00095.
5. Велика чесма . . . . 1,00101.

Ове подједнаке специфичне тежине ових вода наговештују већ да све оне садрже подједнаке количине растворених соли. Због тога сам од ових вода анализао само две, и то воду из велике чесме, јер је најтоплија и најгушћа, и воду из ђенераловог купатила, јер се она у тамошњој околини као најлековитија и то као гвоздена вода сматра. Анализа показује на против да су ове обе воде подједнаке.

Приликом анализања ове воде служио сам се постојећим аналитичним методама, а сви аналитични бројеви јесу средњи бројеви из два или три слажућа се аналитична опита. Гвожђе и алуминијум (са фосфорном киселином) одредио сам из испареног остатка 5 литара воде (од сваког извора по 1 литар). У овом остатку нисам могао јод ни бром опазити (са хлороформом). У овој води нашао сам органских једињења приметно, но држим да их у самој води на извору нема толико, већ су од нечистоће флаша дошла; због тога их нисам ни одредио. Најзад да поменем, да сам одредио само оне састојке ове воде, које садржи у мерљивој количини.

1. Вода из „велике чесме".

1 литар (1001 грам) воде садржи (аналит. бројеви):

Хлор	0,0568	грама
Сумпорна киселина као SO_4	0,3166	„
Силицијска кис. као SiO_3	0,1135	„
Угљена киселина као CO_3	0,2546	„
Натријум	0,3309	„
Калијум	0,0264	„
Калцијум	0,0160	„
Магнезијум	0,0100	„
Гвожђе	0,0007	„
Алуминијум Al_2O_3 (са фосфор. кис.)	0,0005	„
Сума аналитичних састојака	1,1260	грама

1 литар воде садржи једињења (карбонати урачунати као неутрални):

Калијум-сулфат K_2SO_4	0,0589	грама
Натријум-сулфат Na_2SO_4	0,4186	„
Натријум-хлорид $NaCl$	0,0908	„
Натријум-силикат Na_2SiO_3	0,1822	„
Натријум-карбонат Na_2CO_3	0,2155	„
Калцијум-карбонат $CaCO_3$	0,0400	„
Магнезијум-карбонат $MgCO_3$	0,0350	„
Феро-карбонат $FeCO_3$	0,0014	„
Алуминијум-оксид и фосфор. кис.	0,0005	„
Угљена киселина H_2CO_3 (бикарбон.)	0,0859	„
Сума једињења	1,1288	грама
Одбивена угљена кис. бикарбоната	0,0859	„
Сума једињења испарен. остатка	1,0429	грама
1 литар воде даје жареног остатка	1,0488	грама

1 литар воде садржи једињења (карбонати урачунати као бикарбонати):

Калијум-сулфат K_2SO_4	0,0589	грама
Натријум-сулфат Na_2SO_4	0,4186	„
Натријум-хлорд NaCl	0,0908	„
Натријум-силикат Na_2SiO_3	0,1822	„
Натријум-карбонат Na_2CO_3	0,1574	„
Натријум-бикарбонат $NaHCO_3$	0,0921	„
Калцијум-бикарбонат $Ca(HCO_3)_2$	0,0648	„
Магнезијум-бикарбонат $Mg(HCO_3)$	0 0614	„
Феро-бикарбонат $Fe(HCO_3)_2$	0,0021	„
Алум. оксид и фосф. кис.	0,0005	„
Сума једињења	1,1288	грама

2. Вода из „Ђенераловог купатила“.

1 литар (1000,94 грм.) воде садржи (аналит. бројеви):

Хлор	0,0497	грама
Сумпорна киселина као SO_4	0,2988	„
Силицијска кис. као SiO_3	0,1076	„
Угљена киселина као CO_3	0,2546	„
Натријум	0,3318	„
Калијум	0,0215	„
Калцијум	0,0120	„
Магнезијум	0,0084	„
Гвожђе	0,0007	„
Алуминијум као Al_2O_3 и фосф. кис.	0,0005	„
Сума аналитичних састојака	1,0856	грама

1 литар воде садржи једињења (карбонати урачунати као неутрални):

Калијум-сулфат K_2SO_4	0,0480	грама
Натријум-сулфат Na_2SO_4	0,4028	„

Натријум-хлорид NaCl	0,0819	грама
Натријум-силикат Na_2SiO_3	0,1727	„
Натријум-карбонат Na_2CO_3	0,2396	„
Калцијум-карбонат $CaCO_3$	0,0300	„
Магнезијум-карбонат $MgCO_3$	0,0294	„
Феро-карбонат $FeCO_3$	0,0014	„
Алумин. оксид и фосфор. кис	0,0005	„
Угљена кис. H_2CO_3. (бикарбоната)	0,0820	„
Сума једињења.	1,0883	грама
Одбивена угљена кис. бикарбоната	0,0820	„
Сума једињења испарен. остатка	1,0063	грама
1 литар воде даје жареног остатка .	1,0080	грама

1 литар воде садржи једињења (карбонати урачунати као бикарбонати):

Калијум-сулфат K_2SO_4	0,0480	грама
Натријум-сулфат Na_2SO_4.	0,4028	„
Натријум-хлорид NaCl.	0,0819	„
Натријум-силикат Na_2SiO_3	0,1727	„
Натријум-карбонат Na_2CO_3	0,1695	„
Натријум-бикарбонат $NaHCO_3$ . . .	0,1111	„
Калцијум-бикарбонат $Ca(HCO_3)_2$.	0,0486	„
Магнезијум-бикарбонат $Mg(HCO_3)_2$	0,0511	„
Феро-бикарбонат $Fe(HCO_3)_2$.	0,0021	„
Алумин. оксид и фосфорна кис . . .	0,0005	„
Сума једињења	1,0883	„

Београд 20 новембра 1878. Из хемијске лабораторије на вел. школи.

АНАЛИЗЕ БЕОГРАДСКИХ БУНАРСКИХ ВОДА

ОД

С. М. ЛОЗАНИЋА.

У „Гласнику“ 41 штапао сам „анализе беогрдских пијаћих вода“, које обухватише чесменске, савску и дунавску воду. Овом приликом подносим друштву анализе бунарских вода београдских, и то испитао сам воде три бунауа: град, батал-џамија (марвена пијаца) и западни врачар. Држим, да ће ове три анализе довољно карактерисати бунарске воде београдске. На аналитичној таблици видимо, да ове воде садрже доста минералних тела, и то поглавито алкалне и калцијумове соли у облику нитрата (шалитра), карбоната, хлорида и сулфата; а и органских тела садрже такође приметно. И сама врачарска вода, која се као добра пијаћа вода цени, има приметно и нитрата и органских тела. Терецијерна формација, на којој Београд лежи, узрок је, што бунарске воде београдске садрже доста минералних тела. Органска тела пак долазе по својој прилици од рђаве канализације Београда; а нарочито, што се људски измети из вароши никако не односе, већ са кишом водом кроз слојеве земље продиру и са подземном (бунарском) водом мешају се.

Аналитичне бројеве ових анализа добио сам од чести титрисањем, а од чести мерењем аналитичних талога на

теразијама; по где што пак служио сам се обема методама, контролишући их узајамно. Ови аналитични бројеви јесу средњи бројеви из два или три аналитична опита. — Уобичајено је, да се у анализе стављају метли као оксиди, а киселине као анхидрити, па и ја сам тако радио у неким досадањим анализама. Али како нас овакве анализе опомињу на некадашњи дуалистичан поглед хемијски (да су соли спој оксида: метала и металојида), и како се на тај начин урачунава кисеоник и оним металима, који су само с халогенама сједињени; то сам ја овај начин излагања анализе оставио овом приликом, већ сам метале као такве, а киселине без њихових хидроксилних водоника изложио. Изузетно само ставио сам гвожђе и алуминијум као оксиде, а силицијску киселину као SiO_2, јер их мало има, па нисам та два метала оделито одређивао.

Што се тиче израчунавања бројева аналитичних састојака у хемијска једињења, имам да наведем то, да сам прво хлор, за тим сумпорну, азотну и угљену киселину везивао за алкалне метале, а остатке тих киселина везивао сам за тим за калцијум и магнезијум. Како нам овако израчунате анализе никад не престављају прави хемијски састав воде, за то сам изложио и непосредне аналитичне бројеве.

Најзад да поменем, да сам одређивао само оне састојке, којих има у мерљивој количини.

1. Град, велики бунар.

Вода за анализу узета је 16/7 77.

Дубина бунара од градског платоа око 45 м.

Температура воде 11°C. Температура ваздуха 28°C.

Специфична тежина воде 1,00197.

1000 куб. с. м. (1 литар) воде даје:

Сувог остатка	2,6794	грама
Жареног остатка	2,4294	"

1000 куб. с. м. воде садрже:

Калијум	0,4559	грама
Натријум	0,1905	"
Калцијум	0,2014	"
Магнезијум	0,0464	"
Гвожђе и алуминијум (оксиди)	0,0118	"
Хлор	0,2911	"
Сумпорна киселина SO_4	0,1797	"
Азотна киселина NO_3	0,6880	"
Угљена киселина CO_3	0,3261	"
Силицијска кис. SiO_2	0,0362	"
Сума чврстих тела у 1 литр. воде	2,4271	грам
Угљена кис. слободна као CO_2	0,0600	
Органска тела оксидишу се са	0,0045	кисеон.

1000 куб. с. м. воде садрже једињења:

Натријум-хлорид $NaCl$	0,4797	грама
Натријум-карбонат Na_2CO_3	0,0043	"
Калијум-сулфат K_2SO_4	0,3257	"
Калијум-нитрат KNO_3	0,8025	"
Калцијум-нитрат $Ca(NO_3)_2$	0,2585	"
Калцијум-карбонат $CaCO_3$	0,3460	"
Магнезијум-карбонат $MgCO_3$	0,1624	"
Оксид гвожђа и алум. $Fe_2O_3Al_2O_3$	0,0118	"
Силицијска киселина SiO_2	0,0362	"
Сума чврстих једињ. у 1 л. воде	2,4271	грама

2. Батал-џамија, бунар Хофманов.

КОСОВСКА УЛИЦА БР. 37.

Вода за анализу узета је $^5/_7$ 77.
Дубина бунара 26 метара.
Температура воде 12,4°C.
Специфична тежина воде 1,00103.

1000 куб. с. м. (1 литар) воде даје:

Сувог остатка	1,2370	грама
Жареног остатка	0,8710	„

1000 куб. с. м. воде садрже:

Калијум	0,0095	грама
Натријум	0,1069	„
Калцијум	0,1393	„
Магнезијум	0,0498	„
Гвожђе и алуминијум $Fe_2O_3Al_2O_3$	0,0054	„
Хлор	0,0923	„
Сумпорна киселина SO_4	0,0668	„
Азотна киселина NO_3	0,2806	„
Угљена киселина CO_3	0,2293	„
Силицијска киселина SiO_2	0,0248	„
Сума чврстих тела у 1 литр. воде	1,0047	грама
Угљена кис. слоб. и као бикарб. CO_2	0,1432	грама
Органска тела оксидишу се са	0,00256	кисеон.

1000 куб. с. м воде садрже једињења:

Натријум-хлорид NaCl	0,1521	грам
Натријум-сулфат Na_2SO_4	0,0819	„
Натријум-карбонат Na_2CO_3	0,0475	„

Калијум-сулфат K_2SO_4	0,0209 грама
Калцијум-нитрат $Ca(NO_3)_2$	0,3711 „
Калцијум-карбонат $CaCO_3$	0,1222 „
Магнезијум-карбонат $MgCO_3$	0,1788 „
Оксид гвожђа и алум. Fe_2O_3, Al_2O_3	0,0054 „
Силицијска киселина SiO_2	0,0248 „
Сума чврстих тела у 1 литр. воде	1,0047 грама

3. Западни врачар, бунар Лозанића.

Вода за анализу узета је [22]/[6] 77.
Дубина бунара 22 метра.
Температура воде 13, 5°C. Температура ваздуха 25°C.
Специфична тежина воде 1,00049.

1000 куб. с. м. (1 литар) воде даје:

Сувог остатка	0,5230 грама
Жареног остатка	0,3550 „

1000 куб. с. м. воде садрже:

Калијум	0,0016 грама
Натријум	0,0145 „
Калцијум	0,0750 „
Магнезијум	0,0378 „
Гвожђе и алуминијум Fe_2O_3, Al_2O_3	0,0180 „
Хлор	0,0353 „
Сумпорна киселина SO_4	0,0063 „
Азотна киселина NO_3	0,0777 „
Угљена киселина CO_3	0,1182 „
Силицијска киселина SiO_2	0,0092 „
Сума чврстих тела у 1 литр. воде	0,3936 грама
Угљена кис. слоб. и бикарб. (CO_2)	0,1490 грама
Органска тела оксидишу се са . . .	0,0007 кисеон.

1000 куб. с. м. воде садрже једињења:

Натријум-хлорид $NaCl$	0,0369	грама
Калијум-хлорид KCl	0,0030	„
Калцијум-хлорид $CaCl_2$	0,0180	„
Калцијум-сулфат $CaSO_4$	0,0089	„
Калцијум-нитрат $Ca(NO_3)_2$	0,1278	„
Калцијум-карбонат $CaCO_3$	0,0395	„
Магнезијум-карбонат $MgCO_3$	0,1323	„
Оксид гвожђа и алум. Fe_2O_3, Al_2O_3	0,0180	„
Силицијска киселина SiO_2	0,0092	„
Сума чврстих једињ. у 1 л. воде	0,3936	грама

Из хемијске лабораторије на вел. школи.

АНАЛИЗЕ ВОДА ТОПЧИДЕРСКИХ ЧЕСАМА

ОД

С. М. ЛОЗАНИЋА.

ВОДА ЗА АНАЛИЗЕ УЗЕТА ЈЕ 3 АПРИЛА 1878.

1. Чесма у парку до конака.

Температура воде 13°С. Температура ваздуха 20°.

1000 куб. с. м. (1 литар) воде даје:

Сувог остатка	0,3596	грама
Жареног остатка	0,3046	„

1000 куб. с. м. (1 литар) воде садрже:

Калцијума	0,0860	грама
Магнезијума	0,0208	„
Натријума (и калијума)	0,0132	„
Хлора	0,0124	„
Угљене киселине везате (CO_3)	0,1873	„
Сумпорне киселине (SO_4)	0,0008	„
Гвожђа и алуминијума	мало	„
Силицијске киселине	мало	„
Сума чврст. тела у 1 литру воде	0,3205	грама
Угљена киселина слободна и као бикарбонат, израчуната као CO_2	0,1900	грама

Према овим аналитичним податцима израчунат је најпростији састав воде.

1000 куб. с. м. воде садрже:

Калцијум-карбонат $CaCO_3$	0,2142	грама
Магнезијум-карбонат $MgCO_3$	0,0728	„
Натријум-карбонат Na_2CO_3	0,0120	„
Натријум-хлорид NaCl	0.0204	„
Калцијум-сулфат $CaSO_4$	0,0011	„
Al_2O_3, FeO, SiO_2	мало	„
Сума чврст. једињења у 1 л. воде	0,3205	грама
Угљена киселина (CO_2) слободна и као бикарбонат	0,1900	грама

Или, карбонати израчунати као бикарбонати:

Калцијум-бикарбонат $Ca(HCO_3)_2$.	0,3470	грама
Магнезијум-бикарб. $Mg(HCO_3)_2$ . .	0,1265	„
Натријум-бикарбонат $NaHCO_3$ . .	0,0190	„
Натријум-хлорид NaCl	0,0204	„
Калцијум-сулфат $CaSO_4$	0,0011	„
Угљена кис. слободна H_2CO_3	0,0741	„
Al_2O_3, FeO, SiO_2	мало	„
Сума раствор. једињ. у 1 л. воде	0,5881	грам

2. Ајдучка чесма у кошутњаку.

Температура воде 10, 5°C. Температура ваздуха 18°C.

1000 куб. с. м. (1 литар) воде даје:

Сувог остатка	0,4014	грама
Жареног остатка	0,3244	„

1000 куб. с. м. воде садрже:

Калцијума.	0,0860	грама
Магнезијума	0,0294	„

АНАЛИЗЕ ВОДА ТОПЧИДЕРСКИХ ЧЕСАМА

ОД

С. М. ЛОЗАНИЋА.

ВОДА ЗА АНАЛИЗЕ УЗЕТА ЈЕ 3 АПРИЛА 1878.

1. Чесма у парку до конака.

Температура воде 13°C. Температура ваздуха 20°.

1000 куб. с. м. (1 литар) воде даје:

Сувог остатка	0,3596	грама
Жареног остатка	0,3046	„

1000 куб. с. м. (1 литар) воде садрже:

Калцијума	0,0860	грама
Магнезијума	0,0208	„
Натријума (и калијума)	0,0132	„
Хлора	0,0124	„
Угљене киселине везате (CO_3)	0,1873	„
Сумпорне киселине (SO_4)	0,0008	„
Гвожђа и алуминијума	мало	„
Силицијске киселине	мало	„
Сума чврст. тела у 1 литру воде	0,3205	грама
Угљена киселина слободна и као бикарбонат, израчуната као CO_2	0,1900	грама

Према овим аналитичним податцима израчунат је најпростији састав воде.

1000 куб. с. м. воде садрже:

Калцијум-карбонат $CaCO_3$	0,2142	грама
Магнезијум-карбонат $MgCO_3$	0,0728	"
Натријум-карбонат Na_2CO_3	0,0120	"
Натријум-хлорид NaCl	0.0204	"
Калцијум-сулфат $CaSO_4$	0,0011	"
Al_2O_3, FeO, SiO_2	мало	"
Сума чврст. једињења у 1 л. воде	0,3205	грама
Угљена киселина (CO_2) слободна и као бикарбонат	0,1900	грама

Или, карбонати израчунати као бикарбонати:

Калцијум-бикарбонат $Ca(HCO_3)_2$.	0,3470	грама
Магнезијум-бикарб. $Mg(HCO_3)_2$ ..	0,1265	"
Натријум-бикарбонат $NaHCO_3$ ..	0,0190	"
Натријум-хлорид NaCl	0,0204	"
Калцијум-сулфат $CaSO_4$	0,0011	"
Угљена кис. слободна H_2CO_3	0,0741	"
Al_2O_3, FeO, SiO_2	мало	"
Сума раствор. једињ. у 1 л. воде	0,5881	грам

2. Ајдучка чесма у кошутњаку.

Температура воде 10, 5°C. Температура ваздуха 18°C.

1000 куб. с. м. (1 литар) воде даје:

Сувог остатка	0,4014	грама
Жареног остатка	0,3244	"

1000 куб. с. м. воде садрже:

Калцијума	0,0860	грама
Магнезијума	0,0294	"

Натријума (и калијума)	0,0113	грама
Хлора	0,0142	„
Угљене кис. (као CO_3)	0,2044	„
Сумпорне кис. (као SO_4)	0,0016	„
Гвожђа и алуминијума } Силицијска кис. }	мало	„
Сума чврстих тела у 1 лит. воде	0,3469	грама
Угљена кисел. (као CO_2) слободна и као бикарбонат	0,1990	грама

1000 куб. с. м. воде садрже једињења:

Калцијум-карбонат $CaCO_3$	0,2135	грама
Магнезијум-карбонат $MgCO_3$	0,1029	„
Натријум-карб. $Na_2CO_3(K_2CO_3)$ . .	0,0049	„
Натријум-хлорид NaCl (и KCl) . .	0,0234	„
Калцијум-сулфат $CaSO_4$	0,0022	„
Al_2O_3, FeO, SiO_2	мало	„
Сума чврстих једињ. у 1 л. воде	0,3469	грама
Угљена кисел. (као CO_2) слободна и као бикарбонат	0,1990	грама

Или, карбонати израчунати као бикарбонати:

Калцијум-бикарбонат $Ca(HCO_3)_2$.	0,3459	грама
Магнезијум-бикарб. $Mg(HCO_3)_2$ . .	0,1784	„
Натријум-бикарбонат $NaHCO_3$ . .	0,0078	„
Натријум-хлорид NaCl	0,0234	„
Калцијум-сулфат $CaSO_4$	0,0022	„
Угљена кис. слободна H_2CO_3	0,0648	„
Al_2O_3, FeO, SiO_2	мало	„
Сума раствор. једињ. у 1 л. воде	0,6229	грама

3. Две чесме под брдом, више стаклене баште.

Температура воде 14°C. Температура ваздуха 21°.

1000 куб. с. м. (1 литар) воде даје:

Сувог остатка	0,2820	грама
Жареног остатка	0,2230	„

1000 куб. с. м. воде садрже:

Калцијума	0,0537	грама
Магнезијума	0,0247	„
Натријума (и калијума)	0,0136	„
Хлора	0,0124	„
Угљене кис. (као CO_3)	0,1492	„
Сумпорне кис. (као SO_4)	0,0008	„
Гвожђа и алуминијума, Силицијске кисел.	мало	„
Сума чврстих тела у 1 лит. воде	0,2544	грама
Угљена кисел. (као CO_2) слободна и као бикарбонат	0,1479	грама

1000 куб. с. м. воде садрже једињења:

Калцијум-карбонат $CaCO_3$	0,1335	грама
Магнезијум-карбонат $MgCO_3$	0,0865	„
Натријум-карб. Na_2CO_3 (и K_2CO_3)	0,0129	„
Натријум-хлорид NaCl (и KCl)	0,0204	„
Калцијум-сулфат $CaSO_4$	0,0011	„
Al_2O_3. FeO и SiO_2	мало	„
Сума чврстих једињ. у 1 л. воде	0,2544	грама
Угљена кисел. (као CO_2) слободна и као бикарбонат	0,1479	грама

Или, карбонати као бикарбонати израчунати:

Калцијум-бикарбонат $Ca(HCO_3)_2$.	0,2163	грама
Магнезијум-бикарб. $Mg(HCO_3)_2$ . .	0,1503	„
Натријум-бикарбонат $NaHCO_3$ . . .	0,0204	„
Натријум-хлорид $NaCl$	0,0204	„
Калцијум-сулфат $CaSO_4$	0,0011	„
Угљена кис. слободна H_2CO_3	0,0543	„
Al_2O_3, FeO, SiO_2	мало	„
Сума раствор. једињ. у 1 л. воде	0,4628	грама

4. Бела вода.

1000 куб. с. м. (1 литар) воде даје:

Сувог остатка.	0,4014	грама
Жареног остатка	0,3284	„

1000 куб. с. м. воде садрже:

Калцијума	0,0860	грама
Магнезијума	0,0276	„
Натријума и калијума	0,0140	„
Хлора	0,0142	„
Угљене киселине (као CO_3)	0,2044	„
Сумпорне киселине (као SO_4)	0,0069	„
Гвожђе и алуминијум, Силицијска кис.	мало	„
Сума чврстих тела у 1 лит. воде	0,3531	грама
Угљена кисел. (као CO_2) слободна и као бикарбонат	0,2059	грама

1000 куб. с. м. воде садрже једињења:

Калцијум-карбонат $CaCO_3$	0,2123	грама
Магнезијум-карбонат $MgCO_3$	0,0966	„
Натријум-карб. Na_2CO_3 (и K_2CO_3)	0,0110	грама

Натријум-хлорид NaCl (и KCl) . .	0,0234	грама
Калцијум-сулфат $CaSO_4$	0,0098	„
Al_2O_3, FeO, SiO_2	мало	„
Сума чврст. једињења у 1 л. воде	0,3531	грама
Угљена кисел. (као CO_2) слободна и као бикарбонат	0,2059	грама

Или, карбонати израчунати као бикарбонати:

Калцијум-бикарбонат $Ca(HCO_3)_2$.	0,3439	грама
Магнезијум-бикарб. $Mg(HCO_3)_2$ . .	0,1679	„
Натријум-бикарбонат $NaHCO_3$ . .	0,0175	„
Натријум-хлорид NaCl	0,0234	„
Калцијум-сулфат $CaSO_4$	0,0098	„
Угљена кис. слободна H_2CO_3	0,0807	„
Al_2O_3, FeO, SiO_2	мало	„
Сума раствор. једињ. у 1 л. воде	0,6432	грама

Из хемијске лабораторије на вел. школи.

КАКО ДЕЈСТВУЈЕ КАЛИЈУМ-ХИДРАТ НА ТЕТРАНИТРО-ДИФЕНИЛ-КАРБАМИД

од

С. М. Лозанића.

Кад сам показао синтезу и главније особине тетранитро-дифенил-карбамида[1], напоменуо сам, да ово једињење има карактер киселина. Ова особина његова интересантна је, јер је то тело један сложени амид, па је важно било одредити, који водонични атом његов има карактер карбоксилног водоника органских киселина. Мени је најугодније било опробати понашање његово према калијум-хидрату, и то показаћу овом приликом понашање његово према алкохолном раствору калијум-хидрата. Тетранитро једињење, које сам при овој реакцији употребио, добио сам растварањем трифенил-гуанидина у концентрисаној азотној киселини, кувајући раствор док се црвена пара развијала. Добивен продукт састојао се из врло ситних кристала.

Тетранитро-дифенил-карбамид, преливен концентрисаним алкохолним раствором калијум-хидрата, добија угаситоцрвену, вишњеву боју, растварајући се од чести са лепом црвеном бојом. Кад сам ову течност грејао неко време, вишњеви

[1] Гласник 46. 1. Berichte der Deutsch. chem gesellschaft 1877. 690.

талог добијао је поступно зелено-сјајан кристаласт склоп, и процес се после једног сата довршио. Талог сам од течности оцедио, и неколико пута испрао сам га алкохолом. Још при овоме сам спазио, да се ово зелено једињење раствара по мало у алкохолу, распадајући се у исто време; јер тај растворени део кристалише у жутим иглицама, које га као друго једињење карактеришу. Какво је ово једињење показаћу доцније. Зелено-сјајно једињење, алкохолом испрано, сушио сам над сумпорном киселином под звоном стакленим, јер на ваздуху сушено распада се и поцрвени. Осушен препарат доста је постојан; у затвореном стаклету може се дуго непромењен одржати. Кад пак на слободном ваздуху стоји брзо се почне мењати; прво одвугне, а за тим почне боју мењати и за неколико дана постаје црвен. Ово његово мењање бива одма, кад га водом прелијемо. Како се мења ово зелено једињење од воде, показаћу мало час. Да поменем још да се ово зелено једињење распада експлозивно кад га жишком дотакнемо, или га у епрувети загрејемо, развијајући мирис на цијановодоничну киселину и остављајући доста аморфног угљена. Анализа овог зеленог једињења слаже се са овом формулом $C_{13}H_6N_6O_9K_2$.

			Анализа.		
C_{13}	156	33,33	32,22.		
H_6	6	1,29	1,80.		
N_6	84	17,99	17,60.		
K_2	78	16,67	17,27.	16,81	17,5.
O_9	144	30,72	—		
	468	100,00.			

Према неким реакцијама овог зеленог једињења, које ћу навести мало час, држим да је оно такав дериват тетранитро-дифенил-карбамида, где су оба водонична атома из обе групе NH, заступљена са два атома калијумова. Зелено

једињење јесте дакле тетранитро-дифенил-калијум-карбамид, коме је молекил овако састављен:

$$CO<\begin{matrix}NK.C_6H_3(NO_2)_2\\NK.C_6H_3(NO_2)_2\end{matrix}$$

Понашање овог зеленог калијумовог једињења према води и киселинама упућује ме на овај молекуларан склоп. Помену, да се зелено калијумово једињење брзо распада, кад га водом прелијемо, добијајући црвену боју. Кад сам га пак у води прокувао, одвоијо се из њега један жути талог, који из алкохолног раствора кристалише у угасито-жутим чијасто поређаним иглицама, које одбивену светлост у плаво преливају. Квантитативна анализа (нашао C = 39,26, H = 2,95; израчунао C = 39,34, H = 2,73) и тачка топљења (176°) овог једињења тврде, да је оно диництро-анилин $C_6H_3(NO_2)_2NH_2$. У води, у којој је зелено једињење кувано, нашао сам калијум као карбонат. — Према овоме распадање овог зеленог калијумовог једињења у води бива по овој једначини:

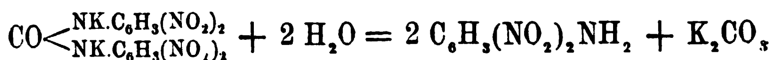

$$CO<\begin{matrix}NK.C_6H_3(NO_2)_2\\NK.C_6H_3(NO_2)_2\end{matrix} + 2\,H_2O = 2\,C_6H_3(NO_2)_2NH_2 + K_2CO_3$$

Растварајући ово калијумово једињење у алкохолу, распада се на овај исти начин, одакле вода таложи динитро-анилин.

Кад сам пак ово калијумово једињење киселинама преливао, развијало се нешто мало угљен-диоксида и градило се нешто мало динатро-анилина; што значи, да се један мали део зеленог једињења распада и овом приликом по горњој једначини. Али се највећи део одваја као жућкаст аморфан талог, који се у води ни мало, а у врелом алкохолу врло мало раствара. У врелој азотној киселини раствара се неразвијајући црвену пару и одатле кристалише у дугачким игластим кристалима, који одбивену светлост у плаво или зелено пре-

ливају. Све особине овог тела тврде, да је оно прво-употребљени тетранитро-дифенил-карбамид. Према овој реакцији види се, да киселине регенеришу из зеленог једињења тетранитро једињење и то по овој једначини:

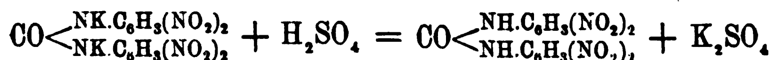

$$CO{<}^{NK.C_6H_3(NO_2)_2}_{NK.C_6H_3(NO_2)_2} + H_2SO_4 = CO{<}^{NH.C_6H_3(NO_2)_2}_{NH.C_6H_3(NO_2)_2} + K_2SO_4$$

Помену да се калијумово једињење и под утицајем киселина распада од чести у смислу прве једначине; т. ј. прелазећи у динитро-анилин одпушта угљен-диоксид. Ја сам ово и квантитативно одредио, опажајући колико се при томе ослобађа угљен-диоксида. У цев, пуна живе, упустио сам нешто преко 0,5 грама калијумовог једињења и нешто мало разблажене сумпорне киселине, па се из тога само 4 куб. с. м. CO_2 ослободило; што поквује, да се само мали део калијумовог једињења распада овом приликом по првој једначини.

Држим, да ове две једначине дају довољно доказа о постанку и конституцији молекила овог зеленог калијумовог једињења; да је оно дакле тетранитро-дифенил-калијум-карбамид. Интересантно је овде то, да водонични атоми овог сложеног урета (тетранитро-дифенил-уре) добијају кисео карактер у след тога, што су друга два водонична атома његова заступљена групом $C_6H_3(NO_2)_2$. Познато је истина да халогенски и нитро-супституциони продукти фенолови, дају кисео карактер хидроксилној групи његовој; познато је и то, да неки угљо-водонични нитро-деривати дају по неком водоничном атому кисео карактер, али ја не знам да је познато, да и водонични атоми урета, могу добити кисео карактер под овим приликама, т. ј. да могу своје место са металима база измењивати.

Ја сам покушао да наградим још нека метална једињења тетранитро-дифенил-карбамида. Опазио сам да се он једини од иста и са другим неким базисним хидратима, само

што су та једињења врло непостојана. Тако у кречној води раствара се тетранитро-дифенил-карбамид са жутом бојом, и из тог раствора одвајају се жути игласти кристали, но они се нагло распадају, чим би их из кречне воде одвојили. У алкохолном амонијаку раствара се тетранитро-дифенил-карбамид се жуто-црвеном бојом, али кад сам тај раствор ма и слободним испаравањем концентрисао, губио је своју црвену боју, а одвајао је жуте кристале тетранитро-дифенил-карбамида. Тетранитро-дифенил-карбамид добија нагло угасито црвену боју, кад сам преко њега суви амонијак проводио. Но ово једињење одпушта упијени амонијак кад сам га и најмање загрејао, повраћајући се у прво тетранитро једињење. Из овога изводим, да су оба ова једињења (калцијумово и амонијачно) подобна калијумовом једињењу; јесу дакле

Тетранитро-дифенил-калцијум-карбамид

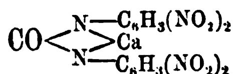

Тетранитро-дифенил-амонијум-карбамид

За сада ћу да поменем, да се тетранитро-дифенил-карбамид другојаче понаша према воденом раствору калијум-хидрата. Студију ове реакције ја ћу да продужим, а друштву ћу саопштити резултате, до којих будем дошао.

На овом месту поменућу још и то да је најугодније градити тетранитро-дифенил-карбамид из ди или трифенил-гуанидина, или из дифенил-карбамида (карбанилид), растварајући их у ладној концентрисаној азотној киселини, и кувајући за тим тај раствор док се буде црвена пара развијала. Из овог раствора, ако је јако концентрисан још за време

кувања, а у противном случају тек при лађењу, одваја се тетранитро-дифенил-карбамид у великим жутим игластим кристалима, који одбивену светлост преливају у плаво или зелено.

Приликом нитрисања ових једињења, а нарочито приликом нитрисања сулфокарбанилида, поред тетранитро-дифенид-карбамида гради се још једно жуто једињење, које остаје у азотној киселини растворено, и које се тек из веома концентрисаног раствора одваја у кугласто поређаним ситним кристалима. Вода таложи ово једињење из овог раствора као жут аморфан талог. Одредба азота овог једињења слаже се потпуно са тетранитро-дифенил-карбамидом (тетранитро-једињење N = 21,42; анализа N = 21,37.) Топи се на 204°. Да ли је ово једињење други изомерни тетранитро-дифенил-карбамид, или је тетранитро-ацоксибензол, као што Ant. Fleischer и Georg Nemes[1] држе, гледаћу да то даљом студијом и анализом тог једињења покажем.

Београд 20 јуна 1878. Из хемијске лабораторије на вел. школи.

[1] Berichte d. Deutsch. chem. gesellschaft. 1876. 993. 1877. 1296.

ДЕЈСТВО АЗОТНЕ КИСЕЛИНЕ НА ДИХЛОР-ДИФЕНИЛ-ГУАНИДИН И СУЛФОУРЕ

од

С. М. Лозанића.

Како дејствује азотна киселина на сложена ура и гуанидине саопштио сам друштву; том сам приликом показао, да се при свима тим реакцијама гради четири пута нитрисано дифенил-уре[1] поред неке извесне количине тринитро-фенола, као продукт дубљег распадања молекила поменутих једињења. Количина тринитро-фенола нарочито је онда у превази, кад пушљива азотна киселина дејствује на дифенил-сулфо-уре. Према овом интересантно је било опробати дејство азотне киселине на хлорне деривате поменутих једињења; ја сам то учинио са дихлор-дифенил-гуанидином и дихлор-дифенил-сулфоуретом, што ћу овом приликом друштву да саопштим.

Показаћу мало час, да се оба ова једињења понашају подједнако према азотној киселини, т. ј. дају истоветан нитропродукт; али као полазна тачка за добијање тог нитро-једињења послужио ми је дихлор-дифенил-гуанидин. Зашто сам при овом раду обишао већ познато дихлор-дифенил-сулфоуре, а латио се још непознатога дихлор-дифенил-гуани-

[1] Гласник књ. 46 стр. 1. Berichte d. d. chem. Gesellschaft X. 690. Bulletin de la société chimique de Paris XXIX. 10.

дина учинио сам с тога, што се сложена сулфоура већим делом дубље распадају приликом нитрисања (дају нитрофеноле), као што сам у предходном чланку напоменуо; на против одговарајући гуанидини прелазе при томе већим делом у горе поменуто нитро-једињење.

Дихлор-дифенил-сулфоуре, које сам ја први пут наградио[1] (топи се на 169°, Beilstein и Курбатов 168°)[2] кувајући хлор-анилин (топи се 65°) са сумпор-угљеником, претворио сам у **дихлор-дифенил-гуанидин** по методи Хофмановој, кувајући га са оксидом олова и амонијаком у алкохолном раствору:

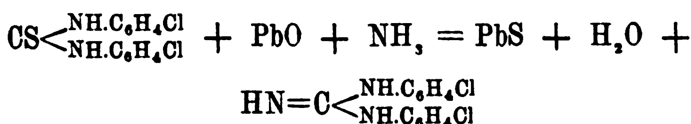

$$CS{<}^{NH.C_6H_4Cl}_{NH.C_6H_4Cl} + PbO + NH_3 = PbS + H_2O + HN{=}C{<}^{NH.C_6H_4Cl}_{NH.C_6H_4Cl}$$

Ово ново једињење (дихлор-дифенил-гуанидин) нерастворно је у води, у алкохолу лако се раствара и кристалише из тог раствора у белим иглицама, које се топе око 140—141°

Дихлор-дифенил-гуанидин раствара се и у ладној азотној киселини, али при томе наступа брзо процес нитрисања раствор се од себе загреје и развија црвену пару одвајајући жуте сјајне кристалне листиће. Грејањем ваља реакцију подпомоћи. Анализом је утврђено да је ово жуто једињење **дихлор-динитро-дифенил-уре**:

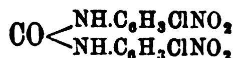

$$CO{<}^{NH.C_6H_3ClNO_2}_{NH.C_6H_3ClNO_2}$$

	ИЗРАЧУНАТО	НАЂЕНО
Азота =	15,11	15,10.

[1] Berichte d. d. chem. Gesellschaft V. 156.
[2] Annalen der Chemie *176*. 47.

Ово ново супституисано сложено уре не раствара се у води, у алкохолу нешто мало, топи се око 208—210° у жуто-црвену густу течност. У алкохолном калијум-хидрату раствара се са мрко-црвеном бојом, вероватно распадајући се.

Дихлор-дифенил-сулфоуре нитрише се у азотној киселини такође, прелазећи у ово исто нитро-једињење.

Интересантно је овде то, што ови хлорни деривати дифенил гуанидина и сулфоурета прелазе у такво нитроуре, где само по једна нитро-група стоји у групама фенил. Видели смо из првопоменутог мог рада, да дифенил гуанидин и уре измењују при овој реакцији по два водонична атома из обе групе фенил са групама NO_2 прелазећи у четири пута нитрисано уре. Види се да постојећи хлорни атоми у молекилима ових једињења спречавају приступ другој нитро-групи.

Дијод-дифенил-сулфоуре, кувајући са оксидом олова и амонијаком у алкохолном раствору, претворио сам у дијод-дифенил-гуанидин:

$$HN{=}C{<}\begin{matrix}NH.C_6H_4J\\NH.C_6H_4J\end{matrix}$$

Ово ново једињење кристалише у белим иглицама, топи се око 160° у алкохолу се раствара, а у води не. Раствара се у азотној киселини нитришући се, али у исто време одпушта свој јод.

Из хемијске лабораторије на вел. школи.

КИНЕТИЧКИ ПРОБЛЕМИ

ПРИМЕНА КИНЕТИКЕ НА ГЕОМЕТРИЈУ

ОД

ЉУБОМИРА КЛЕРИЋА.

I.

Ја сам у Гласнику XLV. 1877. год. показао, каку примену има Хамилтонов ходораф, на коничне влаке и како се простим доказима и то једино речма исказује закон, по ком се може повући тангента на тачку коничког влака а у исто доба како се постројава полупречник кривине за таку тачку. У овој расправи проширићу овај проблем и даље, па ћу извести правила како се одређује ходограф за кретања, која су дата у меканичком облику но у полним координатама. У колико ми је литература о ходографу позната, нисам још нашао да се икоји занимао тиме, да одређује ходограф кретања а и брзне влаке за кретања, кад су иста дата у полним координатама, које су престављене као функција времена, а ово узето као произвољно промењлива количина. Зато сматрам овај темат као нов метод посматрања кретања уопште; а овако посматрање може да нам у извесним приликама открије и неке нове влаке а тако исто и нове особине познатих влакова, о чему ћемо се на свом месту уверити.

Пре но што ћу прећи на главни темат, ја ћу овде да изведем укратко оге једначине које ће нам у нашој студији требати.

У извесним приликама може наступити случај, да нам је једначина кретања, а у меканичком облику, дата сретством полних координата, н. пр. може да је дато:

$$r = f(t) \text{ и } \varphi = f_1(t) \dots . (I$$

где је r потег покретне тачке, а φ угао који потег са неком сталном правом (полном осом) заклапа. Кад би из тих двеју једначина избацили време t, које је произвољно промењљива количина, добили би оваку једначину:

$$r = F(\varphi) \dots . (II$$

која нам представља геометријску природу трајекторије а у полним координатама.

Испитајмо сада односе кретања кад је дато:

$$r = f(t) \text{ и } \varphi = f_1(t).$$

У тој цељи узимамо да су н. пр. у покретној тачки M трајекторије AMN слика A види таб. познате компонирајуће брзине:

$$v_x = \frac{dx}{dt} \text{ и } v_y = \frac{dy}{dt},$$

и то за правоугаони координатан систем ког је почетак у тачки C, дакле v_x паралелно је CX оси, а v_y паралелно CY оси; осим овога нека су за тачку M а за поменуте осе CX и CY ове координате:

$$x = r \cos. \varphi \text{ и } y = r \sin. \varphi$$

Пошто сада у овим изразима место r и φ ставимо равне вредности из једначине $(I$, добићемо x и y као функције времена, дакле ће на тај начин и трајекторија бити позната њеним ортогоналним координатама а опет у меканичком

облику, што нам је нужно како би могли до наше цељи доћи, а то до једначина, којима се најугодније испитују сва тако звана централна кретања.

Даље разложимо сада v_x и v_y свако за се у две друге компоненте, од којих једне нека буду у самом потегу, а друге у нормали на исти а у тачки *M*. У таком случају, као што је то из слике *A* увиђавно, добијамо

$$v_r = v_x \cos.\varphi + v_y \sin.\varphi \ldots . (\alpha$$

и

$$v_\nu = - v_x \sin.\varphi + v_y \cos.\varphi \ldots (\beta$$

ту су нам v_r и v_ν резултирајуће брзине тачке *M* у правцу потега исте и у нормали на потегу а кроз тачку *M*. Замењујући сада у овим последњим двема једначинама место v_x и v_y вредности изражене полним координатама, добићемо v_r и v_ν као функције таквих координата, а ово нам је због тога нужно, јер је кретање дато таким координатама.Ваља дакле да се довијемо како ћемо v_x и v_y изразити као функције полних координата. Ово пак постићемо на овај начин.

Ми знамо како је $v_x = \frac{dx}{dt}$ и $v_y = \frac{dy}{dt}$, али како је $x = r \cos.\varphi$ и $y = r \sin.\varphi$, а по једначини *(I)* знамо још и то да су r и φ функције времена t као произвољно промењиве количине, то су r и φ зависно промењиве количине и ми можемо по томе писати да је:

$$v_x = \frac{dx}{dt} = - r \sin.\varphi \frac{d\varphi}{dt} + \cos.\varphi \frac{dr}{dt} \ldots . (\gamma$$

и

$$v_y = \frac{dy}{dt} = r \cos.\varphi \frac{d\varphi}{dt} + \sin.\varphi \frac{dr}{dt} \ldots . (\delta.$$

Заменом ових вредности у изразима (α) и (β) добићемо ово што иде, а то је прво:

$$v_r = -r\,sin.\,\varphi\,cos.\,\varphi\,\frac{d\varphi}{dt} + cos.^2\,\varphi\,\frac{dr}{dt}$$

$$+ r\,sin.\,\varphi\,cos.\,\varphi\,\frac{d\varphi}{dt} + sin.^2\varphi\,\frac{dr}{dt}$$

$$= sin.^2\,\varphi\,\frac{dr}{dt} + cos.^2\varphi\,\frac{dr}{dt}$$

одкуда је најзад

$$v_r = \frac{dr}{dt} \ldots . (\varepsilon$$

исто је тако и друго:

$$v_\nu = -\left(-r\,sin.\,\varphi\,\frac{d\varphi}{dt} + cos.\,\varphi\,\frac{dr}{dt}\right) sin.\,\varphi$$

$$+ \left(r\,cos.\,\varphi\,\frac{d\varphi}{dt} + sin.\,\varphi\,\frac{dr}{dt}\right) cos.\,\varphi$$

$$= r\,sin.^2\,\varphi\,\frac{d\varphi}{dt} + r\,cos.^2\,\varphi\,\frac{d\varphi}{dt}$$

$$= r\,\frac{d\varphi}{dt}\left(sin.^2\,\varphi + cos.^2\,\varphi\right)$$

одкуд је најзад

$$v_\nu = r\,\left(\frac{d\varphi}{dt}\right) \ldots . (\xi.$$

Израз $\left(\frac{d\varphi}{dt}\right)$ има још и особени значај и име, а то је угловна брзина, или лучна брзина у одстојању = јединица од тачке

C. Дакле је по томе нормална брзина на потег a у тачки M, равна угловној брзини помноженој са потегом тачке M.

На исти начин моћићемо одредити још и убрзања p_x и p_y од којих је прво паралелно CX оси, а друго паралелно CY оси, а да су преставлена као функције полних координата покретне тачке M. У тој цељи ваља да се користимо једначинама:

$$p_x = \frac{dv_x}{dt} \text{ и } p_y = \frac{dv_y}{dt}$$

Ми сада немамо ништа друго да вршимо, но просто да једначине (γ) и (δ) диференцијалимо по времену t, јер су оне већ функције полних координата, па кад то учинимо добићемо прво:

$$\frac{dv_x}{dt} = - r \sin. \varphi \left(\frac{d^2\varphi}{dt^2}\right) - \sin. \varphi \left(\frac{d\varphi}{dt}\right) \left(\frac{dr}{dt}\right)$$
$$- r \cos. \varphi \left(\frac{d\varphi}{dt}\right)^2$$
$$- \sin. \varphi \left(\frac{d\varphi}{dt}\right) \left(\frac{dr}{dt}\right) + \cos. \varphi \left(\frac{d^2r}{dt^2}\right)$$

одкуда је по довољном свођењу:

$$\frac{dv_x}{dt} = p_x = \left\{ - r \sin. \varphi \left(\frac{d^2\varphi}{dt^2}\right) - r \cos. \varphi \left(\frac{d\varphi}{dt}\right)^2 \right.$$
$$\left. - 2 \sin. \varphi \left(\frac{d\varphi}{dt}\right) \left(\frac{dr}{dt}\right) + \cos. \varphi \left(\frac{d^2r}{dt^2}\right) \right\} \ldots . (\eta$$

исто је тако и друго:

$$\frac{dv_y}{dt} = r \cos. \varphi \left(\frac{d^2\varphi}{dt^2}\right) - r \sin. \varphi \left(\frac{d\varphi}{dt}\right)^2$$
$$+ \cos. \varphi \left(\frac{d\varphi}{dt}\right) \left(\frac{dr}{dt}\right) + \cos. \varphi \left(\frac{d\varphi}{dt}\right) \left(\frac{dr}{dt}\right) + \sin. \varphi \left(\frac{d^2r}{dt^2}\right)$$

$$= r \cos. \varphi \left(\frac{d^2\varphi}{dt^2}\right) - \sin. \varphi \left(\frac{d\varphi}{dt}\right)^2 + 2 \cos. \varphi \left(\frac{d\varphi}{dt}\right) \frac{dr}{dt}$$

$$+ \sin. \varphi \left(\frac{d^2 r}{dt^2}\right)$$

дакле је:

$$\frac{dv_y}{dt} = p_y = \left\{ r \cos. \varphi \left(\frac{d^2\varphi}{dt^2}\right) - r \sin. \varphi \left(\frac{d\varphi}{dt}\right)^2 \right.$$

$$\left. + 2 \cos. \varphi \left(\frac{d\varphi}{dt}\right) \left(\frac{dr}{dt}\right) + \sin. \varphi \left(\frac{d^2\varphi}{dt^2}\right) \right\} \ldots . (\theta$$

Најзад консеквентно брзинама, ваља да одредимо још и убрзања покретне тачке M и то у правцу потега и нормално на исти. У тој цељи разложимо p_x и p_y свако за се у такве компоненте које ће у реченим правцима лежати, и ако сада још резултирајуће убрзање у реченим правцима означимо редом са p_r и p_ν, ми ћемо добити како је:

$$p_r = p_x \cos. \varphi + p_y \sin. \varphi$$

и

$$p_\nu = p_x \cos. \varphi - p_y \sin. \varphi$$

што се врло просто оправдава сликом B. види таб. Замењујући у тим двема поменутим једначинама место p_x и p_y њихове равне вредности из једначина (η) и (θ), и кад то довољно сведемо, добићемо да је:

$$p_r = \frac{d^2 r}{dt^2} - r \left(\frac{d\varphi}{dt}\right)^2 \ldots . (\varkappa$$

и

$$p_\nu = r \frac{d^2\varphi}{dt^2} + 2 \left(\frac{d\varphi}{dt}\right) \left(\frac{dr}{dt}\right) \ldots . (\lambda.$$

Ми смо дакле овим посматрањем кретања добили ове четири важне једначине:

$$v_r = \left(\frac{dr}{dt}\right) \ldots . I$$

$$v_\nu = r \left(\frac{d\varphi}{dt}\right) \ldots . II$$

$$p_r = \frac{d^2r}{dt^2} - r \left(\frac{d\varphi}{dt}\right)^2 \ldots . III$$

и

$$p_\nu = r \left(\frac{d^2\varphi}{dt^2}\right) + 2 \left(\frac{d\varphi}{dt}\right) \left(\frac{dr}{dt}\right) \ldots . IV$$

којима ћемо кадри бити да проучимо све што би се однело на кретање тачке по трајекторији које би динамичка природа била дата у полним координатама. Ми ћемо се користити у даљем само једначинама I и II и то у следећој цељи:

Кад је дата једначина трајекторије у динамичком — кинетичком — облику а у полним координатама, и онда може бити говора о ходографу кретања, који ће се у томе разликовати од ходографа ортогоналног система, што ће се његов зрак, који одговара тачки у трајекторији, морати окренути за онај угао φ, под којим је потег тачке трајекторије према полној осовини нагнут, те да добијемо зрак ходографа у његовом правом положају, ком је зраку паралелна тангента оне тачке у трајекторији, којој онај зрак одговара. Тешко је наћи овде ходограф у његовом правом положају код сваког кретања, али и ово је могуће као што ћемо то доцније да видимо.

Дате су једначине трајекторије у овом облику:

$$r = f(t) \text{ и } \varphi = f_1(t) \ldots . (1$$

где је r потег тачке која се креће, а φ је полни угао или угао потега са полном осом, најзад t је време као произвољно промењлива количина.

Из ових једначина избацујући време t, наћи ћемо једначину, која нам исказује геометријску природу трајекторије, а ова је једначина:

$$r = f(\varphi) \ldots . (2$$

У цељи испитивања трајекторије са њене кинетичке стране, ваља да знамо брзину и убрзање, којим се тачка по њеној путањи (2 креће, а то се постизава одредбом компонената брзине и убрзања и то у правцу потега и нормално на исти. Ми ћемо у следећем само компоненте брзина да израчунавамо, пошто ћемо помоћу истих моћи дирке на тачку трајекторије повлачити.

Кад су нам дате једначине под (1 моћићемо врло лако да одредимо брзину покретне тачке и то прво њену компоненту, нормалну на потег, јер је ова;

$$v_\nu = r\left(\frac{d\varphi}{dt}\right) = \psi(t) \ldots . (3$$

и друго, исто тако је друга кампонента у правцу потега ова:

$$v_r = \left(\frac{dr}{dt}\right) = \varphi(t) \ldots . (4$$

па је сада апсолутна брзина покретне тачке:

$$v = \sqrt{v_\nu^2 + v_r^2} = \sqrt{[\psi(t)]^2 + [\varphi(t)]^2}$$

Ми смо називали код ортогоналног координатног система, оне линије којих су променљиве координате x, v_y и y, v_x брзним влацима, јер се помоћу истих за дато x и y

даје одредити брзина v_x и v_y; исто ћемо тако и овде да назовемо влаке, који су дати у облику једначина:

$$[r, v_\nu] = O \text{ и } [\varphi, v_r] = O$$

брзним влацима, пошто се и овима може за дато r и φ одредити компоненте v_ν и v_r.

Оваки влаци престављени су у слици 1. види таб. заједно са трајекторијом. Даље влак, који је дат у ортогоналном координатном систему, престављен једначином:

$$[v_x, v_y] = O$$

гди су v_x и v_y променљиве координате истог влака, звали смо Хамилтонов ходограф; исто ћемо тако и у полном координатном систему звати ону линију **ходографом**, које је једначина дата у облику

$$[v_r, v_\nu] = O$$

гди су v_r и v_ν ортогоналне координате исте линије. Овом се једначином, као што је то врло увиђавно, не преставља ходограф у свом правом положају, но су му зраци увек за угао φ испод правог положаја, дакле по овоме може се одма и прави положај наћи, т. ј. онај положај зрака, коме ће тангента тачке у трајекторији њћи паралелно.

Кад је осим брзних влакова дата још и трајекторија онда се може наћи и за угао φ окренути ходограф; његов зрак $\overline{Am}$ (сл. 1), који одговара тачки M трајекторије, морамо за одговарајући угао φ око тачке A окренути, па да тај зрак дође у свој прави положај, коме је положају тангента повучена кроз тачку M паралелна; зрак $\overline{Am}$ раван је брзини тачке M на истоме месту. Што се тиче једначина: $[r, v_\nu] = O$ и $[\varphi, v_r] = O$ можемо их наћи кадгод је дата трајекторија једначинама облика *(1;* јер отуда добијамо рачуном једначине *(3* и *(4*.

Из једначине прве под *(1* и једнечуне *(4* избацујући време *(t)*, добијамо једначину:

$$[r,\ v_\nu] = O \ldots . (5$$

а из друге једначине под *(1* а и оне под *(3* избацујући време, добијамо једначину:

$$[\varphi,\ v_r] = O \ldots . (6$$

Од ових двеју последњих једначини, прва даје брзни влак у ортогоналним координатама, за координате r и v_ν узимајући полну осу за r осу, а почетак у A; кроз A пролази друга оса нормална на првој и у којој се мери v_ν. Други од поменутих брзних влакова дат је једначином *(6* у полним каординатима, узимајући и овде за полну осу ону исту, која је и код трајекторије узета.

По овоме сада ако хоћемо да нађемо тачку m ходографа, која има да одгрвара тачки M трајекторије, ваља овако радити. Брзина $v_r = \overline{Am^1}$ пренаша се на полну осу, те се добија тачка n, и тада је $\overline{An}$ опсциса ходографа, кроз ову тачку n повлачи се нормала на An, па онда за дато $AM = r$ налази се брзина v_ν (што је ордината влака $[v_\nu, r] = O)$; тиме се добија тачка m_2 на влаку $[v_\nu,\ r] = O$; наизад прајицира се тачка m_2 на речену нормалу а паралелно полној оси, и тако се добија на нормали тачка m; та тачка даје тачки M одговарајућу тачку ходографа, који је за угао φ окренут. Најзад ваља нам зрак $\overline{Am}$ окренути за за угао φ који угао одговара потегу AM у истом смислу у ком се патег кретао. Дакле кад на тај начин тачка m дође на своје право место N, онда је зрак $\overline{AN}$ у ходографу на свом правом месту, коме је положају тангента повучена кроз тачку M паралелна.

Из пређашњег конструктивног разматрања изилази ово: кад су дати влаци, $[r,\ \varphi] = O$, $[v_r,\ \varphi] = O$ и $[r,$

$v_\nu] = O$ моћићемо наћи и сам ходограф, који је за променљиви угао φ окранут. Да су горње три једначине довољне за изналажај или построј ходографа, види се јасно и из самих тих једначина, јер из првих двеју можемо избацити количину φ и наћи једначину $(r, v_r) = O$, а из ове и из последње од поменутих једначина, кад избацимо r, наћићемо једначину овог облика:

$$[v_r, v_\nu] = O \ldots . (7$$

која нам преставља ходофраф ортогопалним каординатама v_r и v_ν. Ту исту једначину можемо добити и из једначина (3 и (4 кад из истих избацимо време t.

Но ако је један од брзних влакова тежак за построј а онај други брзни влак лакши, а тако исто ако је лако постројити и ходоораф, онда су довољно за одредбу тачке m и ове једначине:

$$[r, \varphi] = O, \ [v_\nu, r] = O \text{ и } [v_r, v_\nu] = O \ldots . (\alpha$$

или

$$[r, \varphi] = O, \ [\varphi, v_r] = O \text{ и } [v_r \ v_\nu] = O \ldots . (\beta$$

Да су један или други скуп једначина под $(\alpha$ и $(\beta$ довољни, те да се тачки M нађе одговарајућа тачка m у ходографу, можемо увидити из овога: нека су н. пр. дате једначине под $(\alpha$ и нека су истима одређени влаци постројени, онда ћемо радити овако. За дату тачку M наћићемо тачку m_2, а кад ову пројицирамо паралелно полној оси на ходограф, добићемо тачку m у истом ходографу; онда је зрак $\overline{Am}$ = брзини тачке M, а кад исти зрак за угао φ окренемо а у истом смислу у ком се и потег тачке M кретао, добићемо зрак $\overline{AN}$, који одговара зраку ходографа на

његовом правом месту; дакле је $\overline{AN}$ паралелно тангенти тачке M и ми ову последњу можемо повући. На подобан начин налазили би тачки M одговерајућу тачку m (или N) кад би нам била нацртана три влака, дата једначинама под $(\beta$.

II.

Ми смо у прошлој тачки разматрали брзне влаке $[v_r, \varphi] = 0$ и $[r, v_\nu] = 0$, од којих први је престављен у полним координатама а други у ортогоналним; али ће за извесна геометријска разматрања геометријске природе трајекторије, а тако исто и ходографа бити од велике користи, да построимо оба брзна влака полним каординатама, те тако да их учинимо зависним од једне и исте промењиве количине φ, као и саму трајекторију. Оваке брзне влаке преставићемо једначинама облика:

$$[v_r, \varphi] = 0 \text{ и } [v_\nu\, \varphi] = 0 \, \ldots \, (8,$$

а ове две једначине добићемо из једначине друге под (1 и из једначина (4 и (3 избацивањем времена t. Ови су влаци (8 нацртани у сл. 2. види таб., гди је $\overline{A\nu} = v_\nu$, $\overline{Ar} = v_r$.

Пошто смо нацртали брзне влаке, који су дати у једначинама под (8, врло је лако повући и дирку на тачку M трајекторије. У тој цељи ваља на тачку r што лежи у истом потегу у ком и M, повући на потег нормалу и на истој одсећи кодамад $\overline{rN} = \overline{A\nu} = v_\nu$, па је онда хипотенуза $\overline{AN}$ правоуглог триугла ArN, величина брзине тачке M, осим тога правац хипотенузе AN исти је који и правац дирке на тачки M; дакле кроз M повучена права паралелна правој $\overline{AN}$ даће нам дирку исте тачке. Осим тога још је овде и то увиђавно, кака је тачка N у исто доба и тачка ходографа

у правом положају, одкуд се даје и ходограф постојити. Но овде ваља знати још и ово: што се тиче смисла у ком имамо пренети комад $\overline{rN}$, о томе постоји ово правило: брзина v_ν, пренаша се увек на ону страну, на којој страни лежи средиште кривине за тачку M, које изилази из кинетичке природе трајекторије

III.

Најзад важно је да се посматра брзни влак $[r, v_\nu] = O$ — дат ортогоналним координатама — још на тај начин, кад узмемо да му је опсцисна осовина у којој се r — ови мере, у исто доба и потег тачке M, дакле кад се апсцисна оса заједно са потегом у исто доба окреће и у исти пада, онда ћемо за брзни влак имати неки особени влак који је у слици 3. преставлен.

Исто тако узмимо у обзир још и влак $[v_r, \varphi] = O$, који нам даје брзину v_r у правом положају исто онако, као и влак $[r, v_\nu] = O$; што нам даје брзину v_ν у таком положају. Сад ће нам лако бити да нађемо и тачки M одговарајућу тачку N у ходографу и то на правом месту. Тачка N налази се овако: ваља наћи за тачку M одговарајуће v и v_r, што се добија помоћу влакова $[v_r, \varphi] = O$ и $[r, v_\nu] = O$, па онда ваља у тачки r. слика 3. влака $[v_r, \varphi] = O$ постројити управну а на правој Ar и на истој управној одсећи комад $\overline{rN} = v_\nu = \overline{M\nu}$; или што исто значи, ваља тачку ν пројицирати паралелно потегу AM на нормалу rN, те се и тиме добија тачка N, која је на правом месту хамилтоновог ходографа и сада је $\overline{AN}$ = брзини тачке M, а AN је паралелно тангенти тачке M.

На подобан начин добија се право место ходографа и по једначини $[v_r, v_\nu] = O$ — која окренутом ходографу

одговара — ако само узмемо да се његова v_{ν} осовина (која је X осовина) исто тако окреће као и потег тачке M.

Са овом тачком *III.* стоји у тесној свези следећа, у којој ћемо одредити ходограф и брзни влак $[r, v_{\nu}] = O$ сматран за покретни координатан систем и представљен у ортогоналним координатама, узев тачку A за почетак а полну осу за обсцисну (X) осу.

IV.

Означимо координате тачке N што у Хамилтоновом ходографу на правом месту одговара тачки M трајекоторије слика 3, са x и y, а угао, који потег тачке M са X осом заклапа са φ онда је из речене слике јасно како је:

$$\left.\begin{aligned} x &= v_r \cos. \varphi - v_{\nu} \sin. \varphi \\ \text{и} \quad y &= v_r \sin. \varphi + v_{\nu} \cos. \varphi \end{aligned}\right\} \ldots . (9$$

где је $v_r = \overline{Ar}$ и $v_{\nu} = \overline{rN} = \overline{M\nu}$. Али ми можемо да одредимо $v_r = f(\varphi)$ и $v_{\nu} = f_1(\varphi)$ зато је сада:

$$\left.\begin{aligned} x &= f(\varphi) \cos. \varphi - f_1(\varphi) \sin. \varphi \\ y &= f(\varphi) \sin. \varphi + f_1(\varphi) \cos. \varphi \end{aligned}\right\} \ldots . (10.$$

То су дакле једначине које укупно узете, представљају геометријску природу ходографа на свом правом месту; и ако смо у стању да отуда избацимо промењливу количину φ, добићемо за ходограф ову једначину:

$$y = f(x) \ldots . (11$$

и то у ортогоналним координатама. Будемо ли још у стању да ходограф (11 постројимо, моћићемо онда у свези са влаком $[v_r \; \varphi] = O$, врло лако будикојој тачки M наћи одговарајућу тачку N у ходографу дакле моћићемо кроз M повући и дирку. У овој цељи имамо у тачки r повући на зрак Ar нормалу, па она тачка у којој иста нормала пресеца ходограф $y = f(x)$ биће тражена тачка N, која ће тачки M одговарати, од којих посљедња лежи у зраку Ar.

Ми можемо најзад наћи тачку N која тачки M одговара и помоћу влака $[r, v_r] = O$ слика 3. кад би само у стању били да исти нацртамо. У тој цели одредимо и њену геометриску природу за непокретан координатан систем и то за онај исти који припада нађеном ходографу. Дакле означимо координате тачке ν са η и ξ па је онда:

$$\left.\begin{aligned} \eta &= v_\nu \cos.\,\varphi + r \sin.\,\varphi \\ \text{и} \qquad & \\ \xi &= r \cos.\,\varphi - v_\nu \sin.\,\varphi \end{aligned}\right\} \ldots .\,(12$$

али ми можемо изразити r и v_ν као функције лука φ, зато ћемо моћи једначине (12 и овако преставити:

$$\eta = \psi(\varphi) \text{ и } \xi = \psi_1(\varphi) \ldots .\,(13;$$

оне нам прстављају брзни влак $[r, v_\nu] = O$, зависан од количина η, ξ и φ; и ако смо у стању из (13 избацити φ, добићеморечени влак престављен овом једначином:

$$\eta = f(\xi)$$

којом је исти дат у ортогоналним координатама η и ξ.

Дакле кад је осом трајекторије дато још $y = f(x)$ и $\eta = f(\xi)$, моћићемо свакој тачки M наћи одговарајућу тачку N, а на начин који се из слике 3. јасно види.

Досад смо теоријски разматрали одређивање брзних влакова и ходографа за кретања, која су дата у полним координатама, а у следећем прећи ћу на поједине примере, у којима ћемо видети важан а и занимљив значај наших општих студија овог проблема.

ПРИМЕРИ.

1.) Дате су једначине трајекторије у меканичком облику и то у полним координатама, а ове нека су:

$$\left.\begin{array}{l} r = a \sin. t \\ \varphi = b \cos. t \end{array}\right\} \dots (\alpha$$

где је φ полни угао а r је потег неке тачке као и t што је време. Одовуд, добијамо да је трајекторије ово једначина:

$$\frac{r^2}{a^2} + \frac{\varphi^2}{b^2} = 1 \dots (\beta.$$

Као кто видимо, ова је једначина сасвим подобног облика са једначином елипсе, само је у том разлика, што код једначине $(\beta$ место координата x, y долазе полне координате r и φ, а сам влак које је једрачином $(\beta$ престављен зове се елипсина спирала.

Сад ћемо добити из једначина под $(\alpha$:

$$1) \dots v_v = r\left(\frac{d\varphi}{dt}\right) = -ab \sin.^2 t$$

и

$$2) \dots v_r = \left(\frac{dr}{dt}\right) = a \cos. t;$$

из ових последњих једначина имамо:

$$-\frac{v_\nu}{ab} = sin.^2 t$$

и

$$\frac{v_r^2}{a^2} = cos.^2 t$$

сабирањем ових последњих једначина избацујемо време t и добијамо:

$$\frac{v_r^2}{a^2} - \frac{v_\nu}{ab} = 1$$

одакле је:

$$v_r^2 = \frac{a}{b} v_\nu + a^2 \ldots . (\gamma.$$

Ова једначина преставља ходограф у облику који излази из једначине под *(7* тачке *I.* и то за ортогоналне координате v_r и v_ν; v_r мери се у X — осовини а v_ν у одреченој Y — осовини и то наравно са тога што је у једначини *(1.* v_ν одречено.

Врло је лако увидити да добивени ходограф коме је (γ) једначина, није ништа друго но проста аполонијева парабала, којој теме лажи у тачки $A.$; ова лежи испод почетка A слика 4. у одреченој Y осовини далеко за $\overline{AA}, = ab,$ а сече X — осовину у одстојањима $\pm a$.

Дакле да би могли постројити тангенту на тачки M трајекторије слика *4.* ваља нам наћи још и један брзни влак н. пр. влак $[r, v_\nu] = O$. Овај влак добијамо из прве једначине под (α) и из једначине *(1)*, а ове су:

$$r = a\, sin.\, t \text{ и } v_\nu = -\, ab\, sin.^2\, t.$$

или

$$\frac{r^2}{a^2} = sin.^2\, t \text{ и } -\frac{v_\nu}{ab} = sin.^2\, t,$$

одовуд заменом избацићемо време t, па је сада:

$$\frac{r^2}{a^2} = - \frac{v_\nu}{ba}$$

или

$$r^2 = - \frac{a}{b} v_\nu \ldots . (\delta.$$

Овај је влак опет аналонијева парабала са теменвм у A; и она као што видимо вреди само за негативно v_ν, то значи да се она пружа испод абсцисне осовине а главна јој је оса — Y. оса. И ова је парабала нацртана у слици 4., и има исти параметар као и ходограф.

Сад имамо све што је нужно за одредбу: прво брзине v тачке M, а друго за построј дирке на истој тачки M трајекторије. За тачку M трајекоторије чије је потег $\overline{AM} = r$ слика 4. налазе се компонирајуће брзине v_ν и v_r овако:

Ваља луком пренети $AM = r$ на X. осу и начинити $AM = \overline{AM^1}$, из M^1 ваља повући са Y осовином паралелу до влака. $[r, v_\nu] = O$, па се онда добија на истом тачка m_2 и сад је $\overline{M^1 m_2} = v_\nu$; даље у цељи изналожаја v_r, ваља нам пројицирати тачку m_2 на ходограф паралелно X. осовини, те ћемо за њену пројекцију у том влаку добити тачку m, и сада је m тачка ходографског зрака, који је за φ степени окренут. Но кад из m повучемо паралелу са Y. осовином, до пресека са X. осом, онда се добија тачка m_1, одакле изилази да је $\overline{Am_1} = v_r$, дакле је $\overline{Am} = v$.

Најзад окренимо зрак Am ходографа за угао φ у истом смислу у ком се и потег од полне осе AX окренуо, и то преносећи луком а полупречником $\overline{Am}$ тачку m у тачку N, усљед чега је $\angle mAN = \varphi$ и $\overline{Am} = \overline{AN}$; тако ћемо добити да је тачка N, тачка ходографа за дато кретање и то на свом правом месту. Даклд је зрак AN паралелан

танегенти тачке M. Зато је најзад права MT, која је повучена паралелено зраку AN, дирка за тачку M.

Даље из саме слике излази да ћамо, кад тачку m_1 пренесемо кружним луком на потег тачке M, добити тачку r, која припада влаку $[v_r, \varphi] = O$. Полна једначина истог влака ова је:

$$v_r = \frac{a}{b} \varphi \ldots . (\varepsilon;$$

она се добија из друге под *(α)* и једначине *(2)* и то избацивањем времена t. Ова једначина преставља архиледову спиралу у полним координатама, где је v_r потег а φ полни угао и то исти који одговара и потеру тачке M у трајекторији. Тачка r је још и пројекција тачке N нормално на потег AM.

Важно је исто тако, да се одреди и једначина брзног влака $[v_\nu, \varphi] = O$. Ову једначину добићемо из друге једначине под *(α)* и једначине под *(2)* избацујући време t, па је:

$$\varphi^2 = \frac{b}{a} v_\nu + b^2 \ldots . (\xi.$$

Ова једначина даје нам такозвану параболну спиралу у полним координатама. Дакле помоћу архимедове спирале и параболне спирале, можемо наћи, као што нам је то из теорије познато, тачку N на ходографу и то на правом месту. Али како смо у стању помоћу елипсине спирале и двеју парабола наћи тачку N ходографа, то је такође врло лако наћи и тачку параболне спирале, треба само на потегу AM одсећи од A к M комад $\overline{A\nu} = \overline{mm_1} = \overline{Nr_1}$, па је тачка ν тачка параболне спирале *(ξ)*. Ово није извршено на слици зато, да неби испала сувише замршена.

Најзад није тешко извести и ове једначине:

$$x = \frac{a}{b} \varphi \cos.\varphi - \left(\frac{a}{b} \varphi^2 - ab\right) \sin. \varphi$$

и

$$y = \frac{a}{b} \varphi \sin. \varphi + \left(\frac{a}{b} \varphi^2 - ab\right) \cos. \varphi$$

Ове једначине престављају абсцисе и ординате тачка ходографа у правом положају, ове тачке одговарају тачкама M, којима знамо угао φ, под којима су потези истих тачака нагнути преам полној оси. Као што видимо ту нам није могуће φ избацити па да добијемо $y = f(x)$. Али опет зато ми смо у стању познатим нам путем, просто путем построја, наћи тачки N одговарајуће x и y, пошто ми исту тачку можемо лако наћи; дакле ми можемо посљедње две једначине и постројити, чијих построј био би иначе врло заплетен, кад неби знали у ком односу стоји тачка N, према тачкама M, m_2 и m.

На крају свега што смо у овом примеру дознали, треба целу ствар још и са философске стране разматрати, како би на тај начин увидили чудновату везу, која постоји између двеју парабала $[r, v_\nu] = O$ и $[v_r, v_\nu] = O$, елипсине спирале $[r, \varphi] = O$ и архимедове спирале; а тако исто и њене дирке, као и обратно што се помоћу двеју парабала и елипсине спирале може постројити архимедова спирала. Комбинисањем гометријских задатака на начин, као што је у овом примеру а по преставњеној општој теорији изведено, можемо наићи на млоге важне а још непознате особине неких влакова, шта више можемо још и млоге друге влаке пронаћи и њих сретством познатих влакова постројити, дакле довести координате неког влака у зависност од координата других влакова.

2.) Полне координате покретне тачке трајекторије дате су у овим једначинама:

$$\left.\begin{array}{r} r = ct \\ \text{и} \\ \varphi = \dfrac{pt^2}{2} \end{array}\right\} \ldots . (\alpha,$$

где је r потег покретне тачке, φ полни угао а t време; сад ваља наћи једначину трајекторије у геометриском облику. Ову ћемо добити кад из (α) избацимо време; посљедак тог избацивања биће тражена једначина:

$$r^2 = \frac{2c^2}{p}\,\varphi \ldots . (\beta.$$

Ова једначина преставља параболину спиралу $ABCDE$, $A^1B^1C^1D^1E^1$ која је у слици 5 нацртана. Пуно извучени влак вреди за положно r, тачкасто извучени за одречно r.

Из једначине (α) добијамо брзине:

$$\beta) \ldots . v_\nu = \frac{p}{c}\, r^2 \text{ или } r^2 = \frac{c}{p}\, v_r.$$

$$\gamma) \ldots . v_\nu = 2\, c\, \varphi \text{ и}$$

$$\delta) \ldots . v_r = c = const.$$

Одовуд добијамо брзне влаке по именце ове:

1) брзни влак $[r, v_\nu] = O$ у ортогоналним координатама v_ν и r, која преставља просту параболу APP_1,[1] теме јој је у A а главна оса је позитивна Y — оса, даље

[1] Код Архимедове спирале јесте влак $[r, v_\nu] = O$ права, која пролази кроз тачку A.

2) брзни влак $[v_{\nu}, \varphi] = O$ преставља просту архимедову спиралу у полним координатама са почетком у A а полном осом AX и најзад

3) брзни влак, даје круг којег је полупречник $= c$ а сердиште у A.

Сад није тешко погодити да је за φ степени окренути ходограф ништа друго но права hh_1, која је паралелна са Y. осовином а удаљена је од исте за $Am_1 = v_r = c$ (овакав је ходограф и код архимедове спирале узета као трајекторија).

Пошто имамо трајекторију, један од брзних влакова (β) и осим тога за φ окренути ходограф, то ћемо моћи лако повући и дирку на будикојој тачки M параболине спирале. При пострoју дирке на тачки M слика 5. ради се овако:

Ваља нам пренети луком тачку M у M_1 на осу X; даље треба исту M_1 пројицирати паралелно Y — осовини на параболу, тако ћемо добити тачку m_2, која у брзном влаку (β) одговауа тачки M, затим ћемо проицирати тачку m_2 на ходограф и добићемо тачку m, која у ходографу одговара тачки M; пак ћемо наћи да је $\overline{Am}$ зрак ходографа који за φ степени окрепут. Најзад ваља нам зрак Am за угао $mAN = MAX = \varphi$ окренути у истом смислу у ком се потег тачке M према полној оси окренуо, па ће онда тачка m доћи на место N и то ће бити тачка ходографа на правом месту, која тачки M одговара. Дакле кроз M повучена права $MT \parallel AN$ биће дирка тачке M.

Из природе задатка, а исто тако и из саме слике, види се врло чудновата особина нормала, које се могу повлачити из тачке N на одговарајући потег трајекторије, све оваке нормале као што су Nr, N^1r^1; . . . секу потег тачака M, M^1, . . . у тачкама r, r^1, . . . којих је геометриско значење круг полупречника $= c$. Исто тако и комади $\overline{Nr}$, N^1r^1 . . . $(= v_{\nu})$ пренешени од A к одговарајућим тачкама

M, *M'* . . . а у смислу од *A* к реченим тачкама, добићемо тачке архимедове спирале. Дакле и само помоћу круга и архимедове спирале, можемо наћи тачке *N* па по томе онда и дирке на тачкама *M* параболине спирале повлачити.

Кад би показаним путем тачкама *M* нашли одговарајуће тачке *N*, дакле построили ходограф на свом правом месту, лако би нам било наћи и онакве тачке *M* на параболиној спирали којих би тачака дирке ишле паралелно некој датој правој. Ходограф на правом месту дат је овим једначинама:

$$x = c\ (cos.\ \varphi\ -\ 2\ \varphi\ sin.\ \varphi)$$

и

$$y = c\ (sin.\ \varphi\ +\ 2\ \varphi\ cos.\ \varphi)$$

које су једначине у главноме подобне једначинама кружне еволвенте, и налазе своју примерно код построја центрифугалних шмркова, и вентилатора.

V.

Ми смо се у пређашњим тачкама занимали тиме, да одредимо ходограф и брзне влаке кад је дата трајекторија у аналичком облику, па кад смо нашли ходограф и један од брзних влакова, онда смо били у стању да повучемо дирке кроз тачке трајекторије. Али врло је важан а и занимљив још и такав систем задатака, кад је дата трајекторија и ходограф на правом месту у њиховом геометријском облику и осим тога кад је још и геометријски построј дирке на трајекторији познат, а у исто доба и лак; па да онда обратно одредимо тачку по тачку брзним влацима или да им нађемо једначину за правоуглоне координате. Кад повучемо дирку кроз неку тачку *M* трајекторије, моћићемо увек наћи одговарајућу тачку *N* у ходографу, јер кроз пол ходографа повучена права паралелно реченој дирки сећи ће ходограф у

тачки N, која тачки M одговара. По овоме онда кад имамо тачку N, моћићемо наћи v_x и v_y пошто су ове количине координате исте тачке (v_x мери се у X осовини а v_y у Y-ској осовини). Исто тако моћићемо наћи лако и тачку m која одговара брзном влаку $[x, v_y] = O$ као и тачку μ која одговара $[y, v_x] = O$; јер кад пројектујемо тачку N на ординату и опецису тачке M и то нормално на исте, добићемо у истим пројекцијамо тачке m и μ, чијих тачака су ординате и абсцисе v_y и x: v_x и y, од којих x, и y јесу координате тачке M.

Ми можемо дакле путем цртања одредити тачку по тачку н. пр. влака $[x, v_y] = O$, кад су ходограф и трајекторија нацртани, али исто тако можемо наћи и рачуном саму једначину истог влака, (која ће бити облика $[x. v_y] = O$) кад су нам дате једначине $[x, y] = O$ и $[v_x, v_y] = O$; од којих предпоследна одговара трајекторији а последња ходографу, а све три заједно престављене су ортогоналним координатама: x, v_y; x, y и v_x, v_y, а у смислу који нам је познат. Оваком студијом моћи ћемо пронаћи нове влаке, а тако исто и познате влаке моћи ћемо помоћу друга два влака постројити.

У цељи решавања оваких задатака, нека је дата једначина трајекторије:

$$y = f(x) \quad \dots . (1$$

где су x и y њене ортогоналне кординате, а исто тако нека је дат и ходограф једначином:

$$\eta = f(\xi) \quad \dots . (2$$

где су η и ξ ортогоналне координате у правцу Y. и X. осовине, дакле η и ξ прстављa сад v_y и v_x. Из ових двеју једначина ваља нам наћи једначину:

$$\eta = \varphi(x) \quad \dots . (3$$

која ће одговарати брзном влаку, јер је ту $\eta = v_y$ и а x је абсциса тачке M, којој ће да одговара тачки m у влаку *(3)*.

Познато нам је: да је по кинетичкој природи ходографа

$$\eta = \xi\left(\frac{dy}{dx}\right) \ldots . (4$$

па како се из једначине *(1)* може наћи $\frac{dy}{dx} = \psi(x)$, а тако исто можемо и једначину *(2)* да решимо по ξ и наћи $\xi = \Theta(\eta)$, то онда кад заменимо у *(4)* количине ξ и $\frac{dy}{dx}$ са малочас нађеном вредностима, добићемо:

$$\eta = \Theta(\eta).\ \psi(x) \ldots . (5$$

Ова једначина, која има само η и x као променљиве количине, кад се реши по η, добићемо једначину:

$$\eta = \varphi\ (x) \ldots . (6$$

која нам даје влак који тражимо. На подобан начин нашли би влак $[\xi,\ y] = O$. Ово оппте решење нашег проглема, видићемо најбоље на следећом примеру.

Примери. Нека је влак *(1)* п а р а б о л а слика 6, (види таб.) а влак *(2)* круг, са средиштем у почетку A координата, дакле једначине тих влакова ово су:

$$y^2 = p\,x \ldots . (1$$

$$\eta^2 + \xi^2 = r^2 \ldots . (2.$$

Из прве једначине добијамо:

$$\frac{dy}{dx} = \frac{p}{2\sqrt{px}} = \frac{1}{2}\sqrt{\frac{p}{x}} = \psi(x) \ldots . (3$$

из друге је:

$$\xi = \sqrt{r^2 - \eta^2} = \Theta(\eta) \ldots . (4$$

зато је тачке:

$$\eta = \Theta(\eta).\psi(x) = \frac{p}{2\sqrt{px}} \sqrt{r^2 - \eta^2} \ldots . (5$$

Пошто решимо ову последњу једначину по η, па онда довољно приредимо, добићемо:

$$\eta = \pm \frac{r\sqrt{p}}{\sqrt{p + 4x}} \ldots . (6$$

која нам даје тражени влак $\eta = \varphi(x)$.

Овај влак има две асимтоте и то: једна је асимтота X осовина, а друга је права $Y^1\overline{Y^1}$, која је Y-ској осовини паралелна и удаљена је од исте за $\overline{AA_1} = -\frac{1}{4} p$, дакле је иста и вођица параболе, види слику 6.; осим тога је $X\overline{X}$ осовина у исто доба и осовина симетрије, дакле влак *(6)* има две симетричке гране као што се на слици види, што нам и једначина *(6)* казује.

Кад померимо почетак A координата у тачку A_1 дуж X осовине за $AA_1 = -\frac{1}{4} p$, онда је за тај почетак једначина влака *(6)* дата у овом промењеном облику:

$$\eta^2 = \frac{r^2 p}{4x} \ldots . (7$$

дакле то је једначина брзног влака однесена на њено две асимтоте као координатне осе, од којих је једна $Y^1\overline{Y^1}$ управница параболе и тим је једначина познатог брзног влака постала млого простија.

Тачка m овог влака за дату параболину абсцису $\overline{AB} = x$, која ће бити абсциса и тачке m, добија се овако: За дато $\overline{AB} = x$ ваља на познати начин наћи параболину ординату $\overline{BM} = y$ или тачку M, затим ваља познатим путем постројити дирку на тачки M, па онда кроз A повући праву AN паралелно са дирком тачке M и продужити је до пресека са датим кругом, па ћемо у том пресеку добити тачку N; најзад кад ову тачку пројицирамо паралелно X оси на ординату $\overline{BM}$, добићемо у истој тачку m која одговара влаку, ког је једначина дата у *(6)*. Овај влак *(6)* сече ординатну осу $Y\overline{Y}$ у тачкама O и O_1 за које су тачке $\eta = \pm r$ дакле у истим тачкама у којима и круг речену осу сече. Истина има и других начина по којима се могу тачке m постројавати, али је и овај наш прост линеалан, занимљив а у исто доба и нов, а показује нам чудновату везу, која постоји између параболе, круга и влака *(6)*.

Даље влак *(6)* има још и важну особину у хидраулици, осим тога исти стоји у тесној свези са такозваном Њутеновом катарактом, јер се ова последња помоћу влака *(6)* даје врло лако постројити, као што ћемо из следећег видити.

Кад се пусти да водени млаз кроз округао отвор суда скаче вертикално у висину, онда се пресек таког малаза а на местима над отворем у неком односу увеличава или млаз дебља, и то тако да је уздужан вертикалан просек оваког млаза такозвана Њутенова катаракта.

Узмимо нека је брзина којом вода из отвора излази c, а полупречник истог отвора нека је r, онда је једначина профила млаза, што знамо из хидраулике, ово:

$$\eta_1 = \frac{r}{\sqrt[4]{1 + \left(\frac{2g}{c^2}\right) x}} \quad \ldots . (8,$$

гди је η_1 полупречик пресека на разним висинама над отвором и под њим, а x је одстојање пресека од отвора рачунато над и испод отвора. Што се тиче смисла како се x мери, овде је узето да се позативни x — ови мере испод отвора а негативни над отворем у вертикали, почетак координата је средиште отвора. Ставимо нека је $\frac{c^2}{2g} = h$, које h представља нам брзину висину, онда је:

$$\eta_1 = \frac{r}{\sqrt[4]{1 + \frac{x}{h}}} \quad \ldots . (9.$$

Кад сравнимо сада ову једначину са једначином *(6)* која је:

$$\eta = \frac{r\sqrt{p}}{\sqrt{p + 4x}} = \frac{r}{\sqrt{1 + \frac{4}{p}x}} \quad \ldots . (10$$

видимо међу њима велику подобност; а то у томе што је код *(9)* h одстојање асимтоте Њутенове каракте од отвора мерено на на више, дакле у одреченом смислу X осовине, а исто је тако и $\frac{p}{4}$ раздаљина асимптоте влака *(10)* од тачке A мерено у одреченом смислу X осовине. Дакле кад је још $\frac{4}{p} = \frac{1}{h}$ или $h = \frac{p}{4}$, онда ова два влака *(9)* и *(10)* имају исте праве за асимтоте, и осим тога, кад је још и полупречник круга *(2)* раван полупречнику отвора кроз који вода скаче, онда постоји између ордината речених влакова а за једнаке апсцисе овај однос:

$$\eta_1^2 = r . \eta \quad \ldots . (11.$$

Дакле ордината Њутенове катаракте, средња је геометријска сразмерна између сталне количине r и ординате η влака *(10)*, који се добија помоћу параболе, које је параметар $p = 4\,h$ и кругаког је полупречник раван полупречнику отвора кроз који вода у висину скаче или наниже истиче.

Овим смо дознали везу која постоји између влака *(10)* и Њутенове катаракте, а осим тога како се Њутенова катаракта постројава помоћу влака *(10)* види ћемо сада.

Њутенова катаракта постројава се овако: Ваља повући н. пр. кроз тачку O_1 слика 6. паралелу O_1P са X осовином, па онда ако хоћемо за дато $AB = x$ да нађемо тачку m и њој одговарајућу тачку n у Њутеновој катаракти, имамо повући кроз m праву Bm и продужити је до пресека B_1 са правом O_1P, па онда описати над $\overline{mB_1}$ круг; где исти круг сече абсцисну осу, а то бива у тачки ν, то је онда $\overline{B\nu} = \eta_1$, јер је $\overline{B\nu}^2 = \overline{BB_1} \cdot \overline{Bm} = r.\ \eta$, дакле је доиста $\overline{B\nu} = \eta_1$. По томе дакле, кад на продужену ординату тачке m оцечемо комад $\overline{Bn} = \overline{B\nu}$, онда је тачка n, тачка Ноутенове катаракте. Овако поступајући редом даље, наћи ћемо онолико тачака Њутенове катаракте колико нам је нужно. Без сумње јасно је, да ће тачки n одговарати испод ње друга њена симетричка тачка према X осовину, као што такова одговара и тачки m. Из овог построја излази и ово: Њутенова катаракта и влак *(10)* секу ординату осу $Y\overline{Y}$ у истим тачкама O и O_1 а то су тачке које леже у периферији отвора, кроз који вода или навише скаче или наниже истиче. Гране Њутенове катаракте у положном смислу X осовине, одговарају профилу млаза који би из округлог отвора наниже истицао; а онај други део гране у одреченом смислу X осовине одговара профилу млаза који би из отвора вертикално навише скакао.

Овај је построј за практичку или експерименталну хидраулику врло важан, јер кад постројимо положан одељак катаракте, моћи ћемо израдити и сисак истог профила, кроз који кад вода истиче ма у ком правцу, даје најмање одпора трења, које се може у хидроулици доказати тиме, што је на боку сиска оваког профила, хидраулички притисак раван нули а млаз воде кристално прозрачан, као оно кад истиче из отвора ком су ивице одма у почетку оштре (Dünne Wand). Најзад дата парабола је у исто доба и она парабола којом би ишао водени молекил, под хидраостатичким притиском $= h$ хоризонтално избачен.

Вредно је да дознамо једначину и оног другог брзног влака, а тај је $[v_x, y] = O$ или ако овде заменимо v_x са ξ онда нам ваља наћи једначину $\xi = f(y)$; ова се налази на подобан начин као што смо нашли и једначину $\eta = \varphi(x)$. Овде је:

$$\xi = \frac{\eta}{\left(\frac{dy}{dx}\right)} \; \ldots \ldots (12$$

али пошто се може одредити $\eta = \chi(\xi)$ и $\frac{dy}{dx} = \psi(y)$ то је онда и $\xi = \frac{\chi(\xi)}{\psi(y)}$, која једначина кад се реши по ξ добићемо једначину коју тражимо:

$$\xi = f(y) \ldots \ldots 12$$

Примењено ово на наш пример добићемо:

$$\xi = \frac{2r \,.\, y}{\sqrt{p^2 + 4y^2}} \; \ldots \ldots (13$$

Овај влак нацртан је у слици (6) и то његова половина на страни позитивне Y осовине. Тачке μ овога влака које одговарају тачкама M параболе, јесу нормалне пројекције тачака N на правој која иде кроз M а паралелно X осовини, дакле оне су одређене одговарајућим координатама ξ и y. Влак овај има две асимтоте a и a_1, које су дирке на кругу а иду паралелно Y-ској осовини, дакле су исте удаљене од A за $= \pm r$. Осим овога лако је одредити и дирке на тачки A за исти влак, у овој тачки се гране влака укрштају и ту имамо две дирке за које постоји овај однос:

$$\frac{dy}{dx} = \pm \frac{p}{2r} \ldots . (14$$

јер је уопште:

$$\frac{dy}{dx} = \frac{p}{2} \left\{ \frac{r^2 - x^2 - 2x}{(r^2 - x^2) \sqrt{r^2 - x^2}} \right\},$$

у овој кад метемо $x = o$ што одговара тачки A, добићемо једначину *(14)*. Оваковe две дирке нацртане су у слици (6) а угао tAt_1 онај је, пад којим се гране влака *(13)* секу. Даље кад је дат нагиб дирке тачке A према X оси и осим тога координате н. пр. тачке μ, дакле ξ и y, лако је рачуном наћи p и r, па онда и влак *(13)* нацртати који има да пролази крол дату тачку μ; а овај построј извршићемо помоћу круга ком смо израчунали полупречник r и помоћу параболе којој смо израчунали параметар p.

Најзад нећу да пропуштам прилику, а да не искажем о влаку $\xi = f(y)$ ово мишљење. Поменути влак, који је држим нов, не само што је занимљив због начина на који исти постоје, а и због тога што се даје врло тачно да построји, но исти може да буде још и од врло велке користи за сполну балистичку. Ја мислим, кад би се пројектилу дао предњи

облик, дакле облик шиљку у виду ротацијоне површине која постоји обртањем влака $\xi = f(y)$ и то њеног дела $\overset{\frown}{A\mu}$ око Y-ске осе, онда би овакав облик предњег дела пројектила давао најмање одпора на путањи свог лета кроз ваздух. Ово држим да ће бити тако са тога, што се исти влак одма од шиљка A почев набрзо исправља дакле све већу оштрину према правцу одпора добија и до извесне граничне дужине у правцу Y — осовине, прилагођава се цилиндарској површини, дакле се са истом може и заменути. Дакле овај је влак таке природе да по њему постројен предњи део пројектиле, понајпре би се, од свију других познатих влакова за ову цељ, приљубио уз цилиндарску површину задњег дела пројектила, док други влаци као што је н. пр. Ламезонов (види: Archiv für die officiere der königl. preussischen Artillerie — Jngenieur — corps, 48. свеска, страна 149, Берлин 1860 год), који даје релативно још најмање отпора, има ту ману што исти на делу гди се спаја са цилиндарском површином, сече њену страну под великим углом, док напротв овај наш влак сече такову страну цилиндра готово под углом нула, дакле страна пројектила задањег дела може се узети да готово тангира наш влак у тачки μ.

Дакле облик профила предњег дела пројектила требао би да буде влак $\overset{\frown}{\mu A \mu_1}$, који се даје тачно и лако постројити кад је дата висина $\overline{DA}$ предњег дела, кад је дат пречник $\overline{\mu\mu_1}$ цилиндарског стражњег дела и осим тога кад је познат или дат угао tAt^1 под којим ваља да је пројектил на шиљку A заоштрен. Ово моје тврђење нисам у стању засада да докажем ајеродинамичким законима, но молим господу артиљеристе официре, којима је ова ствар са болистичког гледишта специјалније позната, да не жале труда, но да испитају влак $\xi = f(y)$ са његове болистичке стране а ово односно одпора ваздуха на ротациону површину којој је

профил речени влак. Исто би тако било од користи, кад би се неколико н. пр. 24 Ђ граната озадњих топова израдило по облику који ја предлажем, па би практика без сумње дала њен оцечан суд о користи или не користи реченог влака, што би се врло тачно дознало сравнивањем досадање даљине домета са даљином домета коју би дала пројектила новог облика

Београд 27. јуна 1878 год.

Љубомир Клерић
професор механике на вел. школи.

КАКО СЕ ГРАФИЧКИМ ПУТЕМ ОДРЕЂУЈЕ УСЛОВ РАВНОТЕЖЕ ИЗМЕЂУ СИЛА МОЛЕКИЛАРНИХ ИЛИ ПОНТЕНЦИЈАЛНИХ, И СПОЉЊИХ ИЛИ ДИНАМИЧКИХ

I.

Савијање тела.

Кад један крај макаког призматичког тела хоризонтално узидамо, а на други његов слободан крај пустимо да сила P вертикално наниже дејствује и то у равни у којој лежи и тешка раван узиданог тела, онда ће сила P савити тело, те ће неутрална линија у телу (а то је она у којој леже тежишта њених пресека) заузети одређену кривину, које геометриску природу можемо изнаћи помоћу ове диференцијалне јеначине:

$$JE. \frac{d^2y}{dx^2} = \mathfrak{M}$$

а то је диференцијална једначина еластичке линије. У истој је једначини Y оса вертикална, X оса хоризонтална, даље J је моменат лењивости пресека и то за неутралну осовину (који је код призматичког тела сталан број), писме E је модул еластицитета материје тела, а $\mathfrak{M}$ је статичан моме нат силе P за тачку еластичке линије која је удаљена за x од нападне тачке силе P, узев у истој тачки почетну тачку координата.

У теорији о еластицитету физичких тела, која су упливом спољних сила просто савијена, познато нам је да молекиле пресека, који је нормалан на еластичној линији, дели неутрална осовина на две групе, од којих једна група молекила са једне стране неутралне осовине кад се одмиче од својих суседних молекила суседног пресека, друга група молекила са друге стране неутралне осовине примиче се молекилима суседног пресека, који појав производи савијајуће дејство спољних сила на том пресеку. По томе онда у једној групи молекила пробуђене су истежуће или вукуће потенцијалне силе, а другој групи молекила напротив комримујуће или гњечеће потенцијалне силе. Даље о реченим молекиларним силама или напрезањима молекила знамо још и то, да дјевствују нормално на пресеку који посматрамо, осим тога иста су напрзања над неутралном осовином противног смисла напрезањима молекика испод неутралне осовине. Ми имамо дакле у маком пресеку тела неки систем паралелних сила са једне и друге стране неутралне осовине.

Узмимо сада па посматрајмо будикоји пресек тела, који је за ξ удаљен од нападане тачке силе P или од слободног краја греде, то онда знамо да динамичка сила P дејствује на пресек са одговарајућим спрегом $(P, -P)$ кога је моменат $P\xi$. Но пошто се спрег даје умирити само опет са спрегом, то и систем паралелних молекиларних сила, које су упливом диналичког спрега и изазвате или пробуђене, даје нам тако исто резултирајући потенцијалан спрег, који доиста постоји, кад тело на себи носи или потире диналичку силу P. Даље по свему горњем што смо рекли о смислу молекиларних сила, а у свези са овим посљедним, знамо да је резултанта молекиларних сила са једне стране неутралне осовине равна и притивно положена резултанти молекиларних сила са друге стране неутралне осовине. Означимо н. пр. резултирајућу молекиларну силу молекила над неутралном осовином са

$+R$, онда је резултирајуће молекиларно напрезање молекила испод неутралнае осовине $-R$, од којих свака за се имају различите нападне тачке p и q. По овоме је дакле потенцијални спрег $(R, -R)$.

За равнотежу између диналичких и потенцијалник сила, мора да је моменат диналичког спрега раван моменту потенцијалног спрега. Узмимо сада да знамо нападне тачке p и q силе $+R$ и $-R$, онда нам ова једначина:

$$P\xi = R.\overline{pq}$$

преставла услов равнотеже између диналичке и потенцијалне силе, исто тако ако са $\mathfrak{M}$ означимо резултирајући диналички моменат односно будиког пресека у телу, мора да је опет за равнотежу диналичких и потенцијалних сила на том пресеку:

$$\mathfrak{M} = R.\overline{pq}.$$

Кад динамичке силе дејствују на неко тело савијајући, наћи ћемо у телу увек неко место за које је диналички моменат максимум, које се место зове пресек прелома, јер ће се на том месту молекили највише напрегнути, дакле за равнотежу пресека на том месту мора да је:

$$\mathfrak{M}_{mx} = R.\overline{pq}.$$

То значи: резултирајуће молекиларне силе $+R$, $-R$ на том месту мора да имају такав интензитет, како ће са њиховим моментом $R.\overline{pq}$ одржати равнотежу максималном динамичком моменту $\mathfrak{M}_{mx}$.

Разуме се, да у свима конструкцијама инжињерске грађевине дајемо телу на месту где је динамички моменат максимум, толико материјалног пресека, како молекили, који су у том пресеку највише напрегнути неби њиховим напрезањем прешли преко границе еластицитета. Овај захтев

даће нам прилике те ћемо моћи израчунати како R тако исто и $\overline{pq}$, па ћемо том приликом видети да је потенцијалан моменат: фенукција физичке особине тала и димензија пресека, те ће мо тако имати начина да познатом $\mathfrak{M}_{mx}$ одредимо одгорарајуће димензије пресека, на коме ће потенцијални моменат одржати равнотежу максималном диналичком моменту, а да се најјаче напрегрути молекили не напрегну преко границе еластицитета.

У тој цељи узмимо нека је на оном месту где је диналички моменат максилисум одговарајући пресек облика $abcd$ као што слика 1. табл. C показује. Означимо са κ максимално специфичко напрезање молекила (а то је напрезање на једначину пресека) у границама еластицитета, а ово дејствује у региану молекила који су најудаљенији од неутралне осовине: специфичка напрезања молекила ближе неутралне осовине промењљива су, па неузимајући у рачун смичуће силе, она су сразмерна одстојањима молекила од неутралне осовине. Нека је одстојање најудаљенијих молекила $= e$ то је онда специфичко напрезање молекила који су за x удаљени од неутралне осовине $= S_x$, које је сразмерно одстојању x, дакле је:

$$S = \frac{\kappa}{e} x \ldots . (2.$$

Дакле на елементарну пругу mn, која је дугачка y а широка dx, одговарајуће је резултирајуће напрезање = специфичком напрезању тог региана помножено са одговарајућом површином; и ако исто резултирајуће елементарно напрезање означимо са $P_x = dR$ гди је R резултирајуће напрезање читаве површине abc, онда је:

$$P_x = dR = S_x . y . dx = \frac{\kappa}{e} x . y . dx \ldots . (3$$

сад је моменат напрезања dR односно неутралне осовине ово:

$$(dR)\ x = \frac{\kappa}{e}\ x^2 .\ y .\ dx.$$

Пошто ову пасљедњу диференцијалну јенaчину интегралима и то десну страну у грницама $+ e$ и $- e_1$, (где су нам e и e_1 одстојења најудаљениjих молекила испод и над неутралном осовином) то ће интеграл леве стране добити вредност $R . \overline{pq}$ па је зато:

$$R . \overline{pq} = \frac{\kappa}{e} \int_{x=-e_1}^{x=e} x^2 .\ y .\ dx \ldots . (4,$$

и кад ову једначину сравнимо са оном то (1) биће:

$$\mathfrak{M}_{mx} = \frac{\kappa}{e} \int_{x=-e_1}^{x=e} x^2 .\ y .\ dx.$$

Ставимо $\int_{x=-e_1}^{x=e} x^2 .\ y .\ dx = J$, количина J као што знамо преставља моменат лењивости целог пресека $abcd$, а за неутралну осовину истога, дакле је:

$$\mathfrak{M}_{mx} = \kappa .\ \frac{J}{e} \ldots . 5$$

израз по ком смо у стању да одредимо димензије пресека кад је дато $\mathfrak{M}_{mx}$ и физичка природа материје дакле κ. Количину $\frac{J}{e}$ зваћемо одпорним моментом и означаваћемо је са писменом O.

Познато је сваком инжињеру са каквом је тешкоћом скопчано одређивање количине J, а то у оном случају, кад је пресек тела заплетена геометриска слика или кад је обим пресека склопљен из правих и кривих линаја. У таким случајима нисмо кадри наћи израз J аналитичким путем а тако исто ни лако па ма и на приближан начин, те смо онда принуђени да количину J одредимо графичким путем, који нас још најпоузданије к цељи води. Најтеже је одредити J у таким случају, кад је познат само подобан пресек правог пресека, који имамо тек да израчунамо, као што су то и најобичнији случајеви. У обичним случајима, кад су пресеци правилни, служимо се непосредно једначином *(5)* јер у таким случајима знамо да израчунамо количину J као фунцију димензија пресека.

II.

Моменат лењивости.

Сад ћу да покажем особени графички метод, којим ћемо бити у стању да одредимо моменат лењивости *(J)* пресека макаких облика, и као што ћемо дидити, метод је веома прост а у толико исто употребљив и користан.

По једначини *(3)* добијамо да је резултурајућа потенцијална сила на једној страни од неутралне осовине ова:

$$R = \frac{\kappa}{e} \int_0^e xy.\,dx$$

где нам је као што је лако увидети $\int_0^e xy.\,dx$ статичан моменат пресека *abc* испод неутралне осовине а односно саме неутралне осовине; исти је моменат по теорији о тежишту,

раван површини $abc = f$ помноженој са одстојањем њеног тежишта s од неутралне осовине и ако исто одстојање означимо просто са s онда је:

$$\int_0^e xy.\,dx = f.\,s,$$

дакле је и:

$$R = \frac{\kappa}{e} f.\,s \;\ldots\ldots (6.$$

Статички моменат $f.\,s$ можемо графичким путем одредити, а тако исто и путем покушаја или опита. Путем покушаја ради се овако:

Ваља изрезати површину abc из круте хартије (картан) или макаке танке металне плоче, па онда треба метути исту изрезану слику на оштрину ножа а паралелно линији ac (неутралној осовини) док се не нађе положај у ком ће слика на оштрици боласирати, одстојање ивице ножа од праве ac, јесте равно количини s, даље имамо још да одредимо планиметром квадратну садржину површине $abc = f$, па онда имамо све што нам је потребно.

Ради одредбе статичког момента потенцијалнога спрега $(R, -R)$, ваља да знамо још и $\overline{pq}$, а то је одстојање нападних тачака сила R и $-R$, а ово ћемо постићи на овај начин.

Ми би могли разложити површину abc у елементарне пруге као што је такова н. пр. mn, па онда сваку пругу помножити са одговарајрћим специфичким напрезањем S_x, те би на тај начин добили силе P_x које одговарају резултирајућим напрезањима у таким пругама, даље построили би из сила P_x полигон сила и одговарајућим веритни полигон, те би тако одредили место резултирајућој сили $-R$, исти посао могли би извршивати и за површину acd и нашли

би место силе $+ R$, њихово одстојање било би $= \overline{pq}$. Због промењљивости сила S_x, видимо одма на први поглед да би то био врло заметан посао, и сада ћемо прећи на други лакши метод.

Ми би могли тачке p и q могло брже и простије одредити, кад би само специфичка напрезања свију молекила у пресеку била иствветна и равна κ, дакле оно исто као и најудаљенијег молекила, те би онда напрезања P_x била просто сразмерна дужинама пруга као што је н. пр. дужина nm. Но сталност специфичког напрезања разних молекила у пресеку, зависи просто од геометриског облика самих пресека; али ми можемо себи такав пресек да замислимо који би имао ту важну особину да су му специфичка напрезања у маком мелекилу стална, те би онда тежиште таког пресека над и испод неутралне осввине било у исто доба и нападна тачка сила $+ R$ и $- R$. Пресек овакве особиее, моћићемо на лак начин путем построја добити. Тако посматрајмо на пр. елементарну пругу mn и ми можемо сада исту пругу а односно резултирајућег дејства молекиларних сила у истој прузи заменити са другом пругом $\mu\nu$ на истом месту, но које је специфичко напрезање $= \kappa$ а апсолутно или њено резултирајуће напрезање кад је $= P_x$, оно исто које доиста и дејствије на пресеку mn. Нека је душина замењујуће пруге $\mu\nu$ новога пресека $= \eta$, онда је у истој елементарној прузи резултирајуће напрезање $= \eta.\ \kappa.\ dx$, но како по постављеном услову мора да је исто напрезање равно P_x то је сада:

$$P_x = \kappa.\ \eta.\ dx$$

но исто је тако и у прузи mn одговарајуће напрезање:

$$P_x = \frac{\kappa}{e}\ xy.\ dx,$$

те сада због једнакости тих напрезања у прузи mn и $\mu\nu$ мора да је:

$$\kappa\eta . dx = \frac{\kappa}{e} x . y\, dx$$

откуда побијамо за дужину пруге $\mu\nu$ ову важну условну једначину:

$$\eta = \frac{x . y}{e} \quad \ldots . (7$$

као што видимо имамо начина да макоју пругу mn дужине y а у остојању x од неутралне осовине, заменимо другом пругом $\mu\nu$ дужине η а у истом одстојању, а да у дејству према неутралној осовини ништа не променемо, јер ће оваква замењујућа елементарна пруга имати оно исто резултирајуће елементарно напрезање, као што има у самој ствари пруга mn. Дужина η замењујуће пруге, јесте четврта сразмерна између, x y и e, дакле ми можемо дужину η путем построја потпуно одредити. По свему овоме видимо, да свакој тачки m и n у доистом пресеку одговара друга μ и ν, те на тај начин добијамо сљед тачака као што су μ и ν, дакле и неку криву линију која нам ограничава обимску контуру идеалног пресека $S\,\mu\,b\,\nu\,S$, који има ту особину, да су му сви молекили са једним и истим специфичким напрезањем (κ) напрегнути и осим тога резултирајућа елементарна напрезања у елементарним пругама истог пресека сразмерна су просто одговарајућим дужинама η исте пруге, дакле и нападара тачака q силе — R лежа ће у тежишту идеалног пресека $S\,\mu\,b\,\nu\,S$, које можемо одредити или помоћу вешања или помоћу ивице ножа кад из хартије исечену слику $S\,\mu\,b\,\nu\,S$ метемо да на ножу балансира. Идеалну површину $S\,\mu\,b\,\nu\,S$, можемо звати површина или пресек једнаког напрезања, а овако из горњих разлога.

Тачкама m и n, које за исто x одстоје од неутралне осовине, добићемо одговарајуће тачке μ и ν овако: на

основу једначине *(7)* ваља у остојању e од неутралне осовине повући праву MN, паралелно неутралној осовини, затим на исту пројектовати тачке m и n па ћемо добити у пројекцијама тачке m_1 и n_1, даље треба треба спојити m_1 и n_1 са тежиштем S датог пресека, па у пресеку правих m_1S и n_1S са правом nm добићето тачке μ и ν. Кад урадимо то исто и са свим осталим тачкама обима датог пресека, које су за исто x удаљене од неутралне осовине, добићемо след тачака као што су μ и ν, које спојене ограничиће нам контуру површне једнаког напрезања.

Ову исту констркцију имамо да довршимо још и за тачке обима горње површине acd, но да неби била слика замршена линијама, ваља и над неутралном осовином повући M_1N_1 паралелно са истом а у отстојању e од исте, ова права M_1N_1 замењује нам њену одговарајућу MN. Овим путем долазимо и до површине $d\alpha_1 S\gamma_1 d$, која нам представља површину једнаког напрезања а која одговара горњој површини acd. Тежиште p површине $d\alpha_1 S\gamma_1 d$, у исто је доба и нападана тачака силе $+R$. Пошто конструишемо површине $S\mu b\nu S$ и $S\alpha_1 d\gamma_1 S$, ваља их и на крутој хартији нацртати па их у истој изрезати и путем опита одредити им тежишта q и p, кад знамо иста онда је:

$$\overline{qg} = \overline{Sp} + \overline{Sq}.$$

За равнотежу између диналичких и потенцијалних сила, нашли смо ову условну једначину:

$$\mathfrak{M}_{mx} = R\,\overline{pg}$$

па кад сад у истој једначини метемо место R вредност из једначине *(6)* добићемо да је:

$$\mathfrak{M}_{mx} = \frac{\varkappa}{e} f.s.\ \overline{pq} \ldots . (8.$$

Али како нам за исти услов равнотеже одговара и једначина *(5)*, то кад једначину *(8)* са оном пад *(5)* сравнимо, наћићемо да је моменат лењивости:

$$J = f.\, s.\, \overline{pq} \; .\,.\,.\,.\; (9$$

који смо у стању да просто путем конструкције дакле графички одредимо.

Ми знамо како је неутрална осовина датог пресека у исто доба и тешка линија, дакле њоме је пресек *dabcd* подељен у така два дела, који према неутралној осовини имају исти статичан моменат, дакле ако површину пресека горњег дела над неутралном осовином означимо са f_1, а одстојање тежишта му од исте осовине рачунато са s_1 онда је $fs = f_1\, s_1$ дакле је и моменат лењивости целога пресека а за неутралну осовину, дат још и у овој једначини:

$$J = f_1\, s_1\, \overline{pq} \; .\,.\,.\,.\; (10.$$

Помоћу тих двеју последних једначина, у стању смо путем опита или построја, одредити моменат лењивости свакој могућој површини као пресеку тела, и то односно неутралне осовине пресека. Ово одређивање бива овако:

Ваља у датом нацртаном пресеку повући неутралну осовину, затим постројити површину једнаког напрезања, па онда ваља нам одредити тежишта делова датог пресека над и испод неутралне осовине, а исто тако ваља да одредимо тежишта деловима површине једнаког напрезања опет над и испод неутралне осовине и најзад ваљ да одредимо површине датог пресека а делова над и испод неутралне осовине; па кад смо све то нашли, онда је моменат лењивости дате поршине или пресека, а за неутралну осовину раван

производу: из површине једног ма ког дела датог пресека, истом делу одговарајућег остојања тежишта му од неутралне осовине и из узајмног остојања тежишта делова површине једнаког напрезања.

Једначина линије, која нам ограничава обим површине једнаког напрезања ова је:

$$\eta = y \frac{x}{e}$$

и кад год је дато $y = f(x)$ наћићемо да је и:

$$\eta = \frac{1}{e} f(x)\, x = \frac{1}{e} \varphi(x).$$

Даље кад је паралелопипедна греда хоризонтално узидана а на њеном слободном крају дејствује изолована сила P, онда је максимални моменат на самом узиданом месту, и ако са l означимо дужину греде онда је $\mathfrak{M}_{mx} = Pl$, зато је за овај случај:

$$Pl = \frac{\kappa}{e} f. s. \overline{pq}.$$

Десну страну ове једначине можемо графички одредити, дакле по томе одредили смо и услов равнотеже између динамичке и потенцијалне силе графичким путем.

Врло је лако увидети да при одређивању момента лењивости неког пресека, највећа тешкоћа лежи у томе што имамо да одредимо квадратну садржину површине f, и кад неби имали при руци неки добар планиметар, могли би наћи садржину површине f тек само приближно, изузимајући такав случај ако се површина f даје разложити у правоугонике и триугле. Кад f не тачно одредимо, не тачно ћемо наћи ни вредност J (јер се s и $\overline{pq}$ даје путем опита врло тачно одредити).

У следећем показању још један метод, којим се може J одредити а да површипу f и не меримо. Тај метод састоји се у овом:

Ми смо нашли да је неког пресека:

$$J = f.\,s.\,\overline{pq},$$

сад помножимо и поделимо десну страну једначине са производом $\gamma\chi$, у ком је производу γ дато у килограмима а χ у милиметрима у оној истој јединици у којој су $\overline{pq}$, s и f дати, па ћемо онда имати да је:

$$J = \frac{\gamma\chi.\,f.\,s}{\gamma.\,\chi}\,\overline{pq},$$

даље узимамо да имамо на расположењу неку материју кога је један кубни милиметар тежак γ килограма и начинимо од исте материје плочу која је дебела или висока χ милиметара, а њена горња и доња паралелна површина да има облик подударан облику површине f, то нам онда израз $\gamma\chi f$ преставља просто апсолутну тежину таке плоче, коју тежину ако са G означимо добићемо да је:

$$J = \frac{G.\,s.\,\overline{pq}}{\gamma\chi}.$$

Али ми можемо ради простијег рачунања узети да је χ равно јединици дужина, овде н. пр. равно једном милиметру, па је онда моменат лењивости:

$$J = \frac{1}{\gamma}\,G.\,s.\,\overline{pq}\;\ldots\ldots(11.$$

По овој последњој једначипи у стању смо да одредимо количину J за ма каки пресек са највећом тачношћу, јер се

добрим теразијама даје G тачно одредити, исто тако опитом налазимо s и $\overline{pq}$ тачно[1].

Пословање око изналажаја количине J ово је:

Ваља начинити материјалну плочу која је дебела н. пр. 1^{mm} ако нам је јединица дужина један милиметар, па онда изрежимо од те плоче цео профили ком имамо да одредимо количину J, затим пресећемо исту плочу по њеној неутралној осовини, и измерити на теразијама један или други део; даље тежину једног или другог дела поделићемо са тежином кубне јединице материјала од кога је плоча начинена (овде би била тежина материјала од једног кубног милиметра), па ћемо сада један или други количник помножити са отстојањем тежишта од неутралне осовине а оног дела плоче ког количник тежине будемо у рачу узели. Најзад овај производ (а оба производа даће нам истоветан број) помножићемо са количином $\overline{pq}$, (те зато морамо да имамо још и површину једнаког напрезања) те ћемо имати моменат лењивости датог пресека а за неутралну осовину. У слици 2 таблица D престављен је пресек шине система Хилф-а, а шрафирата површина у том пресеку јесте површина једнаког напрезања тог система. У слици 3 таблица D престављен је пресек шине система Хохенедер-а а у истој површини шрафирата слика престављa нам површину једнаког напрезања истог система.

Примера ради применимо образац *(10)* за правоугољак кога висина нека је h а ширина b слика 4 таб. *C*. Неутрална осовина дели висину h у два равна дела и паралелна је ширини b (у оном случају кад је раван силе P нормална на ширини b). Површину једнаког напрезања састављају два три-

[1] Лако је увидети да је Gs статичан моменат материјалне плоче а за неутралну осовину пресека, који моменат можемо одредити нарочитим теразијама, међући оцечену ивицу плоче над обртном осовином теразија.

угла SCD и SAB, даље овде је $ECDf = f = f_1 = \frac{bh}{2}$, тежиште површине $EFDC$ удаљено је од неутралне осовине за $\frac{h}{4}$, дакле је $s = \frac{h}{4}$, а тежиште p и q удаљена су од исте осовине за $\frac{2}{3} \frac{h}{2} = \frac{h}{3}$, зато је: $\overline{pq} = \frac{2}{3} h$, дакле је датог четвороугоља моменат лењивости:

$$J = \frac{bh}{2} \frac{h}{4} \frac{2}{3} h = \frac{bh^3}{12}$$

до ког резултата долазимо и познатим рачунским путем.

III.

Моменат лењивости подобних пресека.

Кад одговарајуће димензије два пресека имају сталан однос, онда ћемо таке пресеке звати подобнима; а у следећем показаћу како се може моменат лењивости подобних пресека одредити једним образцем у ком ће само једна димензија бити непозната. Најчешћи случајеви у инжињерској грађевини ти су, где су дате динамичке силе по правцу месту и интезитету које на неко тело савијајући га дејствују, па кад је још дата и физичка природа тела, онда се тражи пресек истог тела који ће одржати на себи дејство максималног момента савијања а да се молекили пресека не напрегну преко границе еластицита. У оваком случају усвоиће инжињер неки облик пресека и знати само однос између разних димензија истога, а њихову величину имао би тек рачуном да одреди, који је код компликованих пресека врло заплетен, а ми ћемо ово рачунање и у овом случају избећи, користећи образце *10* или *11*.

Пошто смо се решили да нам конструкција у пресеку добије неки облик, ми ћемо онда пресек таког облика нацртати и то ма у којој размери а који ће бити траженом пресеку подобан. Оваком нацртаном профилу сматрајући га у његовој правој величини одредићемо моменат лењивости за неутралну осовину и то или по образцу *10* или по *11*. Даље ми можемо све димензије нацртаног профила одредити као функција или сразмерни део једне ма које димензије н. пр. профила сл. 3 од његове ширине d вертикалног ребра, дакле остале димензије да буду пропорционални део димензије d. Али како је моменат лењивости број из четири димензија, то је онда и моменат лењивости пресека у сљед горње поставке, раван неком сачиниоцу φ помноженом са d^4, дакле је:

$$J = \varphi\, d^4.$$

Ми имамо у цртежу таку димензију d од које хоћемо да све остале пропорцијонално зависе, а тако исто можемо наћи и бројну вредност количине J за пресек који смо нацртали, те тако смо у стању да израчунамо сачиниоца φ, јер је исти:

$$\varphi = \frac{J}{d^4}.$$

Кад смо нашли на тај начин бројну вредност сачиниоца φ, онда нам је врло лако наћи и моменат лењивости маком другом пресеку који ће бити нацртаном подобан а кога је још непозната она независна димензија d_1, јер је исти моменат:

$$J_1 = \varphi\, d_1^4 \ldots . (12$$

или је:

$$J_1 = \left(\frac{J}{d^4}\right) d_1^4 \ldots . (13.$$

Међутим при одређивању димензија пресека нуждан нам је отпорни моменат:

$$O = \frac{J}{e}$$

гди нам e значи отстојање најудаљенијег моликила од неутралне осовине. Ми можемо у нацртаном профилу одредити и e и тако добити вредност:

$$O = \frac{J}{e}$$

у бројевима изражену. Но како је отпорни моменат израз од три димензије, а све димензије пресека узимамо за пропорционални део димензије d, то је отпорни моменат раван неком сачиниоцу ψ помноженом са d^3, дакле је:

$$O = \psi d^3$$

те је отуда:

$$\psi = \frac{O}{d^3}.$$

За подобан пресек, ком је независна домензија d_1 исто је тако отпорни моменат:

$$O_1 = \psi d_1^3 \ldots . (14$$

или је:

$$O_1 = \left(\frac{O}{d^3}\right) d_1^3 \ldots . (15.$$

Кад смо на тај начин израчунали сачиниоца ψ одпорног момента, моћићемо лако одредити и непознату димензију d_1 пресека који тражимо, јер је по теорији релативног еластицитета:

$$\mathfrak{M}_{mx} = \varkappa\, O_1 = \varkappa\, \psi\, d_1^3$$

одкуда је:

$$d_1 = \sqrt[3]{\frac{\mathfrak{M}_{mx}}{\kappa . \psi}} \quad \ldots . (16$$

у којој нам једначини значи κ дозвољено специфичко напрезање материјала у границама еластицитета, а то је молекиларно напрезање најудаљенијег слоја од неутралне осовине пресека, што долази на јединицу пресеки на том месту.

За греду која је у једном крају хоризонтално узидана а на другом слободном крају дејствује вертикално наниже сила P у отстојању l од узиданога пресека, имамо да је у том пресеку:

$$d_1 = \sqrt[3]{\frac{Pl}{\psi \kappa}}.$$

Ми смо дакле у стању да показаним путем одредимо димензију d_1, за конструкцију која има напрезањем њених молекила да одржава равнотежу динамичким силама, и сад ћемо моћи нацртати и прави профил у својој величини или одредити и његове остале димензије, које су пропорционални део димензије d_1; или ми можемо по већ нацртаном профилу и прави профил нацртати, кад нацртаног профила димензије у оној размери изменимо или прецртамо у којој размери стоје димензије d и d_1. Ово прецртавање најбоље се врши пропорцијоналним шестарем.

У колико се мој метод одређивања момента лењивости разликује од познатог подобног метода увидиће сваки стручњак, зато држим за излишно да ту разлику овде изнесем. Исто ће тако стручњаци увидити и то, да је показани метод тачнији и практичнији од познатог подобног метода.

Најзад биће интересантно да изложим укратко још један оргиналан и врло практичан метод одређивања момента лењивости, које одређивање постизава се просто једино

помоћу теразија, и не тражећи површину једнаког напрезања. Овај је метод измислио Е. Брауер асистент на академији индустрија у Берлину, а саопштио је у листу: Verhandlungen des Vereines zur Berförderung des Gerwerbefleisses 1877 год. VIII Heft. Исти тај метод знао сам и ја још 1876 године и 1877 предавео моим ученицима на великој школи, но пошто је г. Брауер свој метод мене пре публикова то њему и приоритет припада. Основа исте методе у главноме је изречена већ у Вајсбаховој механици § 227 страни 443.

Метод Брауеров ово је: Узмимо н. пр. да одредимо моменан лењивости за пресек шине система Холфа слика 2, то ћемо по Брауеру радити овако: Ваља начинити тело датог пресека, па онда треба исто тело пресећи једном равни која пролази кроз дољу ивицу тела дакле кроз MN а која је према пресеку нагнута под углом α. На тај начин добијамо неки особени клин кога је оштрица MN а ког је основа равна самом датом пресеку, затим ваља тај особени клин метути на теразије тако, да ивица MN дође управо над обртном осовином теразија, па кад на други крај теразија метемо тегова толико, док се теразије не доведу у равнотежу, онда је моменат лењивости датог пресека раван просто производу из тегова и отстојања тачке вешања тегова од обртне осовине, подељено још са специфичким теретом материјала и тангентом угла α, дакле ако дужину крака теразија о ком виси терет P означимо са l а специфични терет материјала од кога имамо клин са y онда је:

$$J_{\text{м}} = \frac{Pl}{y.\,tang.\,\alpha}$$

који моменат лењивости јесте за осовину MN, а за неутралну је осовину моменат лењивости пресека ово:

$$J = J_{\text{м}} - F.e^2 = \frac{l}{y.\,tang.\,\alpha}.\ P - F.e^2$$

где нам F значи садржну површине целог пресека, а e то је отстојање осовине MN од неутралне осовине пресека. Што се тиче γ то је дато у килограмима кад је P у килограмима а односи се на ону јединицу запремине коју јединицу узимамо за димензије пресека. Теразије Брауерове овако су конструисане: један крак истих теразија и то онај где се меће клин, начињен је из пошироке плоче, које горња раван лежи у висини обртне осовине теразија а други је крак, где је обешен тас просто дугачко призматичко тело, а испод обртне осовине има вертикалну казаљку, која ће показати равнотежу између клина и тегова у оном случају, кад је статичан моменат клина раван статичком моменту тегова а односно обртне осовине теразија. Кад је угао $\alpha = 45^0$ онда је просто:

$$J_н = \frac{Pl}{\gamma}$$

Овакe теразије уведене су већ по многим немачким фабрикама па се помоћу истих одређује сваком профилу шина и одговарајући моменат лењивости а и отпорни моменат за неутралну осовину, те тако има прилике да сваки, који купује таку шину или неки конструкциони део, зна му одма његову моћ ношења, чиме показује фабрика доброту њене конструкције. Браурове теразије дају се употребити исто тако и за подобне пресеке, за које важи оно што је пре овога а подобним пресецима речено.

У Београду $^{20}/_{XII}$ 1878 год.

Љубомир Клерић

професор механике на вел. школи.

БАЛИСТИЧКИ ПРОБЛЕМ

КАКО СЕ ГЕОМЕТРИЈСКИ ПОСТРОЈАВА

„Ламезанова површина“.

Позната је ствар у спољној балистици, да ће барутни гас пројектилу из олучног топа — под иначе једнаким околностима — у толико даље бацити, у колико буде имала површина шиљка мањег отпора у ваздуху, као и то како је отпор ваздуха зависан од самог геометријског облика предњег дела пројектала и осим тога да има површина, које дају у лету кроз ваздух најмањи отпор. Између таких је на првом месту она површина коју су пронашли: пуковник Леополд Хафман 1861 г. и саксански генеларлајтнант W. H. v. Rouvroy (види: Artillerie Lehre... Andreas Rutsky... у 1871 год.): на другом месту долази површина барона Ламезана (баварски мајор артиљерије) о чему је написао расправу у: Archiv für diu officiere der konigl. preussischen Artillerie und Jngerieur Cors, 48. Band Seite 149. Berlin 1860 год. Прве, а и друге површине, није позната линеална геометријска конструкција, но их постројавају помоћу израчуњених координата. Мени је цељ у овој расправи да покажем мој метод, којим постројавам уздужан пресек Ламезанове површине (Неилове параболе) и то тачку по тачку а ово само помоћу линеала.

У цељи построја Ламезанове линије, посматрајмо аполонијеву параболу SDN слика 1 таблица A које теме нека је у S, њена главна осовина нека је AX, коју узимамо за X осовину, а SY на првој нормална нека је Y осовина, једначина исте параболе нека је:

$$y^2 = px \ldots . (1.$$

Даље узмимо њену макоју тачку н. пр. D и повуцимо кроз исту паралелну PP према осовини $\overline{XX}$, а у отстојању $\overline{ED} = d$; затим узмимо на истој параболи неку другу тачку m и пројицирајмо је паралелно SY оси на непомичну праву PP, па ћемо добити на истој нову тачку m^1 и најзад саставимо тачку m^1 са теменом S и кроз m повуцимо паралелну mn према SX осовини па нађимо пресечену тачку μ правих Sm^1 и mn. На овај начин радећи са свима осталим тачкама на параболи добићемо неки сљед тачака μ, дакле неку особену криву линију. Да одредимо геометријско значење оваке криве линије. Координате тачке m јесу x и y а тачке μ као што видимо јесу y, ξ. Из подобности триуглова $S\mu O$ и Sm^1p имамо ово:

$$\xi\, y = x\, d$$

те је:

$$\xi = \frac{x.y}{d} \ldots . (2$$

нама ваља наћи $y = f(\xi)$; дакле заменимо из (1 вредност за x у једрачини (2 па кад то учинимо биће:

$$y^3 = (pd)\ \xi \ldots . (3.$$

Ова једначина преставља нам кубну параболу, а и то је важно, јер иста линија налази њену примену у машинској грађевини. Даље испитајмо значење таких тачака λ

које апсциса нека је ξ а ордината x, а то значи тражимо криву линију чије је једначина:

$$x = \varphi(\xi).$$

Овакву једначину наћићемо кад у једначини *(2* место y заменимо вредност из једначине *(1*, кад ово извршимо онда ћемо после довољног свођења добити оно што тражимо а то је:

$$x^3 = \frac{d^2}{p}\,\xi^2.$$

У слици нам је $\overline{o\lambda} = x$, па ако исту ординату заменимо са писменом η добићемо да је:

$$\eta^3 = \frac{d^2}{p}\,\xi^2 \ldots\ldots (4$$

Крива линије тачка λ а представљена једначином *(4* представља нам као што видимо просто Ламезанову линију или Неилову параболу са теменом у S, а кад се она окреће око X осовине, описаће Ламезанову обртну површину, која се употребљава за предњи део шиљатих пројектила.

Из начина како смо добили тачку λ а и једначину *(4* видимо да Ламезанова линија постаје из аполонијеве и кубне параболе и то на овај начин: ваља обе параболе постројити за тим одредити тачке m и μ које имају исту ординату, па онда је опсциса тачке λ она иста која и тачке μ; а и тачке λ ордината, равна је апсциси тачке m; дакле построј је врло лак, и као што видимо линеалан.

Међутим важно ће бити то, да нађемо начина како ћемо постројити Ламезанову линију кад је дата нека њена тачка кроз коју има да пролази а у исто доба кад је дато и њено теме S. За овако проучавање није нам згодна једна-

чина (4 у таком облику, но ваља да је прекројимо, што ћемо постићи ако из 1 израчунамо p па онда заменимо у (4 и то за случај кад у (1 прво заменимо координате дате тачке D а ове нека су $\overline{SR} = x = h$ и $\overline{DE} = y = d$ онда је:

$$p = \frac{d^2}{h} \text{ дакле је по (4 и:}$$

$$\eta^3 = h. \xi^2 \ldots (5.$$

Из ове једначине читамо ову теорему: Ламезанова линија не зависи ниуколико од параболиних параметара, но зависи јединствено од одстојања тачке D од Y осе а то је она тачка у којој се речене две параболе секу, те зато узели оваку тачку D гдигод хоћемо у правој $DR \parallel Y$ а која је од S за h удаљена, добићемо свакада једну и исту Ламензонову линију. Ми можемо количину h назвати просто параметром Ламезанове линије. Даље ваља дознати још и знање количине h, а то ћемо добити ако будемо тражили ординату тачке λ које је апциса $= h$, дакле метимо у (5 $\xi = h$ па ћемо добити да је за тај случај и

$$\eta^3 = h^3 \text{ или}$$

$$\eta = h.$$

Отуда други важан став је овај:

Права DE пролази кроз тачку Ламезанове линије која је једнако удаљена од X и Y осе, а параметар Ламезанове линије јесте једна од координата тачке њене, λ слика 4 таб. B која је једнако удаљена од X и Y осовине. Дакле кад је дат параметар h моћи ћемо постројити Ламезанову линију.

У цељи построја *Ламезанове* линије а за случај кад је дато теме S и друга тачка O слика 2 таблица B кроз коју има да линија пролази, ваља да дознамо још једно знање параметра h те да будемо у стању, да постројем његову линеалну вредност изнађемо. Нека су дакле координате тачке O ово: $\eta = CO = R$ и $\xi = SO = H$, а то ће бити у самој ствари као што се већ из слике види: H висина шиљка пројектила а R је полупречник стражњег цилиндарског тела. Уводећи горње вредности у једначини (5 добијамо да је:

$$R^3 = h\ H^2$$

откуда је:

$$h = \frac{R^3}{H^2} \dots (6$$

као шот је и једначина *Ламезанове* линије у другом облику ово:

$$\eta^3 = \left(\frac{R^3}{H^2}\right) \xi^2 \dots (7.$$

Дакле кад је дато R и H моћићемо лако наћи и h дакле отстојање оне праве од Y осе рачунато која са Y осом иде паралелно а у којој можемо D узети где хоћемо; саму вредност количине h по једначини (6 можемо наћи и постројем овако. Количину h по (6 можемо и овако израдити:

$$h = \left(\frac{R^2}{H}\right) \cdot \frac{R}{H}.$$

Метимо даље $\frac{R^2}{H} = \chi$ и $\frac{R}{H} = tang.\ \alpha$

па је:

$$h = \chi\ tang.\ \alpha \dots (8.$$

У слици 3 таблица A начињен је угао SOQ прав па је зато $\chi = \overline{CQ}$ даље повуцимо из C праву $CQ^1 \parallel SO$ те је онда угао $Q_1CQ = OSC = \alpha$ и катета $\overline{QQ} = h$. Најзад ваља од S пренети отстојање $SE = h$ и повући праву $DE \parallel SY$, па онда у такој правој можемо узети где хоћемо параболну тачку D, и постројити Аполонијеву и кубну параболу, а из њих Ламезанову линију која ће пролазити кроз дату тачку O и имати за теме тачку S. Овакав постројен је у слици 4. Тачка λ је она која једнако отстоји од X и Y осовине, даље са m означене су тачке Аполонијеве параболе а са μ тачке кубне параболе.

Из свега досадањег видимо, да је за дату димензију пројектила, Ламезанова линија или њена обртна површина потпуно одређена а сама конструкција линеална и веома проста.

23 Фебруара 1879 год.
у Београду

Љубомир Клерић
професор механике на вел. школи.

О ПРАВОСЛАВНИМ СРПСКИМ СТАРИМ И НОВИМ ЦРКВАМА У СТАРОЈ ЗЕТИ

САДАШЊЕМ СКАДАРСКОМ ОКРУГУ.

На једном отоку скадарског блата, тако званом Бешка[1], или Бес, или Брезавица, (међу отоцима Морачник и Старчево) налази се мала црква, а над вратима цркве сачувао се следећи натпис:

† ИЗВОЛЕНИЕМЬ ѠЦА. И ПОСПѢШЕНИЕМЬ СИНА. И ДХА СВТГО ПОСВѢЩЕНИЕМЬ. СЬЗДАСЕ ХРАМЬ СЫ ПРѢСТ҃ІЕ БЦЕ. СЬ ТРѸДОМЬ И ѠТКОУПОМЬ. БЛГОЧЬСТИВОИ ГПОГИ ЕЛЕ. ДЬЩЕРИ СТОПОЧИВШАГО КНЕЗА ЛАЗАРА. А ПОДРОУЖІЕ ГНА ГЮРГИА СТРАЦИМИРОВИКИА. ВЬ ЛѢТО. ҂ЅЦМИ. MCCCCIIII (т. ј. г. 6948 = 1440).

Износим овај натпис на видик с намером да исправим погрешку писца српске историје. Милаковић, митрополит црногорски Василије и многи други греше о име жене Ђурђа Страшимировића. Сви се слажу да је она била кћи кнеза Лазара, али се не слажу у имену. Митрополит Василије каже, да јој је било име Мара, а Милаковић вели да се звала Деспа (види његову историју Црне Горе стр. 35) и цитира Мавра Урбина (Mavro Orbini). Тако исто у „Историји српског народа“ (Београд, 1873 год.), која је уведена у српске школе, предаје се младежи: да је Ђурађ Страшимировић ожењен био Деспом ћерју кнеза Лазара (стр. 109).

[1] На истом оточићу, близу ове цркве, на којој је сачуван натпис, виде се развалине велике цркве, али без икаквог натписа, као што нема натписа ни на зидовима црквеним у Морачнику и Старчеву. У осталом, судећи по зидовима, ове су цркве биле доста лепе и много старије од цркве у Бешици, на којој је сачуван натпис. —

Садашњи натпис уништава то двоумље, казујући да се супруга Ђурђа Страшимировића, а кћи кнеза Лазара, звала Јела (Јелена). И да је овај натпис био изгубљен, као што се то догодило са многобројним натписима, утамањеним или од Турака или од Латина, и опет ми имамо доста доказа за то у Acta archivi veneti г. Шафарика, где се жена Ђурђа Страшимировића свагда назива Јелена. Види t. I. стр. 395 и 400, где је речено овако: „magnifica domina Helena filia quondam magnifici domini comitis Lazari et consors quondam magnifici domîni Georgii Stracimiri et magnificus dominus Balsa filius supradictorum quondam domini Georgii et domiue Helene“; на стр. 407 италијански казано је исто од речи до речи; такође види стр. 441. — За чудо је, што неки српски писци повторавају погрешку или Милаковића, или митрополита Василија, дочим би могли то избећи кад би завирили у српске споменике млетачког архива од Шафарика, или у „Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium“, издана у Загребу, или у писма републике дубровачке од Пуцића (Београд 1858) где је на пр. стр. 58 споменуто име Јеленино, исто као у горе наведеном натпису: „вь всемь многопоштенои госпоги Єлѣ . . . од владущаго града Дубровника“ и т. д. —

Овде можемо рећи, да ова Јелена, супруга Ђурђа Страшимировића, није само ову цркву сазидала; јер предање, које се сачувало у православном народу, у Зети, казује, да је кћи кнеза Лазара саградила цркву св. Николе у селу Врањи (не у Врањини), близу хумског блата у Зети. На жалост, натписа нема. Тако исто, по народном казивању, храм св. Николе у селу Гостиљу сазидала је иста кћи кнеза Лазара.

Међу старе цркве, које су по народном причању сазидане још пре косовске битке, долазе ове: црква у селу Бери (на црногорској граници), у селу Вуковцу и у Подго-

рици. Црква у селу Вуковцу, у име св. Тројице, налази се на брегу преко Мораче. У 1690 год., кад је паша Ћуприлић ударио на Црну Гору, црква ова била је опљачкана и спаљена. Ово је, по казивању вуковачког попа Косте, било записано на иконостасу. Овај запис нашли су иконописци из Дибре кад су цркву на ново красили. Сад на једној даски темпла стоји забележено следеће:

„По старомъ казнванꙋ саꙁндано бно сен божественїн обнтелъ 1836 года ү нме свете Тронце стрүдом нждивенїем нѣгове свїетлостн цара Дүшана после тога на 1690 раскопалн сү га Түрцн н опет божїем нꙁволенїемъ оградило се саборна црковъ на нстомъ храмꙋ свїате Тронце на 1792 год по ꙁапнсү попа Монсеїа нꙁ Вүковаца“[1].

У време насртања турског, попови ове цркве ништа нису чували тако као печат црквени. По казивању попа Косте, овај печат предаје се од нараштаји нараштају у његовој поповској фамилији више од 4 стотине година. У осталом, печат нема ни године, ни особитог ког знака. Он је од тунца, као сваки печат, који сам имао прилику видети. По среди је изображено тројство, а наоколо стоји написано:

.Іс†Хс. печать стен· н жнвотворещеї· троїце· нже· вь Ꙁетн·

Исте форме и облика печат налази се код мене из манастира Рибњака. Овај се манастир налази у барској нахији, ниже Сутурмана на 1 сахат, и више села Зубца. (И сад се налази недалеко од села Зубца село по имену Рибњак).

Овај печат нађох у Ристе Вељанова Дамјановића, становника Барског, који га је нашао међу камењем старих урвина тог манастира. Посред печата изображена су два свеца, који држе слику цркве са натписом: **Павал н Пет** (Петар), а наоколо су урезане следеће речи:

[1] Саопштио ми је — тако — поп Коста из Вуковца.

† Сї печать монастїра Рибьнїцах стхь врховнїх апостоль Петра и Павла[1].

Пошто смо са овим печатом у мисли недалеко од места које се зове Ртачки манастир, држимо за умесно представити овде радозналим читаоцима натпис, сачуван на развалинама цркве тог манастира. Са леве стране јужних врата црквених урезан је следећи готички натпис:

ANO DNI MIIIXLVII A II XXI DIE SEPTENBRO FUNDATA FUIT IN TEPORE ABATO PALVO RVGERIIE.

Урвине овог старог манастира (срушили су га Турци. Види Фарлата t. VII, p. 13) на једном су рту при мору међу Баром и Лаством, од Баре сахат хода. Овај манастир саградила је краљица Јелена на измаку XIII столећа и даровала му доста села и земаља у барском округу и у пределу где живе Паштровићи. Ово сведочи хрисовуља Милутина краља (Mon. Serb. стр. 67, 68 и 69), која потврђује манастиру св. Марије Ртачке све, што му је његова мати Јелена приложила, и осим тога од своје стране прилаже један таланьть овом светомоу храмоу, иже есть оу Ратьчька светои богородици ратьчькои (стр. 68). Међе су овог манастира означене исте као и у српским уговорима с Млецима: „а се мегe: оть Ластьке и т. д. како е обладала госпога ми мати кралица Єлена“ (ibidem)[2]. Та су места сад у Црној Гори, у црмничкој нахији, у спичком округу и око Кастељ-ластве. Из Acta archivi veneti видимо, да је ртачки манастир заузимао земље од Сутурмана до Антивари, а од Антивари до мора, по путу к Уљцину

[1] Сам печат послао сам Српском ученом друштву, у чијој се збирци сад находи.

[2] Исту хрисовуљу наштампао је Ст. Новаковић у Гласнику кв. III, 1866 г. XX свеска старог реда стр. 217, и В. Макушев у Гласнику кв. XXXII, 1871 г. стр. 164—167.

чак до Бојане (стр. 411—412, t. 1, такође у истом t. 1, стр. 442—443, и t. 2, стр. 264. У границе ртачког манастира улазило је и село Шушани; види t. 1, стр. 445).

Овај манастир, који је цветао богатством[1], имао је две цркве: једна је мала св. Димитрија над самим морем, а друга велика успења Богородице, испред манастира. Прва је и сад цела; у њу долазе хришћани један пут на годину на дан св. Константина и Јелене на божаствену литурђију. Као што је обично у Турској, православни и католици свађају се због те или друге цркве православне, коју католици свагда раде да једним или другим начином[2] отму од право-

[1] Фарлати (t. VII, стр. 13) каже, да је свакогодишњи његов доходак био quatuor millibus argenteorum et quingentis aestimatos... осим дарова који су му с разних страна долазили.

[2] Да се зна, којим су начином католици присвајали себи православне цркве и у старо и у ново време, ево вам једног примера. Год. 1871 у пролеће, један Турчин из Пећи орао је своју њиву на једном хумићу, који се готово у самој вароши пећској налази, под именом »Тврђава Ирине« и под којим се находи сад католичко гробље. Онај је Турчин на овом хумићу својом ралицом открио једну стену и око ње наоколо камених плоча са српским натписима. Кад су православни Пећани дознали о овом, одмах донесу ове плоче у варош. Католички фратар Маријан (сад је он префект фрањискански у Алесији) није закаснио поднети тужбу кајмакаму, тражећи да се плоче однесу на њихово старо место, доказујући при томе, да овај хумић од памтивека припада католицима и да Турчином нађени зидови јесу остатци древне латинске цркве, и да је сама Ирина, од које је ово место добило своје име, била католичка. Кајмакам је у простоти својој заповедио да се однесу плоче на своје старо место, а тројицу православних, који су их донели у град, затвори у тамницу. У осталом ова су тројица, благодарећи заступништву лечника Апића, православна Грка, били пуштени на ослободу после неколико дана, јер је лечник, на основу словенског натписа на тим плочама, доказао, да су нађене плоче — остатци прастаре православне цркве. Фратар Маријан је морао признати истинитост словенског натписа, и ако је хтео доказати да су ти натписи били учињени у оно време кад су Срби у Пећи и околним селима били унијати (?!). Да се прекине свака неповољна за њега препирка, једног јутра оне плоче нађене су искршене на врло мале комаде. Један од ових на камену изрезаних натписа био је позлаћен. —

славног народа, присвајајући себи право владања том црквом; тако и због ртачке цркве било је распре[1]. У след ове распре г. 1865 митрополит Мелентије (рашко-призренски и скендеријски) наредио је, да се народ православни не меша са католицима, који су такође ишли у овај манастир 15 августа, на дан успења Богородице, кад су баш и православни долазили тамо и служили литурђију пре католика. Пошто је римска пропаганда успела да окрене неколицину православних, тог или другог села, у католичанство, одмах је радила: да новокатолици имају једнако право са православнима, једномештанима, на православну цркву. Тако и сад има, да се и у данашње време католици и православни спичког округа служе једном православном црквом; само католици служе своју мису пошто православни одслуже своју литурђију, и на посебном олтару начињеном на јужној страни цркве. Тако је било обично по многим местима у Старој Србији, где полатињени православни нису имали снаге одузети са свим од православних цркву, или начинити за себе особиту цркву. У осталом не само сад, но и у раније време, било је препреке због цркве ртачке. Још год. 1425 била је преписка међу млетачком владом и Ђурђем Бранковићем. Млетачка влада држала је страну Паштровићима, због њихове оданости, доказујући, да је ова црква припадала њима, но Бранковић је доказао, да је улазила у округ барски (Acta t. 2, стр. 232). Како му драго, црква св. Марије Ртачке, како се по томе види, била је православна, јер и Паштровићи били су православне вере; нити би Бранковић радио да се преда православни знаменити манастир Баранима, да су они у оно време били католици. Премда су Паштровићи, у свом уговору (4 априла 1423 год.) с Млецима, уз условља, под којима су они примили врховну

[1] Види на пр. шта пише г. Петковић поводом ртачке хрисовуље у Гласнику 1866 г. књ. III, стр. 215—216.

условом да се ови находе у непосредном сношају с Римом, и да немају никаквих финансијских рачуна са архијепископом и капитулом барским. На основу тога, овај је манастир поменутом булом предан био некоме Симону архијепископу патраском, и одузет је био из јурисдукције архијепископа антиварског.

Као што се види из буле папе Мартина V г. 1421, (види Theiner p. 358), абат ртачког манастира плаћао је Риму одређену годишњу своту новаца. Папа пише каноницима и капитулу барске цркве, да абат ртачки има платити 100 фиорина кардиналу Јордану Урсину, које у течају 30 година за време млетачког владања у оним пределима није платио. Исто пише и вицеабату манастира о истој ствари, у другој були, која следи за овом поменутом, и наређује да се плати та свота, претећи проклетством. —

Манастир ртачки срушили су Турци, кад су заузели од Млетака Бар, на измаку 15 столећа. Од овог времена латинска пропаганда морала је зауставити своју радњу, јер од насртања Турака на Албанију било је тешко живети не само православним Србима, него и католичким или покатоличеним. Ово ми видимо из буле Инокентија VIII г. 1489, у којој се папа тужи на тужно стање цркве, кад су Турци почели рушити храмове божије и свако безаконље чинити.

Од старих цркава, које још са свим утамањене нису, које својим зидинама, премда у пола разваљеним, привлаче радозналост свакога, сачувала се једна знаменита црква, св. Срђа[1], на Бојани. Ова је црква сад без крова, олтар са северне му стране обаљен је у Бојану, која тече под самом

[1] Г. Љубић у своме опису југословенских новаца, изданом у Загребу 1875 г. стр. 59, вели, да је бискуп скадарски Borci, путујући по својој јепископији, нашао, да је ова црква најкраснија у целој Албанији.

црквом. Стоји на 2 сахата од Скадра на левом брегу Бојане. Црква је велика, има 30 корака у дужину, 20 у ширину. Сва је унутра живописом на зидовима украшена, има по три квадратне колоне (стуба) по среди цркве, паралелне од западне стране кркнене к источној; ови су стубови такође иконописани. — Иконопис, рекао би, није византијски, него право српски. — Сви свеци имају одело исто онако, као што га имају на иконама у дечанској лаври, у пећској патријаршији и у грачаничкој цркви. (Жалосно је, што до сад нико од стручних људи није послан из Србије, или Русије, да сними слике са тих икона у поменутим четирма црквама). Висина цркве, о којој говоримо, одговара дужини и ширини, има около 10 сежана. Црква се ова налази на врло удесном месту; близу ње тече река Бојана, наоколо шума и лепи чифтлуци турски и католички[1]. По врх врата, на која се улази у цркву, сачуван је следећи натпис урезан у камену:

IN NOMINE DNI AMEN. EXIMIAE VIRGINIS FILII ANNO M* XVIII MAGNIFICUS DNUS DNUS UROSIUS DIVINA GRATIA RASSIAE REX ILLUSTRIS MAGNIFICI REGIS UROSII NAT DOMINAEQUE HELENAE REGINAE EDIFIKAVIT HANC ECCLESIAM IN HONOREN SS MARTYRUM SERGI ET BACHI A FUNDAMENTIS USQUE AD FINEM ASSISTENTE ABBATE PETRO DOCHNE SCUTARENSI.

На левој страни врата урезано је следеће:

MEMENTO DNE FAMŬLAE TUAE HELENAE REGINAE SERVIAE, DIOCLEAE, ALBANIAE, CHILMIAE, DALMATIAE ET MARITIMAE REGIONIS QUAE UNA

[1] У Фарлата t. VII, p. 325 видимо да је у његово време било у околини св. Срђа још доста православних, око којих се старао Доминик скадарски латински јепископ обратити их у латинску веру, о чему се у 17 столећу врло усрдно бринула латинска пропаганда.

CUM FILIIS SUIS REGIBUS UROSIO ET STEFANO DE NOVO EDIFICAVIT ISTAM ECCLESIAM AD HONOREM B. B. MARTYRUM SERGII ET BACHI ET AD FINEM USQUE COMLEVIT. ANNO DNI M * * XVIII.

Број година, на првом и другом натпису, оштећен је. Фарлати, пошто је навео у Illyr. sacr. !, VII, p. 308 ове натписе, исправио је број година тако, да је у првом натпису означио годину MCCLXXXVIII (1288), а у другом MCCLXXXX (?). И једна је и друга година погрешна, а боље рећи својевољно од Фарлата наведена. Почем је Урош велики умро године 1272, није могао зидати цркве у 1288, нити у 1278 години. Мора бити, да је у MCCLXVIII т. ј. 1268 г. он сазидао ову цркву, заједно са својом женом краљицом Јеленом, а године 1288 ова краљица, са својим синовима Драгутином и Милутином, српским краљевима, на ново сазидала исту цркву и богато је украсила. —

Ову цркву, св. Срђа и Вакха, не треба мешати са црквом истог имена у селу Поди, на сахат и по од Новога, као што је то учинио В. Макушев у журн. мин. нар. просв. у април. књ. 1867 г. стр. 157. Не знам како је то изишло, да Макушев збори о цркви Срђа и Вакха у селу Поди оно што се односи цркви на Бојани. Ова је црква сазидана на месту прастаре, која је била још у време краља Михаила, где је и био закопан. (Moritur servianus princeps Michael, regni annis XXX exactis, in S. S. Sergii et Bacchi aede sacra tumulo conditus год. 1073 и т. д. види Istoria Bysantina Du Cange, Venetiis, MDCC.XXIV у одељку Familiae Dalmaticae, Sclavonicae, Turcicae стр. 225)[1]. Такође и син му Бодин закопан је у истом манастиру, (id стр. 226), а такође и Драгиња, (види и у Фарлата VII, p. 308). Кра-

[1] Дукљанин у глави 36 добавља, да је он овде с великом чашћу погребен (Срп. Љетопис за 1853 г. књ. 88 стр. 72).

љица Јелена, штујући старину и значај ове цркве, сазида на ново цркву на темељу прастаре.

Ова је црква била знатна још и тиме, што је онде била ђумрукана између других „где су наредила господа стара **прьва босанска и српска, а тои есть едно на Дривихь, а дрꙋго ꙋ Дꙋбровникꙋ, третие ꙋ Которꙋ, четврто ꙋ Ꙁети ꙋ светаго Срьђка на Бохни**“ (Mon. serb. стр. 446). Ово је пак место, слободно можемо рећи, било садашњи Обод, који се налази са свим близу цркве св. Срђа; премда у старо време више су спомињали цркву св. Срђа но Обод, који је код њега[1].

У уговорима млетачке републике са српским владарима, ово је место играло велику улогу, са свога трговачког згодног положаја, јер овуд су све лађе млетачке морале пролазити за Скадар. (Види Acta t. I, p. 316).

На послетку, Млечани су признали ово место и згодним за утврђење ради одбране Скадра. Тако је г. 1423 марта 16 заповеђено било Куљфи Бембу, генерал-капетану, да улегне у Бојану до св. Срђа, ту да се расположи и да чува сигурност скадарског града (Acta t. 2, p. 169—170). Могло се догодити, да је ова црква пострадала у време размирице српског владаоца са млетачком владом, кад су и на страни Бојане, близу ове цркве, били подигнути шанчеви, а наравно да је било и боја. У уговору међу деспотом Стефаном, 12 августа 1423, било је закључено, да и Ђурђе Бранковић и капетан млетачки униште оне тврђаве (bastie) близу св. Срђа, који је служио за Млетке тврђавом (bastion) на другој страни Бојане (ibidem p. 207). Од тога времена река Бојана је остала слободна за Млетке. Морали

[1] Г. Мијатовић врло добро погађа, да ће управо овај св. Срђ бити оно место, које се некада звало Мало Брсково, за које арапски земљописац Едризија вели: да је трговачко место на једној реци, недалеко од језера. (Види »Студије за историју српске трговине« Гласник књ. XXXVIII, стр. 85). Велико је Брсково, валда, било близу мора код св. Николе, па ушћу Бојане . . . —

су и православни оставити цркву св. Срђа, али ипак никад нису заборављали обилазити је.

Још су живи људи, који ми причаху — да су њихове матере (православне) ишле тамо на светковину, премда су католици ујагмили и ову задужбину српску као своју имаовину, доказујући, да је ова црква била свагда латинска, јер и натпис је латински, (за простака ово је доказ доста важан), па да је и краљица Јелена била латинка. И једно и друго је пресна лаж; но су они прозвали ту цркву „Santa Veneranda“ по лику матере Божије, који се налази иконописан унутра на јужном зиду цркве, и начинили олтарић под овим ликом; али и они су већ, има година, прекинули службу, јер с године на годину све слабије иду католици у ту цркву. Она је осуђена на коначно разваљење, јер Бојана сваке године више и више подкопава јој темељ. Неће проћи много времена, и ове дивне цркве старих времена српске побожности православне краљице Јелене, жене Урошеве, нестаће.....

Мимогред бележим овде, да је, по казивању православних у Скадру, бивши драгоман аустријског консула Баљарина, г. 1854 радио о томе: да сатаре имена потписана српски под сваким свецем, да не остане тобож трага, којим би се могао и простак убедити да је ова црква била српска задужбина.

Исто је учињено, од исте личности, и са истом намером, такође на гробовима цркве св. Јована крститеља, тако званог рашког, о којој ћу сад неколико речи.

Ова црква лежи на 2 сахата од Скадра на истокосевер, на путу у планину риолску и племе Риоли, близу села Вране. Мислим, да ни једна стара црква у доњој Зети, у ново време, није била јабуком толике парнице, колико ова црква. Хекер описао је (види Haute Albanie стр. 153—154) ову распру, која се догодила међу право-

славнима и католицима год 1855, и даје последњима право на ту цркву, говорећи, да су православни села Вране одскорашњи дошљаци из Црне Горе, међу тим да су католици издавна владали овом црквом. Хекер у своме делу у опште сведочи, да све, што од себе збори, носи печат католичке тенденције са извраћењем истине. У селу Раш нема ни једног католика; напротив, православни живели су у овом селу, као и у Врани, Борићу и Копляку, од памтивека. Которски племић, Mariano Boliza, у своме путопису по доњој Зети (Албанији) т. ј. по скадарском санџаку, по његовом изразу[1], помиње та места напоредо са селима, у којима су живели православни (de rito serbiano). Сада се не може нарачунати толико домова, колико је било у то време, али ни тада, као ни сада, није било ни једног католичког дома. Шта више, становници села Коплика[2], коме је по праву припадала рашка црква и које се потурчило, јавно су давали у тој парници право православнима. Осим њих, и сви скадарски турски старци говорили су, да је црква свагда била православна, а да су католици почели претендирати на њу само од неколико година, и то по наговору језуита, па за доказ свога права могу само казати: да су и њихови мрци били онде закопани. Истина је, да су Риољци копали своје мртве у гробишту, које се налази око цркве, али не треба заборављати да су то били убијени не подалеко од ове цркве, због освете брђана — из далека. Ово неколико гробова находе се готово изван прастарог гробља српског, на којега плочама било је натписа, али су их сатрли католички фанатици, као што је о томе казано горе[3].

---

[1] У књизи Turcs et les monténégrins par F. Lenormant, Paris 1866 год.

[2] Село Коплик споменуо је Болиц као село православно, упоредо са селима Гриле, Раш и др.

[3] Ширина је рашке цркве 16 лаката, дужина је 25 лаката и до 9 лаката висине.

Католици никад у ту цркву нису ишли на светковину до доласка Хекара у Албанију. Овај ништа друго радио није, него само да утамани урвине црквене, напомињуће некадашњу славу српске државе и у Албанији, ако их није могао одузети из руке православних. Тако је он то учинио са црквом св. Богородице у Призрену, (сад простаци зову њу св. Петком), која је начињена била у време св. Саве, и у којој је била смештена јепископија — једна од 12 истим установљених. Он научи Турке, да је окрече, да се не види никакви натпис на њој, а био је наоколо цркве из камена улубљен у зидинама следећи натпис:

„Савва брат Немањи први архијепископ српски“.

Заузевши, помоћу Турака, (у време кримског рата), старо православно гробље у Призрену, на раскрсници са старом малом црквом, Хекар дао је католицима могућност, да сазидају на том месту велику цркву, помоћу лионске пропаганде и добровољних прилога из Аустрије.

Хекар посвуд, где је само могао, радио је да распали фанатизам католички противу православних. Ови, у време рата Русије с Турском, наравно нису смели отворити уста против францеског консула.

Да је овај манастир био православни томе сведочи и була папе Иноћентија VI, који 26 октобра 1356 год., (види Тајнера t. I, p. 236), јавља јепископу балешком (Bolazensi), да је манастир св. Јована, дривастинске јепархије у рашком царству, пошто је последњи абат Андрија умро у Риму, „католик“, остао пуст и готово сасвим утамањен од истих шизматика те царевине (et ab ipsius regni scismaticis quasi totaliter dissipatum), и налаже томе јепископу, да узме под своју управу тај манастир, и да обрати особиту пажњу на црквену имаовину, а по могућству да одржи тамо

неки број монаха. Шта је био узрок да су монаси оставили манастир, и шта је учинио јепископ балешки, у след те буле, не находи се нигде објашњено. Можемо рећи, да је манастир, као и пре, био у рукама православних монаха, јер године 1376 папа Григорије VI у својој були, (види Тајнера стр. 308), пише дубровачком архијепископу, између осталог, да настоји наћи једног вредног абата за манастир св. Јована дривастинске јепархије. Мислим, да дубровачком архијепископу није изишло за руком наместити тамо свог човека за абата, премда га је могао наћи међу својим фратрима, што се види по були папе Пија II, коју је исти у 1459 г. т. ј. 83 године после, (ibidem, стр. 452). управио са претњом Манујилу јепископу скадарском, да уведе абата Петра (Czavonis) у управу манастира св. Јована (de Schivalio) дривастинске јепархије, и да га потпомогне и брани. У були је казано да је пре био абат Андреја Марсан (исти, који је умро у Риму).

Познато је, да код папистичке организације цркве имају јепископи in partibus infidelium. У сваком на име месту, на земном шару, номинално налази се јепископ, и ако он живи у Риму. Ово не смета што су адресирана била писма и буле на неке јепископе и у Старој Србији. По њиховом уређењу, мора да буде тај или други јепископ и тамо где нема католика, само по имену, а живи у Риму. Узалуд је папа писао дубровачкоме јепископу односно Албаније; јер он није могао имати ни власти нити уплива на хришћане албанске; такође и јепископ скадарски, Манујил, ништа није могао учинити по наредби папе, рачунајући се само по имену јепископ скадарски. Године 1459, у време, кад су се строго испуњавали Душанови закони, тичући се католика, није било могуће да је у Скадру могао јепископ латински што радити. Премда је то било после Душанове смрти, ипак се његова религиозна политика чувала, може

бити више него пре. Du Cange нам даје право то казати, кад он описује шта је била мати Уроша потоњег (умрла је г. 1371) „Elena vero Orosii mater, quae hosce omnes in Servia motus ac civilia bella excitaret et foverat, femina feroci et arroganti animo et catholici ac Romani ritus hostis infestissima (види стр. 229).

Католичка вера почела је ширити се у доњој Зети, у Албанији, тек на измаку 16 столећа, кад су се Турци све више и више тамо утемељавали, а била је почела и оскудица у православним пастирима, особито у време бегства патријарха у туђу земљу са толиким првацима и одабраним клиром. Нестало попова, нестало првака, ослабило свако надање на бољу будућност код осталих становника. Догађало се и то, да су деца остајала некрштена, мртваци неопојани. Готово су се сви истурчили који су живели у равници, а планински становници били су готови примити сваког самозванца попа, таквих пак било је доста — да се увелича шкандал. Латинска пропаганда, са јепископима partibus infidelium, предузела је била све мере, да се удвори код стада оставшег без пастира. Ми смо видели покушај заузимања у своје руке манастира св. Јована у селу Рашу. Ако успеха нису имали у време српских владалаца, успели су за време турског владања. Као вазда, они су врло опрезни у почетку свог рада и трпљиви, и тако раде за своју цељ докле је не постигну. Да Турцима не би пао у очи појав попова из Рима, они се појаве као лечници за планине, и турска савест била је у миру. А да се удворе код хришћана, који су се навикли видети свога попа свагда с брадом и дугом косом, и они су се приказивали у овом виду. Сиромаси, били су задовољни оваквим поповима, и ако су ови били из Рима; а ови од њих нису тражили признања папе за главу цркве. Унија готово била је по свуд примљена, без препирке, особито по местима где је православље ослабило,

т. ј. у планинама, где вера игра узгредну улогу у животу. За то видимо у Миридита, и сад, обичај примати причешће под оба вида, видимо код њих старих грчких крстова, (види Хекара Haute Albanie). Код њих су се сачували остатци цркавâ са византијским стилом, са изображеним свецима на зидинама; али ваља рећи, да је код Миридита све то у мањини. Више је цркава таквих остало у равници, где су више или мање становници били богати, те су могли украшавати своје храмове. Осим цркве св. Срђа, цркве у селу Дајчи[1], у селу Горици, у селу Какарићу и т. д. носе знаке православних храмова, премда су већ одавно полатињене.

Вредно је напоменути, да су католички попови носили браде, у пркос диоклејскоме сабору године 1199, чак до половине текућег столећа. Старци у Албанији памте и имена таквих попова. Вредно је овде навести једно занимљиво сведочанство једног од ових попова од племена Пулети (Шаља и Шоши). Он је казивао покојном Ђорђу Поповићу, оцу садашњег драгомана руског конзулата, Алексе Поповића, да он и до сад, т. ј. до 1835 године, није могао научити своје малисоре (брђане) крстити се како се крсте латини, и тужио се, да се они крсте са три прста и са свим по начину православном. — Да је Албанија била православна, после поунијаћена, а доцније тек полатињена, о томе нема сумње, само ваља безпристрасно испитати ствар на месту. Ево једног примера: био сам једном у племену Риољ, да видим урвине мало познатог града Балеша (Balez), о којем ће бити реч после, те посетим цркву латинску у селу Риољ. Ова је црква мала, као и остале цркве у Албанији, биле православне или католичке. Хекар, види се, није био овде, иначе не би казао да је ова црква лепа и велика (belle et spacieuse). Ова је црква стара, и обновљена је 1790 године

[1] Била је православна црква у име Спасова дне.

како о томе казује натпис урезан у камену над вратима западним. Црква је окренута на исток, као и сваки православни храм, али што је најзанимљивије то је — што је пре 20 година олтар био одељен особитим зидом са престолним вратима и иконописом. Ово су ми простосрдачно казивали брђани Риољци, кад сам код њих био 1869 године. (Од Скадра до Риола има 5 сахата пута т. ј. 2 сахата до села Раша, за тим 1 сахат до села Лепуроша, 1 сахат до села Курти и 1 сахат до Курти до Риола. Како кажу мухамеданци становници сеоски, у селу Курти била је црква св. Силвестра („Шин Сиљвист“ — арнаутски).

Црква св. Јована Рашког порушена је, не зна се кад, као што није познато ни кад је била сазидана. Судећи по архитектури ове цркве, по начину зидања, и она и црква у Масреки (у Шлаку), балешка (у Риолу), црква у Крајини и манастир св. Михаила, недалеко од Дукље, били су још пре Немање сазидани, кад су Словени онде дошли и заузевши та места покрстили се. У доба по пропасти царства, кад је ова област прелазила из руке у руку, час Млечана, час опет Срба, те цркве запусте, а за тим их сруше Турци. На жалост, историја није забележила подробности турске навале и рушења.

Црква Пречисте Крајинске, коју историја спомиње као важно место, налази се у Крајини, на југозападној страни скадарског блата, при подножју планине Торобоша, на 3½ сахата хода од Скадра по обали тог блата. Становници близу црквених урвина мухамеданци су. Храм[1] је био врло

[1] О овом је храму споменуто у хрисовуљи (чува се на Цетињу код црногорског митрополита), којом се (15 јуна г. 6925 = 1417) прилаже једно гувно соли Морачнику и налаже митрополиту зетскоме, Арсенију да од тога гувна 10-ти део, кабуо, соли даје „**Пречистои краниьскои**“. —

велики, сад су само развалине; подигнут је био на врло удесном месту, са којега се види све скадарско блато, оток Врањина, варош Подгорица сва и сад звана Зета, Врака, Дривасто и остало до самог Скадра. У цркви св. Марије био је укопан краљ Владимир, кога је Владислав краљ бугарски убио. Тело његово закопа Косара супруга његова, кћи бугарског краља Самујила, и оснује ту женски манастир (collegium sacrarum virginium), у коме се и сама закалуђери. По својој пак жељи и сама буде овде сахрањена, испод ногу свога мужа, (Фарлати t. VII, p. 13) како сведочи пресвитер дукљански: tulit que (Косара) denique corpus ejus (Владимира) et asportavit in loco qui Craini dicitur ubi curia ejus fuit et in ecclisia S. Mariae recondidit... Uxor vero B. Vladimiri sancti monacalis effecta pie et sancte vivendo in eadem ecclesia vitam finivit, ibique sepulta est ad pedes viri sui[1]. Мошти Владимирове сад су у манастиру његовог имена, на 1 сахат од Елбасана на северозапад, који је био сазидан год. 6890, т. j. 1380, као што сведочи натпис на манастиру. Могуће да је он ове године пренесен био из Крајине. Ову крајинску цркву штовали су хришћани као и друге славне цркве старог доба, идући на светковину, докле се Крајињани са свим нису потурчили, а то се догодило на измаку прошлог столећа, пошто су се поарнаутили. . .[2]

---

[1] Ово сведочи и Мавро Орбини (стр. 224): »ella lo transporto in Creani, che fu la sua sedia regale e lo sepili nela chiesa di S. Maria.... quelle croce che gli fu mandata dall Imperadore Bulgaro tiene nelle mani... (овај крст био је задржан у Крајини, кад је био пренесен св. Владимир у Елбасан). E concorrendo ogu'anno il di della sua festa grand popolo sino al di di oggi si vedono molti e grandi miracoli in detta chiesa« и т. д.

[2] Познато је да су Арбанаси и у време српско живовали ту (н. пр. село Пљачке) колонијама, и чувајући свој језик и нудећи своје суседе зборити с њима њиховим језиком били узрок, што су Крајињани изгубили најпре своју народност, а после и православље.

У овој цркви чуван је био знаменити крст[1], који Мрковићи носе на гору Румију, где је црква св. Тројице. Пошто су се крајињани потурчили, Мрковићи су отели овај крст; што је озлоједило Крајињане; због тога дуго су они радили да одузму од Мрковића крст кад су ови ишли на Румију, и за то су били свагда наоружани; али им то није испало за руком, и престали су са свим ићи на ту светковину. А Мрковићи су дуго одлазили на Румију са овим крстом, премда су се и они потурчили. Сад пак слабо учествују с хришћанима на овој светковини.

Како му драго, прастари крст је сачуван и находи се код Ђуре Илића Андровића у селу Микулиће. Крст је од четири краја; у дужину има 45 сантиметра, у ширину 38 сантиметра, дебео је 2½ сантиметра. Натписа нема никаквог, само свуд около дебљине крста стоје шаре налик на FOIOFOIO..... На четири краја, који су окружени до 9½ сантиметра, насликани су четири јеванђелиста. На доњем крају крста углављена је једна од бакра позлаћена јабука, а још сниже — просто дрво, које се ставља кад га носе у Румију.

Колико се штује овај крст, може се судити по овоме: Турци кад га дижу зборе овако: „крст се диже, Бог се моли, Господи помилуј“. Тако и сад при светковини они изговарају те речи са побожношћу и смиреношћу.

---

[1] Овај је крст био дарован краљу Владимиру од краља бугарског Владислава, његовог шурака, на коме се заклео био да му неће бити никаквог зла од њега, али није одржао своју реч, и Владимир буде убијен. Најпре му је био даровао златан крст, али после, за боље уверење његове клетве, пошље му дрвен, на коме је Христос био разапет (gli nè mandata un'altra (croce) di legno sopra la quale Christo fu crocifisso). Види Мавра Орбина стр. 223 и сравни с причањем попа Дукљанина стр. 44 (Popa Dukljanina letopis po latinsku izdao Dr. Iv. Črnčić, u Kraljevici 1874).

Мислим, да велико штовање овог крста, долази отуд, што је он начињен од часног древета крста Христова[1], као и онај што се налази у манастиру домениканаца (белих фратара) у Дубровнику. Сувишно је говорити, да је овај други крст саградио Урош велики и даровао цркви св. апостола Петра и Павла у Рашкој, при јепископу Григорију II (**второмь**). Тако је изрезано на сребрној оправи тога крста (види опис тога крста у „Моћнику" Скурлином).

Неће, мислим, бити с горега, ако овде кажем неколико речи о пределу, у који спада село Миколиће, где се сад налази поменути крст. Овај предео носи назив Мрковићи[2]. То је била веома голема породица и населила је васколики простор од границе садашњег скадарског округа, а и старог, готово до самог Бара. У том се пределу и сад виде старе цркве, али мале. На брежуљку, на десној страни, пошав од Скадра к Бару, види се мала црква св. Илије — цела; не далеко од ње црква св. Николе, Спасовска и св. Петке у селу Велики Мрковићи. Све ове четири цркве на десној су страни пута, који иде, у Бар. На левој страни виде се цркве св. Врачева у селу Космини, и у селу Равану црква св. Екатарине. Близу ове цркве има доста маслина, од којих и сад барска црква има доходак. Турци говоре, да ове маслине спадају свагда у доходак православне цркве барске. На вратима, у зиду на десној страни ове цркве био је натпис, али је извађен злонамерном руком. На зидовима се сачувало врло мало живописа,

[1] Ово тврди Мавро Орбини (стр. 223, као што је већ наведено на прошлој страни у приметби 3).

[2] Овај предео нáзивао се у време Млетака »Забојана« види Acta t. I, p. 317, али такође звао се и именом »Мрковићи« ibidem стр. 445, и у Фарлата t. VII, p. 13 где је речено: »nobilissimus et frequentissimus est pagus Marcovichiorum... ad Rascianis chismaticis et Turcis (али Турака је било мало, види ibidem стр. 14, у његово време) incolitur. Prope abest vicuc, sui nomen C r a i n a e, ubi olim curia et sedes regum Serbliae«.

али живописа српског. Турци овог села причају, да је барска власт, с мудиром на челу, копала у овој цркви да нађе благо, али узалуд. Само ископаше кости. „Грехота је узнемиривати кости наших прадедова!“ рекоше ми Турци, који су пре по века били православни. — Осим тих цркава, има још црква св. Николе, св. Госпође, у месту тако званом Чоку. Близу села Микулића налази се црква св. Александра (?) и св. Јована, и св. Тројице на врху Румије.

Мрковићи деле се на братства, и ако су сад мухамеданци, презимена су српска сачувана. Осим презимена, очигледно потурчених као што су: Кадићи, Сеферовићи, Каламперовићи, има и чисто српских по имену братства, а ова су: Божићи, Милошевићи, Никезићи, Пековићи, Петрићевићи, Грдовићи, Дабчевићи, Вулићи, Бркановићи, Паљовићи, Вучковићи, Бошковићи, Ивановићи, Перочевићи, Вуковићи, Перазићи, Андровићи, Маркетићи и Никочевићи.

Не ће бити сувише проговорити коју о томе, како су Мрковићи променили веру православну у мухамеданску. Међу њима сачувало се предање, да су се први потурчили Никезићи, следећи примеру свог попа Марка Никезића, који се потурчио на дан св. Врачева за то, што су у време светковине одпојали литурђију без њега. Једном речи: за инат...

Православних сада у овом пределу има само 11 кућа: 5 у селу Мрковић и 6 у селу Миколић. —

Остаје ми казати сад неколико речи о урвинама цркве Масренске[1]. На 3½ сах. пута од Скадра на исток, а

[1] У Фарлата (t. VII, p. 85) спомиње се Masarachium префект Зете г. 1417. (Или је он прозван по месту овоме, или је место узело име од његова имена). Овај управитељ добровољно се потчинио деспоту Стефану. Звао се такође Meserecus Константин Кастриот, (види у Du Cange стр. 230) кнез Мата и Касторије (умро 1390 г.). Да ли није ту и рођен?

на 1 сахат од Дриваста на југ, на преломцима планине Цукали (верније: Чук-Илије, јер на врх планине — чук — налази се мала црква св. Илије) у пределу Шлака, званом у старо време Мазрека, сада Посрипа (pos ripa), налази се прастара црква у развалинама. Саграђена је истом архитектуром као она св. Јована у селу Рашу и св. Госпође Крајинске. Предање збори, да је ову цркву сазидао исти човек, који је зидао и цркве у Рашу и Крајини, и у исто време. И колико се може судити по облику цркве по ширини, дужини и висини то предање има доста верности. Натписа нашао нисам другог осим овог:

PORIBUS . . . . .
REX. UROS . . .
ABAS ПоBO . . .
SIQ . . . .
UM·U·NI·VE .
R·SO· SUO . .
CIE· RO . . . . .
FECE·RUN . . . .

Овај натпис не да се прочитати. Он је изрезан на камену, који служи сад као трпеза католичком попу, кад он, један пут у години, долази, из оближњег села, да служи мису. Унутра у цркви виде се гробови, али без икаквог натписа. На сачуваном зиду олтара, са јужне стране, уљубљен је у истом зиду један камен врло добро израђен са неком сликом. Од овог камена сачувало се само по метра. На њему се види лик једне жене као да моли за благослов, преклоњена добро; иза ње један човек, с копљем на десном рамену. На одломљеном камену, са источне стране, био је, наравно, насликан светац, коме је била посвећена црква, или сам Христос; јер се види на сачуваном комаду шака од руке, која је управљена на жену, стојећу у смиреном положају, и која ју благосиља.

Близу ове велике цркве има и црквица мала, али са два спрата без икаквог знака и с поља и изнутра. Около ове цркве, и навише, поменуто место окружено је великом шумом, и врло је удесно за манастир. На западу види се све скадарско блато са Крајином, сам Скадар са околним равницама и рашком црквом. На југу види се река Дрин, која ту близу тече. Зидине, што су около те велике цркве мазренске, утврђују ме у тој мисли, да је онде био манастир. Из историје Фарлата знамо, да је онде била смештена некад јепископија сапска т. ј. горња задримска. Баш и само име Мазрека арнаутски значи Задримље. Као што су Срби, заузимајући у дољној Зети равнице и пружајући се на југ, назвали садашње Задримље овим именом, тако исто Арнаути, пружајући се на север по планинама, из Дукађина гледећи на предео преко Дрина, назвали су га арнаутски Мас-река (за реком).

Од Мазрека на 1 сахат пошав к Дривасту, у арнаутском селу Вукљ налази се једна мала црква, на једном брежуљку покривеном шумом, дуга 9 корачаја и широка до 4 аршина, са часном трапезом, на којој се чува кључ црквени, израђен врло лепо као птица, на стари српски начин. Животом би платио, ко би се усудио узети овај стари кључ.

Бојим се досадићу читаоцима, описујући број малих цркава у Албанији, којих су и имена готово изгубљена, и које носе на себи знаке православних храмова, које нису још ни латини ни Турци заузели; — те ћу завршити овај чланак описом још двеју цркава, које су у старо доба имале значаја, као што то видим из успомена у споменицима млетачког архива и у српским летописима.

Већ сам горе споменуо цркву балешку. Ова се црква находи у граду Балешу, у риолском племену арнаутском, на североисток од Скадра на 3 добра сахата пута, а од Раша на 1¼ сахата. Град Балеш био је сазидан на брду

истог имена[1]. Ово се брдо сад зове **Балеза**. Град је на половину мањи од града Скадра. Сад су развалине обрасле свакојаким дрвљем, тако, да се с великом муком може примицати граду и ући у сами град. У граду има црква разваљена, али и сада постоје зидине. Сазидана је била олтаром на исток. У дужини има 25 корака, у ширини 10. Има особиту припрату изван врата за оглашене, дужине 17 корака, а ширине 10. Кад сам био у том пределу, католички поп, који је при моме доласку полазио у Уљцињ, причао ми је, да је ова црква била грчка, што сведочи њен натпис, који је био, по наредби скадарског латинског јепископа, извађен из зида и њему однесен. Натпис је био грчки, што значи у устима католика — српски. Шта јо стајало у том натпису, и шта је било с њим, поп ми није умео казати; али памти, да је јепископ, пошто је прочитао натпис, казао, да је оно била црква грчко-унијатска. Осим ове велике катедралне цркве, јер је ту била јепископија католичка, премда номинална, изван града са јужне стране има друга мања црква, истим стилом направљена.

Турчин из села Балијај, на ¼ сахата од Балеша, Бајарам Алија, причао ми је, да је прапрадед његов дошао у Риол из Брајића из Црне Горе (Мализи) и родио три сина, од којих сада има три братства: Папаји, које износи 10 кућа (мухамеданци), Кокаји, — 18 кућа (като-

---

[1] Балеш (Balezo) налази се међу Дривастом и Скадром, види Acta t. 2, p. 547 и 263 где су означене границе млетачке републике и српским покрајинама; граничи са реком Риола (Riviola). Говорећи о цркви св. Јована Рашког, ми смо споменули да папа Инођентије VI у својој дипломи, од 26 октобра 1856, на име Андреја јепископа балешког, коме се даје овај манастир под надзор, каже, да се он налази не далеко од његове резиденције — на 5 хиљада корака. Варлеци, у историји Ђорђа Кастриота, тачније указује на место тога Балеша (Balesium, Balezzam, Belazzum): отстоји од Скадра на 12 хиљада корака, од Дриваста на 5 хиљада, а од Доња (Dagno) на 15 хиљада (lib. VI, fol. 53).

лици) и Куртаји — 16 кућа (мухамеданци). Ова три братства од једне су крви, и данас брат за брата освету тражи и мре, без разлике, био он латинин или Турчин.

Балеш [1] како тврђава, тако и црква, — били су одавно порушени. Барлети, описујући рат Ђорђа Кастриота (lib. IV, fol. 53) са Млецима, каже, да је овај Кастриот г. 1448 наново начинио ту тврђаву (castellum) и снабдео ју је одбранбеним материјалом (firmissimis propugnaculis). Тако исто збори и Фарлати t. VII, p. 206; а у год. 1474 ми га видимо опет порушена; јер Иван Црнојевић, као млетачки капетан Зете (Acta archivi veneti t. 2, p. 457) и млетачки војвода (ibidem p. 546), јавио је у марту ове године Млецима, да Турци оће да обнове Подгорицу и Балеш (Baleć) (Види Acta t. 2, p. 547). Прва је била после подигнута, али Балеш и до сад се находи у развалинама.

Остаје ми још казати о једној цркви, која је била знаменита у историји, и која је готово са свим заборављена. Урвине су ове цркве код Златице источно од Подгорице, на десној страни Мораче реке, спрам прастарог града Дукље. Ова стара црквина стоји на врло красном и удесном месту. Судећи по њеном темељу, по зидовима, који од толиког времена још стоје са севера, југа и истока, на који је окренут олтар, не сумњам, да је зидана за хришћане источне вероисповеди. Њена је дужина 26 добрих корака, ширина 17 корака. Ту се види место за олтар, може се разликовати црква верних, а такође била је и припрата. Висина је по својој прилици врло велика била, судећи по још сачуваним зидинама. Око цркве види се до три стране, истока, запада и југа, прастаро гробље. На жалост, и ту на плочама није остало ни једног натписа, а и камење је све поломљено. Са северне стране стоји мала баштина, и више ове баштине један повисок камени брег, који зову именом „Спасојева главица". Спрам ове главице виде се две друге

главице, које се зову „Коћева главица“ и „Ограђеница“. Те све три главице напоредо су. Испод речене три главице живи братство Бекевићи (Турци) 4 фамилије. До саме цркви и уз црквени зид види се темељ више зданйја̂, по којима се слободно може рећи: да је ту била велика лавра. На истоку од цркве село је Сеница са 25 кућа. На северу више поменутих трију главица, на два пушкомета од цркве, има село Златица и овде има красних ливада и баштина, са извором који се зове „Жагана“.

Предање народно казује, да је та црква светковала Михољ дан, и да је овде била митрополија зетска, или тако звана „јепископија зетска“. Видећемо у засебном чланку, да ли ово предање одговара историчкој истини, а сад морамо показати број цркава, које у Албанији певају (по изразу народноме) т. ј. у којима се служба божија свршава; а такође број православних кућа у свему скадарском округу, барском, спичком, подгоричком, спушком и уљцинском.

Докле није била сазидана г. 1864 нова црква у самој вароши скадарској, у име Алесандра Невског, православни морали су ићи на другу страну Бојане у цркву св. Николе на ¾ сахата хода изван вароши. Ова црква, стара од 300 година, и сад је здрава. Сад се ту служи литурђија до 20 пута на годину, и ту се око цркве налази гробље, где се копају мртваци.

У скадарску цркву долазе православни и из околних села: Добрач — 15 кућа православних, Борић везиров — 9 кућа, Борић мухтаров — 20 кућа, Гриља — 20 кућа, Омара — 15 кућа, Туралија — 5 кућа, Бегове куће — 4 куће, и 125 кућа из самог Скадра. У исту цркву иду житељи се́ла̂ што су ниже Скадра: Горице — 4 куће, Брдице — 3 куће, Дарагијат — 8 кућа и Трумши — 6 кућа. Свега дакле припадају скадарској цркви 234 куће, а у њима 1250 душа, на 2 цркве. —

3) Црква у селу Врака саграђена је г. 1869. У њу долазе житељи сéлâ: Раш — 7 кућа, Кули — 9 кућа, Коплик — 4 куће, Каменице — 15 кућа и саме Враке 60 кућа. Свега 95 кућа до 550 душа.

4) У Уљцину сазидана је црква једне године са вракском, благодарећи руској доброти, као и у Враки и у Скадру. Њој припадају 10 кућа у самом Уљцину и 2 у селу Филипој — свега дакле 12 кућа а то је 57 душа.

5) У Бару црква је сазидана г. 1863 помоћу Русије. У ову цркву спадају 86 кућа у Бару, 8 кућа у селу Шушани, 5 кућа у селу Мрковићи и 6 кућа у селу Миколић, свега 105 кућа, а 520 душа.

6) У селу Ђурману, спичког округа, црква је доста стара, у име св. Јована крститеља. У селу Папане црква, у њу иду и латини, као што споменух горе на своме месту, и црква у селу Мишић. Православни спичког округа живе у три села: Ђурман — 36 кућа, Мишић — 34 куће и Папане — 40 кућа, свега 110 кућа, а то је до 500 душа и сви долазе у поменуту цркву.

7) У селу Сеоце црква у име св. Николе са 80 кућа, 450 душа. Ово је село на западној страни скадарског блата на граници црногорској, као и село Крнѝца. У овом је селу црква св. Михаила са 100 кућа, 570 душа.

8) Село Шестани са црквом св. Јована Богослова и 45 кућа, а са 240 душа.

9) На отоку Врањини црква св. Николе са 60 кућа, а 300 душа.

10) У Подгорици црква св. Ђорђа, на ¼ сахата изван вароши к истоку. Године 1856 православни су израдили допуштење да рашире овај храм, и већ су били отпочели радњу, али Турци исте године, 15 маја, жестоко нападну на раднике, и оштетише не само оно што је било почето, него су и староме храму велику штету учинили и оскврнили

га. Овом приликом бесни Турци хтели су поклати сав православни народ у вароши. Лањске године војска је преокренула ову цркву у сместиште тајина. Све што је тамо било, покрадено је. У ову цркву долазе становници Подгорице, у којој се рачуна 240 кућа, а 1300 душа. Парохију ове цркве састављају и житељи села: Дајбаба са 22 куће, а 105 душа; Куриоци у коме су 10 кућа, а 45 душа; село Момишић 21 кућа, а 97 душа, и село Крушна главица 5 кућа са 24 душе. Дакле парохију подгоричке цркве састављају 298 домова и 1571 душа.

11) Црква св. Ђорђа у селу Српско. Сувишно је ту повторавати опште познати факт освећења ове цркве црногорским митрополитом Данилом, и наново спомињати ону несрећу која му се догодила, али вредно је овде казати: да је овај митрополит за јединство вере зетског народа велике дарове црквама у Зети давао: књиге црквене, сасуде, које је он од Русије на дар примао. Тако је о овом забележено у црквеним књигама у Зети. —

У парохију ове цркве спадају села: Српско са 16 кућа, а 83 душе: село Лајновић и Грља са 30 кућа, а 148 душа; село Митровић са 15 кућа, а 89 душа, и село Ботун са 10 кућа, а 22 душе. Свега је 71 кућа са 392 душе.

12) Црква св. Параскеве у селу Махала, не старија од 200 година. Парохију ове цркве састављају два села: Михале са 35 кућа, а 180 душа, и село Мојановић са 40 кућа, а 220 душа. Свега 75 кућа са 400 душа.

13) Црква св. Параскеве у селу Курило, грађена је готово у једно време са црквом у селу Махали. У ову цркву долазе житељи села: Курила у којем има 35 кућа, а 182 душе; село Биштрице са 25 кућа, у којима је 135 душа; село Белопоље 30 кућа са 170 душа, и село Горичани са 18 кућа, а 100 душа. Свега парохија ове цркве састоји се из 108 кућа са 587 душа.

14) Црква у селу Бериславци, у име св. Николе. У овом је селу 30 кућа са 138 душа. Овој цркви припадају и 7 кућа у селу Плавници са 30 душа, и 10 кућа села Балије са 30 душа. Дакле ова црква има само 47 кућа са 198 душа. У селу Плавници била је засебна црква близу блата, али одавно је остављена, јер Турци у време рата са Црном Гором, 1862 године, начинили су од ње пристаниште и хан. Сада се не зна да је то био храм. У време св. Саве још се знало да је у Плавници била црква **св. Нꙍкань** (види његову хрисовуљу. Mon. Serb. стр. 18).

15) Црква у селу Гостиљу, у име св. Луке, саграђена је од дрвета. У селу има 25 кућа са 130 душа. У овом селу има осим древене цркве, која је стара не више од 105 година, и саборна црква у име св. Николе, сазидана је мало после цркве св. Николе у Врањини. Тако каже нардно предање. У овој цркви бива два пута на годину служба божија. Народ у Зети долази усрдно на светковину 6 децембра и 9 маја.

16) Црква у селу Голубовац, у име св. Петке, гније старија од 125 година. У ову цркву спадају села: Голубовац са 55 кућа и 310 душа; село Матагуши — 50 кућа са 280 душа, и село Балабан 45 кућа са 270 душа. Свега три села састојећих се из 150 кућа са 860 душа.

17) Црква у селу Врањи. О овој цркви казано је на своме месту особено. Богослужење бива само једног дана у години. У селу има 15 кућа са 62 душе. На највеће празнике иду у цркву голубовачку.

Сва су поменута села подгоричког округа у Зети спалили Турци г. 1829, а г. 1831 исти удес постигао је и села спушког округа.

У спушком округу налазе се следеће цркве:

18) Црква у име Богородице, на ½ сахата од Спужа. У њу долазе на божаствену службу из Спужа, у којем је православних 50 кућа, са 240 душа; из села Грба 15

кућа, са 78 душа, и села Дајљан, у којем су 17 кућа са 87 душа. Свега парохија ове цркве састоји се из 82 куће, са 405 душа.

19) Црква у име св. Николе у селу Бери, на ¼ сахата од Лешкопоља на црногорској граници. Црква је врло стара. Предање казује да је она саграђена још пре пропасти српског царства. Пре је била саборна црква за спушки округ, али сад је у црногорској граници.

20) Црква у селу Лешкопољу, у име св. Киријака и Јулите (светковина 25 јуна). У овом селу има 138 кућа са 730 душа.

21) Црква у селу Кокоту, у име св. Николе. У овом селу има 30 кућа са 160 душа.

22) Црква св. Тројице у селу Вуковцу. О овој цркви била је реч у почетку овог чланка. Парохију ове цркве састављају четири села: Вуковац, у њему има 44 куће са 260 душа; село Левић са 7 кућа, а 31 душа; село Грбавац са 29 кућа, а 162 душе, и село Понаре састојеће се из 40 кућа са 230 душа. Свега 120 кућа, а 683 душе.

Свега у скадарском вилајету, или боље рећи у Доњој Зети, има сад 25 цркава за 5 вароши и 56 села, у којима укупно има 2000 кућа са 10615 душа.

У овај број нису метнути Кучи, Дрекаловићи, који се званично рачунају као саставни део скадарске јепархије, али свагда су сложни са Црном Гором у сваком односају, па и у црквеном. У овом племену рачуна се до 1000 кућа са 6500 душа. Код њих постоје 4 цркве. Такође нисмо рачунали становнике вароши гусињске са селима, који нису улазили у Доњу Зету у старо време. Али не ће бити сувишно да речем овде, да је црква за гусињске православне у селу Брезовици, у име св. Тројице, стара на 470 година, а сазидао ју је неки Нестор, слуга св. краља Дечанског, као што прича народно предање. —

ЈЕПИСКОПИЈА ЗЕТСКА.

Г. П. Е. у свом „историчком прегледу о православној цркви у Боки которској“[1] вели, да је столица јепископу зетском, по установи првог основатеља њеног, била с почетка, па кроз дуже време, у знаменитом манастиру св. архистратига Михаила у которском заливу на острву Превлаци, на дну грбаљског поља.

Архимандрит Дучић у чланку: „Бока и Зета“[2] вели, да је ово тврђење писац подкрепио таким историјским фактима, да не подлежи никаквој сумњи.

У „Сиону“, пак, у броју 17 за 1874, у расправи о јепископијама српским, речено је: „да је свети Сава, међу осталима јепископијама, основао катедру јепископску у Зети, и то у манастиру Врањини“. (Исто је наведено и у „Црногорском Орлићу“ за 1867 г. стр. 34).

Тврђење писца у „Сиону“, односно места јепископије зетске, не заслужује никакве пажње, као и његово казивање да је јепископија будимаљска била близу Спужа.... — Г. П. Е. добро је рекао да се то побија самим јасним речима српског просветитеља, у његовој хрисовуљи, и речима Доментијана, његова ученика, где је јасно казано да

[1] Шематизам православне јепархије бококоторско-дубровачке за годину 1875, штампан је у Задру.

[2] Гласник за 1875 год. књ. XLII.

је ова јепископија била установљена у Зети у цркви св. Михаила, а не у Врањини у цркви св. Николе.

Ми ћемо ниже боље разгледати, колико су ти докази Г. П. Е. необориви, као што их штује г. Дучић.

Да се потврди, да је ова јепископија основана у поменутом манастиру на отоку Превлаци, Г. П. Е. каже, да у животопису св. Саве, написаном од његова ученика Доментијана, стоји о тој катедри изрично: „при цркви св. архангела Михаила близу Дрепа“.

Зар се овај Дреп налази на Превлаци? — Никако! Дакле, зар је то доказ аподиктичноме казивању? Овај би доказ много важио само у том случају, кад би се место или планина по имену Дреп тамо налазио.

„То исто од прилике, говори даље Г. П. Е. вели и руски професор Григоровић, у своме путопису, по старој једној белешци: **кь церкви Архангела Михаила на мѣстѣ Ило** (види Гласник свеска 27 стр. 60)“. Па шта то доказује? Зар се ово Ило, или боље рећи Иловица, налази на Превлаци? — Опет не! И ако би се налазило то место, ипак из тога не излази никако, да је онде била јепископија зетска. Могло би бити само то, да је онде била црква арханђела Михаила, за коју је јепископ зетски Неофит писао Кричију. (Види Гласник за 1867 г. књ. IV (свеска XXI старог реда) стр. 358—359). Није чудо, ако је јепископ зетски, живећи у својој столици, у другом месту начинио храм св. Петра у селу Богдашићу близу Котора, као филијал к манастиру св. Михаила на Превлаци; као што је саградио цркву св. Николе на отоку Врањини први светитељ зетске земље (Mon. Serb. стр. 17). Ваља и то знати, је ли истина то да је јепископ зетски ту цркву саградио, јер наведени натпис на тој цркви и у Миклошића (Mon. Serb. стр. 50) не мора се разумети онако како би хтео Г. П. Е. И монах Иларион (види Гласник за 1867 г. књ. IV,

стр. 358—361) доста смело нагађа да је то био јепископ зетски, који је саградио ту цркву.

Вредно је овде забележити још и то, да није поменуто ни у једној хрисовуљи, која се више или мање тиче манастира на Превлаци, да је ту била јепископија зетска. У Раду југославенске академије књ. I наштампане су три повеље: у првој (стр. 130, такође види Магазин Далматински за 1849 г.), даној у Раши 15 јула 1230 г., краљ српски и поморски Радослав потврђује Которанима повељу краља Ђурђа од 15 августа 1115 год., а из ове повеље краља Радослава види се, да је краљ Ђуро те године дао племићима которским Превлаку као наследну имаовину, на којој су они обновили цркву св. Аранђела, коју су сами одавна сазидали. Краљ Ђуро потврдио је тој цркви све вртове и винограде и село Луштицу и Париглаву и сву равницу до границе Грбаљ и земље чак до мора. (Сравни с Фарлатом t. VI, стр. 440. Само у њега је погрешно наведена година кад је писана ова повеља MCCL = 1250).

У истој књизи Рада академије стр. 142, у листини 13, Стефан цар српски и грчки, поводом препирке међу патријархом српским Данилом и градом Котором, односно граница, у хрисовуљи, датој у Неродимљу г. 1351, а услед тужбе племића которских, потврђује њима старе границе у које је спадала и Превлака са црквом св. Аранђела[1].

Осим ових повеља, у Раду наштампана је и повеља потоњег цара Уроша (види стр. 146, у листини 15). Стефан Урош г. 1355 у овој повељи потврђује Которанима све повластице, које су они уживали од српских краљева. Ту је њима потврђено право и на њихову цркву св. Аранђела, на Грбаљ и на остало.

---

[1] Сравни с Фарлатом t. VI, p. 449—450. Иста је хрисовуља наштампана и у Миклошића Mon. Serb. стр. 149.

На ново истичем, да ни у једној повељи није споменуто ни пут, да је црква св. Аранђела на Превлаци била престоница зетског јепископа, нити макар каквог другог. Наравно, да је ова црква и без тога имала значаја и важности, како се то види већ из тога: што су, због ње и њеног имања, Которани морали молити од сваког новог краља потврђења старих повластица на исту. Није могућно претпостављати, да је у хрисовуљама могао бити изостављен тај факт: да је у овој цркви седео јепископ зетски. Кад би у Превлаци била зетска јепископија, јамачно се може рећи, да не би ни патријарх, нити сами краљеви, допустили: оставити цркву св. Аранђела, са имањем, на руковање которским племићима. И ако су они за се ту цркву сазидали, издржавали ју и о њој се бринули, ипак краљеви би могли њу откупити, променути за другу цркву, као што томе имамо примера[1], да би се јепископија зетска ослободила од туђег уплива. На тај, или други, начин, јепископија би била снабдевена тако, да би имањем њеним руковао јепископ, а не племићи которски.

Г. П. Е. каже пак, да се у латинским старим листинама јеписког зетски спомиње под називом „episcopus sancti Michaelis“ и цитира две повеље дужда млетачког од 10 маја 1309 године. Једна је упућена краљу српском Урошу; у њој млетачка влада захваљује му за то, што је наредио да се врате млетачким подајницима Контарену и Барби њихова добра, која су била узета са разбијене њихове лађе више Котора (super Catarum); а друга је писана млетачким консулима (старешинама) у Котору, којом им се заповеда бити на руци горепоменутим племићима, да им се исплати

---

[1] Тако је Душан променио једном племићу цркву у Охриду за цркву у Призрену св. Спаса, — види диплому његову у књ. »Синан-паша« од г. Срећковића; а било је и више таких случајева.

њихова штета, по погодби њиховог посланика са јепископом св. Михаила (cum episcopo sancti Michaelis)[1].

Господину П. Е. а и г. Дучићу, чини се доста неопровргнут овај горе наведени доказ за њихову сврху. Тако се на први мах чини и читаоцима; али пошто се овај доказ критички промотри не излази тако, као што би хтели г. П. Е. и г. Дучић.

Најпре узмимо овде у обзир саму ту околност: да се у тим повељама спомиње јепископ св. Михаила, а не Зете. Могуће је, да је на Превлаци, у манастиру св. Михаила, био јепископ у звању старешине манастира и намесника јепископа зетског; али о томе нема сумње, да је сам зетски јепископ седео у манастиру св. Михаила, но у Диоклитији, као што знамо из старих српских летописа, и да се тај манастир налазио „близу Дрепа“, кога близу Котора, у Превлаци и у Грбљу, нема, као што смо већ споменули.

У објасњењу неких чланака уговора мира између Млетака и деспота српског г. 1426 (види Acta t. 2, p. 260) односно граница Котора, међу осталима, забележене су по наособ границе митрополитове и цркве св. Михаила на Превлаци (стр. 268), тако да се жупа которска рачуна сама по себи, а жупа св. Михаила то је Превлака — опет за се. Да је јепископија зетска била смештена у Превлаци, или да је митрополит, како казују Acta, ту живео, не би од потребе било показивати његове границе оделито од граница манастирских, а на сваки начин био би он споменут као старешина овог манастира.

Не сумњамо, да је у горе наведеним латинским листинама, или ти код њихових преписачâ, погрешно стављен израз: „episcopo sancti Michaelis“ у место episcopi Zentae

[1] Види Monumenta spectancia historiam Slavorum meridionalium vol. 1, p. 239—240 у Загребу 1868 год.; такође Acta archivi veneti vol. 1, p. 8—10.

Michaelis, јер из историје цркве ми знамо: да је у споменуто време — од 1307 г. јепископ зетски био Михаил. Он је споменут и у хрисовуљи краља Милутина (Mon. Serb. стр. 69), те је и његова титула на латински преведена овако: episcopus Zentae Michael (види у Фарлата t. VII, p, 508 и 309).

Уз ово додајем још и то, да се јепископи зетски спомињу као јепископи скадарски, због тога, што је Скадар био главни град Зете (види Фарлата); међу тим, Котор са которским покрајинама био је као особита држава са особитим уставом, као република у васалном одношају к српским владаоцима. Онде живећи православни били су подложни управи и надзору зетског јепископа, кога Фрањо Фошкари у својој повељи од 22 маја 1455 г. назива митрополитом шизматичким или словенским[1]. Под власт и управу овог јепископа подложне су биле цркве: св. Михаила и св. Марије на Превлаци, св. Петра у Богдашићу и друге у покрајини которској. — Из повеље Фошкаријеве не може се извести да је овај митрополит седео у цркви св. Михаила, или да је живео у которској покрајини. У њој је само казато, да ју је он под собом имао (види Фарлата t. VII, p. 467 и Магазин Далматински 1849 г. стр. 164—171) т. ј. да је управљао овом црквом[2].

---

[1] Тако се звао овај јепископ по свуда и у Acta t. 2, стр. 268, 235, 265, 297.

[2] Из ове повеље, пак, види се јасно и то, да је у то време православље врло много трпело од латинске пропаганде, да су многе цркве и села заузели били латини, који су нагањали православне да примају веру латинску, противу своје воље. И ово је доста да се опровргне све што је г. S. у својој брошури »Црква католичка и вероисповедање источно у Боки-которској« (наштампана је у Загребу г. 1875) у пркос истини хтео доказати: да није било гоњења од латина против православних у Боци, да су сви готово православни били католици и т. д. Не одричем, да је у Котору било католика, али толико — колико их је било по многим местима српске

Осим свега горе наведеног, напомињемо овде још и то, да није било баш удесно место за једну од 12 јепископија установљених св. Савом, а на име за јепископију зетску, на једном отоку далеко од поверене јој паства, украј мора („у Приморју“) куд пастви, која свагда има потребе до јепископа, није било ласно долазити из разних места. У овом случају он би за њу био као туђ, јер би далеко живео. Ми знамо, да су јепископије већом чести смештене биле у средиште оне покрајине, по којој се звала јепископија.

Г. Дучић и г. П. могу ми споменути Београд, где је такође св. Сава основао јепископију, не гледајући на то што није била у сред јепархије. То је у неколико справедљиво само у географском погледу, али у политичко-административном Београд је био и тада, као и сад, центар свога округа; при том, путови у Београд, из свију места која су припадала његовој административној управи, били су удобни и доступни, тако, да његова привидна нецентралност никоме није била штетна. Док оток Превлака, па и сам град Котор, нису били ни у географском ни у административном погледу центри Зете. Ако се још и на што може пристати, то је: да је на Превлаци могао имати своју столицу которски православни јепископ, ако га је и било у то време, тек никако зетски, под чију је управу потпадала сва Зета с Котором и самим јепископом которским.

Мучно би се могло и на основу хрисовуље Милутинове (Mon. Serb. стр. 69) доказати, да је јепископ зетски Михаил седео у манастиру св. Михаила. У тој хрисовуљи изрично је казано, да су у време кад је крањ долазио у Котор и потврдио повластице св. Богородици ртачкој, с њим онде

државе са титуларним јепископима, тако званим in partibus infidelium, а где-где и са јепископом међу њима живећим, као што је било у Котору. Наравно, да су Которани, као грађани, имали силу и значај, премда је све окружје са свима селима било православно.

били „архиепископь барски Марииь и кадньць Мирославь и епискупь хльмскы Иоань и епискупь дзетскы Михаиль и епискупь которьскы Думуна"[1] и т. д. Кад би у овој хрисовуљи само зетски јепискуп споменут био, могло би се помислити, да је у Котору, или негде близу Котора у манастиру, живео; али су у реду с њим поменути, осим которског, и барски, па још и захумски, који је морао доћи чак од Невесиња. Није чудо, дакле, да је и јепископ зетски дошао у Котор у пратњи краља, као и други јепископи из ближњих покрајина — из Бара и Херцеговине.

Дакле, Г. П. Е. мњење своје о столици зетске јепископије није подкрепио таким фактима, који не подлеже никаквој сумњи, као што вели г. Дучић. Докази су Г. П. Е-а слаби, као што смо видели.

На тврђење Григоровића пак, (стр. 182—183 његова путешествија) не треба се ослањати, јер је он, као и Голубински[2], узео то од црногорског митрополита Василија[3]. А овај митрополит, као што је познато, није имао критичког знања да одвоји истинити факт од причања народног. Г. Милаковић, у својој историји Црне Горе, представио га је као доста слабог историка...

Такође је сумњиво и то, да су латини оборили манастир и цркву на Превлаци, као што то прича Милутиновић, (стр. 12), митрополит црногорски Василије и други (Далм. Магаз. за 1850 год.) и на послетку Г. П. Е. — Да су латини мрзили православне и готови били свака им зла чинити, (то смо видели и у Фарлата), заузимати им цркве,

---

[1] Архијепископ барски Марин био је 1301—1318 год. види Фарлата VII, стр. 54; јепископ которски Dominus (Думуња) био је од 1280 до 1316 год. види Фарлата t. VI, стр. 442; зетски јепископ Михаил био је од 1307 до 1314 год. (Фарлат t. VII, стр. 309).

[2] Краткій очеркъ исторіи православныхъ церквей: болгарской, сербской и румунской. Москва 1871 год. стр. 466.

[3] Историја Црне Горе 1754 год. Москва.

као што су Дубровчани заузели православну цркву у Стону, или радити да полатине ту или другу цркву, то постоји, но нису имали обичај рушити храмове, који су и њима били добродошли, те нису оборили ни овај манастир. Они су га ваљда полатинили, а развалили су га Турци, кад су допрли до Котора. Ови варвари свуд су то чинили, где је само био њихов војнички стан; а овоме, чини ми се, не требају нарочити докази.

Где је, дакле, била јепископија зетска?

Горе сам већ казао, да је у животопису св. Саве речено, како је св. Сава, међу осталим јепископијама, установио јепископију зетску при цркви св. Аранђела Михаила близу Дрепа у Диоклетији т. ј. у Дукљи, у Зети. Нема ту места двоумити. Да је она у которском пределу основана била, на сваки начин би названа била которском, или приморском јепископијом; јер и Зета и Приморје били су засебне покрајине, а и у јавним српским документима Приморје се сматрало као оделити део од Зете и Херцеговине. Што је баш у Дукљи т. ј. Зети основана била јепископија, то је скопчано с важношћу ове покрајине. Диоклеја или Дукља није само с имена свог основача постала знатна, него за Србе је особито важна због тога, што је не далеко од Дукље рођен Немања на реци Рибници. Осим тога, у Зети су свагда живели наследници српског престола; зато се и јепископија зетска стављала између других јепископија на прво место — после пећске архијепископије, и за првог јепископа био је постављен Иларије љубимац св. Саве и његовог брата краља првовенчаног (Mon. Serb. стр. 26). Није се узалуд звала та јепископија славном јепископијом[1].

[1] Архијепископ Данило у животу Евстатија јепископа (1278 до 1285 године).

И пре тога Диоклеја бијаше на гласу, као главни град српски. На делмитанском сабору г. 877 била је тамо установљена јепископија. У Фарлата је у t. VI, p. 430 речено: „in consilio Delmitano Dioclea, quae civitas erat serblorum praecipua, non ita longe a Cattaro in orientem distans, constituta est metropolis ecclesiae serblianae et Scodra urbs olim primaria regni Illyrici et sedes regum Illyriorum, eademque metropolis ecclesiastica totius provinciae Praevalitanae in ordinem civitatum episcopalium redacta est ac novo diocletano metropolitae subjecta".

Ја сам још мало пре истакао, да се манастир св. Аранђела Михаила налази близу старе Дукље, на исток близу села Златице и реке Рибнице.

Познато је, да су српске православне јепископије, у старо доба, биле смештене свагда по манастирима близу главних градова. Није чудо, што је Симеон, бугарски краљ, поштедио тај прастари манастир кад је оно варош Дукљу до темеља срушио; премда је тај манастир падао већ сам од себе. Како се то догодило, немамо података ни у причању народа; али се сачувало предање: да је онде била митрополија старинска, како сам већ о томе забележио на свом месту...

У моме опису овог манастира нисам ништа споменуо о месту Д р е п у. Оно је у неколико важно за решење питања о месту зетске јепископије. Сад је име Д р е п испало из народног речника у Зети. Нико ми није могао показати такво место близу Златице. Али, узимајући у обзир, да Срби често замењују у говору глас *д* са *т*, *б* са *п* и обратно, можемо рећи: да садашња планина Т р е б а ч није ништа друго но стари Д р е п. Ова се планина налази недалеко од описане прастаре црквине. Знамо да има и племе Т р е п ч и. То племе пак, тако зову Арбанаси, а Срби подгорички зову га З а т р е п ч и; дакле опет је корен ове речи Т р е п. Са-

дање име ове планине — Требач, — дошло је, јамачно, од имена Затребчи, по што је прост народ, забацио првашњи прави назив планине.

Знамо да је св. Сава, уређујући јепископије, дао хрисовуљу цркви св. Николе год. 1233, коју је начинио био јепископ зетски Иларије на острву Врањини, на запад од Подгорице на 1½ сахат пута. Овај исторички факт подудара се са временом кад је он полазио у Атонску гору, посетио Зету и јепископију зетску, и, пошто је био такође на острву Врањини[1], „**проводимь бивають светыи чрезь Ƶетоу до града драчьскаго, отьнюдоуже, благословивь своѩ . . . отправиль се вь атонскоую горү**“ (види „Обшти лист“ Милојевића Гласн. књ. XXXV стр. 26), а у Троношца је тачније речено овако: „**и отьдаде се поути плаваниѩ. . .**“

Из овог се види, да је јепископија била у Зети, а не у Приморју близу Котора на отоку Превлаци.

Ова је јепископија за тим пренесена била у друго место, али не у Врањину. Узрока томе не знам; него се у неколико може нагађати. Пошто се краљевство српско раширило и пошто је Скадар постао главни град Зете, у којој су живели наследници српског престола, и јепископија је зетска морала бити пренесена близу Скадра, тим пре, што се стари манастир од ветхости није могао више одржати.

Како му драго, у време Свефана Црнојевића г. 1455, ми видимо јепископију зетску у Крајини, и још раније — у време Балше г. 1417.

---

[1] Види се, да је он у Зету дошао преко Гусиња, Клементи, којим су и сад свезана ова места са Подгорицом. Клементи су до 17 века били православни, и били су у пратњи Арсенија Црнојевића при његовом бегству у Аустрију. У почетку 19 столећа они су још зборили српски и певали песме уз гусле, као што о томе сведоче старци. Нема ни 60 година како су се поарнаутили; Груда и Кучи почели су се арнаутити касније, и, ако ништа не стане на пут овоме арнаућењу, Груда ће кров 20 година са свим бити арнаутска.

Али ми читамо у чланку г. Дучића „Бока и Зета“ Гласник књ. VLII стр. 168 да је с Превлаке пренесена катедра зетска на острво Врањину међу 1367 и 1380 г., почем се зна из једне хрисовуље Балше Ђурђевића Балшића од 1367 г. да је на Превлаци тада био зетски митрополит Арсеније. У чланку пак „Врањина у Зети“ г. Дучић додаје, да Балша у истој хрисовуљи, којом прилаже Врањини једно гувно соли на дну Грбља, где су српски владаоци имали своја солила, препоручује тадашњему митрополиту зетскоме, Арсенију, да од тога гувна 10-ти кабуо соли даје „**Прѣчистои краљнскои**“. Исто налаже се и у другој хрисовуљи истог Балше, којом је он приложио такође једно гувно Морачнику (стр. 191).

Нек ми опрости г. Дучић што нисам могао наћи то, што он наводи. Поменуту хрисовуљу видео сам и ја на Цетињу, код митрополита, и имам с-ње препис. Прво, она је датирана 6925 године т. ј. 1417 у време Ђурђа Страшимировића, а не 1367 год. као што наводи г. Дучић; друго, из ње се не види да је митрополит Арсеније седео на Превлаци; напротив, из те хрисовуље може се доста јасно видети, да је овај Арсеније седео у Крајини у манастиру „**Прѣчисте краљньске**“. Између осталога, у овој хрисовуљи чита се следеће: **И сїє малоє моє приношенїє вь дарь принесохь дшею ꙋмиленною и срдьцемь смиреномь приложихь ꙗ Бaѡша Гюргєвик прѣчистои оꙋ Морачникꙋ[1] од монхь солиль ѥдно гꙋвно да гдиь митрополит ꙁетски Арсеније сь свѣмь ꙁборомь и клиросомь Прѣчисте краљнскє доброволно ниѥдно насилїє имаюки и мене Баѡши митрополить по томжде обраꙁꙋ по-**

[1] Из овог се сад зна, да је на Морачнику била црква у име Богородице. О овој цркви споменуто је на свом месту пре. Морачник и Старчево на два су оточића поред Крајине, где се виде и сад урвине црквене, као што сам већ на свом месту навео.

тврди и ѕаписа... да давам Прѣчистои краньскои десетак кбль соли и тѣмже ѕакономь овди више писанно солило приложихь Прѣчистои у Морачникь да дае Прѣчистои краньскои десети кбль соли...[1]

Да је јепископија зетска овде пренесена била из манастира Аранђела Михаила, што је близу Дукље, т. ј. у Крајину у цркву Пречисте крајинске, имамо доказа у уговору млетачке владе са Стефаном Црнојевићем од г. 1455 у септембру месецу на острву Врањини. Овај је уговор био склопљен између господара зетског Јова Болана, скадарског окружног начелника, о оданости Зећана млетачком господарству. У уговору овом старешине зетске тражили су, између осталога, да не буде никаквог попа ни бискупа латинског, који би имао власт над њиховим црквама (т. ј. православнима), ко да буду начелници над њиховим црквама људи од њихове вере. Даље они потражују, да не буде архијепископ латински у К р а ј и н и, но да буде митрополит вере православне (voleno de quele non poder esser arsivescovo Latin in Craina, noma desse messo bitropoliti da la fede sciava), јер, додаје се у овом уговору, митрополит крајински назива се митрополит зетски, који нам поставља попове (perchie quello bitropoliti de Craina e l s e c h i a m a b i t r o p o l i t i d e Z e n t a: et lui mete li nostri zagi et preti e senza celo non podemo esser)[2].

Ово јасно сведочи, да је јепископија зетска била пре у Крајини, докле Турци Крајину не разорише. Истина је,

---

[1] Ова су солила била у власти разних лица: 34 била су у власти Балшиној (Acta t. 2, p. 236), 24 у власти (зетског) митрополита Sclavonice (Acta t. 2, p. 235—236), 32 припадала су Которанима (id) и друга појединим лицама.

[2] Види Acta t. 2, p. 454—456. О овој Крајини била је реч горе. Ја сам казао њено место и исторички значај. И Г. П. Е. и г. Дучић цитирају овај уговор, али као да га нису добро прочитали, кад не казују ни једне речи да је била у Крајини зетска јепископија.

да је она била неколико времена на отоку врањинском у манастиру св. Николе, пре него ју је Ив. Црнојевић пренео на Цетиње, но није била и није могла бити ту стално смештена. Управо да речем, Врањина је била преноћиште јепископији зетској при сељењу њеном на Цетиње. Турци нису давали мира становницима доње Зете, приближавали су се већ и к Врањини; јер год. 1472 хтели су утврдити Подгорицу за се, као што је о томе јављао Ив. Црнојевић млетачкој влади (види моју белешку о балешкој цркви). Осим тога, још је био жив у памети свију хришћана садржај хрисовуље св. Саве односно манастира св. Николе у Врањини, којом је забрањено јепископу зетском и архијепископу српском, једном речју свима наместницима св. Саве, „**неконимь вѕрокомь встворѣть ю метохїю архїепискѹпи**“ „**и да не има сь нимь никѡторїе ѡбласти юпискѹпь ѕетьски**“.... Није могуће да се Ив. Црнојевић усудио преступити „**ѕаповѣдь**“ св. Саве и заслужити његово проклетство...

Мислим да неће бити сувишно забележити овде још једну врло занимљиву црту поменутог уговора. Старешине зетских општина, у горе наведеном уговору, међу осталим тачкама, потраживали су, да се не прекину сношаји њихови са становницима Задриме и Алесио. У потписима ових[1] општина видимо натписе од више сéлâ која се и сад налазе у Задрими, као: Стајна (Станчићи) близу Моста, Брајновићи (id), Лужане (близу Каљмети),

[1] Осим племена Кучи, Пипери, Рогаме, Белопавлићи, Подгорица, Голубовци, Матагуши, Дајбаба и др. који су и сад православне вере, спомињу се још племе Хоти (Hoteni) (сад је све латинско осим једне куће турске), Груда (лат.), Кучка покрајина (лат.), Груми (близу Балеша у Риолу), Ивајни (у Шкрели), Арбенези (Горњи Кастрати), Драгиње (Доњи Кастрати), Хиноши (id), Какарићи (близу Бушата), Бушати (турско село, има и католика). — Хоти и Матагуши били су знатна племена, тако, да је млетачка влада радила да их подкупи да пређу на њихову страну (Acta t. 2, стр. 57).

Мрке (id), Љубизи (id), Фишта (id), Космач (недалеко од Мљета), Спатар (близу Космача) и друга села. Како се види, у Задрими на измаку 1455 године, кад је тај уговор састављен био, православље се није још упропастило било. Не треба заборављати, да је у томе уговору забележено, да још многа села и општине нису означени у потписима (de le qual non se fa mention — види тамо t. 2, стр. 457).

Сад у Задрими нема ни једне православне куће: премда је стамболска патријаршија до скора рачунала тамо две хиљаде кућа. Ово се дознало из емрнаме, што је управљена од порте на Измаил-пашу скадарског г. 1857, с наредбом, да узме од православних кућа у Задрими митрополиску мирију, да се тим начином порти накнади дуг патријаршије, а ова није могла сама наплатити то од својих миријана.

Из овог факта изводимо још и то, да је г. 1766, кад је српска пећска патријаршија уништена била, грчка патријаршија пренела у Стамбол све бележнике српске патријаршије, који су се у то време налазили код пећског патријара Калиника и свију јепископа српске патријаршије. Зна се, да су покупљени били и бележници зетске јепископије, под коју је спадала, наравно, и Задрима. Доказ овоме находимо у „Relatione et discrittione“ di Mariano Bolisa nobile di Cattaro (наштампани у Венецији 25 маја 1614 г.) где овај Болица каже (у књизи: Turcs et monténégrins par Lenormand. Paris, 1866 стр. 313) да је пећски патријар имао под собом сву Србију, Подгорицу, Црну Гору и Запу т. ј. Задриму[1]. —

---

[1] Сад се у Задрими рачуна у 25 села до 15000 душа католика (ово је узето из бележника латинског јепископа), а турских фамилија не више од 350 т. ј. до 2000 душа.

САДРЖАЈ ФЕРМАНА

КОЈЕ ЈЕ ИЗРАДИЛО СЕБИ КАТОЛИЧКО СВЕШТЕНСТВО КОД ПОРТЕ О СВОМ ОДНОШАЈУ ПРЕМА ПРАВОСЛАВНОМ МИТРОПОЛИТУ ХЕРЦЕГОВАЧКОМ И БОСАНСКОМ.

У канцеларији католичког јепископа у Мостару нађох рукописну књигу, која садржи у проводу на латинском језику ферм̆ане, што их је католичко свештенство израдило себи у разно време код турске владе. Ови су фермани издани били услед тужбе католичких фратара мисионара на православне српске митрополите, хтевши створити себи независан положај, како би више утицали у тим пределима на народ српски и лакше га латинили.

Пре него што изложим кратки садржај ових фермана, навешћу неколико редака о питању, где је св. Сава установио био јепископију захумску т. ј. херцеговачку.

Нови српски писци не слажу се у месту ове јепископије. Г. П. Е. у своме историчном прегледу о православној цркви у боковоторској покрајини стр. 7, вели, да су јепископи захумски, по установи св. Саве, седели у Стону, и цитира Лукарића да потврди своје казивање; а пошто, услед насртања латинства на тамошње православне цркве и свештенике, мораде уз калуђере и јепископ из Стона селити се, пребиваше одонда они пријемници његови у унутрашности Захумља у разним манастирима (којима?) а у задње време (свршетком XVII века) највише у манастиру Тврдошу близу Требиња.

Истина, горе наведено тврђење од чести може се ослањати на један само летопис, који вели: „**поставлаеть Сава епископа вь хльмскои ʒемли оу Стонѣ вь храмѣ прѣсветнє богородицє**“[1].

Да су српски попови у Стону били у време краља Дечанског и поповали у православним црквама у Стону и Рьту, па то имамо необорив доказ (Mon. Serd. стр. 108), али ипак морамо суњњати: да је тамо св. Сава установио био тако звану јепископију захумску, на основу података које ћу изнети.

Пре свега у означеном месту у Лукарића (Annali di Ragusa lib. II, p. 54—55) ми не находимо што наводи Г. П. Е. т. ј. да су владике захумске седеле у Стону у ондашњем манастиру богородичином. Како у хрисовуљи краља Дечанског (Mon. Serd. стр. 108), тако исто и код Лукарића, није ни једном речју о томе споменуто. У хрисовуљи видимо само, да је српско свештенство било у то време у Стону и у Рьту за оставше тамо православне, што сведочи и Лукарић, говорећи да су у цркви св. Николе живели монаси грчког закона, али је у ондашњем богородичином манастиру, вели исти Лукарић, седео католички јепископ Јован. То исто говори и Мавро Орбини (Regno de gli Slavi, Pesaro, M.DCI. стр. 200). Ево оног места које цитира Г. П. Е. из Annali di Ragusa: la cura della chiesa di Stagno haveva il vescovo Giovanni che stanziava à Santa Maria del piano sua diocesi, ma l' ordinationi minori (т. ј. где су сад фрањцисканци) tenevano i monaci Rassia in san Nicolo. Ma perche la republica desiderava totalmente ridur' il popolo al rito romano, però si dispose à farli partire (Copioso ristretto de gli Annali di Ragusa in Venetia 1605). Стефан краљ Дечански у својој повељи, наравно, не

[1] Код Шафарика; »Кратке летописи српске« стр. 69.

би пропустио настојати пред републиком дубровачком за јепископа у Стону, да је он ту седео, кад је то учинио за просте попове српске, „који су у Стону и у Рьту“. Не би ни Лукарић изразио се онако, кад би тај Јован био српски или грчки јепископ т. ј. да је о монасима грчким он зборио као о туђем елементу — јепископу Јовану.

Доста је и један поглед на географску карту, па да се сваки увери, да се није могло од Стона управљати таквом опширном јепархијом, каква је била захумска; јер Стон ни у географском, ни иначе ма у ком погледу није био центар Захумља[1]. Истина, по Порфирогениту, кога цитира Фарлати у својој историји дубровачке цркве (стр. 322), рекли би смо, да је Стон заузимао прво место међу градовима захумским. Но не треба сметати с ума, да је то било онда, када Срби населивши Херцеговину нису образовали били још политичку целину, кад су их сматрали као варваре, утичући на њих с обала, и када су и они сами — као скорашњи дошљаци — морали сматрати Стон, тада трговачки и цветајући град, као средиште тежине; а тога није било у време просветитеља српског Саве, када је и сам Стон изгубио био своју важност, као што ћемо видети ниже.

Не велим да у Стону није била основана јепископија, под чију је управу подпадао сав Хум, као што о том вели архиђакон Тома, код црквеног историка Фарлатија (види његову историју дубровачке цркве, стр. 326), и по мнењу овог последњег (стр. 322) основана је била 877 године делмитанским сабором, под именом захумске јепископије, с подчињеном њој диоклејске митрополије; (после је прешла под спљетску архијепископију, а по том и дубровачку); но

[1] Шта више, може се рећи, да Стон и није никако у Захумљу, него да се налази у пределу који се вазда звао или Далмацием или Приморјем.

то ни у колико не обара моје тврђење, да св. Сава није основао ту јепископију. Г. П. оснива своје доказе само на народном предању. Такво предање (в. Србско-далматински Магазин за 1839 г.) да се објаснити. Продрв Срби и на полуоток стонски, нашли су ту јепископа и јепископију, којој су се до некле и подчињавали. Од свега тога, пак, упамтили су само: да је ту била нека јепископија; доцније томе предању дометну и то, да је њу основао св. Сава, што је у осталом са свим појматно: Срби, па баш и не само Срби, воле приписати своме великоме човеку и оно, што се не може потврдити историом.

Треба имати на уму и то: да је св. Сава основао јепископију на Стону, не би Фарлати и други историци црквени пропустили споменути што о томе. У једном рукопису латинском, који се чува у сакристији стонске францишканске цркве, писаном 1394 године, каже се само: да је пре, но што је та земља (стонски полуоток) потпала под Дубровник, била у рукама шизматичким и патаренским, и да су ту живели већином српски монаси и свештеници (види Storia civile ed ecclesiastica dela Dalmatia; Venezia 1775 t. II, p. 259). Није било нужно писцу тога рукописа претрпавати траг бивше тамошње православне јепископије, да је била, него би се још радовао да се на славу католичанства похвали што је изагнана с полуотока, као што је то било с православним калуђерима. Фарлати у својој историји дубровачке цркве (в. стр. 322) сведочи о томе говорећи, како је на том полуотоку био православни манастир, из кога су били 1333 године, кад је Стон прешао под Дубровник, изагнани православни калуђери, и манастир предан францишканцима, који су по том сав православни народ обратили у католичанство, — а ни речи не казује о каквој православној јепископији. Да ње није ни било тамо у то време. Основана јепископија трајала је до у XII век

још у духу православља. После коначне поделе цркава, јепископи стонски, признав власт папску, нису могли више опстати у Стону. Од 1170 до 1333 г., кад су Дубровчани купили тај полуоток од краља Стефана под условима, које су тај час нарушили, стонска латинска јепископија сачувала је само своје име, а јепископи су живели то у Корчули, то у Спљету, то у самом Дубровнику, задржавајући себи титулу стонских јепископа. Говорећи о том, Фарлати приписује тај положај стонске јепархије разним неприликама, револуционим покретима и међусобном ратовању. Православнима, пак, у Стону управљао је архијепископ филаделфијски живећи у Венецији. У то доба — на име у XII и XIII веку — Стон изгуби пређашњи свој значај и буде шта више разрушен око 1252 год.; тако о њему, као срушеном, стоји у списку градова бивших у то доба под Дубровником (Фарлати стр. 327). У то време, кад је католичанство узимало мах на обалима далматинским, Срби се морално утврђиваху у унутрашњости Захумља, и св. Сава при уређивању познатих 12 јепископија оснује јепископију не у Стону, но у средини Херцеговине, а имено у З а л о м у, што ја, на послетку, могу и позитивним доказима потврдити, каквих г. П. није могао изнети у корист свога тврђења.

Она летописачка белешка о јепископској катедри у Стону, коју мало час споменусмо, после свега овог, држим да је погрешно преписана с изворног дела, или да је погрешно прочитана. По свој прилици, реч „**оү Стонѣ**“ у оригиналном рукопису написана је била овако: „**оү Ӡаломѣ**“. Овоме нагађању помаже троношки летопис (Гласник кн. V, стр. 37) у којем читамо, да је св. Сава подигао јепископију у Захумљу „**вь храмѣ прѣсв. Богородицє єжє и нинѣ ӡрѣеть сє под горою ӡокомою Ӡ а л о м ь вь невєсиньскомь кадилоүкоү**“. — Ова гора З а л о м находи се у

Херцеговини, на југоисток од Невесиња, на 2 сахата пута између Невесиња и Гацка (Метохије[1]) и баш је у средини бившег Захумља, а садашње Херцеговине.

Ако се не може ко збиљски поуздати у Троношки летопис, навешћемо му исти доказ из Фарлата (види t. VIII, стр. 48), који је могао оставити на страну питање о православним јепископима, пошто се бавио само о католичким катедрама; али при свем том, он није пропустио казати, да је у Залому била јепископија захумска, и не каже он то сам, већ се позива на уважену историјску особу. Он вели: „Lequienius auctoritate Dosithei lib. 8. de patriarchis Hirosolymitanis cap. 13 duodecim episcopos enumerat a S. Sabba delectos qui in coenobiis quidem degerent“. Међу осталима, или боље рећи — на првом месту у Ликинијевом списку тих јепископија, стоји јепископија у Залому, у манастиру Панагије, (1 Zalumae in monasterio Panagie 2) in terra Diocietiae in ecclesia S. Michaelis Archangeli etc).

Шта више, ми смо сами слушали од Херцеговаца у Невесињу (г. 1875) да је по казивању старих била херцеговачка митрополија у невесињском кадилуку[2], само неки хоће да је она била у самој невесињској касаби, а други, којих је већина, држе да је њено место било у Залому. Наравно, да се није ово предање у херцеговачком народу могло сачувати у потпуној јасности и тачности, због разних неприлика од давнине; јер су разборити људи у многобројним устанцима гинули од Турака, и са собом у гроб понели јасни спомен прошлости, оставив својој ситној деци мутно казивање о њој. —

Горе смо већ рекли, да се Залом налази међу Невесињем и Метохијом. До последњег устанка Турци су ту

[1] Да није садашње Гацко било метохија заломског манастира — захумске јепископије?

[2] Да није и Невесиње било метохија те јепископије?

имали један хан близу развалина прастаре цркве, доцније џамије, и једну кулу. Сад су и кула и хан порушени. Близу те готово до темеља порушене џамије, до пролаза Црногораца у Невесиње год. 1876, под војводством кнеза Николе, још су се видели остатци минарета. Вредно је овде казати, да је ова џамија била запаљена и срушена још у време знаменитог устанка, у којем се прославио Бајо Пивљанин. Овај племенити јунак срушио је ту џамију за то, што су је Турци начинили били од прастаре цркве Богородичне[1]. По народном казивању то се догодило г. 1789.

Тада је још народ памтио тај несрећни догађај: што су Турци, на измаку 16 века, својим насиљем приморали јепископа херцеговачког да остави пређашњу столицу прастаре јепископије.

Јепископија из Залома пренесена је била у требињски прастари манастир успења Богородице, у Тврдош, у коме није била дуго[2]; јер већ год. 1766 видимо јепископа српског у манастиру Дужи, близу Требиња (види Далматински Магазин за 1849 и 1850 г.); и чим је била уништена српска пећска патријаршија, и за Херцеговину дошао нови јепископ грчки на место српског, пренесе овај захумску јепископију у Мостар,ваљда год. 1767, одмах по своме доласку. —

Мислим да није од потребе доказивати, шта је православна захумска јепископија претрпела од турског насиља, какве су сметње стављали Турци њеној радњи око уздржавања заосталог народа свог у вери — после несретног бегства српских патријара год. 1690 и 1737 са мноштвом народа у Аустрију. Судећи по разбојништвима, које су у

---

[1] Сви херцеговачки јунаци — хајдуци — међу најглавније своје тежње, при народном ослобађању, стављају преобраћање џамија у цркве, будући су исте џамије постале од цркава.

[2] И овај су манастир порушили Турци.

касније време починили Турци хришћанима, и по њиховом варварском убијању невиног народа и пастира (не заборављамо и год. 1829 кад је сама порта заповедила побити све јепископе...), можемо себи представити грозну слику несрећног стања православља.

Осим Турака, с друге стране католички фратри, налазећи тако време зготно за радњу, чинили су насртања на православље. Ми смо већ наштампали садржај једног фермана (види Гласник књ. 40) датог кадијама: београдском, нишком, херцеговачком и др. Из њега се види, да се у години 1193 (1779) грчка патријаршија тужила порти „како су се појавили иностранн монаси који скрећу хришћане с правог пута, наговарајући их да се одреку од свештеника који зависе од митрополита, и нудећи себе на услугу, да би их одвратили од старих обичаја“. Сад и овде износим кратак садржај фермана, које су себи израдили били старешине католичке пропаганде у Босни и Херцеговини. Држим, да ће и ови ферамни бити од користти, као податци за повесницу српске цркве. —

Садржај свију ових фермана састоји се у тужби латинског свештенства на патријархе и митрополите српске, до уништења српске патријаршије, а после и на митрополите грчке, због тога, што им ови сметаху у њиховој радњи, узнемирујићи их, — што узимаху од њих незакониту мирију и друге црквене данке, и одвраћаху од њих опе, који су латинску веру исповедали.

Из свега, што ће читалац видети доле, ласно ће приметити: да су православни митрополити кривљени само за то, што су бранили своју паству од насртања латинске пропаганде, која је свима мерама радила да добије на своју страну православне хришћане, који су, или због фратарског лукавог и притворног обећавања олакшица од јарма турског, или да избегну закониту казну од пастира по црк-

веним канонима, прелазили из православља под заштиту католичке пропаганде. —

1) Ферман султана Сулејмана, од месеца џемазуљахра године 973 (т. ј. 1565), на име сарајевског паше Мехмеда и кадије, у след тужбе католичких попова од цркве крешевске и финичке, у којој су они изложили „да грчки патријарси и митрополити, или владике, неправедно од њих узимају данак на силу, премда они нису дужни платити ни ма какав данак“. Овим ферманом налаже се, да не сме нико, ни грчки нити другог обреда митрополити, потраживати мирију и друге њој сличне дарове од латинских попова.

2) Ферман од месеца зиљхиџе г. 984 (т. ј. 1576) на име кадија: босанског, зворничког, клиског и херцеговачког, у след преставке сарајевског кадије, који је писао порти, да патријарси и митрополити грчки и српски, као с неким правом, узимају од френака (латина), налазећих се у поменутим санџацима, венчанице и друге црквене данке, и таким начином у њихове се цркве мешају. Тако су изјавили пред кадијом латински попови, и пошто су приказали своје повластице да су слободни од такве врсте мирије, ферманом се заповеда: да се стане на пут таквом насиљу од стране српских и грчких патријарха и митроплита.

3) Ферман султана Ахмеда, од 9 сефера год. 1024 (1615) на име везира будванског Али-паше, беглербега босанског, и на име кадија̂ разних места у Босни. Овај ферман каже, да су у том пределу живећи Маџари и Шокци, преко свог пуномоћника, подкели следећу тужбу: „ми смо, веле тужитељи, латинске вере, и секта је наша са свим различна од вере ђаура Срба, Грка и Влаха, са којима немамо никаквог сношаја ни додира у религиозним нашим пословима. Плаћамо и венчаницу и друге црквене таксе францисканима и поповима наше вере. Међу тим, ми-

трополити, руковођени само духом грамжљивости, узимају силом мирију, што ми дамо фрањцисканима, и узнемиравају нас преко мере, корпстећи се царским ферманом, који су они на неки начин задобили да скупљају од нас данак“. У след ове тужбе, ферман овај налаже везиру, да се ова парница извиди пред београдским кадијом тако, да и једна и друга страна прикаже своје повластице, — и, ако се докаже по њима, да се вера тужитеља одликује од вере грчке, то да се не допушта митрополитима узимати од њих мирију, и да се не обраћа пажња на претензије њихове, у случају ако би они били незадовољни.

4) Ферман султана Мустафе, од месеца шабана год. 1035 (1625), дан је у след дописа кадије сарајевског, да је католички јепископ Матвеј Јовановић изложио пред њим, како је султан Мехмед хан, од времена освојења Босне, даровао свештенству ове области слободу вршења службе и св. тајне по њиховом обреду, и њиховим црквама, без икакве сметње од стране попова српске народности, или од самог српског народа, или од јавне полицијске власти; те је поменути јепископ молио кадију, да се на ново потврди вероисповедна слобода дарована католичком свештенству. Султан Мустафа наређује у овом ферману, да се у области босанској нико не меша у послове латинских попова, ни у градовима, нити по селима, и да нико од попова српске народности не сме чинити њима никакве сметње.

5) Ферман султана Ахмед-хана, од 23 реамазана године 1042 (1636), на име кадија: сарајевског, херцеговачког и других налазећих се у тим окрузима, и на име Мехмеда надзорника на царским доходцима, у след тужбе латинских фратара Јовановића, Јанка Франковића, и кнеза Вукосава, како они по свима окрузима Босне, Херцеговине и Клисе, од времена освојења нису платили српским патријарсима, митрополитима и јепископима ни венчанице, нити

икакве друге црквене мирије; јер ови никаквог уплива и власти над латинским црквама имали нису; међу тим, сад неправедно узимају од њих црквену мирију. Ферман налаже поменутом надзорнику, који је представио порти тужбу латина и изјавио, да су истинитост казивања латина посведочила и потврдила лица достојна веровања, да се укине злоупотреба и да српски митрополити, патријарси и и јепископи не узимају од сад никакве мирије против закона и обичаја.

6) Ферман султана Сулејмана, од месеца муарема г. 984 (1576), на име кадија: босанског, херцеговачког и клиског. У њему се каже, да је кадија неретвљански, Бедрудин, јавио порти, да су Петро, Ђуро, Анто, Франко и кнез Вукосав представили му тужбу, у којој говоре: да патријарх и јепископи узимају од њих (латина) живећих у Босни, Херцеговини и санџаку клиском венчаницу и друге разне мирије (данке), и раде да подложе њих себи; — међу тим, они, од како су Турци освојили ове земље, нису те црквене данке њима плаћали, и није било тога у обичају. Потврђујући ово, кадија неретвљански измолио је овај ферман, да се укине неправедно понашање српског патријарха и јепископа спрам католика.

7) Ферман султана Ибрахима, од месеца џемазуљахра године 983 (1575), на име бега округа клиског и кадије фојничког, у след такрира (дописа) млетачког посланика код отоманске порте. Ферманом се наређује: да се бране попови латинског реда, Ђуро и Павао (носиоци овог фермана), од грчког патријарха и јепископа, ако би хтели потраживати од њих познату мирију.

Осим горе наведених фермана, има их у латинској јепископији у Мостару још доста истог садржаја. Сви су израђени на ту сврху, да се латини ослободе од насртања (!) српских или грчких митрополита. Држим, да је доста и

толико колико смо навели па да се о томе састави појам. У осталом неће бити с горега, ако овде изнесем још садржај фермана налазећег се у цркви Сутишци, ради његове занимљивости. —

Ферман султана Мехмеда од месеца муарема године 1023 (1614), на име везира будванског, беглербега босанског и кадија у тим покрајинама, у след тужбе латинсгог свештенства посланику германског императора т. ј. аустријског. Овај је посланик, на основу мирних договора међу двема државама — Турском и Аустријом, израдио пред портом овај ферман: да се не чине сметње свештеницима латинског реда у зидању и поправљању кућа у Високој, Крешеву и Фојници.

Међу ферманима, које сам прегледао, има доста фермана односно ђумрука (царине). У овим ферманима занимљиво је то, да су се фратри тужили, како их сматрају за арнаутске попове, не гледајући на очигледну разлику њихову од тих попова. Такви су фермани а) од 20 џемазиуљеввеља г. 926 (1519); б) исти од речи до речи — од 24 ребиуљахра год. 1024 (1615); в) ферман султана Мехмеда, од месеца шабана године 1002 (1593), у којем је, између осталог, казано, да су се фратри тужили: како од њих узимају бач (царину) на сукно и друге ствари, које они доносе из Дубровника и Макарске; г) ферман од зилхиџе године 1008 (1599) и д) од сефера године 1024 (1612)[1].

[1] У свима ферманима латински фратри зову се латинским монасима френске (јевропске) вере. Станови су њихови били у манастирима у Фојници, Сутишци, Крешеву и Високој.

Готово су се у свима ферманима, у којима се излаже тужба латинских попова, ови попови позивали на ахд-намѐ, као на основу њихова права. Овај ахд-наме дао је био султан Мехмед г. 868 (т. ј. 1463) латинском свештенству у Босни. У овом уговору (ахд-наме) султан заповеда, да се нико не сме мешати у послове латинских попова и чинити њима зулум, стављајући им сметње при зидању цркава и кућа. Једном речју, султан даје њима пуну слободу верои-

Не вреди улазити овде у препирку са фратрима: о подложности или неподложности латина, у старо доба, у турској држави, управи православне патријаршије. Напомињем је само за то, да је право ове управе даровао особитим уговором (ахд-наме) освајач Цариграда само грчком патријарху. Ово је право задобила после и српска патријаршија. Без овог повластитог документа ни грчки, нити српски митрополити, не би се усудили истицати право на управу над латинима; не би им ни Турци издавали фермане у томе смислу. Тако између фермана манастира Дужи (у Херцеговини близу Требиња) нађох један ферман, који је издан 5 шабана г. 1104 (т. ј. 1692) на име херцеговачког мутесарифа. Из овог фермана видимо, да се „митрополит херцеговачки, Симеон, пријавио у царски стан (ордуи хумајун) у Београду, и тужио се, да су становници (у оригиналу — ђафири) херсека: Мостара, Габеле, Рујана (да није Дувна?), и .... и .... и ....[1], који су подложни управи пећског патријарха, и сви латини, Маџари, шокци, гвардијани (латински игумани), Лужани и Арнаути, и другог порекла ђафири и попови, досле плаћали на њих спадајуће миријске данке и новчану рукопомоћ за панајуре, ајазме и др., а сад се противе кад се ово од њих тражи, говорећи да плаћају Рим-папи“. У след тога издан је овај ферман са следећим закључцима: „на

споведи. Овај ахд-наме потврдио је био сутан Ахмед ферманом својим од зилкаде г. 1028 (1618), на име босанског везира Ахмед-паше. Примећавам овде и то, да међу ферманима (којих је 45) има један од џемизулахра г. 1156 (1743), у ком су између осталог фратри изрекли: »да код њих, осим ахд-наме, има емри-шериф од г. 1009 (1600), и две бујурулду Али-паше, кад је он био валија босански, којима се потврђује њихово право над манастирима у Фојници, Сутишци и Крешеву, у пркос грчким митрополитима и владикама, који су доказивали да су и латини у Турској држави подложни њиховој управи«. — Сад нема ни ових бујурулду, ни тих емри-шерифа.

[1] Тако је у турском ферману; три места нису уписана.

основу старог закона заповедам: да поменути шокци и латини морају плаћати патријарху и митрополиту све, што је потребно по обичају и правилима њихове вероисповести, и да се нико не сме старом закону противити; да се нико не меша у послове поменутог митрополита, кад он купи обичну мирију и врши своју дужност по јепархији“.

У осталом не пропуштамо овде рећи, да је турска влада мало марила да буде ред међу поданицима немухамеданске вере; на против, потпомагала је њиховом разједињењу и религиозној свађи, која је свагда за њу била од користи... Овакво понашање порте спрам раздора религијозног међу хришћанима разне вероисповести, или једне вере а разне народности, свакоме је познато.

БЕЛЕШКА О ИМЕНУ ЦРНЕ ГОРЕ.

Готово сваки писац, који се више или мање бавио о Црној Гори, са каквог му драго гледишта, рачунао је за своју дужност одговарити и на ова два питања: је ли се Црна Гора звала овим именом у старо доба до 16 столећа, и с којега је узрока Горња Зета прозвата Црном Гором.

Познато је до каквог су апсурда дошли неки писци у својим расправама, као н. пр. А. Попов у своме путопису (Сантпетербург 1847 г.) и Ami Boué у своме делу, кад су хтели одговорити на друго питање, не тичући прво које је важније. Ал и они писци, који нису хтели оставити и ово питање без одговора, погрешно мисле да се Црна Гора није звала овим именом у старо доба.

Г. Милаковић, у својој историји Црне Горе, каже: „премда се не може знати управо кад је Црна Гора ово име добила, али опет може се рећи: да је то могло бити у ново време; почем учени људи потврђују, да јој се садашње име не налази ни код једног списатеља старог и средњег века. Шта више, вели он, ми видимо из акта публичних, да се Црна Гора, и у време кад су у њој владали Црнојевићи (1427—1499 год.), није писала, а може бити није ни звала тим именом, него Зетом, па ваљда се по Црнојевићима и прозвала Црном Гором“ (стр. 6). На друдом месту (стр. 66) вели: „по свој прилици по Ивану Црнојевићу прозвала се Црна Гора“.

Мој штовани читалац може ми, можда с разлогом, приметити, да то није од великог значаја, је ли се звала Црна Гора овим именом до Ивана Црнојевића, или је овако названа по његовом имену; али пошто је ово безосновно мишљење готово заузело мах и силу у историји, мора му се стати на пут на основу података, који ваљда нису г. Милаковићу били познати, пак ни г. Дучићу, чији ми је чланак, наштампан у Гласнику књ. XL под насловом „Црна Гора", дао повода да наштампам ову моју белешку.

Г. Дучић у свему се слаже с Милаковићем, и готово понавља све што је о томе Милаковић рекао. Г. Дучић вели, да „до XVI вијека није се ништа знало за име Црне Горе", и да „војвода Иван Црнојевић није се звао господаром црногорским, но зетским. Ово је, наставља г. Дучић, јасан доказ, да се Црна Гора није звала тијем именом до пресељења у њу војеводе Ивана Црнојевића; па послије неколико година, вели опет, није се ништа за то име знало, почем се по Ивановој смрти 1490 г. и син његов војевода Ђурађ потписивао „Господарь ꙁетскы". Даље г. Дучић каже: „у прилог овом тврђењу иде и то, што се име Црне Горе, колико је мени познато, не находи споменуто ни у једног писца старог, ни средњег вијека. С тога неки наши писци, који не знају добро нашу народну историју, погрешно увршћују име Црне Горе међу имена српских покрајина прије XVI вијека". Тек у почетку XVI века, по казивању г. Дучића, чу се у народу ново име зетској планини, најпре: Црнојева гора, а позније скраћено: Црна Гора, које црногорски суседи преведу сваки на свој језик — Млечићи Montenegro, а Турци — Карадаг.

Дакле, по мишљењу г. Дучића, као и по мишљењу Милаковића, Црна Гора је тако прозвана по Црнојевићу.

Чини ми се, да је такво мишљење управ равно мишљењу: да је Иван Црнојевић прозван овим именом по

имену Црне Горе. Милаковић не пропушта напоменути да је било и оваквог мишљења, и да се, по казивању неких писаца, Иван Црнојевић звао Црногорац од имена покрајине у којој се родио — од Црне горе. Ово је казивање испод сваке критике и подсећа нас на препирку учењака, од којих једни оће да је Рим (Roma) прозван од Ромола, а други да је управ Ромол прозван од Roma (Рима).

Вредно је овде навести, да је породица Црнојевића била још пре Ивана Црнојевића, на име у време Ђурђа Страшимировића, (1385), ком је (Ђурђу) у почетку била и противна, а за тим га признала за старешину (види у Милаковића стр. 34 и Mavro Orbini Regno de gli Slavi стр. 293). Шта више, ми видимо фамилију Црнојевића у време Душана и његова сина Уроша. У повељи, у којој Стефан цар српски и грчки решава распру између патријарха Данила и града Котора, даној у Нсродимљу г. 1351, Михо и Радосав Чрновићи поменути су као важна лица, којима је поклоњено било поверење и цара и патријарха у решењу ове распре (види Рад југословенске академије 1867 г. књ. I, стр. 142, листину 13. Оригинална хрисовуља налази се код митрополита цетињског Иларијона). На исти начин у повељи Стефана Уроша, којом он потврђује повластице Которанима (1355 г.), опет су поменути исти Михо и Радосав Чрнојевићи (види Рад југослав. акад. књ. I, стр. 146, листин. 15). Види такође Acta archivi veneti t. I, p. 271 где је речено да је господар Зете, Будве и др. у 1392 год. био Радић Чернојевић — те на једно столеће пре Ивана Црнојевића!

Како се Иван Црнојевић није звао по Црној Гори, тако се исто ни Црна Гора није звала по Црнојевићу, као што ћемо видети доле.

Истина је да је садашња Црна Гора била саставни део старе Превлаке, или нове Дукље, а још новије Зете,

као што видимо из публичних акта; али не подлежи сумњи ни то, да се у народу Горња Зета звала и Црном Гором. И ако су књижевници у старо доба волели звати Црну Гору књижевним именом Зета, ипак ово није отимало у народа право звати Горњу Зету вулгарним именом „Црна Гора“. У доста случајева ови књижевници не обраћаху пажњу на народно казивање; ал ни народ такође нимало није обраћао пажњу на њихова имена, те је звао своја места по своме обичају. Јамачно су Словени, дошавши у тако звану Зету, усвојили име ове покрајине од оног народа (илирског), који је онде пре њих био и превели га само на свој словенски језик. Да се Црна Гора пре Црнојевића није звала само Зетом, види се и по томе, што сви Албанези зову Црну Гору = Мализи (Мал = гора, зи = црни, отуд и Маљазес = Црногорац). А да је се звала само Зетом, Албанези би и до сад задржали то име, нити би их ко принудио да мењају име Зете у име Црне Горе због тога само: што је тако могло бити драго Ивану Црнојевићу....

Исти Албанези зову Мализи (Црном Гором) место, о којем је реч у дипломи Душановој, наштампаној у књ. „Синан-паша“ г. Срећковића стр. 64. У дипломи поменута **Ўрьна гора** налази се близу везирова моста на путу од Призрена у Скадар, а граничи од истока Дрином, од запада са Миридитијом, од југа с Дибром, од севера с Дукађином. Тако исто почели су Албанези звати Мализи црногорску планину што се налази међу Гиланом и Скопљем, где је Урош V заједнички са својом матером Јеленом свршио цркву коју је започео био градити Душан **„к Ўрьной горѣ“**[1], али је обично зову управ „Црном Гором“ српски,

[1] **Свршають црковь кь похвалоу и славоу успеніе пречистые владычице.... и до днесь именуется Ўрьногорска Богородица** (види Гласник књ. V 1867 г. стр. 218. Житије цара Уроша од Пајсија патријарха пећског). Види такође »Родословіе сербских царей«

а то је најбољи доказ да нису они име тој планини дали, него Срби или њихови предходници који су становали у овом пределу.

Питање, за што је садашња Црна Гора названа овим именом, готово не заслужује пажње. Кад би она једна носила ово име, не би било сувишно тражити томе узрок, али

Гласник књ. IV, 1867 г. стр. 250, где је речено, да је жена Душана силног, а мати Урошева, на три године после смрти свога сина умрла као калуђерица „**во обители од неа созданнои к' црнои гори**". Само је ту погрешно казано да је црква у име успенија Богородице, него је у име Рождаства. Ова црква налази се у селу Летници гиланског округа. Ту католици Старе Србије сваке године иду на светковину на дан успења Богородице. — Сад се у овој Црној Гори налази 20 села, а само у 6 села живе католици и зборе српски. Ова су села следећа: Врнавоколо, Вунез, Љубиште, Летница, Стубља и Шатаре (у Стубљу има и мухамеданаца). У селу Шатаре католици граде цркву св. Рока. Ова је црква била старинска и посвећена имену нерукотворног образа Христова на 16 дан августа, где су сви становници скопаљске Црне Горе после светковине у Летници 15 августа носили крсте до овог храма. Пошто је латинско свештенство полатинило Летницу у време кримског рата, и пошто им је ово за руком пошло управ помоћу пригоде истог рата, тад су полатинили и развалине цркве у Летници, сазидавши на овим развалинама нову цркву латинску, па ће исто сазидати нову и на развалинама цркве у селу Шатре. Да буде по вољи народа и да се уважи његово предање: што се онде сабирао на светковину 16 августа у част нерукотворног образа, јепископ латински реши, да се црква назове именом свеца латинског што пада 16 августа. — Мухамеданских села има 15 и јесу: Буринце (а овде има и хоџа), Буић, Билинце, Дебца, Ловца, Мучибаба, Мађера, Новосељесафер, Новосељерека, Подграђе, Река, Ранатовце, Станчић, Слубица и Станевце. Сви су се становници са променом вере, или боље рећи са изјавом да су мухамеданци, да не би изгубили своје земље и да би уживали слободу код турског правитељства, морали поарнаутити; јер српски језик и сада служи синонимом хришћанства. У осталом ваља рећи, да су они само по имену мухамеданци. Мухамеданство се међу њима мање него игде у другом месту укоренило, а особито се међу женама чува побожност к црквама хришћанским и поповима православним, а не католичким. Они казују, да никад нису били католици. У свакомд селу рачуна се до 25 кућа. Дакле турских кућа има 400, а у њих до 2000 душа; латинских кућа 200 и до 1100 душа.

у свету више разних места зову се „Црном Гором“. Осим горе већ поменутих, имамо „Црну Гору“ у Србији у црноречком срезу, па Карадаг у Дагестану не далеко од Гунида, па Карадаг у Азији близу Карса, па близу Дијарбекира. Јамачно су ова места назвали „Црном Гором“ по нечем другом а не по Црнојевићу Ивану...

Да се садашња Црна Гора тако звала не само у народу, него и у јавним актама, види хрисовуљу краља Дечанског. Напразно каже Милаковић, а за њим и г. Дучић, да се име Црне Горе, колико је њима познато не находи споменуто ни у једног писца ни старога, ни средњега века. У Дечанској хрисовуљи није само Црна Гора овим именом названа, него су и границе означене, које не дају двоумити да се баш о садашњој Црној Гори говори. Уз границе разних села, читају се имена села и вароши, као Гусиње, које се и сад налази на граници Црне Горе, и село **Крьмошла**. И ако је ово село одавно спаљено, ипак је остало име равнице на којој ово село било — „Врмоћ“[1]. У хрисовуљи тој читамо следеће: „**Село Крьмошла: мегю Үрьнимь горамь мегю Плавомь и Будимломь конь кознега хрьбьта**... и т. д. (види Миклошића Mon. Serb. стр. 95). Зар то није јасно?

У хрисовуљи краља Милутина (чува се код преосв. Илариона митрополита црногорског), којом је он приложио манастиру св. Николе у Врањини село Орахово и 100 перпера од св. Срђа, међу осталим казано је ово: „**и еще приданах ѿ Үрне горе ѿ арбанас Васила са децоы да ѥст такожде работник светоме Николе, ꙗко и више писани**“... (Види у чл. X „Препис хрисовуља на Цетињу“).

[1] La vallée au N. O. de Goussigné est déserte parceque le haut et massif Koutzi est dejà dans le pays des Monténégrins et même la plaine de Wrmotch au pied de ces montagnes est souvent le théâtre des combats de tirailleurs. Види Turquie d' Europe par Ami Boué, t. 2, стр. 153. Wienne 1854.

Напразно такође г. Дучић каже, у својој расправи о Црној Гори, да се ни по смрти Ивана Црнојевића (1490 год.) није ништа за то име знало; јер, вели он, и син његов војвода Ђурађ, потписивао се: **„Господар зетскы“**. — Ако је и Ђурђу Црнојевићу и његовом оцу било мило потписивати се господаром зетским, то опет ни мало није сметало његовим савременицима употребљавати име Црне Горе по народном обичају и у писменом језику. Види се, да г. Дучић није спазио једно место у Миклошића (Мон. Serb. стр. 538) где је јасно опровргнуто његово одлучно казивање. Тамо читамо: **„трудихь же се о семь и рукоделисахь сїе (октоихь ѡть д. гласа) смерени свещенникь миихь Макарїе оть Црьные гори повеленїемь господина ми Гюрга Црьноевика при вьсеѡсвещенноѡмь архїепискоупе зетьскомь митрополите кирь Вавиле... сьврьшише се сїе книги ѡть битїа вь лѣто ,зв.** (т. ј. 7002 = 1494 г.). Ту је монах Макарије хтео тачно показати место свог рођења, и Црну Гору, где је рођен, споменути као особити део Зете, у којој је војвода био Ђурађ Црнојевић а јепископ Вавила митрополит.

А и Млечићи су звали Црну Гору овим именом, премда су по већој части употребљавали преведено име т. ј. Montenegro, а што је још важније, да су је звали тако и пре Ивана Црнојевића. Види уговор закључен у Смедереву 14 августа 1435 год. међу деспотом српским Ђурђем Бранковићем и Николом Мемом, послаником млетачким, односно права Србије и Млетака на арбанашке и приморске области и градове (Acta archivi veneti t. 2, p. 249—295). Ту је неколико пута поновљено „Cernagora“. После уговора о искрцавању соли у Будву из солила которских, међу српским деспотом и послаником млетачким било је разговора о црногорским катунима — catunos Cernagore, које је деспот српски тражио од Млечана себи. Очигледно је, да

се овде говорило о садашњој катунској нахији, која је по г. Дучићу од памтивека била горњо-зетска планина, у којој су горњо-зећани (т. ј. Црногорци) имали своје катуне (**мандре** — реч грчка — у Старој Србији и Албанији, **станови** у Херцеговини, и **бачије** — од турског **бач** — царина — у источној Србији). Ови су катуни и били саставни део Црне Горе (catunos **Cernagore**) по вулгарној изреци, а по књижној — Превлаке, Дукље и Зете.

Ослањајући се на више наведене доказе, слободно можемо рећи, да се Црна Гора звала овим именом, не само у устима народа, него и у писменом језику, пре Ивана Црнојевића, и ако су у књигама обично називали ову покрајину Зетом, а становнике Зете **Зећанима**[1].

---

[1] У осталом ове Зећане звали су кад кад и Закоманима (од **Ком** плапине). У Родословљу Немањића стр. 99 речено је: „Блоша не былъ добарь на вѣрү токмо притворно якоже обичио всегда ест ү Ӡакомокъ (Зећан) и предѣлахъ ӡемли тои“.

РЕФЕРАТ

ОДБОРУ ЗА ДРУШТВЕНЕ И ИСТОРИЈСКЕ НАУКЕ СРПСКОГ УЧЕНОГ ДРУШТВА.

(О грађи за српску цркв. Историју г. И. Јастребова руског консула у Скадру чланци: VI, VII, VIII и IX).

Књижевна радња г. И. Јастребова руског консула најприје у Призрену, позније у Скадру, позната је нашем ученом друштву из чланака до сада штампаних у Гласнику.

Г. Јастребов није се уставио на тијем чланцима, него је продуљио на том пољу своју корисну радњу, пославши и ове године српском ученом друштву чланке: „VI. о православним српским старим и новим црквама у старој Зети, садашњем скадарском окружију; VII. јепископија зетска; VIII. садржај фермана (у овоме је и критика о првобитном мјесту захумске катедре), које је израдило себи код порте католичко свештенство односно свога положаја према православном — у Херцеговини и Босни, и IX. белешке односно имена Црне Горе“.

По одлуци одборској, прочитавши ове чланке, нашао сам у њима доста података и грађе за српску црквену историју навлаш у VI. чланку, која до сад није била прикупљена.

У осталим су чланцима већином критике: у VII. о владичанској зетској катедри; у VIII. поред пријевода споменутих фермана, о владичанској захумској катедри, и у IX. о имену Црне Горе.

У VI. је чланку, као што рекох, грађа за нашу црквену историју, коме неће никако сметати неправилности језика, стила и облика, да се штампа у друштвеном органу.

Колико је г. Јастребов у три остала чланка расвијетлио споменута питања својом критиком, постараћу се, да то у кратко претресем.

Како је на реду VII-ми чланак, у којему је критика о зетској владичанској катедри, тако ћу њега најприје и узети у претрес.

I.

Првобитно мјесто катедре, коју је св. Сава установио у Зети, није тачно одређено у нашој црквеној историји.

Писци домаћи и инострани, који су о тој катедри писали, нијесу сложни за њезино мјесто, што се може видјети у мојој расправи: „Бока и Зета“ у XLII. Гласнику.

Владика Петрановић тврди у шематизму своје епархије за годину 1874, да је зетску владичанску катедру установио св. Сава у Боци на Превлаци у манастиру св. арханђела Михаила[1].

У мојој расправи „Бока и Зета“, у којој сам између осталога расправљао и о мјестима владичанских катедара, које је св. Сава установио: зетској, захумској, будимљиској и дабарској, сложио сам се с тврђењем владике Петрановића за првобитна мјеста зетске и захумске катедре[2].

Старе повеље, листине, и у опће извори домаћи и инострани, који су до сада објелодањени и познати, навели су и Петрановића и мене, да тврдимо, да је св. Сава установио владичанске катедре: зетску на Превлаци близу Котора у манастиру св. арханђела Михаила; а захумску у Стону код мора у манастиру Богородичину. Па су много позније пренесене: она из Стона у Тврдош Богородичин манастир у Требињу по свој прилици још у XIV вијеку за времена

[1] Шематизам православне епархије боко-которске и дубровачке за 1874.
[2] Гласник срп. уч. друштва књига XLII.

краља Дечанског; а она с Превлаке по свој прилици на Врањину у скадарском језеру у манастир св. Николе у XV вијеку за времена владавине Балшића.

И једна и друга пренесене су из Приморја дубље у унутрашњост српских земаља по наваљивању средовјечне римске и мљетачке латинштине. Посљедице властољубља, религиозне нетрпљивости и међусобне мржње представника западне и источне цркве!

Историјски пријеглед у Петрановићеву шематизму изазвао је једну читаву броширу, која је штампана латиницом у Загребу 1875 год. под насловом: „Crkva katolička i vjeroispovjedanje istočno u Bokikotorskoj“, с потписом на крају „s“.

Њезин је безимени писац одвећ субјективан, трудећи се, да докаже између многих апсурдности, да никад Срби православни нијесу имали своје владичанске катедре ни на Превлаци ни у Стону! Шта више, нијече, да је било српског православног народа у Боци и Захумљу за вријеме владавине Немањића![1]

Ко је дубље изучавао нашу црквену и у опће југословенску историју, коме су познати извори домаћи и инострани, и ко је с пажњом прочитао старе листине, повеље и у опће споменике, тај се никако не може сложити са мишљењем писца те тенденциозне брошире.

Писац се њезин труди, да јој да̂ научно-историчну важност, на коју ћу се другом приликом нарочито повратити, и управ је с те тачке посматрања претрести.

Дотле вриједи и за њу ово, што одговарам г. И. Јастребову дотично владичанских катедара зетске и захумске.

Послије ове фамозне брошире појави се ево и г. Јастребов, дописни члан српског ученог друштва, са поме-

---

[1] Crcva katolička i vjeroispovjedanje istočno s. 27. и 28. Zagreb 1875.

нутим чланцима, у којима и он, као кроз помрчину одријече, да су српске владичанске катедре биле на Превлаци и у Стону, не наводећи за то никаквих поузданијих доказа. Тијем се и нехотично слаже са мишљењем безименог писца поменуте брошире.

Г. Јастребов труди се, и хтио би, да докаже, да су владичанске катедре — зетска и захумска најприје установљене: прва у неком манастиру код Златице недалеко од Дукље, чије је развалине, он први, пронашао; друга — на Залому у Невесињу у садашњој Херцеговини.

За развалине код Златице наводи само народно приповиједање у потврду, да је ту био манастир св. Арханђела и епископија зетска.

Других ни бољих доказа не наводи, осим још једнога имена по етимологији, које ћу споменути на својему мјесту.

Колико се може поуздати само у тако голо народно приповиједање за такве давне старине, то знаду најбоље они писци, који се баве истраживањем таких старина и расвјетљивањем историјских још тамних питања.

Међу тијем мени нијесу познате развалине тога манастира код Златице, при свем том, што сам се (бавећи се на Цетињу 5½ година и прикупљајући грађу за расправу „Црне Горе“) старао, да дознам и прегледам старине и развалине у Црној Гори; нити сам чуо, да ко приповиједа, да је ту била зетска епископија[1].

Па ни Рус Ковальевски, описујући Дукљу и Златицу, не спомену ништа о тијем развалинама[2].

---

[1] Има једно црквиште под Спасовом — главицом међу Дољанима и Златицом на лијевој обали Мораче. Приповиједа се, да је ту био манастир; али, како се звао, који је храм, кад је срушен и т. д. ништа се о том не прича.

[2] Черногорія и славянскія земли. Сочин. Е. Н. Ковалевскаго. С. Петербург 1872.

Тако ни други писци, који су описивали Црну Гору и Зету, колико је мени познато, нијесу споменули развалине тога манастира код Дукље и Златице.

Премда све ово још не доказује, да таких развалина нема, и ја нећу да са свијем сумњам у истинитост казивања г. Ивана Јастребова за те развалине, да се не находе ондје, гдје их спомиње. Толико прије, што се готово сваке године пронађе која старина и споменик, те допуњују нашу народну још необрађену историју.

Али је трудно одмах и тако à priori признати за истину, да је у тијем развалинама код Златице била катедра зетске епископије, коју је св. Сава установио. Толико труднијe, што г. Јастребов не наводи у својој критици за то никаквих аутентичних доказа (осим народно приповиједање, које сам већ споменуо, али мени није познато), нити износи барем каквих трагова из листина, љетописа, или, ма из којих других извора.

Ако је истина, да је у том манастиру (чије развалине ваља још добро разгледати) код Златице било првобитно мјесто зетске владичанске катедре, коју је св. Сава установио, то би јамачно био знаменит и првог реда српски манастир, за који би се до сада знало барем од прилике: кад је и ко га је сазидао; кад је и од кога срушен; као што се мање или више зна готово за све остале велике манастире навлаш оне, у којима су биле владичанске катедре.

Кад г. Јастребов није могао показати, ко је, и кад сазидао тај манастир, ваљало би, да покаже и објасни на основу листина и других аутентичних извора (ако их има?) барем то: колико су времена сједили у њему епископи зетски? кад је из њега пренесена катедра? гдје, и у који манастир? које је године, од кога и у каквим приликама срушен тај до сада апсолу́тно непознати, славни и историјски српски манастир код Златице?

Докле год мој пријатељ Јастребов не одговори на ова питања с доказима на пошљетку и онаквим, какви су наведени у мојој расправи у XLII Гласнику за катедре на Превлаци и у Стону, и какве ћу и овдје навести, ја ћу, нека ми опрости, држати, да их је св. Сава најприје установио на тијем мјестима.

У нашим српским љетописима и старинским домаћим изворима находи се ово: „**втораго епископа поставлаеть оу Зете, дїоклитїнскомь поморїоу, въ храмѣ архистратїга Михаила**“[1].

Није ли јасно и изрјеком овдје казано: „у приморју у храму арханђела Михаила“? и не може ли се овдје најлогичније разумјети Превлака, за коју не може нико спорити, да није у „**дїоклитїнскомь поморїоу**“ и на њој манастир арханђела Михаила, у којему су српски калуђери живјели и литурђију служили до половине XVI вијека, као задужбини првовјенчаног краља Стефана по свједоџби: митрополита црногорског Василија Петровића[2], С. Милутиновића[3] и . . Милаковића ?[4].

Овом тврђењу иду у прилог и оне биљешке о Превлаци у „српско-далматинском Магазину“ за 1850 годину, као и жива традиција о том у опће у нашем народу у Боци и Црној Гори.

---

[1] Pamàtky стр. 59.

[2] Историја Црне Горе В. Петровића. Москва, 1754 године.

[3] Историја Црне Горе С. Милутиновића. Биоград 1835 год. На његиној 12 страни стоји ово: »У вријеме Ивана Црнојевића властела которска будући се у последе паденија сербског царства предали Млечићима, отроваше посредством некојега гражданина, Друшка по имену, седамдесет и два калуђера с њиховим архиепископом у манастиру архистратига Михаила, на дно Солноцкога или ти Гербаљског поља, да би житељи восточног вјероисповједања у приморска села, лишена својих духовнијех пастира лакше и скорије могли обратити к' западњему вјероисповједању и тако они манастир св. Стефаном првовјенчаним краљем србским саграђен, оста пуст«...

[4] Историја Црне Горе. Милаковића, стр. 43.

Из иностраних извора споменућу овдје двије повеље дужда мљетачког од 1309 год., у којима има трагова, који иду у прилог мојему тврђењу.

Једна је писана Дечанском краљу Стефану Урошу III.; друга мљетачким старјешинама у Котору, у којима се говори о наплати штете мљетачких поданика, која им је учињена приликом бродоломства у округу которском; па се ту спомиње и српски епископ св. Михаила. („Episcopo sancti Michaelus“)[1].

Да је манастир св. арханђела Михаила био на Превлаци у которском заливу, да је у њему зетски епископ сједио, да је у зетској кнежевини и под Балшићима био, најјасније се види из најновије историјско-ђеографске студије ученог Чеха др. Константина Јос. Јиречека: „Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien“... која је наштампана у Прагу о. г... и која ми дође до руке прије, него овај реферат уђе у штампу.

На 21 страни те изврсне расправе стоји: „Als locus Trajectus (= Prevlaka) in culfo de Cattaro; — Noch die Fürsten aus der Dynastie Balšas pflegten 1360—1390 — sowohl in st. Michael von Prevlaka“.

„Respondere metropolito S. Micaelis, non dando ci aliguid de blado; — Ang. 1366; — ad san Michel in lo golfo de Catharo“. —

Ови су цитати из аката дубровачке републике, који се находе у архивама у Дубровнику, и које је вјешта рука Јиречекова изнашла и на свијет изнијела.

На пошљетку навешћу једно мјесто и из критаке г. Јастребова, гдје вели: „Могуће је, да је на Превлаци

[1] Monumentum spectan. historiam Slavorum meridionalium. Vol. I-p. 239—240.

у манастиру св. Михаила био епископ у звању старјешине манастирског и намесник епископа зетског"(?!).

Мало даље опет вели: Не сумњамо, да је у латинским листинама, или ти, код њихових преписиоца погрешено стављен израз: „episcopo sancti Michaelis" у место: „episcopo Zentae Michaeles"(?!).

Није ли ово поред супротности и очигледно натезање, да поткријепи своје тврђење, кад тражи погријешку у латинским листинама и ондје, гдје је нема ?!

Г. Јастребов, да би оснажио своје тврђење, чак одриједе историјско знање митрополиту црногорском Василију, што је казао у својој историји Црне Горе назад 124 године, да је катедра зетске српске епископије била на Превлаци у манастиру арханђела Михаила задужбини српског првовјенчаног краља Стефана!

На против ја држим, да је митрополит Василије могао и с онолико спреме историчне знати, да је зетска владичанска катедра била на Превлаци, као год, што би могао дознати и за манастир код Златице на Морачи, који је у опсегу црногорске митрополије. Толико прије, што је пошљедник те катедре, за коју каже г. Јастребов, да је била у том манастиру код Златице. Јер таки важан манастир, на ново кажем, да не би могао лако ни брзо бити заборављен, и да би митрополит Василије могао за њ знати, који се, као што се види из његове историје, интересовао и испитивао, гдје је била зетска владичанска катедра прије њезиног пријеноса у Црну Гору.

Мој пријатељ Јастребов, да би доказао, да зетска владичанска катедра није била на Превлаци, наводи у потврду и три крисовуље, које је др. Рачки штампао међу осталијем

у I књизи Рада југословенске академије[1]: а цитира и Фарлата[2]. Прва је крисовуља тобож српског краља Радослава[3]; а двије друге: једна, токорсе цара Душана[4], а друга његова сина цара Уроша[5]; по којима се Превлака и на њој манастир св. арханђела Михаила даје у сопственост властели которској. У тијем је крисовуљама намјештено тако, као да су Превлака и на њој манастир вазда и били властитост которска; па изгледа, као да су је Срби православни отели од властеле!

А цар Душан по тој тобожној његовој крисовуљи дао је властели которској поред Превлаке још: Жупу, горњи и доњи Грбаљ, Троицу, Доброту, Крушевицу, Бијелу, Леденице и неке земље у Кртолима; све око залива которског!

По овијем загонетнијем крисовуљама види се, да је Превлака имала веома промјењљиву судбину! Још краљ зетски Ђуро 1115 год. утврдио је властели которској Превлаку. Па се види, да су је послије Срби православни отели, јер је опет утврђује истој властели и краљ српски Радослав по Фарлату 1252 год. Па им је Срби православни опет отели; јер видимо да им је и цар Душан утврђује, и поред тога још ђенерозно дарује толике опћине, земље и на њима српске православне цркве и манастире у Боци!? Па, да изгледа, да је тврђе, спомиње се у тој назови Душановој крисовуљи, да им је то све даровао с договором свега српског сабора!?

Но кад је ово све овако било, откуд опет и пети пут и послије смрти цара Душана и његова сина цара Уроша

[1] Rad I књига стр. 130, 142 и 146.
[2] Farlati t. VI p. 440.
[3] Rad, стр. 130.
[4] Jbid, стр. 142 и 146.
[5] Jbid, стр.

већином све споменуте опћине, земље и цркве (осим Доброте) у рукама православних Срба?

Заиста је ово питање и сувише загонетно за онога, који неби могао да прозре у дубину тајне тијех крисовуља.

Да је мој пријатељ Јастребов критички разгледао ове три споменуте крисовуље, па и ону краља Ђура у Фарлату, нашао би, да су јако сумњиве, и не би их наводио у потврду својега мишљења.

Очитав овако моју јаку сумњу о истинитости споменутих крисовуља, које се подмећу српским краљевима и царевима, ваља да кажем на чему се оснива.

Та се моја сумња оснива прво на том, што су те крисовуље писате талијански[1]; друго — што се ни до сада незна ништа за њихове изворнике, које би прече и важније било сачувати, него њихове копије[2]; треће —, што је једна с погрјешним бројем година, и то она у Фарлата тобож краља Радослава, на којој се и ове друге оснивају, стоји да је писана: MCCL = (1250) године[3]; а зна се, да те године нијесу били живи: ни краљ Радослав, ни краљ Владислав; четврто — што се у крисовуљи Душановој по др-у Рачком од 1351 год. изријеком спомиње, да земље и цркве, о којима је ријеч, потврђује Которанима с вољом и ријечју патријарха Данила (? —)... „Con la volontà e parola del signor patriarca chir Danilo"[4].

[1] Rad књ. I стр. 130, 142 и 146.

[2] Прије него је овај реферат ушао у штампу, изиђе Гласник LVII, у којему г. Јастребов на 219 стр. спомиње, да је видио оригиналну крисовуљу цара Душана, управ ону, о којој је овдје ријеч! — Ја сам ту крисовуљу споменуо у Гласнику XXVII, и још онда очитовао моју сумњу о њој, кад нијесам ни помишљао, да ћу икад у животу имати расправу о њезиној истинитости. Та крисовуља није оригинал, као што вели г. Јастребов, него је пријевод и пријепис оне, која је на талијанском језику штампана у I књизи Рада.

[3] Farlati t. VI p. 440. Ја не знам, одкуд је на њезиној копији, штампаној у I књ. Рада стављен љетоброј: 1230 год.? —

[4] Ibid. c. 144.

Тако се и у Урошевој крисовуљи по Рачком од 1355 г. опет спомиње српски патријарх Данило! — „Signor patriarca chir Danielo“[1]. Међу тијем зна се утврдо, да је био први српски патријарх Јанићије, а други је био Сава; и то управ онога времена, које се спомиње у тијем крисовуљама. А Данило је писац цароставника био архијепископ за вријеме краља Дечанског и док се Душан није зацарио 1347 године.

Чак и г. Јастребов назва Данила у својој критици патријархом!

Пето, да су ове крисовуље писане у писарници Душановој и Урошевој, никако не би могло бити барем ове једне и крупне погрјешке. И шесто, што су и дандانашњи већином те земље и цркве, осим Доброте, као што мало прије рекох, у рукама православних Срба. И кад би те листине биле истините, јамачно, не би данас биле те земље и цркве у српским рукама, нити би се у црквама служила славенска православна литурђија.

Овдје би се могла навести она народна изрека: „Заклела се земља рају, да се све тајне знају“.

И без овијех очигледнијех анакронизама и погрјешака, које издају тајну, и по којима крисовуље остају у великој сумњи, као фалсификати, који у средњем вијеку нијесу ријетки појави, и на које се није савјесно позивати, док се не пронађу изворници, и не докажу да су истините; ја не бих могао лако вјеровати, да су краљ Радослав, цареви: Душан и Урош и вас српски сабор дали Превлаку властели которској, и на њој манастир св. арханђела Михаила задужбину првовјенчанога краља Стефана ни онда, кад не би ту била зетска владичанска катедра.

Па и оно, што се спомиње крисовуља краља зетског Ђура од 1115 год. у крисовуљи краља Радослава ради спо-

---

[1] Rad I књига с. 148.

менутих земаља у Боци са свијем је проблематично и сумњиве природе.

Из овога се јасно види, да наводи споменутих крисовуља не подкрјепљују критичарево мишљење.

Мој пријатељ Јастребов још наводи на једном мјесту у својој критици у потврду својега мишљења чак и једну штампарску погрјешку, која је учењена у броју година од Христа, и то у крисовуљи Балше Ђурђевића, коју сам у изводу споменуо у чланку: „Врањина у Зети и крисовуље на Цетињу"[1]. Али у истој стоје непогрешно године од створења свијета, онај исти број, који цитира и г. Јастребов. И тако не би требало ни сматрати то за погрјешку.

При свем том мој пријатељ Јастребов хвата се и за такву ситницу само да би доказао, да на Превлаци није била катедра владика зетских;

Ако г. Јастребов држи споменуте крисовуље српских краљева, које је и навео у потврду својега мишлења, за истините, онда су му сувишни сви остали ситнији наводи ради тога питања! —

Г. Јастребов каже, да ни на Врањини није била епископска катедра, и да није могла ни бити за то, што је св. Сава у крисовуљи, коју је дао манастиру св. Николе, забранио епископима, да имају власт над тијем манастиром на Врањини[2].

Наводећи то мјесто из крисовуље, завршује: „није могуће, да се Иван Црнојевић усудио преступити заповјед св. Саве и заслужити његово проклетство".

Ну, да је остало онако државно стање, какво је било онда, кад је св. Сава то забранио, била би умјесна та опаска.

Али г. Јастребов заборавља, да су с једне стране Млечићи, а с друге Турци сузили границе зетске државе; па,

---

[1] Гласник српског ученог друштва, књига XXVII с. 190—191.
[2] Monumenta serbica с 17.

повлачећи се Црнојевић из пред њих, премјештао је наравно и катедру владичанску у унутрашност своје државе, предвиђајући, да ће Турци освојити и Врањину и Жабљак, (што се и догодило), није имао кад мислити на све, што је св. Сава забранио назад 250 године дотично Врањине.

Г. Јастребов наводи и то, да је св. Сава завео владичанске катедре у манастирима близу великих вароши.

Али и то не иде у прилог његову тврђењу, да је зетска катедра била у манастиру код Златице, јер кад је зетска катедра установљена, онда је Дукља била срушена, у којој није ни био српски православњи елеменат; а Подгорица је била са свијем незнатна.

У Зети су онога времена били, па су и данас знатни градови: Котор, Скадар и Бар.

И тако то тврђење иде више у прилог Превлаци, која је један сахат у растојању од Котора сухијем путем.

Да је зетска владичанска катедра била близу Златице, поред народног приповиједања г. Јастребов наводи и једно име: „Требач“, и каже, да је то планина не далеко од Златице, за тијем, прелазећи и на поље филологије, изводи по етимологији, да је то стари „Дрепь“.

Доиста има једна умка, а не планина, која се зове: Тријебач на десној обали Мораче близу Дукље. Али ту нема никаквијех развалина, као остаци манастира и епископије. Мени до сада за њих није нико могао казати. А Златица је на лијевој обали Мораче; Тријебач на десној — одмах до Дукље.

Има село „Трепча“ и у Васојевићима[1]. Оно се спомиње и у крисовуљи краља Дечанског „Трѣбьча“[2]. У Кучима има

---

[1] Гласник срп. ученог друштва кв. XL стр. 21.
[2] Monumenta serb. стр. 95.

село „Затријебач“. На Кипертовој карти стоји: „Trjерschi“[1]. У Бањанима такође има село Трепча, које административно спада у капетанију Бијеле рудине[2]. И по томе, што се „Трѣбьча“ спомиње још у првој половини XIV вијека и да није више оваких једнаких имена, нема мјеста овој етимологији, за коју се г. Јастребов ухватио, изводећи да је „Тријебач“ постао од „Дрепа“.

Ако би се доказало, да је Тријебач стари „Дрепь“, којега је споменуо Доментијан у животопису св. Саве: „при церкви св. архангела Михаила близ Дрепа“, и ако би се пронашле близу њега развалине манастира св. арханђела Михаила, онда би се заиста могло држати, да је то првобитно мјесто зетске владичанске катедре.

По другој једној старој биљешци спомиње се за ову катедру: „**Въ цеькви Архангела Михаила на мѣстѣ Нло**“ или (Иловица)[3]. За мјеста ова два имена до данас се још не зна, гдје су.

Ако пође за руком, ма којему марљивому истраживачу, да пронађе једно, или друго мјесто од ова два имена, намеће се питање: хоће ли и тијем бити ријешен спор, док се не пронађу и у склад не доведу оба имена.

По изворима, које сам овдје навео, и који су до сада познати, и ако су не потпуни, опет су докази доста јаки, да је владичанска катедра била на Превлаци.

Ако г. Јастребов, или, ма ко други, пронађе друге боље, јасније и аутентичније доказе од до сада познатих и овдје споменутих, да катедра није била на Превлаци, ја ћу их с радошћу усвојити и од мојега досадашњег мишљења и тврђења о том одустати.

---

[1] Види Кипертову карту.

[2] Види моју расправу »Црна Гора«.

[3] Пут. Григоровича стр. 182 и 183.

II.

Сад је на реду критика у VIII-ом чланку о владичанској катедри у Стону. — Њу ћу са свијем у кратко претрести.

Г. Јастребов, што је за чудо, одриjече и захумској владичанској катедри мјесто у Стону, уз пркос изворима и споменицима, у којима има трагова и доказа, да ју је св. Сава ту установио.

Г. Јастребов радо се служи неким изворима и писцима, које ваља с великом пажњом и критиком узимати. Тако на пр. наводи по Фарлату неког: „Leguienius-a“[1], и каже да је св. Сава установио владичанску захумску катедру на Залому у Невесињу.

А оно, што је јасно написано у српским љетописима: „**поставлаеть прьваго епископа оу хльмскои ѕемли оу Столнѣ** (Стон) **вь храмѣ прѣсветые Богородици**“[2], за г. Јастребова много не важи!? — Као ни оно, што се аподиктично зна, да су у Стону, Рату, и у другим оближњим острвима биле православне цркве и српски православни елеменат у великој већини у вријеме владавине Немањића, па и онда кад је Дечански краљ уступио Дубровчанима Стон и Рат по уговору остао је српски поп да служи у српској цркви[3]. А многи су се иселили. Међу тијем зна се и то, да се богомилска јерес била јако укоријенила и умножила у том дијелу Захумља.

Г. Јастребов каже даље, кад је био у Херцеговини 1875 г. да је чуо да народ приповиједа, да је била митро-

---

[1] Farlati, t. VIII. p. 48. Овај писац с оваким именом мени није познат. Да не буде то le Quien Францез, који је написао књигу: »Источни хришћани«.

[2] Pamàtky, Шафар. стр. 59.

[3] Monumenta стр. 108. — Annali di Ragusa lib. II. p. 54—55.

полија на Залому. Спомињући то мјесто, наводи, да су сада хан и џамија на манастиру, гдје је била митрополија, додавши и ово: „Код свију херцеговачких јунака — међу најглавније мотиве свога хајдуковања они су сами ставили при народном ослобођењу преобраћање џамија у цркве, будући су исте џамије постале од цркава“.

Истина је, да су на Залому турски хан и џамија, али нема никаквих доказа, да је ту била владичанска захумска катедра. Ја сам лично био у Невесињу и на Залому и пажљиво испитивао Невесињце, тражећи каквих год доказа и знакова, па нити ми знадоше о том што казати, нити нађох оно, што тражих. Прем да ми неки каживаше, да се прича, да је на Залому била негда српска црква. И више ништа.

Ваља да нијесам потревио, као г. Јастребов, онога, који би о том, што више знао.

На Залому има остатака старог римског гробља, које народ зове: „грчко гробље“.

Док се боље прегледа Залом и проуче извори и листине, онда ће се моћи, што позитивније о том питању проговорити. А за сад се осим свега осталога противи тврђењу г. И. Јастребова, да је Залом мјесто захумске епископске катедре и она примјетба на 36 стр. изврсне расправе нашег ученог г. С. Новаковића „Српске области X. и XII. века“, у којој вели између осталога „да је Залом од Захльмь, морао би данас гласити Заум, или Захум“. А то не стоји.

За сад сам нашао једну малу цркву без икакве архитектуре; без живописа и без натписа, близу села Братача крај невесињског поља далеко од Залома један сахат. Храм јој је успеније богородичино, и у њој се служи.

По облику и грубој архитектури види се, да је сеоска црквица из доба турске владавине.

Не стоји ни оно, што каже за херцеговачке јунаке — „хајдуке“ — да им је први мотив хајдуковању претварање џамија у цркве; јер се зна, да им је права и једина побуда била, освета над зликовцима.

Ма, да би опи и поред тога жељели претворити све џамије у цркве, опет ми није познато, да су и једну циглу џамију до сада претворили у цркву.

Ако ово није довољно за мојега пријатеља Јастребова, а он нека изволи показати мјестимице, која је џамија у Херцеговини, гдје и које године претворена у цркву? — А нема никакве сумње, да су многе цркве у Херцеговини, Босни и Старој Србији у XV и XVI вијеку претворене у џамије.

Овдје ми није намјера, да браним џамије, него факта и истину.

Г. Јастребов иде још даље, те чак одлучно ниједче, да је и Стон у Захумљу!

Ово је очигледна супротност свијем крисовуљама, љетописима, листинама и читавим књигама, у којима се спомиње од најстаријих времена, да је Стон у Захумљу; што је неоспорна историска истина, у којој су до сада сложни сви бољи историци и земљописци домаћи и иностранн.[1]

Ја управ не могу да појмим, шта је могло навести г. Јастребова на таку крупну погрјешку, и кажем; да је мало дубље проучио то питање, узевши на око све изворе критично, онда би јамачно увидио, да је то, што каже за Стон права иронија на историју.

[1] Нека г. Јастребов и Голубински, који сумњају, да је Стон у Захумљу, прочитају само мало прије споменуту најновију историјско-ђеографијску студију г. С. Новаковића »Српске области X и XII века пре владе Немањине«. — Београд 1879 год.; па онда ваља да неће сумњати. — Остале писце, књиге и листине о Стону, да је у Захумљу сувишно је спомињати.

III.

У IX је чланку, као што сам већ споменуо, критика о имену Црне Горе.

У мојој расправи „Црна Гора“ дотакнуо сам се измеђy осталога и питања: кад је и од чега тијем именом прозвана, упоредив разна мишљења писаца о том, закључио сам, да се Црна Гора прозвала тако по имену њезина владаоца Ивана Црнојевића, којега су Турци са зетским митрополитом стјерали у њезине кршеве 1482 год. До тада је садашња Црна Гора била саставни дио Зете. А од тога је доба постала политичка државица под именом: „Црна Гора“.

Премда ово питање није од велике важности ни у тој мојој расправи ни овдје, опет ми је мило, што је мој пријатељ Јастребов пронашао, да се Црна Гора тако звала и прије, него што се у њу доселио Иван Црнојевић

То своје тврђење подкријепио је наводима из овијех извора: крисовуља краља Дечанског од 1330 год.[1]; крисовуља краља Милутина на Цетињу, коју сам и ја у изводу споменуо у чланку „Врањина у Зети и крисовуље на Цетињу“[2]; Acta archivi veneti[3] и Monumenta serbica[4].

Сви ови извори били су ми познати и онда, кад сам писао расправу „Црна Гора“, у којој сам се дотакао и њена имена, па сам држао онда, као што и сад држим, да то име у те двије крисовуље, није садашња Црна Гора.

Ево дакле за што: разгледајући крисовуљу краља Дечанског, нашао сам, да оне Црне Горе, које су споменуте

---

[1] Monumenta serbica стр. 88—95.

[2] Гласник срп. ученог друштва књига XXVII стр. 187.

[3] Acta archivi veneti. t. II p. 294.

[4] Monumenta serbica, стр. 538.

на 95 страни Monumenta serbica: „**Уръннмь Горамь мегю Плавомь н Боудымломь**“, које наводи г. Јастребов у потврду својега мишљена, није садашња Црна Гора, него су планине, као што се јасно види међу Плавом и Будимљем.

Ова су мјеста по ондашној политичкој подјели и топографији спадала у плавску жупу у Полимљу. Дакле никако у Зету, а још мање у садашњу Црну Гору[1].

По овоме отпао би навод из те крисовуље у критици г. Јастребова, који између осталога вели: „У Дечанскога крисовуљи није само Црна Гора овим именом названа, него су и границе означене, које недају двоумити, да се баш о садашној Црној Гори говори“ и т. д. наводећи она имена, која сам мало прије навео, цитира исту страну споменуте крисовуље.

Овај навод, као што смо видјели, говори против мишљења и тврђења г. Јастребова.

И у крисовуљи краља Милутина оно мјесто, које гласи: „**н еще прндахъ** (т. ј. манастиру врањинском) **ѿ Үрне Горе ѿ Арбанас Васнлїа са децомь да ест такожде работннк св. Николе**“, мени се чинило, па ми се и сад чини, да се ово не односи на садашњу Црну Гору; почем у њој није било онда, па нема ни данас Арбанаса.

И ово г. Јастребов наводи у потврду својега мишљења о имену садашње Црне Горе. — У крисовуљи јасно стоји: „**ѿ Үрне Горе ѿ Арбанас**“.

Ово сам ја држао, па и сад држим, да је Црна Гора она у Арбанији, која се арнаутким језиком зове „Малезија“, т. ј. Црна Гора

Имавши на уму ову арбанашку Црну Гору, кад сам писао споменуту расправу, ја сам сматрао и оно, гдје се и

---

[1] По берлинском уговору 1878 год. та је стара српска жупа дата Црној Гори.

у другим изворима спомиње име: Црна Гора; да се то односи на Малезију.

Али као год што ова два навода говоре против мишљења и тврђења г. Јастребова, тако су исто његова два друга навода јак доказ, да се садашња Црна Гора заиста звала тијем именом и прије, него што се у њу повукао Иван Црнојевић.

И то прво оно мјесто у актима мљетачке архиве, где стоји: „Jtem guia petebat prefatus illustris dominus despotus catunos Cernagore"[1]. Друго у Monumenta serbica на страни 598... „**трүдихже се о семь... мних Макаріе ѿть Үрьные Гори**"[2].

Осим ова два извора и доказа, које је навео г. Јастребов, и с којима се слажем, пронашао сам још један у нашим домаћим изворима, који ни г. Јастребов није споменуо: „**Повелѣнїемь господина Божидара трүдихсе ѡ семь аꙁь ѡ кааньныи и мьньши вь иноцѣхь ієромонахь Пахомїе ѿ Црьнїе Гори ѿ Реке**"[3].

Из овога се навода јасно види, да је јеромонах Пахомије из манастира ондашњег на Црнојевића Ријеци. И ако је ова биљешка из оног доба, кад је садашња Црна Гора силом околности добила политички значај, што се може видјети у мојој расправи „Црна Гора", опет потврђује мишљење г. Јастребова о том имену.

Ја се радујем, што је моја расправа између осталога и о имену Црне Горе изазвала пажњу писаца, да се то питање, које сам онда сматрао онако, као што мало прије рекох још дубље претресе и на чисто изведе.

Осим г. Јастребова та је расправа изазвала и нашег вриједног критичара г. архимандрита И. Руварца, који ме

[1] Acta archivi ven. t. II p. 294.
[2] Monumenta serbica, стр. 538.
[3] Примјери српско-словенског језика, стр. 13.

„повуче на суд“ за то име у „Прилошцима к објашњењу српске историје“[1].

Г. Руварац, наводећи оно исто мјесто, које је навео и г. Јастребов у својој критици из аката мљетачке архиве, где стоји име: „Catunos Cernagore“ у уговору између Ђурђа Бранковића и Млетачке републике од 1435 год. замјера ми овијем ријечима: „Дучић приложио је опису своме Црне Горе читав каталог свакојаких списа о Црној Гори, што баш није тако нужно било, као што је нужно било, да је прочитао и проучио листине из Млетачког архива, те би нашао и ово име“, и т. д.

На ову ћу замјерку одговорити с неколико ријечи г. архимандриту Руварцу: ако онај каталог, који сам приложио спису Црне Горе није нужан њему, јамачно је многим другим нужан.

Више одличних страних писаца и дипломанта, који нијесу били у Црној Гори, а жељели би је познати по књигама и списама, питали су ме у више прилика: шта има написано о Црној Гори, и како се може све то знати и имати.

Ово ми је најјача побуда била, да скупим и приложим онај каталог спису Црне Горе, за који и сада мислим, да није сувишан,

А да сам прочитао све листине и изворе и оне, које није споменуо г. Руварац, моћи ће се увјерити из овог реферата. За што се пак нијесам њих држао у мојој расправи о имену Црне Горе, то сам мало прије казао.

Г. Руварац, до сад је у својијем расправама засвједочи своју обилату научну историчну спрему и кртички дар; али ми се чини, да је у неким његовим расправама мало мање, што Французи веле: esprit pointu, не би изгубиле ни најмање од оне важности, коју имају.

---

[1] Засебни иститсак из Гласника срп. уч. друштва кн. XLVII стр. 36.

Завршујући овај реферат, мишљења сам, да се ови чланци г. Јастребова штампају у друштвеном органу — Гласнику, колико ради нових података и грађе за нашу црквену историју, толико и ради тога, да се изнесе на јавност и његово мишљење и тврђење о покренутим питањима за првобитна мјеста владичанских катедара: зетске и захумске, које је св. Сава установио, и о имену Црне Горе. — Напомињући на пошљетку, да би добро било, кад би уредништво „Гласника“ при коректури овијех чланка г. Јастребова поправило погрјешке у језику, за које му се не може с правом замјерити[1].

Биоград
у Октомбру 1878 год.

РЕДОВНИ ЧЛАН
СРПСКОГ УЧЕНОГ ДРУШТВА
АРХИМАНДРИТ,
Н. Дучић.

---

[1] Овај је реферат читао писац у одбору за друштвене и историјске науке срп. уч. друштва у Октомбру прошле године, и одлучено је, да се наштампа у »Гласнику« заједно са расправом.

ИЗВЕШТАЈ

УМЕТНИЧКОМ ОДБОРУ СРПСКОГ УЧЕНОГ ДРУШТВА.

После шестогодишњег испитивања средњовековне српске црквене уметности, који посао бејаше давно у нама пробудио чежњу за оним још мање познатим уметничким творевинама по Старој Србији, — једва нам се прошле године указала дуго жељена прилика, да бар нешто видимо и испитамо од драгоцених споменика старе српске уметности. Одликовани опет поверењем, које нам је Српско учено друштво од 1871. године непрестано поклањало, — ми смо се прошлог лета кренули у оне крајеве Старе Србије, што су српском храброшћу ослобођени, те тако и сваком научном испитивању приступним постали.

Веома љубопитни, какве ће нам се слике од негдашње радне и уметничке способности средњовечног Српства указати, — упутисмо се управо у Ниш, а одатле најпре у оне ослобођене крајеве, за које се није поуздано знало да ли ће бити Србији придружени, јер се сумњало, да су они по свом становништву српски. Из тог поглавитог обзира даде нам срез трнски материјал за одпочетак нашег прошлогодишњег испитивања. Ово испитивање споменика средњовечне црквенске уметности по срезу трнском особито је интересно и важно у времену, кад се почињу повлачити политичке границе између две нове суседне државе на Балканском полу-

острву. Ваљада је политичка, ма довољно и нерасветљена историја средњег века, етнографија пак и филологија већ своје казала о овом крају и народности његовог становништва; али местни споменици уметности још нису ништа проговорили о овом делу Старе Србије, на који се лакоме суседна браћа Бугари. Ови премда неми, али за стручњака ипак разумљиво говорећи остатци уметничких творевина данас стоје изван сваког препирања између Бугара и Срба; с тога баш они могу својим архитектурним стројем и његовим уметничким накитом безстрастно одговорити, под чијим су духовним утицајем постали. Али при свој тој важности ових споменика средњовечне уметности морадоше они дуго чекати, док им бејаху постављена зналачка питања, да на њих даду тачан одговор. Срећа је хтела, те баш изасланици Српског ученог друштва први добише за одговор од оно мало сачуваних споменика црквене уметности по срезу трнском, да су они постали под неодречним утицајем оног истог уметничког духа, који је у то време и по другим српским областима стварао. Ово нарочито јасно доказује уметнички замишљај и техничко извођење како најранијих из 14., тако и најпознијих споменика из 18. века, који свачим, а особито употребом три или једне апсиде опомињу на савремене цркве по Србији.

Код варошице Трна, добро пола часа удаљен, налази се на левој обали Нишаве мали манастир св. Аранђела. Црква има триконхалан распоред; источна полукружна апсида служи олтару, а северна и јужна од истог облика намењене су певницама. Над храмом диже се на осмостраном тамбуру узвишено кубе. Ова црква има и припрату, над којом се такође диже једно мање кубе на ниском цилиндричном тамбуру. Црква је у новије време рестаурисана, којом се приликом могао и по који архитектурни детаљ замазати. Али и поред тога велика је вероватност, да ова

грађевина већ у њеном првобитном стању није могла бити богата у својим архитектурни детаљима. Такође и само је градиво скромно; јер где је местимице садањи леп одпао, ту се виде зидови од ломљеног камена. Црква и припрата украшене су невешто изведеним живописом, који је од врло мале уметничке вредности. По сачуваном запису изнад врата у цркви овај је живопис од године 1600.

Напротив много је занимљивији св. Јован богослов код села Доброшева (Поганова). Овај мали манастир доста је добро сачуван у свом првобитном облику. Он лежи на левој обали Нишаве од прилике 4½ часа од Пирота, а толико и од Трна. Црква је дугуљастог облика и триконхалног распореда; источна петострана апсида служи олтару, а северна и јужна од истог облика намењене су певцима. Над црквом уздиже се на појасима подигнут, а прозорима осветљен осмострани тамбур, који носи кубе. На западној страни има црква припрату, над којом се диже кубе на четвоространом тамбуру. Цела грађевина зидана је местимице од тесаног камена, међу којег појединим слојевима пружају се пријатно распоређени редови од танких опека (цигаља). Разне боје камење, као и редови цигаља заједно с венчаним первазом од два реда на ћошак положених опека, дају овој грађевини врло живописан изглед. Иначе архитектура ове грађевине сасвим оскудева у детаљима, а и зидарска израда је врло обична. Напротив сву ову сиротињу богато накнађује онај живопис у цркви од 1500. године, као што вели сачувани запис. Цртеж фигура је правилан, а пропорција пријатна. Млого су боље фигуре одевене од голих, а главе су им у опште лепо цртане и добро моделисане. Тако исто добре су фигуре и у композицијама. Боја је у целом живопису засићена и топла, а живописна израда врло брижљива, што показује вешту руку. Цео пак овај редак живопис заслужује пажњу. Штета је само, што је црква

врло мрачна, те се без вештачког осветлења није могло ништа од живописа копирати.

Позитивно се незна време постања ове цркве; но сам основни распоред с три апсиде (триконхос) може је уврстити у творевине XIV. века, јер тада је поглавито употребљаван такав распоред. Нарочито пак и име самог оснивача непознато је, ма што је на једном ступцу од прозора очевидно савремено урезано „Костадин", које може значити баш име оснивачево. А тај оснивач могао би лако бити онај Константин Драгаш, који је у првој поли XIV. века у том крају господарио, којем добу грађевина и по својој архитектури припада.

Испитивањем ове цркве добивен је у једно ослонац за одређибање старости св. Аранђела код Трна, који има исти триконхалан основни распоред. Зато, а и по својој архитектури би ће и св. Аранђел из XIV. века.

Око цркве св. Јована сачувани су остатци од старих ћелија, које су биле такође мешовито од камена и цигле зидане, што даје закључивати, да је црква с околним зградама сачињавала негда целокупну групу, пуну лепих и живих боја.

Од обе ове цркве различан основни распоред представља манастир св. Богородице код села Мисловштице, 1½ сахат северо-источно од Трна. Црквица је врло малих размера и има дугуљаст основ с једном полукружном апсидом на источној страни, која служи олтару. Нешто доцније дограђена је на западној страни припрата, која је као и сам храм цилиндрично засвођена. Архитектура ове мале цркве врло је сиромашна у својим деловима. Једино је ваљда знаменит на старијем делу онај венац, што је састављен од два реда на ћошак положених цигаља. Исто тако ни зидарска техника ове грађевине не одликује се ничим особитим. Црква је по свој прилици из прве поле 18. века, као и њен жи-

вописни украс из нутра. О овоме вели сачувани запис, да га је извршио неки поп Лука из села Вукана у срезу трнском 1734. год. Уметничка вредност овог живописа незнатна је. Цела пак грађевина са својим разнобојним камењем и она два реда цигаља, што целу спољност опасују, представља пријатну живопсну слику, оживљену дражним бојама.

Особита је пак знаменитост овог манастира њен седи, осамдесетогодишњи архимандрит Мисаил, кога цела околина поштује због његових заслуга око подизања цркве св. Петке у његовом родном месту Трну. Младост овог старца морала је бити бурна, а живот пун промена; јер по свом казивању био је доспео и у кршну Црну Гору, кад је тамо владао владика Петар I. Овај га је узео за првог учитеља свом синовцу Раду Томову, а потоњем насљеднику и прослављеном песнику Петру II. Од седог, тада оболевшег манастирског старешине чусмо још и неко предање, по ком је на месту садање црквице била некад нека већа и старија грађевина, од које се сачувало само онај део једног каменог перваза, што је доцније узидан над садањим уласком у припрату.

Осим ових било је, као што смо слушали, у срезу трнском још две мале, по историју архитектуре јамачно безначајне црквице. За једну веле, да је до земље срушена, те јој се само место показује. Друга је пак манастирска црквица у селу Одуровцима, од прилике 2 часа од Трна. Од ове је црквице преостало само једно платно, а остала су Турци разрушили и однели градиво за трнску џамију.

По једној причи, коју смо накнадно чули од попа Антонија из манастира св. Аранђела, грађење одуровачке цркве приписује се оснивачима св. Аранђела и св. Јована доброшевског. То су били брат и сестра. Брат је био неки цар Аксентије (?), који је градио св. Аранђела; а име сестре незна се. Обоје су пак заједнички градили манастир у Одуровцима, што би значило, да су сва три манастира са-

времена. Али о том немадосмо прилике уверити се, јер нам бејаше немогућно отићи у Одуровце.

Скоро непрестаном кишом у овом брдовитом пределу и сувише задржани, једва дочекасмо то време, кад ћемо се по свршеном послу кренути у Пирот и његову околину, где се надасмо већем броју на испитивање исчекујућих споменика средњовечне црквене уметности. Али на скоро се показала пиротска околина у том погледу доиста сиромашна, а и сама варош Пирот нема баш никаквог представника средњовечне црквене архитектуре. Једини манастир св. Ђорђа у Темској, 2 часа северо-западно од Пирота, био је награда нашој радозналости.

Св. Ђорђе је мала црква, чији распоред представља триконхос; источна полукружна апсида намењена је олтару, а јужна и северна истог облика служе певачким хоровима. Над самим храмом диже се на појасима постројен осмострани тамбур, који носи кубе. Црква има на западној страни припрату, која је цилиндрично сведена. Градиво је ове цркве плочасти, ломљени камен, само што је главан венац од тесане сиге. Зидарска је израда обична, а архитектура по све оскудна у детаљима.

Припрата и храм украшени су по својим унутарњим зидовима живописом. Поред неких добрих страна, које се у композицијама примећују, у главном и овај живопис показује немарну, хаљкаву, занатску израду. Али при свем том ипак би вредно било, да се неке од његових композиција копирају. По запису овај је живопис од 1576. године.

Напротив сасвим нов облик представља нам порушена црквица св. Николе на реки Лукавици близу Цариброда. Сам њен основни распоред обичан је дугуљаст с полукружном олтарском апсидом на источној страни. Са запада има ова црквица припрату, над којом се диже четворострана кула (пирг), која имађаше у свом врху малу капелу на свод.

Од ове у најгорњем спрату пирговом постројене капелице још се добро сачувала лепа тространа олтарска апсида на источној страни. Мотив пирга у свези с малом црквом овде нам се први пут појављује. Ми смо истина и до сада налазили пирг на неким већим задужбинама Немањића по Србији (Жича, Студеница), али обично је одвојен од саме цркве. Могуће је дакле, да овај необичан облик мале цркве припада познијем добу, а његови старији обрасци ваљада ће се наћи у св. Гори. Црквица и пирг су од ломљеног, мало отесаног камена врло просто и доста небрежљиво саграђени. Само је апсида од пиргове капелице с употребом цигаља полихромно зидана. Архитектура је како на самој црквици, која је скоро до земље порушена, тако и на пиргу посве сиромашна. Црква, припрата и капела у пиргу биле су украшене живописом од једне руке, као што се из преосталих фрагмената даје закључити. Цртеж у овог живописа добар је, израда брижљива, а боје пријатно топле и засићене. Врло је могућно, да овај живопис припада првој поли 18. века, кад је ваљада и сама црквица грађена.

Нешто обилнија у предметима за наше испитивање показала се околина Беле Паланке. Недалеко од саме варошице, од прилике добре ¾ часа југо-источно, постоји мали манастир св. Димитрија. Ова једва по имену позната црквица врло је налик па св. Николу код Лукавице. Основ је цркве дугуљаст; с истока је тространа олтарска апсида, а са запада је припрата, над којом се такође дизао четворострани пирг. Њега је садањи манастирски старешина порушио, да би могао добити више простора за нову и већу цркву, коју је одпочео градити око садање. Цела црквица саграђена је од неправилно ломљеног камена, међу којим се налази и по која цигља. Архитектура је ове цркве сасвим оскудна у детаљима. Из нутра је црква украшена живописом, изпод којег се виде трагови другог старијег. Овај

доњи живопис био је боље цртан, брижљивије израђен и топлије бојадисан. Његове су се боје боље сачувале, но у оног новијег живописа, који је пожутео ваљада од некаквог пожара у цркви. Новији живопис је у целини лошији од оног старијег. Црква и живопис по свој прилици припадају првој половини 18. века.

Близу овог манастира у селу Доњој Коритници има једно место, које се зове „Манастириште“. Ми смо били на самом том месту, где је сад ливада, у којој се никакви грађевински преостатци не примећују. Напротив веле, да у селу Горњој Коритници има зидина од неке мале цркве, која има право одсечену олтарску апсиду. Код ове црквине нисмо били, јер штедисмо скупоцено време за испитивање оних споменика, који су далеко важнији за историју средњовечне српске уметности.

Такође врло близу Беле Паланке, између села Кременице и Клисуре, има развалине од неке мале цркве св. Тројице. Црква је у свом основу дугуљаста са источном олтарском апсидом, која је из нутра и с поља плитко полукружна или сегментална. Испред цркве на западној страни виде се темељи од припрате, над којом се је ваљада дизао пирг, као и на св. Димитрију. Црква је зидана од ломљеног камена и тесане сиге, и непоказује никакву особито брижљиву грађевинску технику. Од живописа једва су се сачували неки слаби трагови у олтарској апсиди. Види се, да је тај живопис био дебелих контурних линија и ладних боја, што наговешћује, да по свој прилици није био од веће уметничке вредности. Што се пак тиче самог постања лако је могућно, да је и ова црквица из истог доба, као и оближњи манастир св. Димитрија.

Осим споменуте има код села Клисуре још једна мала црква св. Николе, која лежи на левој обали Нишаве, а удаљена је добра два часа од Беле Паланке. Ово је био мали

манастир пре српско-турског рата од 1876, када су га Черкези или Турци попалили, те сад стоји пуст. Црква има триконхалан распоред основа; источна сегментална апсида намењена је олтару, а северна и јужна од истог облика служи певницама. Над црквом, која има са западне стране доцније призидану припрату, подиже се мало плитко кубе, као што смо га нашли на Јежевици код Чачка. Кубе је без тамбура на појасима основано, али је изван крова четвртасто изидано и седластим кровом покривено. Градиво је ломљен кречни и пешчани камен. Зидарска пак израда целе грађевине врло је хаљкава и невешта, а архитектура је сасвим сиромашна. У цркви има на зидовима живописа, који је од пријатних боја и доста брижљиво израђен, а цртан и моделисан лепо. По сачуваном запису овај је живопис од 1618. године, а ваљада је и сама црква из прве поле 17 или друге поле 16. века.

По извршеном испитивању у околини Беле Паланке похитасмо преко Ниша у Прокупље и Куршумлију, где смо се надали наласку знатнијих архитектурних споменика од далеко веће уметничко-историјске вредности.

У самом Прокупљу има две цркве, од којих је новија и већа св. Прокопије у целости, те се и сад у њој обавља богослужење. Она је занимљива са свог trobrodnog разпореда у основу. Црква је дугуљаста и има полукружну олтарску апсиду у правцу средњег брода, који је одељен гломазним ступцима од оба споредна, који су као и средњи цилиндрично засведени. Дуж северне, западне и јужне стране простире се припрата око целе цркве, која је од ломљеног и тесаног кречњака и пешчара саграђена. Техника зидарска боља је но на многим до сад виђеним црквама Старе Србије. Али сама је архитектура по себи врло сиромашна. Из нутра је црквин свод украшен новијим живописом од пријатног хармонијског колорита и доста доброг

цртежа. Ова црква, у коју се на степене силази, по својој прилици је сграђена у позније доба великог турског притиска, ваљада у другој поли 17. или првој 18. века.

Друга је црква у Прокупљу мања, али и старија. Она је без сумње већ давно порушена, те сад представља доста живописну развалину на једном брежуљку с јужне стране саме варошице. Ова црквица има дугуљаст облик свог основног распореда; на источној страни постројена је полукружна апсида, а на западној мала припрата, која је била као и црква цилиндрично сведена. Градиво је већином тесан пешчар и цигља, која је употребљена у хоризонталним и вертикалним редовима. Овим начином постигнут је врло пријатан полихроман изглед спољних површина зидова. Зидарска техника доста је савршена. Црква и припрата биле су украшене живописом, који још у својим фрагментима показује прилично добар цртеж, али и немиран колорит. Судећи по зидарској техници и сиромашној архитектури ова црква припада вероватно 15. веку.

Врло непостојано време, које нам је у самом почетку знатно рад отешчавало, бејаше већ почело претити и самом повољном завршетку нашег испитивања. Предвидив ту неизбежну сметњу, ми се немогосмо дуже бавити у Прокупљу, нити обилазити његову мало познату околину, него што пре похитамо у давно жељену Куршумлију. По највећој киши, и пошто савладасмо још друге које-какве незгодице на путу, стигосмо најпосле на место у саму дубоку ноћ. Појмљиво је, да већ овакво време најмање бејаше у стању, да у нама пробуди и подржи велику наду на какав удобан и издашан рад. Али при свем том ипак жељно ишчекивасмо свануће, да можемо бар видети оно, за чим давно жудесмо, — а богме и да се избавимо из нашег дражног преноћишта, где нам је јесењи планински ветар и сувише кроз два отворена прозора ваздух освежавао. У том ишчекивању најпосле сване

дан, али влажан и магловит. Пошто дакле по таквом времену најпре прогледасмо саму Куршумлију, која бејаше на далеко злооглашена са својих разбојничких арнаутских становника, — ми се упутимо самом главном предмету, што нас је највише овамо привлачио. То је црква св. Богородице, о којој се држи, да је једна од оних двеју, што их је Стефан Немања градио; јер сам крунисани животописац и син му Стефан Првовенчани вели, да је његов отац саградио храм Богородице у Топлици, на усти реке Косанице.

На једном голом брежуљку испред саме варошице величаствено се дижу развалине неке цркве, која својим знатним размерама, необичним стројем и великим масама разнобојних зидова већ из далека у очи пада. Цела је грађевина дугуљастог основа. На источној страни била је олтарска апсида, која је сад до земље порушена, те јој се првобитни облик више и нераспознаје. Сам храм, у који се с југа могло улазити, квадратног је основа, над којим се диже на појасима постројен низак осмострани тамбур, који је носио сад порушено кубе од већег распона. К западу од храма простирала се дугуљаста припрата, која је сад до темеља порушена. На западном лицу (фасади) припрате била су два, сферно сведена пирга (куле), од којих се само један одржао, а други су Арнаути срушили. Оба ова пирга били су по свој прилици органски тако сајужена, да се између њих могло улазити у припрату. Градиво је ломљен и плочаст камен, између којег има и цигле. Зидарска је техника на целој грађевини у опште брижљива. Напротив изгледа, као да архитектура није била богата у детаљима, од којих се само на тамбуру местимице сачувао главан венац од цигаља на ћошак положених. У цркви се примећују слаби трагови од богатог живописног украса. Боље је напротив сачуван, премда врло оштећен живопис у доњем спрату одржаног јужног пирга. Ови остатци живописа представљају

поједине фигуре светаца које су правилно цртане, пластично моделисане и нешто мрко, али ипак хармонијски бојене.

По основном распореду и у опште целом величанственом строју може се узети, да је ова црква доиста из Немањиног времена. Штета је само, што је овај редки споменик 12. века тако грозно порушен, да сад представља тужну развалину, која ће увек у зналцу средњовечне архитектуре само дубоко сажалење пробудити. Брижљиво пак испитивање ове необичне црквене грађевине неможе се извршити без необходно нужног одкопавања, којим би се ваљада дознало млого шта, а особито прави облик основа.

Недалеко од ове црквине, према утоку Косанице у Топлицу, налази се на левој обали ове реке зидан иконостас од неке цркве, која је сва до земље порушена, те јој се основни разпоред без одкопавања неможе разпознати. Већ сам овај зидани иконостас, који показује разговетне остатке доста доброг живописа, даје основа мишљењу, да је ово једна од старијих цркава морала бити. У осталом тек брижљиво одкопавање изнело би ваљада, осим правог основа, још и који архитектурни детаљ, из чега би се дао извести поуздан закључак о старости ове цркве. Тад би се можда и дознало. да ли је ово она црква, о којој вели св. Сава, да је Стефан Немања саградио манастир св. Николе у Топлици, близу св. Богородице.

Осим ових средњовечних споменика леже у Куршумлији поред џамије неки архитектурни фрагменти, који по својој композицији без сумње припадају некој цркви из друге поле 14. или прве половине 15. века. Техничка израда ових фрагмената од пешчаног и кречног камена издаје почетникову невештину. Фигуралан део ових фрагмената необично је круто цртан и неприродно моделисан. Напротив од једине су вредности композиције орнамената на архиволтама и онаким прозорским розетама, какве смо давно

нашли на Калинићу и Руденици. Сви ови фрагменти нађени су у зидовима неке турске воденице у селу Шајковцу на Лабу, кад је тамо била српска војска. Благодарећи топлом заузимању г. пуковника Орешковића, ови су фрагменти по његовом налогу од онуд повађени и у Куршумлију пренешени.

Кишовито и ладно време недаде нам, да по куршумлијској околини, а особито у долинама Топлице, Косанице и Бањске реке потражимо још и друге које архитектурне споменике средњега века. У намери, да ове пределе други пут и у згодније време посетимо, вратисмо се у Ниш, почем се већ бијаше приближило и време нашем повратку у Београд.

Оно пак мало дана, што нам бијаше још преостало за нуждан одмор у Нишу, ми смо употребили најпре на истраживање и прегледање местних остатака средњовечне архитектуре, а после и на изпитивање неких старих црквица у најближој околини.

У самом Нишу, осим темеља цркве св. Пантелије и места цркве св. Николе, код које су Турци назидали своју богомољу, — ништа се није сачувало од средњовечне архитектуре. Св. Пантелију у Нишу градио је Немања, као што вели Стефан Првовенчани; но колика је и каквог облика та црква била, то би се показало тек одкопавањем самог темеља. Приликом претварања споменуте џамије у нову цркву св. Николе нађена је недавно једна камена плоча са славенским и грчким надписом у рељефним писменима, из којег се види, да је стара црква св. Николе још у првој поли 18. века постојала. У течају истог века морала је бити срушена, а од њеног материјала саграђена је по свој прилици мухамеданска богомоља, од које је сад опет постао храм св. Николе.

Што се пак тиче саме околине Ниша, она нам је доиста мимо сваког очекивања, непожаљени труд обилно наградила. Тако код села Орљана, близу Курвин-града, нађосмо једну

врло занимљиву, али обурвану црквицу, која нас је у многом погледу изненадила. Црквица има дугуљаст основ с полукружном олтарском апсидом на источној страни, а припрату није имала. Сведена је била цилиндричним сводом, на ком је лежао кров од камених или оловних плоча. Градиво је танка, добро жежена цигља, коју спаја тврд малтер. Све спољне површине зидова, које нису нигда биле лепом омазане, пријатно су оживљене слепим аркадама, које нису добро свезане са црквиним зидовима. Ове аркаде јако опомињу на Враћевшницу и Ваведење под Овчарем, а самој грађевини дају врло жив рељеф и елегантан изглед. Као што слаби остатци показују, цела црквица била је из нутра живописом украшена. Цртеж му је био правилан, а колорит хармонијски сложен од топлих и дубоких, но ипак прозрачних боја. Жалити је само, што је пропао овај живопис од очевидно веће уметничке вредности. Што се тиче постања ове црквице, која величаствено лежи на врху једног голог брега, од куда је неописано леп изглед у питому долину Мораве, — о њему је свака традиција изгубљена. Толико се тек прича, да је ова црквица била некад манастир. Могућно је, да је ова лепа грађевина постала у 14. веку.

Такође нас је веома задовољила стара црквица св. Тројице код села Горњег Матејевца. Она представља строго изведен византијски строј. Црква има дугуљаст основ с полукружном олтарском апсидом од истока, а припрату нема. Над црквом се диже мало кубе на осмостраном тамбуру. Из нутра и с поља види се, да је ова црквица саграђена од добро жежених цигаља. По својој прилици није била никад живописана. Сада представља ова црквица на једном голом брду, тако званом Метоху, врло живописну развалину. Око ове црквине био је стан Хајдук-Вељков за време битке на Каменици. По својој прилици ова ће црквица такође припадати 14. веку.

Не мање нас је задовољило село Сићево, које лежи у кршевитом склопу поред дивље романтичког ждрела нишавиног. У њему су две занимљиве старе цркве. Једна лежи на десној обали Нишаве у самим сеоским виноградима, који су на далеко чувени са свога огњевитог сока. Ова је црква мала, од ломљеног камена и од истог облика, као св. Никола у Лукавици и св. Димитрије код Беле Паланке. Црква је дугуљастог основа с источном олтарском апсидом и припратом на западној страни, над којом се диже четворостран пирг. Сад је ова црквица пуста, али ипак доста добро очувана.

Баш према овој црквини лежи на левој обали Нишаве друга црквица св. Богородице, која је сад парохијска, а недавно бивши манастир. Њен је основ дугуљаст с полукружном апсидом на источној страни. Са запада има ова црква припрату, која је отворена на три аркаде на зиданим ступцима. Ово је први до сад нађени пример с отвореном припратом, какве се обично налазе по Мореји и другим топлим пределима јужне Европе. Занимљива ова црквица саграђена је од ломљеног и мало отесаног камена. Архитектура јој је сасвим оскудна у детаљима. Из нутра је украшена црква живописом из 17. века; исто тако је и припрата живописана, али нешто боље. У опште овај живопис није ни од какве знатне уметничке вредности. И црква ће бити по свој прилици из 17. века.

Слушали смо у Сићеву, да на кршевитој десној обали Нишаве има још једна запустела, и једва приступна црквица од познатог строја с пиргом. Али због краткоће времена није нам било могуће, да и ову црквицу походимо. То смо оставили за други пут, јер околина Сићева заслужује, да се још једном посети и у погледу уметности потпуно испита.

Најпосле посетисмо у околини Ниша и село Ћурлине, гди има зидина од неког великог манастира. Ми смо били

на самом месту, где се доиста познају трагови од неке повеће грађевине, о којој се неможе ништа казати, док се неби фундаменти брижљиво одкопали.

Неможемо овом приликом прећутати, а да неспоменемо знатну ревност у подизању новијих цркава по ослобођеним пределима. Особито у течају овог столећа, јамачно с опадањем отоманске силе и малаксавањем мухамеданског фанатизма, постадоше неке по уметничком замишљају и својој величини доиста значајне цркве, које су у једно и доказ растењу имовног стања подјармљених хришћана. У главном се при овим црквама прихватао старији основни распоред строго византијски, какав иначе при испитивању старијих споменика нисмо нашли.

У Трну има две нове цркве; једна је св. Николе дугуљастог основа, трободног распореда, с галеријом за жене (гинекијон), с петостраном олтарском апсидом, али без припрате и кубета. Друга је црква св. Петке, такође дугуљастог основа с три источне апсиде, од којих је олтарска петострана, а две споредне су тростране. Јужна пак и северна певница имају тространи, слепим аркадама оживљени облик. Иначе и ова је црква трободна с унутарњом галеријом за жене (гинекијон), али нема припрате ни кубета. Нарочито је зидарска израда св. Петке од тесаника и танких цигаља врло чиста и допадљива. Ово доказује, како се још и у нашем веку чврсто придржава постројавање полихромних зидова по византијском начину, што се на жалост ни на једној новијој цркви у Србији неможе приметити. Обадве су из нутра украшене модерним самоковским живописом без икакве уметничке вредности.

Нешто сложенији је замишљај пиротске саборне цркве. И она је дугуљастог основа, подељеног стубовима у три брода, с полигоном олтарском апсидом на истоку и унутарњом галеријом за жене (гинекијон), која се простиро над

отвореним тремовима, што храм с југа, запада и севера опасују. Црква је без припрате и има три кубета на осмостраним тамбурима у правцу подужне осовине. Унутарњост ове цркве блешти од новог самоковског, занатски израђеног живописа, који непријатно вређа око својим неублаженим бојама. Од једине је уметничке вредности у овој цркви иконостас, што је сав изрезан од ораховог дрвета, и на срећу није позлаћен. Предикаоница и епископски престол такође заслужују пажњу. На жалост у свима овим резаријама дрвета већ се примећује утицај дивљег барок-ренесанса, који знатно вређа естетички осећај гледаочев.

У Пироту има још једна стара црква, која је 1835. год. саграђена на месту неке још старије. Она је такође дугуљастог основа с једном олтарском апсидом на источној, а широким тремом на јужној, западној и северној страни. У цркву се силази на неколико степена. Црква је из нутра тробродна с горњом женском галеријом (гинекијон), врло је мрачна и разним украсима безкусно претрпана.

Недалеко од Пирота лежи код села Сукова манастир св. Богородице, који је грађен 1857—1859. год., као што веле на старом манастиришту. Ова је црква триконхос са три полукружне апсиде, од којих источна служи олтару, а северна и јужна певницама. Црква има припрату, која је као и храм сва живописана. Овај је живопис самоковски, пун дречећих несмешаних боја. И сама садржина живописа, особито оног у припрати, одвећ је одвратна; јер се чини, као да је припрата једино намењена прослави ђаволове свемоћи у разним приликама човечијег живота на овом и оном свету.

Близу Сукова има село Срећковац, које се пре звало Чорин до', у ком је 1871. год. саграђена нова црква св. Илије на месту неког старог манастира. Нова црква има основ триконхоса; источна олтарска апсида је деветострана,

северна певница седмострана, а јужна округла. Паперте ни кубета нема на овој цркви, која је из нутра живописана самим бљештећим, непреломљеним бојама, какав је у опште невешт живопис самоковске школе.

У селу Маклишту код Беле Паланке има црквица св. Аранђела, која је пре 40 година на старом темељу сагра-ђена. Црква има дугуљаст основ с полукружном олтарском апсидом и папертом. Зидарски посао необично је чист и тачан на овој црквици, која је била добрим новијим живописом украшена. Живопис је већином промењен или оштећен од огња, кад су Черкези пустошили ову црквицу у рату 1876. године.

Варош Ниш има такође нову саборну цркву од импонујућих размера. Њен уметнички замишљај доиста је величаствен у својој целини, ма што му није конструктивна и декоративна страна с довољним разумевањем укусно и доследно изведена. Монументалан утисак, што га ова велика грађевина чини, само је привидан, јер је скрпљена од различног градива, од којег трошно дрво игра главну улогу у целом компликованом систему од разних сводова и кубета. И ова је црква дугуљастог основа, који је из нутра са два реда стубова подељен у три брода. На источној страни има три петостране апсиде, од који највећа средња служи олтару. На јужној, западној и северној страни продужује се око целе цркве простран трем на отвореним аркадама. Над овим тремовима постројена је женска галерија (гинекијон). На цркви има пет кубета, која са неким имитираним кубетима дају целој цркви дражи богате архитектурне групе. Црква из нутра није живописана, али има доста украса од резарија у древету, међу којима је најзнатнији кнежевски и архијерејски престо (стол) с балдахинима. Мајстор је ове цркве онај исти Андрија, што је градио смедеревску, параћинску и сарајевску цркву.

Поред ове стоји још и друга старија црква, која је истог распореда, као и стара пиротска. Исто тако ни ова црква није од какве уметничке вредности ни по архитектури, ни по живопису.

У неким околним селима код Ниша такође има новијих црквица, које су у најновије време оправљане или живописане. Ми смо неке од тих црквица обишли и нашли, да им ни архитектура ни живопис нису ни од какве уметничке вредности.

У свима летос виђеним и испитаним црквама Старе Србије немогосмо ништа наћи од предмета ситних уметности или уметничких заната, јер се црквене утвари из старијих времена нису могле сачувати од грабежа и пустошења турског. А ако се ипак где год што прикрило, то ће извесно сад изаћи на видело, почем је престала самовоља а наступа законито стање у тим крајевима.

Осим бележака о градиву, техничкој израдли, конструкцији и живопису, — ми смо донели још сљедеће цртеже:

1. Изглед вароши Трна с Мурговице, акварел 1 лист.

2. Изглед једне чесме у Трну, акварел . . . . 1 „

3. Изглед цркве св. Николе и турске куле у Трну, акварел . . . . 1 „

4. Основ и пресеци св. Аранђела код Трна, писаљком цртано . . . . 1 „

5. Перспективан изглед св. Аранђела, акварел 1 „

6. Надпис из св. Аранђела, пером . . . . 1 „

7. Основ и пресек св. Богородице код Missловштице, писаљком цртано . . . . 1 „

8. Перспективан изглед св. Богородице код Мисловштице, акварел . . . . 1 „

9. Основ и пресеци св. Јована богослова код Доброшева, писаљком цртано . . . . 1 „

10. Перспективан изглед св. Јована богослова код Доброшева, акварел . . . . 1 лист.

11. Основ и пресеци св. Николе у Лукавици, писаљком цртано . . . . 1 „

12. Преспективан изглед св. Николе у Лукавици, акварел. . . . . 1 „

13. Основ и пресеци св. Ђорђа у Темској, писаљком цртано . . . . 1 „

14. Перспективан изглед св. Ђорђа у Темској, акварел . . . . 1 „

15. Перспективан изглед пиротског града с јужно-западне и северо-источне стране, писаљком цртано. . . . . 2 листа.

16. Јелински надписи код старе пиротске цркве, писаљком цртани . . . . 1 лист.

17. Камени свећњак из старе пиротске цркве, пером цртан . . . . 1 „

18. Основ, пресеци и перспективан изглед св. Димитрија код Беле Паланке, писаљком и бојом . . 1 „

19. Изглед варошице Беле Паланке, акварел. 1 „

20. Перспективан изглед улазне капије на бело-паланачком граду, акварел. . . . . 1 „

21. Перспективан изглед северо-источне куле на бело-паланачком граду, акварел. . . . . 1 „

22. Перспективан изглед југо-западне куле на бело-паланачком граду, акварел . . . . 1 „

23. Основ и пресеци св. Николе код села Клисуре, акварел . . . . 1 „

24. Перспективан изглед св. Николе код села Клисуре, акварел . . . . 1 „

25. Архитектурни детаљи из села Шајковца на Лабу, пером цртано . . . . 1 „

26. Перспективан изглед орљанске цркве, акварел . . . . 1 лист.

27. Основ и пресеци орљанске цркве, писаљком и бојом . . . . 1 „

28. Основ, пресеци и изгледи рестаурисане цркве у Горњем Матејевцу, писаљком и бојом. . . . 1 „

29. Основ и пресеци св. Богородице (Ваведења) у Сићеву, писаљком цртано . . . . 1 „

30. Перспективан изглед с југо-запада св. Богородице (Ваведења) у Сићеву, акварел . . . . 1 „

Свега 31 лист.

Све овде побројане цртеже желимо и ове године јавно изложити, као што смо и до сад чинили како за сву г. г. чланове Српског ученог друштва, тако и за свакот, који има интереса за стару српску уметност.

У једно прилажемо овде за друштвену збирку старих рукописа два листа од Минеја за месец Јул, писаног на хартији; осим тога и један лист предговора за Триод цветни, који је печатан у Трговишту 1648 год. Ове фрагменте старе писмености нашли смо у манастиру св. Ђорђа у Темској, где су се по прашини ваљали.

Ово је дакле целокупан резултат лањског путовања, на које бејаху први пут у седам година три месеца (Јул, Август и Септембар) употребљена. Наравно, да се ово продужено трајање наше екскурзије већ одма показало као необично плодно, јер добисмо времена да на многа тешко приступна места доспемо, и тако разноликог материјала у обилнијој мери прикупимо, но што се могло икад на двомесечном путу учинити. Из овога се дакле даје сигурно закључити, да би се наш рад приметно унапредио и много пре довршио, кад би смо сво лепше годишње време на путовање употребити могли. А да би се овако убрзаним и енерги-

чно вршеним прикупљањем растуреног уметничког материјала многостручна корист постићи могла, то ваљада није тешко увидети. Нарочито пак брижљиво прикупљен, строго научно прерађен и достојно публикован уметнички материјал у првом би реду неоспорно подигао културну вредност Србије пред образованим светом, што по свој прилици не би баш било ни сувишно ни излишно.

Завршујући извештај о свом извршеном путовању, ми се осећамо пријатно обвезани, да најпре Српском ученом друштву најтоплије захвалимо на поклоњеном поверењу, којим нас је и ове године одликовало. Такође радо прихватамо ову прилику, да у једно најусрдније благодаримо на датој нам помоћи за извршење ових уметничко-историјских испитивања, која ће најпре хваљеном друштву на част, а српском народу само на понос служити; јер без ове једине непрекидане помоћи за испитивање српских споменика старе уметности, који је посао почео налазити топло саучешће у свима круговима, — јамачно се неби могло успети, да се толико разноликог материјала прикупи. При таквом схваћају важности друштвене потпоре, ми смо се и овог пута поред светог одушевљења за уметност ипак неуморно трудили, да издржљиво и савестно радимо поверени нам посао, почем се само тим јединим начином чињена жртва у неколико накнађава, а поклоњено поверење потпуно оправдава. Само је још желети у интересу овог уметничко-историјског рада од дубоко задирућег значаја, да му се и у будуће не престане поклањати озбиљна пажња. А ако би било среће, да та пажња буде мимо сваког очекивања ванредна, то ми известно опет нећемо пропустити, а да њену уместност својим издржљивим, брижљивим и савестним радом докажемо.

У једно не пропуштамо изразити своју дубоку захвалност г. Ђенералу К. Протићу, који је с ретком готовости и топлим заузимањем све могуће чинио, да нам се путовање